

WYBRANE ASPEKTY WSPÓŁCZESNEJ TURYSTYKI

pod redakcją Agnieszki Rozenkiewicz

Wybrane aspekty współczesnej turystyki

Pod redakcją
Agnieszki Rozenkiewicz

Wybrane aspekty współczesnej turystyki

Pod redakcją

Agnieszki Rozenkiewicz

Redaktor serii
Zdzisław Jary

Redaktor techniczny
Kacper Jancewicz

Recenzent tomu
Jerzy Wyrzykowski

Skład komputerowy
Drukarnia I-BiS

Projekt graficzny okładki
Janusz Łach

Ilustracja na okładce
Kolorowe parasole – instalacja artystyczna przy ul. Mikołaja Kopernika we Lwowie, 2017 r.
autor fotografii: Janusz Łach

Zalecane cytowanie
Rozenkiewicz A. (red.), 2021. Wybrane aspekty współczesnej turystyki. Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego 48, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.

Afiliacja redaktora
Agnieszka Rozenkiewicz
Uniwersytet Wrocławski, Wydział Nauk o Ziemi i Kształtowania Środowiska, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, ul. Wojciecha Cybulskiego 32, 50-205 Wrocław

© Copyright 2021 by Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego

ISBN 978–83–62673–75–9

Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Uniwersytet Wrocławski
Plac Uniwersytecki 1, 50–137 Wrocław

Druk i oprawa
Drukarnia I-BiS. Sp. z o.o., Sp. k.
ul. Sztabowa 32, 53-505 Wrocław

Spis treści

SŁOWO WSTĘPNE (A. ROZENKIEWICZ)	7
WYKORZYSTANIE MEDIÓW SPOŁECZNOŚCIOWYCH W PROCESIE PLANOWANIA PODRÓŻY (A. DERLAGA, A. ROZENKIEWICZ)	9
1. Wstęp	9
2. Cel i metodyka badań	10
3. Media społecznościowe – podstawy teoretyczne zagadnienia	11
3.1. Rozwój sieci internetowej	11
3.2. Media społecznościowe w ujęciu definicyjnym	14
3.3. Klasyfikacja mediów społecznościowych	16
4. Wpływ nowoczesnych technologii na funkcjonowanie rynku turystycznego	18
4.1. Rozwój mediów społecznościowych w turystyce	18
4.2. Urządzenia mobilne a media społecznościowe w turystyce	20
4.3. Media społecznościowe z perspektywy dostawcy usług turystycznych	23
5. Proces planowania podróży turystycznej	25
5.1. Media społecznościowe a proces decyzyjny	25
5.2. Dzielenie się wiedzą i doświadczeniem turystycznym	27
5.3. Wyszukiwanie przez turystów informacji o podróży	29
6. Podsumowanie	31
Literatura	32
STRONY INTERNETOWE NARODOWYCH ORGANIZACJI TURYSTYCZNYCH A GEOTURYSTYKA – ANALIZA TREŚCI PUBLIKOWANYCH ONLINE NA PRZYKŁADZIE PORTALU POT (A. ROZENKIEWICZ)	37
1. Wstęp: promocja turystyczna, sieć WWW a geoturystyka – wzajemne relacje i ich znaczenie	37
2. Cel i metodyka badań	40
3. Dostępność informacji geoturystycznej za pośrednictwem Narodowego Portalu Turystycznego	41
4. Podsumowanie	55
5. Załączniki	57
Literatura	73
SZLAK DZIEDZICTWA ŻYDOWSKIEGO JAKO NOWY PRODUKT TURYSTYCZNY BIAŁEGOSTOKU (M. DUDA-SEIFERT)	77
1. Wstęp	77
2. Cel i metodyka badań	79
3. Uwarunkowania tworzenia i potencjał dziedzictwa żydowskiego Białegostoku	80
3.1. Historia społeczności żydowskiej	80
3.2. Zachowane elementy dziedzictwa żydowskiego w przestrzeni miasta	84
4. Szlak Dziedzictwa Żydowskiego jako nowy produkt turystyczny miasta	91
5. Promocja Szlaku Dziedzictwa Żydowskiego i kształtowanie wizerunku Białegostoku	100
6. Podsumowanie	105
Literatura	107

WROCŁAWSKI PROJEKT „EDUKACJA W MIEJSCACH PAMIĘCI” JAKO PRZYKŁAD WYKORZYSTANIA TURYSTYKI W EDUKACJI SZKOLNEJ (M. HELT)	113
1. Wstęp	114
2. Miejsce pamięci, edukacja w miejscach pamięci, turystyka edukacyjna w świetle literatury	114
3. Ogólna charakterystyka projektu wrocławskiego i jego realizatorzy	116
4. Zasady udziału szkół we wrocławskim programie „Edukacja w Miejscach Pamięci”	119
5. Miejsca pamięci w Polsce odwiedzane przez uczniów w ramach projektu „Edukacja w Miejscach Pamięci”	120
6. Uczestnictwo uczniów szkół wrocławskich w wyjazdach do miejsc pamięci w Polsce	122
7. Działania towarzyszące programowi „Edukacji w Miejscach Pamięci”	126
8. Inne programy turystyki edukacyjnej do miejsc pamięci realizowane przez podmioty samorządowe w Polsce	128
9. Podsumowanie	129
Literatura	129
TURYSTYKA SENTYMENTALNA POLAKÓW PODRÓŻUJĄCYCH NA LITWĘ (J. ŁACH)	133
1. Wstęp	133
2. Charakterystyka obszaru badań	137
3. Uwarunkowania historyczne mające wpływ na motywacje sentymentalne Polaków odwiedzających Litwę	139
4. Charakterystyka wybranych walorów przyrodniczych i kulturowych Litwy w kontekście turystyki sentymentalnej	143
5. Struktura motywacji sentymentalnych polskiego turysty odwiedzającego Litwę	157
6. Podsumowanie	161
Literatura	162
DOLINA ŚRODKOWEJ I DOLNEJ BEROUNKI (REPUBLIKA CZESKA) WRAZ Z OTOCZENIEM JAKO SZCZEGÓLNY OBSZAR ROZWOJU TURYSTYKI PODMIEJSKIEJ (K. KOŁODZIEJCZYK)	165
1. Wstęp	165
2. Położenie i charakterystyka obszaru analizy	168
3. Przyrodnicze walory krajoznawcze	170
4. Kulturowe walory krajoznawcze	174
5. Drugie domy	189
6. Szlaki turystyczne	194
7. Podsumowanie	198
Literatura	199
TEMATYCZNE OBIEKTY GASTRONOMICZNE JAKO ATRAKCJA TURYSTYCZNA (A. KRZEMIŃSKA, A. ZARĘBA)	205
1. Wstęp	205
2. Cel i metodyka badań	206
3. Tematyczne lokale gastronomiczne – pomysły zastosowane w praktyce	206
4. Tematyczne lokale gastronomiczne – analiza grup tematycznych	217
5. Podsumowanie	219
Literatura	221
OGRODY SUZHOU W CHINACH JAKO ŚWIATOWEJ RANGI ATRAKCJA TURYSTYCZNA (A. ZARĘBA, A. KRZEMIŃSKA)	225
1. Wstęp	225
2. Cel i metodyka badań	226
3. Suzhou – położenie geograficzne i historia	226
4. Historia, filozofia i elementy zagospodarowania przestrzennego ogrodów w Suzhou	228
5. Klasyczne ogrody chińskie – dziewięć skarbów Suzhou	235
6. Analiza atrakcyjności turystycznej	240
7. Podsumowanie	243
Literatura	244

Słowo wstępne

Dynamiczna zmiana to synonim współczesności. Przemiany w zakresie funkcjonowania społeczeństwa zarówno w skali globalnej, jak też regionalnej i lokalnej nieustannie stają się częścią codzienności w coraz to nowszej odsłonie. W ujęciu turystycznym dotyczy to nie tylko procesu podróżowania *per se*, ale również zasad kreowania i udostępniania produktów turystycznych, wyboru działań marketingowych i promocyjnych w turystyce, sposobu komunikowania się z odbiorcą usług turystycznych, zarządzania atrakcjami turystycznymi, czy wreszcie edukacji w zakresie tzw. turystyki świadomej i odpowiedzialnej, pozostającej w zgodzie z zasadą zrównoważonego rozwoju. Zmienne w tym zakresie można mnożyć, a ich podstawą i podmiotem o znaczeniu prymarnym pozostaje sam uczestnik ruchu turystycznego.

Niniejsza publikacja ma na celu podjęcie zagadnienia szeroko rozumianej współczesności w aspekcie turystycznym w świetle przemian i trendów kształtujących oblicze turystyki XXI wieku. Wielowątkowość podejmowanej tematyki i wspomniana wyżej dynamika zmian, których jesteśmy świadkami, wyklucza stworzenie opracowania, które będzie można określić mianem wyczerpującego. Niemniej jednak jak najbardziej zasadne wydaje się podjęcie próby przedstawienia wyników prowadzonych badań i spostrzeżeń pracowników Zakładu Geografii Regionalnej i Turystyki oraz Pracowni Dydaktyki Geografii w Instytucie Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego w omawianym nurcie tematycznym. Monografia obejmuje łącznie osiem rozdziałów, których zakres tematyczny jest zróżnicowany, a które jednocześnie dobrze wpisują się w tematykę nadrzędną opracowania. Wspólnym mianownikiem większości rozdziałów monografii jest „*novum* w turystyce”. Zjawisko to z jednej strony podejmowane jest w kontekście możliwości i wyzwań, które stwarzają media społecznościowe w zakresie komunikacji na niwie organizator turystyki – odbiorca usług turystycznych, z drugiej natomiast w odniesieniu do stopnia wykorzystania potencjału promocyjno-informacyjnego, jaki stwarza platforma internetowa Polskiej Organizacji Turystycznej w zakresie nieustannie zyskującej na popularności geoturystyki. Dodatkowo aspekt „nowości” rozpatrywany jest przez pryzmat funkcjonowania i promocji produktów turystycznych, gdzie studium przypadku stanowi Szlak Dziedzictwa Żydowskiego w Białymstoku. Kolejny obszar tematycznych rozważań wiąże się z europejskim nurtem edukacyjnym poświęconym głównie martyrologii narodu w czasie drugiej wojny światowej oraz związaną z nim aktywnością turystyczną podejmowaną w ramach projektów szkolnych, których przykład stanowi wrocławski pionierski projekt pn. „Edukacja w Miejscach Pamięci”. Wnioski prezentowane w kolejnych rozdziałach są efektem zróżnicowanych tematycznie studiów

i analiz wykraczających poza obszar naszego kraju. Aspekt dominujących motywacji turystycznych i ich ewolucji w trakcie trwania podróży stał się podstawą badań dotyczących tzw. turystyki sentymentalnej i podjętej próby strukturyzacji zjawiska w przypadku Polaków podróżujących na Litwę. Współczesny kierunek rysującego się trendu rozwoju turystyki podmiejskiej oraz powstawania tzw. drugich domów przybliżony został na przykładzie analizy przeprowadzonej w odniesieniu do Doliny Berounki w Republice Czeskiej. Obecne nurty w światowej gastronomii w aspekcie nowatorskiego pomysłu i przyświecającej idei wskazano zarówno w odniesieniu do lokali gastronomicznych o ugruntowanej pozycji na rynku, jak i nowo powstałych obiektów. Tom wieńczy tekst niejako spajający historię ze współczesnością, prezentujący bowiem klasyczne ogrody chińskie historycznego miasta Suzhou w kontekście oceny atrakcyjności turystycznej obiektów pozostających pod auspicjami UNESCO.

Jako Zespół Autorów i Redaktorów tomu ufamy, iż przedstawiane Czytelnikowi opracowanie będzie mogło stanowić wstęp do dalszych rozważań i dyskusji zarówno środowiska akademickiego, jak i praktyków branży turystycznej i posłuży jako punkt odniesienia do wyznaczania nowych celów badawczych i wprowadzania korzystnych zmian.

dr Agnieszka Rozenkiewicz
Uniwersytet Wrocławski
Wydział Nauk o Ziemi i Kształtowania Środowiska
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki
ul. Wojciecha Cybulskiego 32, 50-205 Wrocław
e-mail: agnieszka.rozenkiewicz@uwr.edu.pl

Wykorzystanie mediów społecznościowych w procesie planowania podróży

Streszczenie: Na podstawie analizy dostępnych źródeł literatury w artykule przybliżono proces planowania podróży turystycznej z wykorzystaniem mediów społecznościowych. Wykazano, iż media społecznościowe stanowią znaczący komponent promocji stosowany w branży turystycznej, którego rola stopniowo wzrastała wraz z rozwojem sieci internetowej. Podkreślono, iż na funkcjonowanie współczesnego rynku turystycznego istotny wpływ mają technologie komunikacyjne i informacyjne oraz mobilne media społecznościowe. Artykuł poddaje także analizie wzrastające znaczenie usług lokalizacyjnych udostępnianych przez urządzenia mobilne. Przedstawiono proces decyzyjny konsumenta, uwzględniając przy tym sposób wyszukiwania informacji o podróży oraz determinanty dzielenia się wiedzą i doświadczeniem turystycznym. Przedstawiono perspektywę i wyzwania dostawcy usług turystycznych, który wykorzystując media społecznościowe musi uwzględnić sposoby postrzegania tego narzędzia promocji przez potencjalnego nabywcę usług.

Słowa kluczowe: media społecznościowe, Internet, turystyka, planowanie podróży, proces decyzyjny

1. Wstęp

Rozwój Internetu i sieci globalnej – WWW (ang. *World Wide Web*) umożliwił zapoczątkowanie mediów społecznościowych. Dynamiczna ewolucja przestrzeni wirtualnej charakteryzowała się powstaniem nowych rozwiązań funkcjonalnych i technologicznych, które zrewolucjonizowały możliwości interakcji z innymi ludźmi czy sposoby poszukiwania i gromadzenia informacji. Rozwój sieci z Web 1.0 w kierunku Web 2.0 stanowił etap przełomowy, w którym zaczęto doskonalić dwukierunkowy przekaz pomiędzy użytkownikami. Transformacja sieci do etapu Web 2.0 oraz dostępność informacji w przestrzeni internetowej zaowocowały rozwojem nowych narzędzi promocji w turystyce. Nastąpiła zmiana specyfiki i użyteczności generowanych treści. Granica pomiędzy pierwotną fazą „odbioru treści” a fazą „tworzenia treści” zaczęła się zacierać. Media społecznościowe umożliwiły podróżnym dzielenie się doświadczeniami z wyprawy, wpływając przy tym na sposób postrzegania przez turystów miejsc docelowych i produktów turystycznych. Udostępnianie treści dotyczących podróży, takich jak: zdjęcia, recenzje, komentarze i oceny odgrywa obecnie coraz większą rolę w podejmowaniu decyzji i planowaniu

podróży. Obserwuje się, iż narzędzia mediów społecznościowych są powszechnie wykorzystywane do oceniania wszelkich usług, także usług turystycznych na różnych etapach – przed, w trakcie i po podróży.

Pomimo rozwoju technologii i narzędzi internetowych jednym z najbardziej niezawodnych środków promocji jest przekaz ustny. Rekomendacje w mediach społecznościowych traktowane są jako swego rodzaju elektroniczny przekaz ustny i w związku z tym mogą wpłynąć na uwagę potencjalnych konsumentów, a ostatecznie na podjęte przez nich decyzje. Obecnie zauważa się tendencję znacznego zmniejszenia zaufania do reklam, a interakcje z innymi użytkownikami generującymi treści w Internecie pozwalają zainspirować się sprawdzonymi i realnymi doświadczeniami. Konsumenci zastanawiają się, w jaki sposób mogliby śledzić kroki swoich znajomych i cieszyć się podobnymi wrażeniami. Niesie to ze sobą pewne zagrożenia i stanowi także wyzwanie dla dostawców usług turystycznych.

2. Cel i metodyka badań

Celem artykułu jest przybliżenie zagadnienia wykorzystania mediów społecznościowych w procesie planowania podróży. Opracowanie przygotowano na podstawie kwerendy bibliotecznej oraz analizy dostępnej literatury przedmiotu i źródeł internetowych. Cel główny realizowany jest poprzez trzy cele częściowe, z którymi bezpośrednio korespondują przyjęte sekcje podziału treści. Sekcja trzecia uwidacznia tło podejmowanego zagadnienia, jakim jest rozwój sieci internetowej, próba zdefiniowania mediów społecznościowych i przegląd ich najpopularniejszych rodzajów. W sekcji czwartej omówiono sposób, w jaki nowoczesne technologie wpływają na funkcjonowanie rynku turystycznego, dokonano analizy wzrastającego znaczenia urządzeń mobilnych oraz usług lokalizacyjnych, przedstawiono perspektywę i wyzwania dostawcy usług turystycznych. W sekcji piątej przybliżono natomiast proces planowania podróży turystycznej, uwzględniając determinanty dzielenia się wiedzą i doświadczeniem turystycznym, sposób wyszukiwania przez turystów informacji o podróży oraz wiarygodność wyszukiwanych treści, a także sam proces decyzyjny.

Ze względu na to, iż media społecznościowe to narzędzie promocji, które zyskało popularność w Polsce dopiero w ostatnich latach, wyraźnie brakuje wyczerpujących opracowań o kompilacyjnym charakterze podejmujących zagadnienie wykorzystania mediów społecznościowych w branży turystycznej. Anglojęzyczna literatura stanowi znacznie obszerniejsze źródło pozyskiwania informacji dotyczących sieci internetowej oraz mediów społecznościowych w odniesieniu do turystyki aniżeli literatura dostępna w języku polskim. Cennym źródłem informacji jest m.in. publikacja Minazzi (2015) dotycząca marketingu mediów społecznościowych w turystyce i hotelarstwie. Wykorzystywanym zasobem informacji na ten temat są również specjalistyczne portale internetowe prowadzone przez ekspertów zajmujących się mediami społecznościowymi, którzy często są też praktykami branży turystycznej. W artykule posłużono się również opracowaniami o charakterze poradnikowym związanymi z wykorzystywaniem

mediów społecznościowych w sektorze turystycznym, często przyjmującymi charakter badań i raportów analizujących otrzymane wyniki.

Na przemysł turystyczny znaczny wpływ mają opinie i informacje zwrotne na temat podróży, dlatego Internet jest istotnym narzędziem wykorzystywanym do znalezienia poszukiwanych informacji. Większość specjalistycznego nazewnictwa wywodzi się z języka angielskiego, stąd też autorki wielokrotnie w tekście wykorzystują anglicyzmy. Media społecznościowe to wciąż nowy i dynamicznie rozwijający się obszar, stąd wiele zjawisk nie posiada jeszcze powszechnie akceptowanych definicji. W artykule podjęto zatem próbę ich zestawienia.

3. Media społecznościowe – podstawy teoretyczne zagadnienia

3.1. Rozwój sieci internetowej

Dynamiczny rozwój Internetu charakteryzuje się powstawaniem nowych rozwiązań funkcjonalnych i technologicznych. Globalna sieć – WWW – nie jest synonimem Internetu, ale jest to jego najważniejsza część, którą można zdefiniować jako system technologiczno-społeczny, usługę internetową, która umożliwia interakcje międzyludzkie oparte na sieciach technologicznych. Internet oraz sieci znacznie ewoluowały. Od momentu pojawienia się sieci globalnej wprowadzono jej cztery generacje – Web 1.0, Web 2.0, Web 3.0 oraz Web 4.0 (Aghaei i in. 2012).

Z perspektywy wykorzystania Internetu w turystyce istotną rolę przypisuje się sieci Web 2.0. Definiując Web 2.0, należy odnieść się do pierwszego etapu rozwoju tworzenia stron internetowych, jakim jest trend Web 1.0. Była to faza tzw. odbioru treści (ang. *read-only*). Koncentrowano się na tworzeniu serwisów będących odzwierciedleniem tradycyjnego świata. Podmioty gospodarcze (dalej w tekście w uproszczeniu określane jako firmy) tworzyły strony internetowe w celu publikowania informacji i dostarczania ich użytkownikom, tworząc elektroniczne formy przypominające broszurę reklamową. W budowie i zawartości starano się także, aby witryny firmowe naśladowały gazety. Internauta mógł tylko odczytywać zamieszczone informacje, decydować o tym, w co kliknie, jak długo pozostanie na danej stronie, bez możliwości komentowania czy rozszerzania treści. Skoncentrowany był na odnajdywaniu i konsumowaniu treści wykreowanej i dostarczonej najczęściej przez instytucjonalnych twórców posiadających odpowiednie kwalifikacje. Odbiorca przyjmował natomiast postawę bierną. Przepływ informacji był jednokierunkowy, a model komunikacji nastawiony na narrację (Kaznowski 2008).

Internet nie jest jednowymiarowy, a jego historii nie można dzielić na kolejne następujące po sobie etapy. Każdy kolejny model korzysta z określonej sumy narzędzi z etapów wyjściowych. Druga generacja sieci – Web 2.0 – to termin odnoszący się przede wszystkim do sposobu korzystania przez użytkowników z Internetu. Nowy termin po raz pierwszy został użyty przez Darcy'ego DiNucci w artykule skierowanym do projektantów stron internetowych w 1999 roku. Został spopularyzowany w 2003 roku przez O'Reilly Media i Media Live na konferencji poświęconej Web 2.0 (Sarowski 2017). Tabela 1 przedstawia podstawowe różnice pomiędzy Web 1.0 a Web 2.0.

Tab. 1. Porównanie Web 1.0 i Web 2.0.
 Źródło: opracowanie własne na podstawie Aghaei i in. 2012

Web 1.0	Web 2.0
Czytanie (ang. <i>Reading</i>)	Czytanie/Pisanie (ang. <i>Reading/Writing</i>)
Przedsiębiorstwa (ang. <i>Companies</i>)	Społeczności (ang. <i>Communities</i>)
Klient-Serwer (ang. <i>Client-Server</i>)	Sieć typu P2P (ang. <i>Peer-to-peer</i>)
Hipertekstowy Język Znaczników (ang. <i>HTML</i>), Portale (ang. <i>Portals</i>)	Rozszerzalny Język Znaczników (ang. <i>XML</i>), Naprawdę Proste Rozpowszechnianie (ang. <i>RSS</i>)
Katalogi, taksonomia (ang. <i>Taxonomy</i>)	Tagi, znaczniki (ang. <i>Tags</i>)
Posiadanie (ang. <i>Owning</i>)	Dzielenie się (ang. <i>Sharing</i>)
Netscape	Google
Formularze internetowe (ang. <i>Web forms</i>)	Aplikacje internetowe (ang. <i>Web applications</i>)
Informacje „zdrapane” z ekranu (ang. <i>Screen scraping</i>)	Interfejs Programistyczny Aplikacji (ang. <i>APIs</i>)
Połączenie wdzwaniane (ang. <i>Dial-up</i>)	Internet szerokopasmowy (ang. <i>Broadband</i>)
Koszty sprzętu (ang. <i>Hardware costs</i>)	Koszty połączenia internetowego (ang. <i>Bandwidth costs</i>)
Przekaz jednokierunkowy (ang. <i>Lectures</i>)	Konwersacje (ang. <i>Conversations</i>)
Reklamy (ang. <i>Advertising</i>)	Polecanie, marketing szeptany (ang. <i>Word of mouth</i>)
Usługi sprzedawane przez Internet (ang. <i>Services sold over the Web</i>)	Usługi internetowe (ang. <i>Web services</i>)
Portale informacyjne (ang. <i>Information portals</i>)	Platformy (ang. <i>Platforms</i>)

Trend Web 2.0 w literaturze opisywany jest jako dwukierunkowy (dzięki możliwości czytania i pisanie przez internautę), partycypacyjny, zorientowany na ludzi. Web 2.0 nie jest koncepcją o ostrych granicach. To nie tylko nowsza wersja Web 1.0, ale sposób nawiązania interakcji między internautami, elastyczne podejście do projektowania stron internetowych, kreatywne wykorzystanie, aktualizacje, modyfikacje i wspólne tworzenie treści. Sieć jako platforma – Web 2.0 – to zbiór pewnego rodzaju koncepcji i zasad posiadających wspólne podstawy. Jest to nowe podejście do budowania rozwiązań sieciowych opierające się na wykorzystaniu Internetu jako platformy usług i współpracy grupowej. Podejście statyczne i pasywne zmieniło się na aktywne i dynamiczne. Transformacja Web 1.0 w kierunku Web 2.0 zmieniła sposób postrzegania odbiorcy komunikatów, który był biernym konsumentem dostarczanych treści przez wykwalifikowanych nadawców. Kluczowe jest zarządzanie danymi (przykładem jest wyszukiwarka Google), ponieważ bez baz danych możliwych do eksploracji przez użytkowników usługi internetowe są bezużyteczne. Jedną z zasad jest także to, iż usługi w sieci stają się tym lepsze, im więcej osób ich używa (przykładem są serwisy opierające się na modelu komunikacyjnym *peer-to-peer*, w którym każdy z użytkowników ma takie same uprawnienia, umożliwiające wymianę danych bezpośrednio pomiędzy użytkownikami sieci). Część serwisów społecznościowych udostępnia dane generowane przez użytkowników na zasadzie Application Programming Interface

(API). API to interfejs programistyczny aplikacji, umożliwiający dowolnemu użytkownikowi korzystanie z jej funkcji przy pomocy swojej aplikacji. Dzięki API można pozyskiwać dane np. z serwisów społecznościowych (Janc 2017). Popularność zaczęły zdobywać powstające grupy dyskusyjne oraz fora pozwalające na wymianę informacji. Granica dzieląca obie grupy – nadawców i konsumentów – zaczęła powoli ulegać zatarciu, efektem czego było oddanie konsumentom (użytkownikom) roli decydentów. Platforma statyczna stała się dynamiczna poprzez możliwość dzielenia się wiedzą, doświadczeniami nieprofesjonalnych twórców, wpływając na kształt tworzonej sieci. Indywidualnych twórców jest więcej niż zawodowych, stąd wynika znacznie większa liczba powstających obecnie stron. Uznaniem wśród internautów zaczęły cieszyć się niezależne blogi, które wraz z Real Simple Syndication (narzędzia do automatycznego aktualizowania treści z zewnętrznych źródeł) umożliwiają użytkownikowi tworzenie własnego serwisu z wybranymi treściami i wzbudzają w odbiorcach przekonanie o niezależności i obiektywizmie tego źródła informacji, stymulowane potrzebą poszukiwania treści wolnych od politycznych i biznesowych nacisków, gdyż „mainstreamowe media” nierzadko charakteryzowały się stronniczością. Istotną cechą Web 2.0 jest zatem bazowanie na interaktywności wśród użytkowników, którzy odpowiadają za szybkie tworzenie i rozprzestrzenianie się społeczności internetowych, pozwalają personalizować treści i indywidualizować oferty (interpersonalizowanie sieci) (Sarowski 2017).

Analizując definicje Web 2.0, w literaturze przedmiotu wciąż trwają dyskusje. Wielowymiarowość i złożoność tego pojęcia, a także współistnienie elementów marketingu, psychologii i technologii informatycznych, stwarzają pewne trudności w sformułowaniu jednoznacznej definicji. Ponadto czasami jako synonimy stosuje się terminy Web 2.0, media społecznościowe i treści generowane przez użytkowników – UGC (ang. *user-generated content*). Nie bez znaczenia pozostaje jednak wpływ Internetu na rozwój i zmiany wielu gałęzi gospodarki. Technologie Web 2.0 spowodowały także zmianę kulturową w sektorze turystyki. Zastosowanie Web 2.0 w branży turystycznej nosi nazwę Travel 2.0 i oznacza zmianę z Travel 1.0 do drugiej generacji – 2.0. Pierwszy etap odnosi się do przejścia z rezerwacji offline na rezerwację online. Natomiast Travel 2.0 to ewolucja nawiązująca do wykorzystywania rozwiązań i narzędzi Web 2.0 (Phocuswright 2006).

Już w momencie upowszechniania Web 2.0 starano się określić dalsze kierunki rozwoju sieci WWW. Omówiona powyżej ewolucja Internetu obrazuje zmianę jego rozumienia i postrzegania. Po etapie Web 1.0, w którym podkreślano płaszczyznę techniczną, nadszedł etap Web 2.0 artykułujący płaszczyznę społeczną. Janc (2017) zwraca uwagę na następny etap rozwoju sieci WWW, czyli Web 3.0. Sieć Web 3.0 będzie opierać się na aspekcie informacyjnym integrującym dane generowane przez użytkowników w celu stworzenia nowego ich znaczenia, współpraca odgrywać będzie znacznie większą rolę. Z poruszonym zagadnieniem ściśle wiąże się pojęcie „sieci semantycznej” (ang. *semantic Web*), która rozumiana jest jako rozszerzenie obecnie funkcjonującej sieci WWW umożliwiające lepszą współpracę pomiędzy komputerami i ludźmi poprzez nadanie informacjom zdefiniowanego znaczenia. Przesyłane przez Internet dane umieszczone zostaną w odpowiednim kontekście. Web 2.0 dostarcza

dużą liczbę odnośników do stron, na których mogą znajdować się poszukiwane informacje. Znaczna część okazuje się nieprzydatna, gdyż komputer nie zna użytkownika, nie potrafi umieszczać zapytań w odpowiednim kontekście. Działanie nowej sieci opierać się będzie zatem na inteligentnych narzędziach pozwalających na uzyskanie pożądaných informacji w sposób celowy i zgodny z preferencjami użytkownika, dzięki przesyłaniu metadanych (danych o danych).

Istotę sieci globalnej stanowi ewolucja, która pozwala podejmować kwestię dalszej przyszłości Internetu. Kolejnym etapem przekształceń sieci ma być Web 4.0. Za tym pojęciem kryje się m.in. wizja przyszłego świata, w którym tworzą się zdecentralizowane, wirtualne społeczności niezależne od przestrzeni rzeczywistej. Etap ten związany jest z tzw. siecią symbiotyczną (ang. *symbiotic Web*), gdzie rozbudowana interakcja odbywa się w symbiozie pomiędzy ludzkim umysłem i urządzeniami (Janc 2017).

Z analizy literatury przedmiotu wynika, iż istotną rolę w kształtowaniu internetowej rzeczywistości przypisuje się sieci Web 2.0, która spowodowała nastanie przełomowego momentu zmieniającego status internautów korzystających z sieci, umożliwiając przy tym ich aktywne uczestnictwo w tworzeniu informacji. Umożliwia ona również socjalizację i współpracę z perspektywy podtrzymywania więzi pomiędzy ludźmi w wymiarze cyfrowym.

3.2. Media społecznościowe w ujęciu definicyjnym

Rozwój Sieci znacząco wpływa na wiele procesów decyzyjnych we współczesnym świecie, szczególnie związane jest to z ewolucją z Web 1.0 do Web 2.0, kiedy to zaczęły rozpowszechniać się media społecznościowe. Stały się bardzo popularne w Polsce i na świecie, zarówno w biznesie, jak i wśród użytkowników indywidualnych. Korzystanie z nich stanowi obecnie prawdopodobnie najważniejszą przyczynę spędzania czasu w Internecie. Wskutek swojej powszechności zwrot „media społecznościowe” (ang. *social media*) wszedł do użytku codziennego, jednak w literaturze bardzo często jest pomijany, traktowany jako oczywisty. Choć w wielu publikacjach nie jest to pojęcie ściśle doprecyzowywane i zdefiniowane, to jest w znacznym stopniu zrozumiałe i używane przez społeczeństwo.

Dzięki zastosowaniu technologii Web 2.0 media społecznościowe stały się jednym z najbardziej wpływowych narzędzi promocji, szczególnie w przypadku firm, które chcą usprawnić komunikację z klientami. Większość ośrodków akademickich zaczęła prowadzić badania w kierunku mediów społecznościowych od 2008 roku (Kim i in. 2017). Xiang i Gratzel (2010, s. 180) zdefiniowali media społecznościowe jako „aplikacje internetowe zawierające treści generowane przez użytkowników, które obejmują wrażenia medialne tworzone przez konsumentów, zwykle informujące o konkretnym doświadczeniu i zarchiwizowane lub udostępnione online w celu ułatwienia dostępu dla innych sugestywnych użytkowników”. Chung i Koo (2015, s. 219) opisali media społecznościowe jako „grupę aplikacji internetowych istniejących na platformie Web 2.0 i umożliwiających internautom z całego świata udostępnianie pomysłów, myśli, doświadczeń, perspektyw, informacji i budowanie relacji”. Janc (2017, s. 105)

natomiast posługuje się tym określeniem w nawiązaniu do „zestawu narzędzi internetowych, które wspierają interakcje społeczne pomiędzy użytkownikami”. Cavazza (2008, 2019) przedstawił graficzną definicję krajobrazu mediów społecznościowych. Porównanie lat 2008 (ryc. 1) i 2019 (ryc. 2) wizualizuje dynamiczny i stały rozwój znaczenia form aktywności w sieci. Krajobraz mediów społecznościowych uwidacznia, w jaki sposób świat mediów jest podzielony i jakie konkretne platformy dominują obecnie w świecie cyfrowym. Autor podkreśla, że grafika (ryc. 2) stanowi pewne uproszczenie (inaczej uniemożliwiłaby odczytanie diagramu), ponadto dotyczy tylko zachodnich platform społecznościowych (z wyjątkiem WeChat i Line, którzy oferują międzynarodową wersję swojej „lokalnej” usługi). Usunięte zostały platformy ściśle ukierunkowane na kraj (głównie azjatyckie). Sieci społecznościowe traktowane są jako ekosystem usług internetowych, w którym możemy wyróżnić narzędzia do: publikowania (z platformami blogowymi), udostępniania (platformy udostępniające wideo, muzykę), dyskusji (np. platforma Quora i fora internetowe), współpracy, przesyłania wiadomości (np. aplikacje mobilne) oraz budowania i podtrzymywania relacji, tzw. networking (np. z platformami randkowymi i umożliwiającymi planowanie spotkań). Cavazza (2019) podkreślił dominację platformy Facebook oraz odniósł się do statystyk: „1,56 miliarda użytkowników odwiedzających dziennie i ponad 2,5 miliarda wszystkich użytkowników – jeśli uwzględnimy konta wszystkich aplikacji należących do Facebooka (Facebook, Instagram, Messenger i WhatsApp). To tłumaczy, dlaczego Facebook jest pod tak dużą presją ze strony rządów i opinii publicznej – ponieważ jest to zdecydowanie najpotężniejsze medium w historii ludzkości”.

Ryc. 1. Krajobraz mediów społecznościowych (rok 2008).

Źródło: Cavazza 2008, za zgodą autora

Ryc. 2. Krajobraz mediów społecznościowych (rok 2019).
Źródło: Cavazza 2019, za zgodą autora

Media społecznościowe są zatem grupą internetowych aplikacji umożliwiających każdej osobie generowanie treści, tj. UGC (ang. *user-generated content*) i łatwe jej udostępnianie bez względu na miejsce lub czas. Termin ten często stosuje się także w celu nadania kontrastu wobec tradycyjnych mediów, jakimi są książki, prasa czy telewizja, dostarczające masowo treści do dużej liczby odbiorców. Kaznowski (2008) stwierdza, iż media społecznościowe wypełniają pustą przestrzeń mass mediów, która do tej pory nie była wykorzystywana. W Internecie powstają dyskusje, wątki, blogi o usługach, markach i produktach. W wynikach wyszukiwania na coraz wyższych pozycjach zaczynają pojawiać się serwisy z treściami wytworzonymi przez użytkowników Internetu. Autor ponadto dodaje, że strona danej firmy może tracić na znaczeniu, ponieważ liczba i szybkość treści generowanych przez użytkowników przewyższają możliwości przedsiębiorstw. Konsumenci zapoznają się z opiniami i komentarzami o produktach innych użytkowników, zanim trafią na witrynę firmową.

3.3. Klasyfikacja mediów społecznościowych

Kaplan i Haenlein (2010) podjęli się klasyfikacji mediów społecznościowych, wyróżniając ich następujące rodzaje: portale społecznościowe, blogi, projekty zbiorowe, społeczności skupione wokół treści, wirtualne światy społeczne i wirtualne światy gier. Delińska (2018), biorąc pod uwagę różne typologie, wyróżniła cztery rodzaje mediów społecznościowych mające zastosowanie szczególnie w usługach turystycznych. Są to:

- a) portale/serwisy społecznościowe, które bazują na udostępnianiu filmów i zdjęć (np. Facebook, Instagram, YouTube, Snapchat);
- b) blogi podróżnicze;
- c) fora dyskusyjne (np. Globtroter.pl);
- d) portale ratingowe (np. TripAdvisor, Booking, HolidayCheck).

Media społecznościowe można uznać za kluczową innowację w branży turystycznej – wymiana doświadczeń, poglądów i opinii sprawia, iż znajdują one szerokie zastosowanie na rynku usług turystycznych, mając przy tym wpływ na doświadczenia turystów i sam proces podejmowania decyzji (Zajadacz 2017). Obecnie do najpopularniejszych (poza Chinami) platform mediów społecznych pod względem liczby użytkowników należą: Facebook, YouTube, Facebook Messenger, WhatsApp, Instagram oraz Twitter. Pod względem miesięcznej liczby odwiedzających dominuje YouTube (GlobalWebIndex 2020).

Serwisy społecznościowe stanowią istotną część mediów społecznościowych i są ściśle związane z rozwojem Web 2.0, gdyż bazują na współpracy i wymianie informacji. Jednymi z najbardziej rozpowszechnionych narzędzi mediów internetowych są portale społecznościowe, gdzie powiązania pomiędzy użytkownikami skupione są wokół specyficznych usług, polegających na dzieleniu się zawartością. Umożliwiają interakcje pomiędzy użytkownikami, bazujące na tworzeniu personalnych profili, zapraszaniu znajomych i współpracowników do posiadania dostępu do tych profili oraz wysyłaniu błyskawicznych wiadomości między sobą. Te osobiste profile mogą zawierać dowolny rodzaj informacji, taki jak teksty, zdjęcia, filmy, a użytkownicy mogą decydować, komu chcą przedstawiać prezentowane na nim treści (Kaplan, Haenlein 2010). Do takich portali można zaliczyć m.in. Facebook (opierający się na podtrzymywaniu więzi). Do sieci społecznych online można zarówno zaliczyć serwisy społecznościowe koncentrujące się nie tylko na podtrzymywaniu więzi, lecz także na dzieleniu się treściami elektronicznymi, np. YouTube, Twitter. Janc (2017, s. 106) stosuje określenie „serwisy społecznościowe” dla wszystkich sieci społecznych online i skłania się ku stwierdzeniu, iż: „analizy danych generowanych przez użytkowników serwisów społecznościowych są najdynamiczniej rozwijającą się częścią geografii Internetu”.

W przypadku najpopularniejszego portalu społecznościowego, jakim jest Facebook, można dokonać podziału na dwa wiodące typy komunikacji: masowy i indywidualny. Najczęściej dochodzi do przenikania się tych dwóch typów komunikacyjnych wśród użytkowników. Pierwszy z nich określany jest jako „masowy” i odnosi się do stron publicznych, które są dostępne dla wszystkich użytkowników. Umożliwia dotarcie do powszechnie dostępnych opinii i informacji (np. poprzez obserwowanie atrakcyjnych ofert biur podróży). Drugi typ komunikacji ma charakter indywidualny i opiera się na nawiązywaniu kontaktu ze znajomymi. Kładzie on większy nacisk na prywatność i selekcję kontaktu (np. użytkownicy dzielą się personalnymi zdjęciami z wycieczek) (Delińska 2018).

Za największą wirtualną społeczność podróżnych na świecie uważany jest TripAdvisor z 588,8 mln odwiedzających użytkowników w skali miesiąca. TripAdvisor oferuje

ponad 660 mln recenzji na temat noclegów, restauracji i atrakcji na całym świecie. Ta platforma umożliwia zamieszczanie oraz czytanie recenzji i opinii stworzonych przez inne osoby, a także porównywanie cen hotelowych na podstawie wielu różnych stron specjalizujących się w rezerwacjach. Drugą najczęściej odwiedzaną stroną jest Booking.com. OTA (ang. *Online Travel Agency*) z Amsterdamu odwiedziło 563,3 mln użytkowników w sierpniu 2018 roku. Większość internautów odwiedza Booking.com, aby zarezerwować nocleg. Początkowo bardziej koncentrowano się na zamieszczaniu ofert hoteli, w późniejszym etapie zaczęto także dodawać inne obiekty noclegowe. Witryna zawiera obecnie ponad 27 milionów miejsc noclegowych, z czego ponad 5 milionów stanowią oferty obiektów innych aniżeli hotele. Należy zaznaczyć, że dla Booking.com istnieje tylko jedna domena (.com), ale w przypadku TripAdvisor zostały uwzględnione 32 różne domeny (TripAdvisor ma wiele międzynarodowych domen, takich jak: www.tripadvisor.co.uk, www.tripadvisor.it itp.). Trzecią najczęściej odwiedzaną platformą jest Airbnb. Dzięki tej szybko rozwijającej się firmie podróżni nie muszą już ograniczać się do tradycyjnych hoteli. Duże znaczenie dla podróżnych mają także: Expedia, Trivago, Skyscanner, Ctrip czy Hotels.com (GeckoRoutes 2018).

Jak dowodzi sukces witryn takich jak TripAdvisor.com i Booking.com, opinie konsumentów związane z podróżami stanowią znaczną część mediów społecznościowych skierowanych na cele podróżnicze. Podział mediów społecznościowych zaproponowany przez Delińską (2018) ocenić można zatem jako trafny, znajdujący odzwierciedlenie w rzeczywistości, ponieważ uwzględnia on rosnącą rolę serwisów społecznościowych i portali ratingowych oraz blogów podróżniczych czy forów dyskusyjnych.

4. Wpływ nowoczesnych technologii na funkcjonowanie rynku turystycznego

4.1. Rozwój mediów społecznościowych w turystyce

Istotnym aspektem w badaniach nad przeobrażaniem rynku turystycznego są technologie informacyjno-komunikacyjne (ang. *information and communication technologies*, ICTs, nazywane zamiennie technologiami informacyjno-telekomunikacyjnymi, teleinformatycznymi lub technikami informacyjnymi). Rozwój technik informacyjnych, który jest związany z wykorzystywaniem mediów społecznościowych i narzędzi internetowych, przyczynił się do wzrostu świadomości wielu potencjalnych konsumentów.

Utworzenie komputerowych systemów rezerwacji (ang. *Computer Reservation Systems*, CRS) w latach 70. XX w. i globalnych systemów dystrybucji (ang. *Global Distribution Systems*, GDS) w latach 80. XX w. radykalnie zmieniło formę świadczenia usług turystycznych (Buhalis, Law 2008). Globalny system dystrybucji (GDS) został stworzony, aby umożliwić połączenie usług głównych sektorów rezerwacji podróży (linii lotniczych i hoteli) oraz usług pokrewnych, takich jak transport naziemny, ubezpieczenia, wydawanie wiz i innych powiązanych działań. Celem było zaoferowanie większego asortymentu lotów biuram podróży i klientom na tej samej platformie oraz zwiększenie komfortu doświadczeń podróżnych w całym cyklu życia produktu turystycznego (Avalon Global Research, FICCI 2017). Ewolucja Internetu

w latach 90. XX wieku wraz rozwojem sieci Web 2.0 wpłynęły również na relacje pomiędzy klientami oraz między nabywcami a dostawcami (Buhalis, Law 2008). Interakcje społeczne stały się cyfrowe już w późnych latach 70. XX wieku, kiedy pojawiły się pierwsze internetowe tablice ogłoszeń. Z punktu widzenia użytkownika Internet był cyfrową tablicą informacyjną firm dostępną z dowolnego miejsca za pośrednictwem połączenia sieciowego. Pierwsze reklamy online pochodzą z początku lat 90. XX w. Praktyka marketingu w kanałach cyfrowych ewoluowała przez lata (Deloitte Development LLC 2015a). Pod koniec lat 90. XX w. internetowe biura podróży, takie jak Expedia, PreviewTravel, Priceline i TravelBids, zaczęły zapewniać bezpośredni dostęp do produktów turystycznych. Priceline i TravelBids opracowały innowacyjne modele biznesowe, łącząc elastyczność cenową i wsparcie klientów. Pośrednicy zapewнили nowe korzyści zarówno nabywcom, jak i dostawcom, ponieważ obniżyli koszty transakcji, zwiększyli rabaty dla konsumentów, wyeliminowali mechanizmy koordynacji z innych kanałów sprzedaży oraz ograniczyli efekty uboczne obniżek cen (Xiang i in. 2014).

Techniki informacyjne ukształtowały branżę turystyczną i hotelarską w bardzo krótkim czasie. W 2009 roku na rynku pojawiły się pierwsze aplikacje hoteli i linii lotniczych. Nie istniał wówczas obecnie rozpowszechniony Instagram i urządzenia takie jak iPad. Większość podróżnych przeszukiwało gazety i czasopisma w celu poszukiwania informacji, a niewielkie ekskluzywne hotele były jedynymi z niewielu firm, które mogły próbować zapewnić spersonalizowane wrażenia i doświadczenia nabywcy usług (Deloitte Development LLC 2019). W 2013 roku zaistniała rewolucyjna zmiana – media cyfrowe zdominowały telewizję pod względem czasu, jaki ludzie spędzają na korzystaniu z tych form przekazu informacji (Deloitte Development LLC 2015a). Coraz więcej osób jest podłączonych do Internetu przez dłuższy czas za pośrednictwem różnych form mediów cyfrowych: komputerów, tabletów, smartfonów, telewizorów, platform do gier i nowo powstających urządzeń (Minazzi 2015).

Pierwszy etap powstawania branży turystycznej w przestrzeni internetowej został nazwany przez Phocuswright (2006)¹ „Travel 1.0”. Początek Travel 1.0 datuje się na około 1995 rok, w którym podstawy rezerwacji zaczęto rozwijać w trybie online. Przez dekadę dominujące znaczenie przypisywano cenie produktu jako najważniejszego czynnika kształtującego kryterium zakupu. Zaczęto postrzegać podróż jako kolejny towar. Wraz z postępem technologicznym internetowa turystyka zaczęła kształtować się w nowym kierunku, który Phocuswright określił jako „Travel 2.0”. Travel 2.0 to zbiorowość aplikacji Web 2.0 w branży turystycznej. Tym, co wyróżnia trend 2.0 od pierwszej fali zorientowanej na rezerwację, jest to, że jest w pełni interaktywny i rozwija się za pośrednictwem treści generowanych przez użytkowników. Witryna Travel 2.0 ma strukturę umożliwiającą użytkownikom łatwe dodawanie słów i obrazów, recenzji i tworzenie dzienników podróży. W związku z tym osoby odwiedzające taką platformę mogą uzyskać wiele informacji na temat miejsca docelowego,

¹ Phocuswright – przedsiębiorstwo specjalizujące się w badaniach branży turystycznej i organizujące konferencje biznesowe dla innowatorów w dziedzinie turystyki.

hotelu lub innego aspektu podróży. Za pomocą wyszukiwarek konsumenci porównują opcje swoich podróży i uzyskują ogólny przegląd ofert. W rzeczywistości możliwość oraz zdolność porównywania miejsc docelowych, hoteli i lokalizacji stały się jeszcze ważniejsze aniżeli cena samej podróży (Conrady 2007, Phocuswright 2006). Nowa sieć miała znaczący wpływ na tradycyjny przemysł turystyczny, oddziałując na proces podejmowania decyzji przez turystów, a także na strategie i narzędzia firm turystycznych, które musiały dostosować się do przekształcających się tendencji (Djatszenko, Hitruhina 2014).

W przeszłości ścieżka konsumenta do zakupu była linearna i przechodziła od rozeznania ofert (dokonywania badań) przez transakcję do doświadczenia. Na decyzje konsumenckie największy wpływ miała działalność pracowników reklamowych i sprzedażowych przemysłu turystycznego, a dostępność i różnorodność usług była ograniczona. Porównywanie produktów było czasochłonne, a nabywcy mogli polecać osobiste rekomendacje wyłącznie rodzinie i znajomym. Rewolucja cyfrowa zmieniła sposób, w jaki konsumenci dokonują zakupów produktów turystycznych. Internet jest podstawową metodą poszukiwania informacji, a wyszukiwarki internetowe umożliwiają konsumentom rozpoczęcie wakacyjnych eksploracji już na podstawie wykreowanego pomysłu. Według raportu Deloitte LLP (2015) współcześnie tradycyjny przemysł turystyczny odgrywa mniej wpływową rolę niż w przeszłości – obecnie konsumenci są bardziej podatni na opinie tworzone przez siebie nawzajem aniżeli na treści tworzone przez firmy turystyczne. Turyści mają również coraz więcej możliwości kontaktowych, dzięki którym mogą współpracować z biurami podróży. Fakt ten spowodował, że nastąpiła dywersyfikacja podróży konsumenta między kanałami online i offline oraz wieloma urządzeniami. Fragmentacja podróży została przyspieszona dzięki zwiększonemu wykorzystaniu smartfonów i tabletów, ponieważ urządzenia te oferują wiele aplikacji mobilnych wraz z przeglądaniem stron internetowych. Raport informuje także o tym, iż konsumenci częściej korzystają z witryny porównawczej w trakcie zakupu lotów i usług noclegowych aniżeli podczas zakupów innych produktów. Częściej szukają też wskazówek w serwisach społecznościowych przy kupnie wakacji zorganizowanych. Podróż klienta nie kończy się już wraz z doświadczeniem produktu. Konsumenci korzystają z mediów społecznościowych i przeglądają serwisy społecznościowe, aby dzielić się swoimi opiniami i wpływać na innych. Ten dodatkowy etap zmienił podróż turysty z liniowej ścieżki do cyklu, w którym doświadczenie wpływa na proces decyzyjny innego konsumenta.

4.2. Urządzenia mobilne a media społecznościowe w turystyce

Współcześnie społeczeństwo jest powszechnie połączone z Internetem w dowolnym miejscu i czasie, wykorzystując szeroką gamę nowoczesnych urządzeń technologicznych podczas planowania podróży. Na ten proces znaczący wpływ mają media społecznościowe i inne pojawiające się formy komunikacji online. W wyniku rozwoju technologicznego zwyczajowe poglądy na proces planowania podróży stają się bardziej płynne, a turyści przenoszą część wykonywanych operacji do etapu planowania

podróży podczas jej trwania (Xiang i in. 2014). Na podstawie ankiety zleconej przez Facebook analizującej odpowiedzi 10 500 osób korzystających z mediów społecznościowych podczas podróży została stworzona ikonografia przedstawiająca, iż 83% respondentów korzysta z Internetu podczas wakacji, a większość z nich (64%) w tym celu wykorzystuje smartfon (Deloitte Development LLC 2015b).

Tradycyjne media społecznościowe zmierzają w kierunku mobilnych mediów społecznościowych (MSM ang. *Mobile Social Media*). Kaplan (2012, s. 131) definiuje mobilne media społecznościowe jako „grupę mobilnych aplikacji marketingowych, które umożliwiają tworzenie i wymianę treści wygenerowanych przez użytkowników”. Autor rozróżnia cztery typy mobilnych aplikacji, dokonując klasyfikacji na podstawie dwóch zmiennych: wrażliwości lokalizacyjnej (ang. *location-sensitivity*) w zależności od tego, czy wiadomość uwzględnia konkretną lokalizację, oraz wrażliwości czasowej (ang. *time-sensitivity*) odzwierciedlającej, czy wiadomość jest odbierana i przetwarzana przez użytkownika natychmiast, czy z opóźnieniem czasowym. Według tych zmiennych Kaplan (2012) proponuje macierz (ryc. 3), która klasyfikuje rodzaje MSM w następujący sposób:

1. wolnoczasowe (ang. *slow-timers*) – odnoszą się do aplikacji, które nie są wrażliwe ani na lokalizację, ani na czas. Następuje przeniesienie tradycyjnych aplikacji społecznościowych na urządzenia mobilne. Jedynym nowym elementem jest korzystanie z urządzenia. Na przykład użytkownik, który obejrzał film w serwisie YouTube lub przeczytał wpis w Wikipedii;
2. szybkoczasowe (ang. *quick-timers*) – dotyczą tradycyjnych aplikacji społecznościowych, które zostały przeniesione na urządzenia mobilne, aby zwiększyć bezpośredniość i natychmiastowość przekazywanych treści. Przykładem jest portal Facebook i Twitter, które posiadają aplikacje mobilne umożliwiające użytkownikom interakcję ze znajomymi w czasie rzeczywistym;
3. przestrzenno-lokalizacyjne (ang. *space-locators*) – nawiązują do aplikacji, które bazują na wymianie wiadomości ze szczególnym odniesieniem do jednej konkretnej lokalizacji, ale wiadomość może być odczytana również przez inne osoby w późniejszym momencie. Przykładem jest TripAdvisor – podróżni mogą publikować swoje opinie na temat określonego miejsca (hotelu, restauracji itp.), lecz nie oczekują natychmiastowej odpowiedzi na wiadomość;
4. czasoprzestrzenne (ang. *space-timers*) – uwzględniają jednocześnie czas i przestrzeń. W takim przypadku sprecyzowana lokalizacja i konkretny moment są istotne w wymianie wiadomości. Facebook Places jest odpowiednim przykładem tej kategorii. Użytkownicy, którzy „zameldują się” w określonym miejscu (restauracji, hotelu itp.), pragną w tym czasie przekazać znajomym swoją lokalizację (Minazzi 2015).

Możliwości i rodzaje mobilnych narzędzi społecznościowych szybko się zmieniają. Następuje upodabnianie się aplikacji wolnoczasowych do czasoprzestrzennych ze względu na usługi lokalizacyjne i funkcje czasu rzeczywistego. Instagram i Flickr to aplikacje, które pozwalają odbierać treści wizualne (zdjęcia i filmy) i natychmiast udostępniać je w różnych mediach społecznościowych (np. Facebook, Twitter).

wrażliwość czasowa	tak	<i>nie</i> szybkoczasowe przenoszenie tradycyjnych aplikacji społecznościowych na urządzenia mobilne w celu zwiększenia bezpośredniości przekazu (np. Facebook, Twitter)	<i>tak</i> czasoprzestrzenne wymiana wiadomości mających znaczenie dla sprecyzowanej lokalizacji w konkretnym momencie (np. Facebook Places)
	nie	wolnoczasowe przenoszenie tradycyjnych aplikacji społecznościowych na urządzenia mobilne (np. Wikipedia, Wikitravel, YouTube, Pinterest)	przestrzenno-lokalizacyjne wymiana wiadomości ze szczególnym odniesieniem do jednej określonej lokalizacji, ale odczytane w późniejszym momencie (np. TripAdvisor, Yelp)

Użytkownicy mogą decydować, gdzie chcą publikować treści wizualne i mogą sami postanowić o udostępnieniu lokalizacji sieci znajomych w czasie rzeczywistym. Usługi nawigacyjne przechodzą od podstawowego znaczenia zapewniania wskazówek do bardziej społecznych funkcji (Minazzi 2015).

Biura podróży coraz częściej mają kontakt z podróżnymi, którzy używają więcej niż jednego urządzenia jednocześnie (mobilnego i niemobilnego) do planowania podróży. Usługi lokalizacyjne są coraz ważniejsze dla konsumentów, dlatego organizacje turystyczne powinny wziąć pod uwagę, jakie działania należy podjąć, aby wykorzystać tę możliwość. Nawet jeśli urządzenia mobilne umożliwiają połączenie ze stroną internetową firmy za pośrednictwem sieci internetowej, szczególnie znaczenie przypisuje się optymalizacji strony pod kątem wyświetlania na ekranach urządzeń mobilnych (tak by umożliwić dogodne przeglądanie informacji na wyświetlaczu) oraz tworzenie aplikacji dla Apple, Windows Mobile i/lub Android, które można pobrać bezpłatnie lub za opłatą. Wiele linii lotniczych stworzyło witryny mobilne, aby ułatwić dostęp do podstawowych operacji, takich jak rezerwacja i odprawa lotnicza. Aplikacja jest pobierana na urządzenie, tworząc bezpośrednie połączenie między firmą, marką, produktem i podróżnym, bez konieczności uruchamiania przeglądarki internetowej. Mobilne media społecznościowe (MSM) zapewniają dodatkowe informacje o klientach, którzy wyrażają zgodę na udostępnianie lokalizacji. Statystyki dotyczące liczby meldowań w ciągu dnia oraz komentarzy, w połączeniu z informacjami o profilu użytkowników i zaawansowanymi technikami eksploracji danych, umożliwiają firmom dalsze udoskonalanie i różnicowanie usług. Ponadto MSM stanowi sposób komunikowania się z klientami. Będąc w stanie zidentyfikować osoby w pobliżu, organizacje turystyczne mogą zdecydować o komunikowaniu nadchodzących wydarzeń dnia (np. koncert, festiwal), a klienci hotelowi mogą być informowani o możliwych aktywnościach organizowanych w hotelu. Dzięki tego rodzaju działaniom, MSM może stanowić instrument

do angażowania użytkowników poprzez generowanie i rozpowszechnianie treści. Dodatkowo usługi lokalizacyjne umożliwiają dostosowanie promocji do określonej lokalizacji i czasu. Przy okazji specjalnego wydarzenia linia lotnicza we współpracy z innymi operatorami turystycznymi miejsca docelowego może wykorzystać MSM w celu zachęcania do konkretnych usług za pośrednictwem kuponów. Dzięki MSM przedsiębiorstwa turystyczne podejmują próby poprawy długoterminowych relacji z klientami poprzez nagradzanie bezpłatnymi usługami lub rabatami dla klientów, którzy dokonali danej liczby zameldowań w określonej destynacji (Minazzi 2015).

Korzystanie ze smartfonów pośredniczy w turystyce, zmieniając zachowania i stany emocjonalne nabywców usług turystycznych. Ludzie dzielą się doświadczeniem w czasie rzeczywistym. Trend ten jest wzmacniany przez ulepszenia techniczne w telefonach komórkowych, coraz bardziej zdolnych do obsługi większej liczby aplikacji o zaawansowanych funkcjach. Dlatego nowoczesne urządzenia mobilne, takie jak smartfony i tablety umożliwiające połączenie internetowe, dzięki możliwości udostępniania treści generowanych przez użytkowników, stanowią kluczowy kanał komunikacji z podróżnymi. Dla biur podróży i organizacji zarządzających miejscem docelowym jest to okazja biznesowa, aby dokonać subtelniejszego zróżnicowania usług, poprawić wrażenia z podróży, zadowolić obecnych klientów i pozyskać nowych.

4.3. Media społecznościowe z perspektywy dostawcy usług turystycznych

Rozwój sieci internetowej, od Web 1.0 do Web 2.0, spowodował zmianę w sposobie komunikowania się przedsiębiorstw z klientami: od komunikacji jednokierunkowej, głównie mającej na celu udzielanie informacji, do komunikacji dwukierunkowej opierającej się na próbie angażowania klientów, tworzenia interakcji i długoterminowych relacji. Można stwierdzić, iż usługi turystyczne zmieniły się z rynku sprzedawcy na rynek kupującego i dlatego ważne jest, by firmy rozumiały potrzeby i oczekiwania konsumentów. Zdolność do identyfikowania i śledzenia aktywności nabywców w mediach społecznościowych jest niezbędnym krokiem dla dostawców usług turystycznych w przechodzeniu z modelu zorientowanego na produkt do modelu zorientowanego na konsumenta.

Z perspektywy dostawców usług turystycznych technologie informatyczne i media społecznościowe stanowią sposób na tworzenie bezpośrednich relacji z obecnymi i potencjalnymi klientami za pośrednictwem korporacyjnych stron internetowych oraz serwisów społecznościowych (np. Facebook, Twitter, Pinterest). W celu zarządzania relacjami z klientami przedsiębiorstwo może podejmować konkretne działania i przyciągnąć potencjalnych nabywców na korporacyjne strony internetowe. Przykładem jest branża hotelarska. Strategiczne sojusze między firmami hotelowymi tworzą duże grupy wielu marek, które inwestują w działania związane z zarządzaniem relacjami z klientami i opracowują systemy rezerwacji, aby dotrzeć bezpośrednio do podróżnych. Ponadto integrują swoje programy lojalnościowe w celu promowania i ułatwiania rezerwacji. Oprócz bycia mediatorami, którzy wpływają na wybory

podróżujących, media społecznościowe stanowią również rzeczywisty kanał dystrybucji, jeśli są właściwie podłączone do strony korporacyjnej. Na przykład hotele i linie lotnicze uaktualniają swoje strony w serwisie Facebook za pomocą specjalnej wtyczki, która pozwala użytkownikom sprawdzać dostępność i ceny bezpośrednio na Facebooku (Minazzi 2015).

Raport Deloitte Development LLC (2015a) uwidacznia fakt, iż większość firm z branży turystycznej i hotelarskiej do pewnego stopnia korzysta z mediów internetowych, ale nie wykazuje się zaawansowanym użytkowaniem kanałów cyfrowych. Autorzy raportu zalecają, by przedsiębiorstwa turystyczne zachowały profesjonalny charakter i równowagę poprzez odnalezienie takiego modelu komunikacyjnego, by strategie marketingowe uwzględniały metodę wykorzystania kanałów komunikacji cyfrowej przez klientelę. Jednym z rozwiązań uczestnictwa przedsiębiorstw turystycznych w przestrzeni społeczności internetowej jest obserwowanie wzmianek o marce zamieszczanych przez konsumentów. Ponadto firmy korzystają także z mediów cyfrowych, aby angażować konsumentów do zamieszczania opinii i recenzji. Jedna trzecia konsumentów analizowanego badania twierdzi, że zostawili komentarz lub wysłali wiadomość na witrynie społecznościowej marki turystycznej. Część dostawców usług turystycznych używa również kanałów cyfrowych do organizacji konkursów. Aktywności te mogą angażować klientów, lecz kluczowe jest zapewnienie, aby takie działania były zgodne z innymi istotnymi strategiami biznesowymi.

Rozumienie zachowań nabywcy usług turystycznych pomaga przedsiębiorcom rozpoznać i przewidzieć, co może spowodować, że turysta zrezygnuje z zakupu, a następnie opracować strategie odpowiedniego reagowania. Dane konsumenckie są również wymagane do personalizacji oferty. Dzięki osobistym wrażeniom użytkowników witryny porównawcze pomagają firmom oferującym produkty turystyczne wyróżnić się na rynku. Sukces przedsiębiorstw turystycznych zależy w dużej mierze od zdolności do zintegrowania danych o konsumentach w podejmowanych decyzjach strategicznych oraz od umiejętności dostosowania oferty turystycznej w taki sposób, aby stała się bardziej spersonalizowana już na etapie podejmowania decyzji o podróży. Takie podejście pomoże przedsiębiorstwom zarządzać ryzykiem związanym z komercjalizacją produktu, a także poprawi współczynniki sprzedaży. Odnoszący sukcesy biznes turystyczny będzie również korzystał z narzędzi społecznościowych, aby zachęcić klientów do dalszej lojalności i zmniejszyć koszty pozyskiwania nowych konsumentów (Deloitte LLP 2015). Salkhordeh (2009) zasugerował, że korzystanie z mediów społecznościowych ma dwie konsekwencje. Po pierwsze, może być cennym narzędziem do zbierania informacji zwrotnych od podróżnych, które są wykorzystywane do przyciągania nowych klientów i utrzymywania obecnych, wzmacniając lojalność wobec marki poprzez tworzenie silnych i skutecznych relacji. Natomiast drugą konsekwencją może być zmniejszenie ufności konsumentów i wartości rynkowej marki w wyniku niekompetentnego i niewłaściwego stosowania mediów społecznościowych. Oznacza to, że umiejętne zarządzanie tym znaczącym źródłem strategicznych informacji jest jednym z najważniejszych czynników, który decyduje o efektywnym wyniku zastosowania mediów społecznościowych w biznesie.

Rosnąca popularność mediów społecznościowych stanowi wyzwanie dla dostawców usług turystycznych. Umiejętne wykorzystanie tego narzędzia strategicznego, logiczna relacja pomiędzy przemyślanym planem marketingowym a konkretnymi działaniami cyfrowymi wpływa na proces decyzyjny nabywcy, dlatego ważnym aspektem jest rozumienie zachowań i motywów planującego podróż turysty.

5. Proces planowania podróży turystycznej

Media społecznościowe wpływają na turystów we wszystkich fazach procesu konsumpcyjnego konsumenta – wykorzystywane są przed, w trakcie i po podróży, ale w innym stopniu i do różnych celów (Fotis i in. 2012). Literatura przedmiotu uwidacznia wpływ treści generowanych przez użytkowników dzielących się własnym doświadczeniem na proces planowania podróży, szczególnie w odniesieniu do wyszukiwania informacji oraz podejmowania decyzji zakupowych (Yoo, Gretzel 2008). Media społecznościowe wspomogły ewolucję rynku usług turystycznych i zmieniły jego charakter. Wykorzystanie tego kanału dystrybucji informacji znajduje zastosowanie na każdym etapie podejmowania decyzji zakupowych: rozpoczynając od kształtowania potrzeb, poprzez szukanie informacji, porównywanie ofert, wybór miejsca docelowego, aż po dzielenie się opiniami (Delińska 2018).

5.1. Media społecznościowe a proces decyzyjny

Raport z badania polskiego rynku turystycznego przeprowadzony w 2014 roku informuje o tym, iż 76% ankietowanych poszukiwało inspiracji w zakresie wyjazdów turystycznych w Internecie. Dokonano segmentacji turystów krajowych na 4 grupy: poszukiwacze relaksu, rodzinni wczasowicze, odkrywcy oraz turyści all inclusive. Wszystkie wymienione segmenty prezentujące odmienne postawy turystyczne czerpały pomysły z Internetu. Biuro podróży (21%) i prasa turystyczna (13%) były rzadko wskazywane jako źródła inspiracji wśród ogółu respondentów. Znajdują jednak sympatyków w grupie turystów all inclusive (odpowiednio 31% i 28%). 85% ogółu ankietowanych poszukiwało także miejsc noclegowych w Internecie (Polska Organizacja Turystyczna 2014). Wyniki badań Polskiej Organizacji Turystycznej sugerują, iż wpływ nowoczesnych technologii na proces planowania podróży nieustannie rośnie.

Obecnie treści generowane przez użytkowników Internetu związane z podróżami są w znaczącym stopniu wykorzystywane w procesie decyzyjnym turystów. Według Lawa i in. (2014) media społecznościowe pełnią główną rolę w e-marketingu i to one w największym stopniu wpływają na postanowienia konsumentów. Fotis i in. (2012) wykazali również, że istnieje silna korelacja pomiędzy wpływem internetowych narzędzi społecznościowych a zmianami wprowadzanymi w planach wakacyjnych przed ostatecznymi decyzjami.

Przy podejmowaniu decyzji o podróży kluczowym aspektem branym pod uwagę przez turystę jest informacja – wynika to ze specyfiki produktu turystycznego. Produkt ten jest konsumowany w miejscu wytworzenia i nie ma możliwości faktycznej

weryfikacji jakości nabywanej usługi (Kachniewska 2017). Praca badawcza Shyle i Hysi (2015) dotycząca wpływu mediów społecznościowych na podejmowanie decyzji dotyczących podróży wykazała, iż 91% respondentów biorących udział w badaniu kieruje się do serwisów społecznościowych w celu uzyskania wiedzy o hotelu, biletach i wyjazdach zorganizowanych. Serwisy społecznościowe związane z podróżami, takie jak TripAdvisor, pozwalają turystom na przeglądanie komentarzy i ocen opublikowanych przez innych internautów, którzy odwiedzili podobne miejsca docelowe. Jest to jeden ze sposobów pomocy w podejmowaniu decyzji (Miguéns i in. 2008). Istotne znaczenie przypisuje się portalowi Facebook. Odgrywa on kluczową rolę w fazie przed podróżą, ponieważ stanowi bodziec do odkrywania nowych miejsc i oferowanych tam doświadczeń. Według Jadhav i in. (2018) wyszukiwarki i strony turystyczne takie jak TripAdvisor traktowane są jako punkt wyjścia procesu planowania przez osoby, które mają już określone zamiary związane z podróżowaniem lub podjęły już decyzję o podróży. Natomiast Facebook częściej stanowi „miejsce” przypadkowego, pierwszego impulsu zapewniającego tworzenie się idei podróży w umyśle danej osoby. Może stanowić doskonałe źródło informacji, ponieważ bazuje na sieci znajomych – podobnie myślących ludzi o wspólnych zainteresowaniach. Tożsame stanowisko zajmuje Minazzi (2015), według której media społecznościowe mogą stymulować nowe pomysły lub wpływać na proces transformacji potrzeby. Facebook, Twitter lub społeczności wirtualne mogą intensyfikować nowe koncepcje podróżnicze, gdyż zdjęcia związane z turystyką wzbudzają zainteresowanie przyjaciół, co wpływa pozytywnie na chęć zaplanowania wycieczki. W przypadku nowego miejsca docelowego, którego nigdy wcześniej nie odwiedził ani klient, ani jego znajomi, media społecznościowe stają się stronami internetowymi, na których można zwrócić się z prośbą o podzielenie się doświadczeniem innych osób. Udostępnianie filmów i zdjęć może zmniejszyć postrzeganie ryzyka i pomyślnie wpłynąć na proces decyzyjny. Również na tym etapie wyszukiwania informacji społeczności treści, takie jak Pinterest i YouTube, mogą być instrumentami do znalezienia inspiracji odnoszących się do potencjalnych miejsc docelowych.

Podczas wyjazdu turyści przechodzą przez doświadczenia związane z wyjazdem i właśnie wtedy ma miejsce konsumpcja produktów turystycznych, takich jak transport, wyżywienie, zakwaterowanie i zwiedzanie. Turyści na tym etapie również wyszukują dodatkowych danych na temat innych atrakcji czy transportu w miejscu docelowym (Dwityas, Briandana 2017). Podróżujący zazwyczaj używają wielu urządzeń na różnych etapach planowania podróży, ale podczas wyjazdu zauważalne jest rosnące znaczenie urządzeń mobilnych (zwłaszcza smartfonów), dlatego wzrasta rola mediów społecznościowych na tym etapie planowania. Rozpowszechnianie technologii mobilnych szczególnie wpłynęło na możliwość dzielenia się doświadczeniami w czasie rzeczywistym. Działalność turystyczna jest ściśle związana z treściami wizualnymi (zdjęciami i filmami), które wysyłane przez telefony komórkowe lub publikowane w mediach społecznościowych stają się rodzajem „nowej pocztówki” (Minazzi 2015, s. 59).

Pomimo zwiększonego udostępniania treści w czasie rzeczywistym podczas podróży, dzięki poprawie łączności internetowej w miejscu docelowym, udostępnianie

może być kontynuowane również po wyprawie. Faza po podróży to etap, w którym po powrocie do domu turyści oceniają jakość całej wycieczki. Ocena ta może determinować działanie polegające na opublikowaniu recenzji online na określonych stronach mediów konwersacyjnych dla jednej lub większej liczby usług dostępnych podczas trwania wyjazdu turystycznego (Dwityas, Briandana 2017). Często klienci są również zachęcani do wystawienia oceny za pomocą wiadomości e-mail wysłanej przez usługodawcę lub pośrednika kilka dni po powrocie.

5.2. Dzielenie się wiedzą i doświadczeniem turystycznym

Podróźni w mediach społecznościowych dzielą się nie tylko wiedzą, ale także własnymi doświadczeniami. Tung i Richie (2011, s. 1369) zdefiniowali doświadczenie podróżnicze jako „subiektywną ocenę i doznania jednostki (tj. afektywne, poznawcze i behawioralne) dotyczące wydarzeń związanych z aktywnością turystyczną, która rozpoczyna się przed podróżą (tj. planowanie i przygotowanie), w trakcie jej trwania (tj. w miejscu docelowym) oraz po zakończeniu podróży (tj. wspomnienia)”. Doświadczenia mają charakter personalny i zależą od tego, jak jednostka postrzega i reaguje na określone miejsca i produkty bądź usługi turystyczne (np. miejsca docelowe, zakwaterowanie i atrakcje). Dzielenie się informacjami obejmuje nie tylko aspekty związane z wiedzą, takie jak fakty na temat cech podróży (np. ceny, warunki pogodowe, plaże i inne atrakcje), ale może zawierać opis emocji, oczekiwań, wyobrażeń i fantazji na temat podróży wyrażony przy użyciu zdjęć, emotikonów i innych form językowych wykorzystywanych w komunikacji online (Munar, Jacobsen 2014).

Przedsiębiorstwa i organizacje turystyczne wykorzystują media społecznościowe jako istotny sposób komunikacji i traktują treści generowane przez użytkowników (UGC) jako bezcenne źródło informacji (Kang, Schuett 2013). W rzeczywistości organizacje turystyczne nie mają żadnej kontroli nad mediami społecznościowymi i nad tym, co internauci robią i jakiego rodzaju informacje oraz doświadczenia dotyczące podróży zamieszczają w Internecie. Jednakże uznaje się, iż dzielenie się doświadczeniem podróżniczym odgrywa istotną rolę w podejmowaniu decyzji przez potencjalnych podróżnych (Xiang, Gretzel 2010). Co ważniejsze, nawet negatywne komentarze dają organizacjom turystycznym szanse na podniesienie jakości oferowanych usług. Dlatego przedsiębiorstwa turystyczne zachęcają konsumentów do uczestnictwa w działaniach online i dzielenia się osobistymi przeżyciami na swoich portalach społecznościowych (Kang, Schuett 2013). UGC udostępniany w mediach społecznościowych przez turystów na całym świecie wpływa na wrażenia podróżnicze innych ludzi. Zdarzyć się to może na każdym etapie podróży: w fazie planowania – gdyż zamieszczony w witrynie społecznościowej film może pobudzić wyobraźnię podróżującego odnośnie do destynacji; podczas trwania wycieczki – kiedy to podróżni poszukują interesujących informacji dotyczących możliwych aktywności w miejscu docelowym lub w celu udostępnienia wiadomości; a następnie w miejscu zamieszkania – indywidualnie lub z innymi osobami, w fazie wspominania odbytych wydarzeń. Wykazano, że filmy wideo są pośrednikami doświadczeń podróżnych, które mogą generować przyjemność

mentalną poprzez wyobraźnię, która ożywia ludzkie marzenia i fantazje związane z odwiedzaniem (Minazzi 2015).

Minazzi (2015) dokonała podziału na dwie główne grupy czynników motywujących do elektronicznego rozpowszechniania doświadczeń związanych z podróżowaniem: motywacje społeczne (ang. *community-related motivations*) oraz motywacje własne, wewnętrzne (ang. *self-centered motivations*).

Pierwsza grupa związana jest z celem nadawania wartości społeczności. Skupia się na trosce o inne osoby, która jest intencją podróżników chętnych bezinteresownie pomagać innym klientom organizacji turystycznych (podejście altruistyczne). Takie jednostki udostępniają opisy swoich pozytywnych doświadczeń i w ten sposób także pragną wynagrodzić firmę za dobre praktyki. Innym powodem, dla którego konsumenci biorą udział w elektronicznym przekazywaniu opinii, jest potrzeba przynależności do społeczności oraz potrzeba integracji społecznej. W rzeczywistości poziom zaangażowania ludzi i integracji online zmienia się również w zależności od tego, jak użytkownicy postrzegają siebie w stosunku do innych. Osoby, które cenią bliskie relacje z innymi, rolę społeczne i członkostwo w grupach jako kluczowe dla ich poczucia własnej wartości, będą angażować się i wchodzić w rozmowy z członkami społeczności. Poczucie przynależności generowane przez aktywne uczestnictwo w społeczności podróżniczej może zwiększyć aktywność związaną z dzieleniem się wiedzą. Przekazywanie informacji przez Internet daje także ludziom możliwość kolektywnego sprawowania władzy nad firmami (np. negatywne komentarze, krytyka). Negatywne informacje zwrotne mogą odnosić się do niekorzystnych doświadczeń i mieć na celu odwiedzenie innych osób od zakupu produktu bądź usługi turystycznej. Klienci mogą przyjmować agresywne postawy, wystosowując swoje skargi lub podejmować się umiarkowanie pejoratywnych zachowań, próbując ostrzec innych konsumentów przed ryzykiem związanym z produktem.

Druga grupa powodów dzielenia się doświadczeniami z podróży dotyczy indywidualnych, własnych, egocentrycznych motywacji. Udostępnianie treści online może mieć na celu zdobycie szacunku i uznania. W takim przypadku klienci zamieszczający określony komentarz chcą uzyskać formalną bądź nieformalną pochwałę za użyteczność informacji zwrotnych. Za nieformalną aprobatę można uznać prywatne bądź publiczne konwersacje online, natomiast formalna pochwała jest przyznawana przez system rankingowy, który przypisuje ocenę lub status każdemu recenzentowi (np. status eksperta) zgodnie z przydatnością jego opinii. Przyczyny takiego zachowania mogą stanowić motywację do samodoskonalenia, opartą na potrzebie zdobycia reputacji na platformie umożliwiającej opiniowanie przez konsumentów lub w celu pozyskania nagrody od operatora zarządzającego platformą, co stanowi korzyść ekonomiczną.

Czasami podróźni zachęcają inne osoby do udzielania porad na określony temat. W tym przypadku głównym celem jest oszczędność czasu i kosztów planowania wakacji (korzyści funkcjonalne). Konsumenci mogą również mieć intencję, by podzielić się opinią odnośnie do bardzo satysfakcjonującego lub, przeciwnie, wyjątkowo niezadowolającego doświadczenia. Dlatego komunikacja oparta na elektronicznych formach przekazu informacji umożliwia dzielenie się radością z innymi ludźmi lub

zredukowanie frustracji (korzyści społeczne). Silnym powodem generowania treści przez użytkowników jest hedonizm – przyjemność wynikająca z interakcji z innymi ludźmi. Minazzi (2015) odwołuje się do badań Yoo i Gratzel (2008, 2011), które według autorki podkreślają istotną rolę poziomu dochodu podróżnych, narodowości, wieku, kultury, zaangażowania oraz osobowości jako czynników oddziałujących na korzystanie i czynny udział w mediach społecznościowych. Badania Cheung i Lee (2012) wykazały, że poczucie przynależności, radość pomagania innym oraz reputacja to bodźce, które mają znaczący wpływ na zamiar rozpowszechniania opinii przez internetowych konsumentów.

5.3. Wyszukiwanie przez turystów informacji o podróży

Internet zmienił sposób dystrybucji informacji związanych z turystyką oraz sposób, w jaki ludzie planują i konsumują podróże. Media społecznościowe odgrywają coraz ważniejszą rolę jako baza do poszukiwania informacji oraz porad od innych użytkowników. Zmieniają zarówno sposób wzajemnego komunikowania się, jak i porozumiewania się z firmami. Dotyczy to zwłaszcza sektora turystyki, w którym klienci coraz częściej wchodzą w interakcje z innymi osobami w mediach społecznościowych na różnych etapach planowania podróży, szczególnie podczas wyszukiwania informacji. Tradycyjnie turyści korzystali z czasopism turystycznych, gazet i książek, aby uzyskać potrzebne informacje. Jednak w ciągu ostatnich 15 lat te tradycyjne źródła medialne zostały zastąpione stronami internetowymi oferującymi informacje o potencjalnej podróży i pozwalającymi użytkownikom dzielić się swoimi doświadczeniami. Informacja turystyczna ma zasadnicze znaczenie w budowaniu wizerunku miejsca docelowego (Tan, Chen 2010), a przed wyprawą turyści zazwyczaj przeprowadzają obszerne wyszukiwanie informacji o podróży i dokonują rezerwacji online (Chung, Koo 2015).

Badania, których autorami są Xiang i Gratzel (2010), wykazały, iż media społecznościowe stanowią znaczną część internetowej domeny turystycznej², a zatem odgrywają ważną rolę w kontekście planowania podróży za pomocą wyszukiwarki. Nie zajmują one jednak wszystkich miejsc na stronach wyników wyszukiwania, przez co specjaliści od marketingu branży turystycznej mogą skutecznie konkurować z mediami społecznościowymi o uwagę konsumentów. Można przypuszczać, iż z powodu subiektywnego charakteru oraz przesyty treści generowanych przez użytkowników mogą nie mieć takiego samego statusu w wyszukiwarce Google jak treści dostarczane przez dostawców branżowych. Autorzy badania zauważyli, że media społecznościowe pojawiają się jednak na pierwszych kilku stronach wyników wyszukiwania w Google. Można zatem założyć, że poszczególne narzędzia mediów społecznościowych

² Xiang i Gratzel (2010, s. 180) odnieśli się do definicji „domeny” jako zbioru wszystkich podmiotów informacyjnych na określony temat. W kontekście Internetu autorzy stosują określenie „domena” jako zbiór linków, nazw domen i stron internetowych zawierających teksty, obrazy i pliki audio/wideo przechowywanych w formatach hipertekstowych. Natomiast pojęcie „internetowa domena turystyczna” (ang. *online tourism domain*) obejmuje wszystkie internetowe podmioty informacyjne, które dotyczą podróży.

odgrywają znaczącą rolę w poszukiwaniu informacji o podróży, czego przyczyną jest m.in. aktualny charakter zamieszczanych wiadomości oraz poziom łączności z innymi stronami w Internecie. Xiang i Gratzel (2010) wykazali, że witryny społecznościowe są wszechobecne w wyszukiwaniu online informacji o podróżach, ponieważ występują na różnych stronach wyników wyszukiwania w Google, bez względu na to, jakich słów kluczowych używa turysta. Niektóre platformy, takie jak TripAdvisor, które można uznać za bardziej kompleksowe i dostosowane do podróży, stają się coraz bardziej popularne i prawdopodobnie staną się głównymi źródłami informacji o podróżach online. Ponadto rozwój mediów społecznościowych jest wyrażany nie tylko przez często odwiedzane strony internetowe, ale także przez istnienie różnych rodzajów mediów społecznościowych i licznych małych witryn umożliwiających wyszukiwanie informacji o podróży. W szczególności witryny blogów oraz portale społecznościowe wkraczają na terytoria zdominowane przez tradycyjnych dostawców. Badanie pokazuje, że informacje dotyczące podróży na takich stronach internetowych mają duży udział w wynikach wyszukiwania. Wyszukiwarki stają się coraz bardziej wrażliwe na treści tworzone przez użytkowników, a specjaliści od marketingu nie mogą ignorować roli mediów społecznościowych w rozpowszechnianiu informacji związanych z podróżami.

Burgess i in. (2009) podkreślają fakt, iż w podejmowaniu przez konsumentów decyzji związanych z podróżami treści generowane przez użytkowników mogą być postrzegane jako wiarygodne bądź także jako niewiarygodne źródła informacji. Postrzeganie jest zależne od poglądów internautów na temat jakości źródła. Poziom rzetelności można powiązać z zamieszczanymi postami i komentarzami. Z jednej strony wzbudzają zaufanie odbiorców, gdyż są prawdziwymi doświadczeniami realnych, niezależnych ludzi. Z drugiej natomiast – komentarze mogą wzbudzać niepewność, ponieważ istnieje prawdopodobieństwo, iż publikowana treść zostanie sfałszowana przez osobę kierowaną własnymi korzyściami. Przedsiębiorstwa mogą wykorzystywać pracowników do publikowania pozytywnych komentarzy w imieniu firmy lub zamieszczania negatywnych opinii na temat konkurencji.

Obawy przed wiarygodnością UGC prezentowane są także przez innych badaczy. Witryny oficjalne i nieoficjalne konkurują ze sobą w celu zaspokojenia potrzeb informacyjnych użytkowników. Inversini i Buhalis (2009) twierdzą, iż nieoficjalne strony internetowe cechują się brakiem obiektywizmu i autorytetu. Oficjalne strony internetowe nadal postrzegane są jako narzędzia komunikacji instytucjonalnej, chociaż prezentują treść mniej aktualną i uogólnioną. Należy podkreślić, iż dla odbiorcy powinno być klarownym i niekwestionowanym, czy wiadomość jest reklamą (nadawca może otrzymać wynagrodzenie lub inny zysk z generowanych informacji). Niewątpliwie strony bazujące na UGC dostarczają wielu użytecznych informacji (np. recenzje hoteli, zdjęcia), ale w niektórych przypadkach zawierają sponsorowane linki i reklamy o takim samym wyglądzie jak zasadnicza zawartość witryny i mogą tym samym wprowadzać użytkowników w błąd.

Analogiczne stanowisko w swojej pracy badawczej prezentują Cox i in. (2009). Informują o tym, że przedsiębiorstwa działające w branży hotelarskiej i turystycznej

nie powinny bagatelizować popularności witryn zawierających treści generowane przez internautów ani roli, jaką odgrywają one podczas planowania podróży. Strony te zawierają informacje, które mogą mieć wpływ na ostateczne plany rezerwacyjne związane z podróżą. Mimo że media społecznościowe zyskują popularność, nie są jeszcze uważane za tak wiarygodne oraz godne zaufania jak istniejące państwowe witryny turystyczne. Ponadto autorzy dodają, że media konwersacyjne należy traktować nie jako jedyne, a uzupełniające źródło informacji podczas wyszukiwania wiadomości. Większość konsumentów konfrontuje prezentowane na nich treści z szeroką gamą innych istniejących źródeł.

Odmienny pogląd ukazują Fotis i in. (2012), których badanie wykazało, że wiedza i opinie innych podróżujących na stronach internetowych wzbudzają większe zaufanie aniżeli oficjalne strony WWW czy informacje uzyskane od agentów turystycznych i z reklam medialnych. Autorzy podkreślają, że rozbieżności pomiędzy przytoczonymi wynikami są skutkiem różnic w zakresie korzystania z mediów społecznościowych pomiędzy rynkami krajowymi i wynikających z tego różnic kulturowych, szczególnie w przypadku odległych kultur – w tej sytuacji Rosjan (jak w przypadku Fotis i in. 2012) i Australijczyków (badanie Coxa i in. 2009).

Można zatem stwierdzić, że na postrzeganie przez czytelników wiarygodności internetowych źródeł informacji wpływa wiele czynników, m.in.: jakość treści, charakterystyka twórców, cechy odbiorców i platform, na których wyświetlana jest zawartość. Filieri i in. (2015) wyjaśnili również, że użytkownicy uwierzą w takie recenzje związane z podróżami, które w większym stopniu zaspokoją ich potrzeby informacyjne. Dlatego autorytatywność źródła ma ścisły związek ze specyficznymi wymaganiami turystów. Chociaż nieodłączne cechy UGC, takie jak niekomercyjność i aktualność, czynią je bardziej autentycznymi dla turystów, konsumenci nadal mają obawy dotyczące tych zasobów informacyjnych. Użytkownicy Internetu mogą wpływać destrukcyjnie na profesjonalizm UGC, ponieważ każdy internauta może generować treści związane z podróżowaniem, bez względu na to, jak duże posiada doświadczenie w tej dziedzinie. Co więcej, anonimowość twórców sprawia konsumentom trudności w ocenie jakości przeczytanych opinii. Część przytoczonych badań umniejsza wiarygodności treści generowanych przez użytkowników, jednak nie bagatelizuje rosnącej popularności tej formy promocji. Potencjalni podróżni potrzebują szerokiego spektrum informacji w celu ograniczenia ryzyka zakupowego, a ten konkretny cel jest głównym powodem rosnącej roli i znaczenia mediów społecznościowych w podejmowaniu decyzji o podróży.

6. Podsumowanie

Wykorzystanie mediów społecznościowych w procesie planowania podróży cieszy się coraz większą popularnością. Jest to relatywnie nowa platforma aktywności promocyjnej dla podmiotów branży turystycznej. Dostawcy usług turystycznych poszerzają wiedzę na temat nowoczesnych trendów społecznościowych i instrumentów technologicznych szukając rozwiązań i możliwości nawiązywania relacji z klientem. Sukces internetowych

platform społecznościowych ukazuje TripAdvisor, który w skali miesiąca odwiedza 589 milionów osób. Wzrost znaczenia relacji międzyludzkich w przestrzeni wirtualnej potwierdza także stały rozwój platform dominujących w mediach społecznościowych pod względem liczby użytkowników, którymi są m.in.: Facebook, YouTube, Facebook Messenger, WhatsApp, Instagram oraz Twitter.

Media społecznościowe wciąż wzbudzają sceptycyzm wśród konsumentów. Analizowane w artykule badania wiarygodności tej formy komunikacyjnej są sprzeczne. Część z nich przedstawia media społecznościowe w pozytywnym świetle, traktując je jako wiarygodne źródło informacji, bardziej autentyczne od oficjalnych stron internetowych organizacji turystycznych. Rosnąca świadomość konsumentów w zakresie możliwości sfalszowania treści przez pracowników branżowych sprawiła, iż inne badania uwidaczniają pewne wątpliwości co do rzetelności treści zamieszczanych przez społeczność wirtualną. Różnice w percepcji zależą głównie od potrzeb informacyjnych i cech kulturowych grupy docelowej. Przytaczane publikacje jednak nie bagatelizują, a wręcz podkreślają znaczenie tego sposobu komunikacji, który cieszy się coraz większą popularnością. Dostawcy usług turystycznych stoją przed wyzwaniami, jakimi są większe oczekiwania, zmieniające się motywacje, potrzeby i nawyki konsumenckie. Przedsiębiorcy, którzy chcą być obecni ze swoimi treściami tam, gdzie są klienci, muszą podążać za użytkownikami serwisów społecznościowych, nie zapominając o zachowaniu odpowiedniej równowagi pomiędzy sposobem, w jaki użytkownicy korzystają z tej formy komunikacji, a strategiami biznesowymi firmy. Umiejętne dbanie o potencjalnych i stałych nabywców stanowi wyzwanie dla przedsiębiorstw.

Istotne znaczenie przypisuje się także tzw. MSM – mobilnym mediom społecznościowym. Rosnąca potrzeba dzielenia się informacjami z rodziną i przyjaciółmi w czasie rzeczywistym powoduje, że ludzie coraz częściej i dłużej korzystają z mediów społecznościowych. Trendy te są efektem popularyzacji smartfonów umożliwiających korzystanie z serwisów społecznościowych w każdym miejscu, w którym jest zasięg telefonii komórkowej. Przybierają one często wizualny charakter w postaci zdjęć i filmów, które publikowane w mediach społecznościowych stają się rodzajem „nowej pocztówki”. Badania potwierdzają, że proces planowania podróży, który wcześniej następował głównie przed podróżą, obecnie przenika się z okresem jej trwania. Turysty zazwyczaj wykorzystują kilka urządzeń podczas różnych etapów planowania podróży, ale podczas wyjazdu zauważalne jest rosnące znaczenie urządzeń mobilnych, szczególnie smartfonów, co przyczynia się do zmiany charakteru organizacji wyprawy.

Literatura

- Aghaei S., Namatbakhsh M.A., Farsani H.K., 2012. Evolution of the World Wide Web: from Web 1.0 to Web 4.0. *International Journal of Web & Semantic Technology* 3 (1), 1–10.
- Avalon Global Research, FICCI, 2017. Travel 2.0 – the next generation of travel, URL: https://avalonglobalresearch.com/images/Documents/FICCI_Report_2017_Final.pdf (data dostępu: 2020-03-30).
- Buhalis D., Law R., 2008. Progress in information technology and tourism management: 20 years on and 10 years after the Internet—The state of eTourism research. *Tourism Management* 29 (4), 609–623.

- Burgess S., Sellitto C., Cox C., Buultjens J., 2009. User-generated content (UGC) in tourism: benefits and concerns of online consumers. W: S. Newell, E. Whitley, N. Pouloudi, J. Wareham, L. Mathiassen (red.), The 17th European Conference on Information Systems. Information Systems in a Globalising World: Challenges, Ethics and Practices. University of Verona (Department of Business Administration, Faculty of Economics), Verona, 2219–2232.
- Cavazza F., 2008. Social media landscape, URL: <https://fredcavazza.net/2008/06/09/social-media-landscape/> (data dostępu: 2020-02-13).
- Cavazza F., 2019. Panorama des médias sociaux 2019, URL: <https://fredcavazza.net/2019/05/12/panorama-des-medias-sociaux-2019/#more-31601> (data dostępu: 2020-02-13).
- Cheung C.M.K., Lee M.K.O., 2012. What drives consumers to spread electronic word of mouth in online consumer-opinion platforms. *Decision Support Systems* 53 (1), 218–225.
- Chung N., Koo C., 2015. The use of social media in travel information search. *Telematics and Informatics* 32 (2), 215–229.
- Conrady R., 2007. Travel technology in the era of Web 2.0. W: R. Conrady, M. Buck (red.), Trends and Issues in Global Tourism 2007. Springer-Verlag Berlin Heidelberg, Berlin–Heidelberg–New York, 165–184.
- Cox C., Burgess S., Sellitto C., Buultjens J., 2009. The role of user-generated content in tourists' travel planning behavior. *Journal of Hospitality Marketing & Management* 18 (8), 743–764.
- Delińska L., 2018. Media społecznościowe jako determinanta rozwoju usług turystycznych. *Ekonomiczne Problemy Usług* 130, 17–25.
- Deloitte Development LLC, 2015a. Social? That's for consumers. For travel companies, social media means business. As digital channels mature in scope and power, the industry needs to catch up, URL: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/global/Documents/Consumer-Business/gx-cb-thl-facebook-digital-channels-travel.pdf> (data dostępu: 2020-04-30).
- Deloitte Development LLC, 2015b. Social? That's for consumers. For travel companies, social media means business. Quick facts on travel, URL: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/global/Documents/Consumer-Business/gx-cb-thl-facebook-digital-channels-travel-infogr.pdf> (data dostępu: 2020-04-30).
- Deloitte Development LLC, 2019. 2019 Travel and hospitality outlook, URL: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/nl/Documents/consumer-business/deloitte-cip-ths-travel-hospitality-outlook-2019-final.pdf> (data dostępu: 2020-04-30).
- Deloitte LLP, 2015. Travel consumer 2015. Engaging the empowered holidaymaker, URL: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/uk/Documents/consumer-business/deloitte-uk-travel-consumer-2015.pdf> (data dostępu: 2020-04-30).
- Djatshenko D., Hitruhhina J., 2014. Travel 2.0, URL: <https://imkerina.wordpress.com/2014/02/24/travel-2-0/> (data dostępu: 2020-04-30).
- Dwityas N.A., Briandana R., 2017. Social media in travel decision making process. *International Journal of Humanities and Social Science* 7 (7), 193–201.
- Filieri R., Alguezaui S., McLeay F., 2015. Why do travelers trust TripAdvisor? Antecedents of trust towards consumer-generated media and its influence on recommendation adoption and word of mouth. *Tourism Management* 51, 174–185.
- Fotis J., Buhalis D., Rossides N., 2012. Social media use and impact during the holiday travel planning process. W: M. Fuchs, F. Ricci, L. Cantoni (red.), Information and Communication Technologies in Tourism 2012. Springer Vienna, Vienna, 13–24.
- GeckoRoutes, 2018. 10 most popular travel booking websites & apps, URL: <https://www.geckoroutes.com/travel-insights/most-popular-travel-booking-websites-apps/> (data dostępu: 2020-02-22).
- GlobalWebIndex, 2020. Social GlobalWebIndex's flagship report on the latest trends in social media, URL: <https://www.globalwebindex.com/reports/social-2019> (data dostępu: 2020-02-22).
- Inversini A., Buhalis D., 2009. Information convergence in the long tail: the case of tourism destination information. W: W. Höpken, U. Gretzel, R. Law (red.), Information and Communication Technologies in Tourism 2009. Proceedings of the International Conference in Amsterdam, The Netherlands, 2009. Springer-Verlag/Wien, Vienna, 381–392.

- Jadhav V., Raman S., Patwa N., Moorthy K., Pathrose J., 2018. Impact of Facebook on leisure travel behavior of Singapore residents. *International Journal of Tourism Cities* 4 (2), 157–178.
- Janc K., 2017. *Geografia internetu. Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego*, t. 41, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Kachniewska M., 2017. Strategie marketingowe przedsiębiorstw i regionów turystycznych w mediach społecznościowych. *Studia Oeconomica Posnaniensia* 5 (4), 183–207.
- Kang M., Schuett M.A., 2013. Determinants of sharing travel experiences in social media. *Journal of Travel & Tourism Marketing* 30 (1–2), 93–107.
- Kaplan A.M., 2012. If you love something, let it go mobile: mobile marketing and mobile social media 4x4. *Business Horizons* 55 (2), 129–139.
- Kaplan A.M., Haenlein M., 2010. Users of the world, unite! the challenges and opportunities of social media. *Business Horizons* 53 (1), 59–68.
- Kaznowski D., 2008. *Nowy marketing*. VFP Communications, Warszawa.
- Kim S.E., Lee K.Y., Shin S.I., Yang S.-B., 2017. Effects of tourism information quality in social media on destination image formation: the case of Sina Weibo. *Information & Management* 54 (6), 687–702.
- Law R., Buhalis D., Cobanoglu C., 2014. Progress on information and communication technologies in hospitality and tourism. *International Journal of Contemporary Hospitality Management* 26 (5), 727–750.
- Miguéns J., Baggio R., Costa C., 2008. Social media and tourism destinations: TripAdvisor case study. W: IASK International Conference, *Advances in Tourism Research* 2008. Aveiro, 1–6.
- Minazzi R., 2015. *Social Media Marketing in Tourism and Hospitality*. Springer International Publishing, Cham–Heidelberg–New York–Dordrecht–London.
- Munar A.M., Jacobsen J.K., 2014. Motivations for sharing tourism experiences through social media. *Tourism Management* 43, 46–54.
- Phocuswright, 2006. Opening travel 2.0 confronts the establishment, URL: <https://www.phocuswright.com/Travel-Research/Research-Updates/2006/Travel-2-0-Confronts-the-Establishment> (data dostępu: 2020-02-13).
- Polska Organizacja Turystyczna, 2014. Raport z badania krajowego rynku turystycznego, URL: <https://www.msit.gov.pl/pl/turystyka/badania-rynku-turystycz/2857,Raport-z-badania-krajowego-rynku-turystycznego.html> (data dostępu: 2020-04-03).
- Salkhordeh P., 2011. Key issues in use of social networking in hospitality industry: 2009, URL: https://scholarworks.umass.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1259&context=gradconf_hospitality (data dostępu: 2020-04-30).
- Sarowski Ł., 2017. Od Internetu Web 1.0 do Internetu Web 4.0 – ewolucja form przestrzeni komunikacyjnych w globalnej sieci. *Rozprawy Społeczne* 11 (1), 32–39.
- Shyle I., Hysi V., 2015. Social media and its impact on decision making for trip. *European Journal of Interdisciplinary Studies* 1 (1), 8–15.
- Tan W.K., Chen T.H., 2012. The usage of online tourist information sources in tourist information search: an exploratory study. *The Service Industries Journal* 32 (3), 451–476.
- Tung V.W., Ritchie J.R., 2011. Exploring the essence of memorable tourism experiences. *Annals of Tourism Research* 38 (4), 1367–1386.
- Xiang Z., Gretzel U., 2010. Role of social media in online travel information search. *Tourism Management* 31 (2), 179–188.
- Xiang Z., Wang D., O’Leary J.T., Fesenmaier D.R., 2014. Adapting to the Internet: trends in travelers’ use of the web for trip planning. *Journal of Travel Research* 54 (4), 511–527.
- Yoo K.H., Gretzel U., 2008. What motivates consumers to write online travel reviews? *Information Technology & Tourism* 10 (4), 283–295.
- Yoo K.H., Gretzel U., 2011. Influence of personality on travel-related consumer-generated media creation. *Computers in Human Behavior* 27 (2), 609–621.
- Zajadacz A., 2017. Media społecznościowe w procesie planowania rozwoju turystyki w skali regionalnej. *Ekonomiczne Problemy Turystyki* 1 (37), 127–146.

Using social media in the travel planning process

Summary: Based on the analysis of available literature and Internet sources, the article presents the process of planning a tourist travel with the use of social media. It has been shown that social media constitute a significant component of promotion used in the tourism industry, the role of which has been growing with the development of the Internet. It has been emphasized that the functioning of the modern tourism market is significantly influenced by communication and information technologies and mobile social media. The article also analyzes the growing importance of location services provided by mobile devices. The client's decision-making process has been presented taking into account the way of searching for information about travel by consumers and the determinants of sharing knowledge and tourist experience via social media. The article also describes the perspective and challenges of a tourist service provider, whose way of applying social media as a promotional tool needs to take into consideration the way a potential service acquirer perceives them.

Keywords: social media, Internet, tourism, travel planning, decision-making process

lic. Agata Derlaga
Uniwersytet Wrocławski
Wydział Nauk o Ziemi i Kształtowania Środowiska
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
e-mail: 298208@uwr.edu.pl

dr Agnieszka Rozenkiewicz
Uniwersytet Wrocławski
Wydział Nauk o Ziemi i Kształtowania Środowiska
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki
ul. Wojciecha Cybulskiego 32, 50-205 Wrocław
e-mail: agnieszka.rozenkiewicz@uwr.edu.pl

Strony internetowe Narodowych Organizacji Turystycznych a geoturystyka – analiza treści publikowanych online na przykładzie portalu POT

Streszczenie: Promocja obszarów recepcji turystycznej realizowana z wykorzystaniem sieci WWW to współcześnie działanie standardowe. Zakres wykorzystania możliwości stwarzanych przez szeroko rozumiany Internet nie zawsze jednak idzie w parze z rozwojem form aktywności turystycznej, które zyskują obecnie coraz szersze grono zwolenników. Znajduje to odniesienie między innymi do geoturystyki, która jako osobna kategoria turystyczna relatywnie rzadko wyróżniania jest na portalach promocyjnych o międzynarodowym, krajowym czy regionalnym zasięgu oddziaływania. Niniejsze opracowanie podejmuje zagadnienie dostępności informacji geoturystycznej w ramach Narodowego Portalu Turystycznego (NPT) prowadzonego przez Polską Organizację Turystyczną. Analizie porównawczej treści publikowanych online poddano dwie wersje językowe NPT – wersję polską oraz angielską. Jednym z podstawowych wniosków jest zbyt duży stopień rozproszenia prezentowanej informacji geoturystycznej w obu wersjach językowych NPT oraz znaczne ograniczenie zakresu treści w języku angielskim w stosunku do wersji oryginalnej strony WWW, co, biorąc pod uwagę docelową grupę odbiorców, nie znajduje uzasadnienia. W finalnej części artykułu przedstawiono sugestie zmian w sposobie prezentacji treści geoturystycznej za pośrednictwem portalu POT.

Słowa kluczowe: geoturystyka, Internet, strony WWW, Narodowe Organizacje Turystyczne, promocja

1. Wstęp: promocja turystyczna, sieć WWW a geoturystyka – wzajemne relacje i ich znaczenie

Współczesne oblicze promocji w turystyce w zakresie wykorzystywanych środków i narzędzi, a nade wszystko w zakresie dostępności informacji to elementy ukształtowane na przestrzeni ostatnich dekad głównie jako wypadkowa możliwości stworzonych przez szeroko rozumiany Internet. Rozpoczęty w latach 80. ubiegłego stulecia proces stopniowej rewolucji dokonującej się dzięki rozwojowi technologii informacyjno-komunikacyjnych całkowicie zmienił przemysł turystyczny (Buhalis 2003, Buhalis, Law 2008, Law i in. 2014). Strony internetowe stały się nieodzownym (Bastida, Huan 2014, Del Vasto-Terrientes i in. 2015) i w zasadzie najistotniejszym

kanalem dystrybucji informacji turystycznej (Fernández-Cavia, Huertas-Roig 2009, Lee, Gretzel 2012), towarzyszącym turyście na każdym etapie podejmowanej podróży (Kotoua, Ilkan 2017). Wydawnictwa drukowane natomiast nieuchronnie odchodzą w zapomnienie (Vyas 2019). Przyczyn takiego stanu rzeczy jest wiele. Na pierwszy plan wysuwają się globalna dostępność Internetu, możliwość bieżącego aktualizowania i rozpowszechniania informacji oraz bezpośredniej komunikacji z konsumentem w czasie rzeczywistym (Feng i in. 2004, Baloglu, Pekcan 2006, Yuan i in. 2006).

Nie sposób zaprzeczyć temu, jak daleko idące zmiany w świecie turystyki wywołało upowszechnienie się Internetu (Ho, Lee 2007, Zins 2007, Yovcheva i in. 2014). Sieć WWW stała się nie tylko nowym kanałem dystrybucji informacji turystycznej, ale również przyczyną kształtowania się określonych zachowań uczestników ruchu turystycznego. Skokowy wzrost w zakresie wykorzystania sieci internetowej w podejmowaniu decyzji o wyjeździe oraz w procesie planowania podróży turystycznej wskazuje na to, jak bardzo współcześnie zależni jesteśmy od technologii cyfrowych (MacKay, Vogt 2012, Law i in. 2014). W omawianym kontekście strona internetowa to narzędzie promocji o znaczeniu kluczowym (Choi, Lehto, O'Leary 2007, Tang, Jang 2012). Za pośrednictwem strony internetowej, która niejednokrotnie jest głównym konsultowanym źródłem wiedzy (Lehto i in. 2006), turyści poszukują informacji praktycznych, począwszy od cen, poprzez miejsca noclegowe, transport, rozrywkę, na atrakcjach odwiedzanego regionu skończywszy (Hyun, O'Keefe 2012). Zarówno oficjalne portale informacyjne organizacji turystycznych, jak i witryny prywatne są chętnie odwiedzane przez turystów planujących podróż (Law, Leung 2000, Choi, Lehto, O'Leary 2007), a sam fakt odwiedzenia witryny udostępniającej informację turystyczną i podjęcie decyzji o wyjeździe są ze sobą pozytywnie skorelowane (Govers, Go 2004, Dwivedi 2009, Chung i in. 2015).

Również działania promocyjne zorientowane na tworzenie wizerunku destynacji turystycznych zostały zrewolucjonizowane przez platformy internetowe oraz aplikacje mobilne (Buhalis, Law 2008, Schmidt i in. 2008, Chiou i in. 2011, Murphy i in. 2016). Przemysł turystyczny należy obecnie do tych gałęzi gospodarki, które najchętniej korzystają z narzędzi internetowych; portale internetowe to zwykle najpopularniejsze źródło informacji, a co za tym idzie – i promocji regionów turystycznych (Horng, Tsai 2010, Stepchenkova i in. 2010). Już samo posiadanie strony internetowej spełniającej oczekiwania informacyjne użytkowników wpływa *in plus* na poziom atrakcyjności regionu, któremu witryna jest poświęcona, a tym samym podnosi również poziom jego konkurencyjności na rynku turystycznym (Baggio 2003). Wspomniana konkurencyjność w postaci nieustannie powiększającej się liczby stron internetowych prezentujących treści związane z turystyką sprawia też, iż sama obecność w Internecie to za mało, aby przyciągnąć potencjalnych turystów i przekształcić ich w konsumentów usług turystycznych (Liang, Law 2003, Auger 2005).

Założenie strony WWW jest obecnie zwykle pierwszym krokiem w kierunku promocji i komercjalizacji określonego fragmentu przestrzeni turystycznej (Malenikina, Ivanov 2018). W procesie zarządzania destynacjami turystycznymi posiadanie strony internetowej należy postrzegać nie tyle w kategoriach możliwości, co wymogu

podstawowego (Choi, Lehto, Morrison 2007, Pai i in. 2014). Biorąc pod uwagę powszechną dostępność Internetu, można stwierdzić również, iż regiony promujące swój potencjał turystyczny z wykorzystaniem tego medium wzmacniają swoją pozycję na globalnym rynku turystycznym (Mariani i in. 2018). Jednymi z podstawowych internetowych platform informacyjnych działających przede wszystkim na poziomie międzynarodowym, krajowym, a nierzadko także regionalnym, są strony WWW Narodowych Organizacji Turystycznych. Celem szeroko zakrojonych działań promocyjnych prowadzonych przez Narodowe Organizacje Turystyczne jest zainteresowanie i przyciągnięcie turystów zagranicznych i krajowych oraz wpływanie na ich decyzje przy wyborze docelowego miejsca podróży, określonej infrastruktury, a także formy aktywności turystycznej (Noti 2013).

Skoro strony internetowe stały się głównym źródłem informacji turystycznej, a jakość strony internetowej jest nie do przecenienia w procesie kreowania marki (Holland, Baker 2001, Barwise i in. 2002, Ilfeld, Winer 2002), warto zadać sobie pytanie: co należy rozumieć pod pojęciem prawidłowo opracowanej witryny? Baggio (2003) opisuje zestaw warunków podstawowych, które stanowią o sukcesie strony WWW. Po pierwsze, należy jasno określić strategię, cele funkcjonowania oraz grupę odbiorców, do których skierowana jest oferta prezentowana online. Po drugie, konieczne jest zapewnienie swobodnej interakcji między użytkownikiem a organizacją, dzięki funkcjonalności i przyjazności proponowanych rozwiązań komunikacyjnych. Najistotniejsza wydaje się być jednak uwaga autora odnośnie do łatwo przyswajalnego oraz poprawnego sposobu prezentacji treści na stronie. Znaczenie mają tutaj nie tylko zastosowana kolorystyka i wielkość czcionki, ale także styl tekstu i respektowanie zasad gramatycznych. Informacja prezentowana online powinna być wiarygodna, a jej poziom istotności na tyle wysoki, by zachęcić użytkownika do regularnego powrotu do źródła tejże informacji. Układ strony powinien natomiast być logiczny, przemyślany i prosty w nawigacji. Dobrze opracowana strona internetowa jest intuicyjna w obsłudze dla każdej zainteresowanej osoby. Utrzymanie wiarygodności prezentowanych treści możliwe jest dzięki regularnym aktualizacjom oraz korektom. W działaniach promocyjnych zaleca się wykorzystanie zarówno możliwości stwarzanych przez Internet, jak i przez media tradycyjne. Z kolei Cano i Prentice (1998), a także Gretzel i in. (2000) zauważają, że informacje przekazywane za pośrednictwem strony WWW są równie istotne jak poziom jej interaktywności, ponieważ wpływają pozytywnie na atrakcyjność docelowego miejsca podróży w ocenie potencjalnego turysty. Tym samym przemyślane i prawidłowe opracowanie witryny WWW powinno być nieodłącznym elementem strategii rozwoju i promocji regionalnej (Xiang, Gretzel 2010, Hvass, Munar 2012).

Publikacje podejmujące tematykę sposobu i jakości prezentowania treści o charakterze geoturystycznym online należą do rzadkości. Wśród nielicznych dostępnych wymienić należy prace Widawskiego i in. (2018), a także Rozenkiewicz i in. (2020). Z pewnością warto zatem zgłębić temat i przyjrzeć się sposobowi przekazywania informacji geoturystycznej za pośrednictwem Narodowego Portalu Turystycznego prowadzonego przez Polską Organizację Turystyczną. Na początek jednak należy

stworzyć tło definicyjne zagadnienia geoturystyki *per se*. Mimo iż zainteresowanie walorami przyrody nieożywionej, będące podstawą podejmowania podróży geoturystycznych nie stanowi bynajmniej *novum*, geoturystyka została uznana za odrębną formę aktywności turystycznej i zdefiniowana dopiero w latach 90. XX wieku. Jednym z prekursorów badań w tej dziedzinie jest Hose (1994, 1997), kładący nacisk na aspekt geologiczny w sposobie rozumienia omawianego zagadnienia. Podkreśla on także kluczową rolę właściwej interpretacji elementów przyrody nieożywionej, która w połączeniu z udogodnieniami infrastruktury turystycznej stwarza odbiorcy możliwość uzyskania odpowiedniej wiedzy z zakresu geologii i geomorfologii odwiedzanego miejsca (Hose 2000, 2005). Co ważne, to właśnie element odpowiednio przekazanej wiedzy różnicuje osoby doceniające jedynie estetyczny aspekt miejsca docelowego o wskazanej wyżej typologii od tych, dla których znaczenie prymarne ma geoturystyka jako osobna forma aktywności (Hose 2011). Z kolei Newsome i Dowling (2010) w preferowanym przez siebie definicyjnym ujęciu zjawiska koncentrują się na zrównoważonym podejściu do zasobów stanowiących przedmiot zainteresowania geoturystyki. W rozumieniu wspomnianych wyżej autorów geoturystyka spełnia dualną funkcję. Z jednej strony pomaga w docenieniu roli zasobów przyrody nieożywionej w krajobrazie i rozwoju historii ziemi, z drugiej strony stoi niejako na ich straży, wpajając turystom zainteresowanym poznaniem geologii odwiedzanego miejsca poczucie potrzeby ochrony tychże zasobów i umożliwiając tym samym ich zachowanie dla przyszłych pokoleń. Aspekt konieczności ochrony dziedzictwa przyrody nieożywionej realizowany za pośrednictwem geoturystyki uwypuklają także chociażby Hose i Vasiljević (2012). W kontekście powyższych rozważań powstaje pytanie: na jakim etapie rozpoczyna się przekazywanie informacji z zakresu geoturystyki, a tym samym realizacja postulatu turystyki zrównoważonej? Czy to właśnie nie najchętniej wybierane narzędzie pozyskiwania informacji wstępnej będzie w tym zakresie odgrywać kluczową rolę? A jeśli tak, to w jaki sposób i do jakiego stopnia możliwe jest to na poziomie Narodowego Portalu Turystycznego?

2. Cel i metodyka badań

Podstawowy cel niniejszego opracowania to dokonanie komparatywnej analizy sposobu przedstawiania treści związanych z geoturystyką udostępnianych online za pośrednictwem Narodowego Portalu Turystycznego prowadzonego przez Polską Organizację Turystyczną. Element porównania dotyczy dwóch podstawowych wersji językowych strony internetowej, tj. wersji polskiej oraz angielskiej, które mają najistotniejsze znaczenie z punktu widzenia rozwoju zarówno turystyki międzynarodowej, jak i krajowej. Spośród 22 języków obcych, na które przetłumaczona została treść portalu, do porównań wybrano język angielski z racji tego, że uznawany jest on za język międzynarodowy w sensie globalnym (Vuković-Vojnović, Nićin 2012). Analiz dokonano w lipcu 2020 roku, czyli w szczycie sezonu turystycznego, kiedy to w znaczącej większości zniesiono ograniczenia swobodnego przemieszczania się związane

z rozprzestrzenianiem się COVID-19. W przygotowaniu opracowania zastosowano jakościową metodę deskryptywnej analizy treści, biorąc pod uwagę poniższe kategorie:

- miejsce informacji geoturystycznej w głównym układzie treści witryny;
- zakres informacji geoturystycznej dostępny w języku polskim oraz angielskim;
- wyniki wyszukiwania terminów związanych z geoturystyką przy wykorzystaniu wbudowanych wyszukiwarek na portalu;
- obecność i sposób funkcjonowania systemu hiperlinków kierujących czytelnika do informacji geoturystycznej o zwiększonym poziomie szczegółowości;
- zgodność przedstawionej informacji geoturystycznej ze stanem faktycznym oraz stopień logicznego połączenia treści pozostających we wzajemnym merytorycznym związku;
- stopień generalizacji informacji geoturystycznej w stosunku do potencjału geoturystycznego kraju;
- dostosowanie witryny do przeglądania na urządzeniach mobilnych;
- dostępność informacji dotyczących aplikacji mobilnych związanych z zagadnieniem geoturystyki;
- poprawność językowa;
- regularność aktualizacji informacji.

3. Dostępność informacji geoturystycznej za pośrednictwem Narodowego Portalu Turystycznego

Elementy poddane analizie, które wskazano w sekcji nr 2 niniejszego opracowania, zostały omówione w formie tabelarycznej. Tabela 1 przedstawia sposób publikowania treści geoturystycznej w polskiej wersji portalu POT, tabela 2 natomiast ukazuje analogiczne zagadnienie udostępniane w angielskiej wersji językowej Narodowego Portalu Turystycznego w zestawieniu z wersją polską. Aby umożliwić wzajemne porównania, każdą z tabel podzielono, wyróżniając pięć głównych kategorii analizowanych treści, tj.:

- sposób organizacji i prezentacji treści (treść o charakterze ogólnym zestawiona jest z treścią związaną bezpośrednio lub pośrednio z geoturystyką);
- wyniki wyszukiwania haseł kluczowych dla geoturystyki (geoturystyka, geostanowisko, geopark, georóżnorodność, geologia, dziedzictwo Ziemi, przyroda nieożywiona) z wykorzystaniem wbudowanej wyszukiwarki na witrynie;
- przystosowanie do obsługi na urządzeniach mobilnych (mobilna wersja strony internetowej i dostępność informacji w zakresie możliwości wykorzystania aplikacji mobilnych związanych z zagadnieniem geoturystyki);
- poprawność językowa;
- regularność aktualizacji informacji.

Tab. 1. Sposób publikowania treści geoturystycznej w polskiej wersji portalu POT. Adres witryny <https://www.polska.travel/pl>.
Źródło: opracowanie własne

Podział treści o charakterze ogólnym	Treść potencjalnie interesująca dla geoturysty	
	Zakładka <i>Pomysł na...</i> umożliwia zapoznanie się z treścią 55 krótkich artykułów prezentujących propozycje mające zachęcić internautę do skorzystania zarówno z dobrze znanych, jak i pretendujących do tego miana atrakcji turystycznych kraju, udostępnianych sezonowo oraz całorocznie. Geoturystów mogą zainteresować artykuły zatytułowane:	
Sposób organizacji i prezentacji treści	a) <i>Letnia ucieczka do miejsc niezwykłych</i> (ryc. 1) – artykuł prezentuje różnorodne tematycznie oraz rozproszone lokalizacyjnie propozycje spędzania czasu wolnego: od podziwiania ruchomych wydym Słowińskiego Parku Narodowego, przez spływ Dunajcem w Pieninach, po odwiedzenie sztolni, tuneli i hal Komplexu Riese. Zdjęcia, którymi opatrzone jest tekst, np. Tajemnicze Podziemne Miasto Osówka w Głuszczy w Górach Sowich, nie są interaktywne, odnalezienie bardziej szczegółowych informacji wymaga podjęcia dalszego wyszukiwania na stronie.	
	b) <i>Odpoczywaj w Polsce – odwiedź wyjątkowe miejsca!</i> – to udostępniona w czerwcu 2020 roku nowa strona internetowa, będąca elementem kampanii zorganizowanej przez POT wspólnie z regionalnymi oraz lokalnymi organizacjami turystycznymi. Kampania ma na celu ożywienie turystyki krajowej w czasach pandemii COVID-19 (https://www.pot.gov.pl/pl/nowosci/wiadomosci-z-pot/odpoczywaj-w-polsce-pot-rozpoczyna-kampanie). Link zewnętrzny umożliwia zapoznanie się z prezentowaną ofertą. Fragmentaryczne informacje związane z geoturystyką prezentowane są po wybraniu zakładki <i>Atrakcje turystyczne</i> , która uaktywnia interaktywną mapę kraju dostępną również z poziomu <i>Zaplanuj pobyt – Wyszukaj w bazie</i> . Proponowany filtr umożliwia wyszukiwanie poprzez nazwę obiektu lub atrakcji, poprzez charakter oferty, a także podział regionalny kraju. Dla przykładu, wpisując w pierwszym polu wyszukiwania hasło <i>geopark</i> zostajemy poinformowani o istnieniu dwóch obiektów tego typu w Polsce, tj. o Światowym Geoparku UNESCO Łuk Mużakowa oraz o Geoparku Kielce. Co ważne, sposób doboru atrakcji prezentowanych na stronie ma na celu utrzymanie możliwie jak najwyższego poziomu doświadczenia turystycznego, dlatego prezentowane są tu m.in. atrakcje nagrodzone Certyfikatem Polskiej Organizacji Turystycznej (np. Zabytkowa Kopalnia Srebra w Tarnowskich Górach – zdobywca złotego certyfikatu POT), zwycięzcy w europejskim konkursie EDEN (European Destinations of Excellence – Modelowe Ośrodki Turystyczne Europy), obszary i atrakcje wybrane w ramach projektu pn. <i>Polskie Marki Turystyczne</i> (np. Kraina Lessowych Wąwozów) czy obiekty objęte patronatem UNESCO (np. Królewskie Kopalnie Soli w Wieliczce i Bochni) (https://www.polska.travel/pl/zobacz-koniecznosc/pomysl-na/odpoczywaj-w-polsce-%E2%80%93-odwiedz-wyjatkowe-miejsca).	
	c) <i>Niesamowite wędrówki</i> – od morza po góry – hasłowo prezentowane są tu m.in. walory przyrody nieożywionej Głównego Szlaku Beskidzkiego, polskiego wybrzeża (np. piaszczyste wydmy w Łebie), Szlaku Orlich Gniazd oraz „Wilczego Szlaku” w Puszczy Białowieskiej.	
	d) <i>Parki narodowe na każdą porę roku</i> – potencjalny turysta może pozyskać podstawowe informacje opisujące walory przyrody, w tym również przyrody nieożywionej chronione w polskich parkach narodowych, których rozkład przestrzenny prezentowany jest na mapie kraju. Oprócz informacji podstawowych, jak chociażby położenie i powierzchnia, wyszczególniono najważniejsze atrakcje każdego z 23 parków. Opcja <i>Czytaj więcej</i> przekierowuje czytelnika do zbioru informacji o większym poziomie szczegółowości, z którego to poziomu dodatkowo można zostać przekierowanym do oficjalnej ↗	

🔗 strony parku. Dodatkowo odbiorca ma możliwość obejrzenia filmu o parkach narodowych w Polsce nakręconego z wykorzystaniem technologii 360 stopni. Informacja o utworzeniu geoparku na terenie Karłowoskiego Parku Narodowego nie jest udostępniana.

e) *Zima na Dolnym Śląsku* – artykuł poświęcony głównie turystyce narciarskiej, odsyłający jednak czytelnika w postaci linku zewnętrznego do Szlaku Tajemniczych Podziemi Dolnego Śląska (<http://szlakpodziemni.pl/>), <https://www.polska.travel/pl/zobacz-koniecnie/pomysl-na/zima-na-dolnym-slasku>).

f) *Polska pod ziemią, czyli atrakcje na każdą pogodę* (tvc. 2 i 3) – artykuł poświęcony podziemnym trasom turystycznym dostępnym w kraju, w tym m.in. kopalniom i sztolniom, jak np. Królewskie Kopalnie Soli w Wieliczce i Bochni, Zabytkowa Kopalnia Srebra w Tarnowskich Górach, Kopalnia Złota w Złotym Stoku, Zabytkowa Kopalnia „Ignacy” w Rybniku, Chelmskie Podziemia Kredowe – Zabytkowa Kopalnia Kredy, Muzeum Archeologiczne i Rezerwat „Krzemionki” w Ostrowcu Świętokrzyskim, Kopalnia Soli „Kłodawa”, Zabytkowa Kopalnia Węgla Kamiennego „Guido” w Zabrze, Sztolnia „Królowa Luiza” w Zabrzu. Inne informacje istotne dla potencjalnego geoturysty dotyczą chociażby jaskiń i grot, jak np. Jaskinia Raj w Górach Świętokrzyskich, Grota Łokietka w Ojcowskim Parku Narodowym, Jaskinia Wierchowska Górna na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej, Jaskinia Niedzwiedzia w Masywie Śnieżnika, Jaskinia Mroźna w Dolinie Kościelskiej, Groty Mechowskie na Pomorzu czy Smocza Jama pod Wzgórzem Wawelskim w Krakowie (<https://www.polska.travel/pl/zobacz-koniecnie/pomysl-na/polska-pod-ziemia-czyli-atrakcje-na-kazda-pogode>). Artykuł opatrzony jest dwoma linkami. Jeden z nich prowadzi do cennej merytorycznie dla geoturysty zakładki Podziemne Trasy Turystyczne (opisanej w dalszej części tekstu), drugi natomiast stanowi przekierowanie do zewnętrznej strony internetowej Stowarzyszenia Podziemnych Tras Turystycznych Polski (<http://podziemni.pl/>). Pod artykułem zamieszczono również odnośnik do wyszukiwarki umożliwiającej odszukanie innych podziemnych atrakcji turystycznych w kraju.

g) *Termy w Polsce sposobem na jesienią chandrę!* Artykuł zachęcający do odwiedzania miejsc umożliwiających kąpiele w basenach z gorącą wodą zasilaną ze źródeł termalnych. Szczególnie podkreślane są tu właściwości balneologiczne i geologiczne znajdujące przełożenie na bogatą ofertę Podhala, z takimi kompleksami jak Chochołowskie Termy w Chochołowie, Terma Bania w Białce Tatrzańskiej i Terma Bukovina w Bukovinie Tatrzańskiej. Szafłary w Szafarach czy Aqua Park Zakopane. Strony zewnętrzne większości z wymienianych w artykule obiektów zostały podlinkowane, wybrane obiekty ukazano na zdjęciach.

Zakładka pn. *Polskie Marki Turystyczne* to przykład wspólnej inicjatywy realizowanej przez Ministerstwo Rozwoju oraz Polską Organizację Turystyczną. Celem projektu jest wykreowanie regionów turystycznych rozumianych jako jednostki powiązane funkcjonalnie, zarządzające rozwojem i promocją turystyki na określonym obszarze w sposób kompleksowy. Zgodnie z treścią prezentowanej online „marka turystyczna to kompleksowy produkt turystyczny obszaru recepcji turystycznej o wysokim poziomie jakości, łatwo identyfikowalny i wyróżniający się z oferty obszarów konkurencyjnych, np. region turystyczny lub szlak turystyczny. Bazuje na istniejących produktach turystycznych opartych o aktywa historyczne, kulturowe lub przyrodnicze. Na obszarze sygnowanym określoną marką może znajdować się wiele produktów turystycznych, które mogą być wspólnie promowane. Marki turystyczne posiadają motywy przewodnie jako priorytetowe, związane z obiektami konkretne, łatwe do wyobrażenia dla turysty doświadczenia, charakterystyczne dla danej marki, jak np. turystyka wiejska, obserwacja przyrody/ zwierząt, zabytki techniki i przemysłu” (<https://www.polska.travel/pl/zobacz-koniecnie/polskie-marki-turystyczne>). Spośród

Sposób organizacji i prezentacji treści

ZOBACZ KONIECZNIE

*Pomysł na ...
Polskie Marki Turystyczne
Certyfikaty POT
Hity internetów
Aktualności
Ambasador miejsca*

📍 Polskich Marek Turystycznych potencjalnie największe znaczenie dla geoturystyki zdaje się mieć Kraina Lessowskich Wąwozów z trasami turystycznymi prowadzonymi przez Korzeniowy Dół, Plebanek oraz Norowy Dół, natomiast wśród obszarów pretendujących do tego miana – Jura Krakowsko-Częstochowska. Czytelnik zainteresowany bardziej szczegółowymi informacjami odsyłany jest do zewnętrznej strony internetowej dostępnej na witrynie: <https://polskiemarkiturystyczne.gov.pl/>.

Certyfikaty POT to zakładka przekierowująca czytelnika od razu do wityrny zewnętrznej o analogicznej nazwie. W szczegółach prezentowane są tu informacje dotyczące wyników konkursu na Najlepszy Produkt Turystyczny w Polsce, który to konkurs ma na celu utrzymanie wysokiej jakości oferty turystycznej kraju. Uczestników ruchu turystycznego, dla których geoturystyka ma znaczenie prymarne, zainteresować może chociażby laureat Złotego Certyfikatu POT 2019, czyli wspomnianą wcześniej Zabytkowa Kopalnia Srebra w Tarnowskich Górach, a także wyróżniony certyfikatem POT Światowy Geopark UNESCO Łuk Mużakowa (ryc. 4) (https://certyfikaty.polska.travel/?_ga=2.151360305.981377541.1595830429-152940163.1594712582). W obu przypadkach oprócz informacji podstawowych dotyczących ww. atrakcji turystycznych dostępny jest krótki film promocyjny i przekierowania do zewnętrznych stron internetowych o oficjalnym charakterze.

ZOBACZ KONIECZNIE

*Pomysł na ...
Polskie Marki Turystyczne
Certyfikaty POT
Hity Internautów
Aktualności
Ambasador miejsca*

Hity internautów to zbiór atrakcji turystycznych rekomendowanych przez użytkowników sieci WWW. Spośród pięciu głównych kategorii prezentacji treści pośrednio dla geoturystyki interesujący może okazać się top atrakcji turystycznych, w którym zaprezentowano po pięć najistotniejszych zdaniem internautów docelowych miejsc podróży dla każdego z województw. Polecane są m.in. Karkonoski Park Narodowy, Kopalnia Złota w Złotym Stoku jako przykłady dolnośląskie. Hasło geoturystyka jako takie nie jest jednak wyróżniane, a potencjalny związek z tą formą aktywności turystycznej wymaga od czytelnika przynajmniej inicjalnej wiedzy w tym zakresie. Pozyskiwanie dalszych informacji utrudnia fakt, iż jedynie atrakcja uznawana za najlepszą w każdym z wymienianych regionów turystycznych opisywana jest bardziej szczegółowo.

Wśród najnowszych *Aktualności*, które mogą zainteresować geoturystę, wyróżnić należy hasło Lato w Kielcach – wakacyjna akademia przyrody, gdzie czytelnik może pozyskać informacje dotyczące zajęć edukacyjnych w ramach programu Lato w Mieście z Geoparkiem. Dodatkowe informacje zorientowane na geoturystykę *per se*, w tym chociażby szczegółowy opis geostanowisk w granicach Geoparku Kielce, można uzyskać dzięki przekierowaniu do strony internetowej atrakcji (<http://geopark-kielce.pl/pl/>, <https://www.polska.travel/pl/aktualnosci/lato-w-kielcach-%E2%80%93-wakacyjna-akademia-przyrody>).

Ambasador miejsca to wpisy blogerów i internautów współpracujących z POT przy tworzeniu NPT. Wśród wpisów dodanych w wysokim sezonie turystycznym 2020 przynajmniej pośrednio związane z geoturystyką są następujące teksty: Termy uniejowskie i inne atrakcje miasteczka (portal: www.polskieszlaki.pl); Baro – 10 atrakcji, które warto zwiedzić i zobaczyć (blog „Podróże bez ości”); Wydma Czołpińska, latania morska i muzeum, czyli przepis na udany dzień! (portal: www.polskieszlaki.pl); Góry Stołowe – co warto zobaczyć? Propozycje wycieczek (Blog „My Na Szlaku”), Pustynia Błędowska (portal: www.polskieszlaki.pl). Z wcześniejszych wpisów na wyróżnienie zasługuje artykuł na blogu pn. „Zbieraj się” zatytułowany Kolorowe pojezierze na Łuku Mużakowa – jedne takie miejsce w Polsce oraz tekst zatytułowany Trasa geoturystyczna „Dawna kopalnia Babina” (portal: „Klub Podróżników Śródlęmie”).

ODKRYJ POLSKĘ

Regiony

Główne miasta

Odpoczywaj w Polsce

Regiony – wybrane atrakcje turystyczne prezentowane są w podziale administracyjnym kraju (dostępna interaktywna mapa). Dotarcie do informacji interesujących z punktu widzenia geoturystyki wymaga posiadania wiedzy z zakresu rozmieszczenia zasobów geoturystycznych oraz wyselekcjonowania tychże w artykułach opisujących każdy region. Przykładowe regiony obfitujące w zasoby geoturystyczne to województwa dolnośląskie oraz świętokrzyskie. W artykule NPT dla Dolnego Śląska wspomniane są Karkonosze (aspekt utworzenia Geoparku jest pomijany), Kolorowe Stawy w Rudawach Janowickich, Błędne Skały w Górach Stołowych, Jaskinia Niedźwiedzia, Pogórze Kaczawskie z dawnymi wulkanami, Podziemna Trasa Turystyczna w Kopalni Złota Złoty Stok, elementy kompleksu Riese oraz kowarskie sztolnie. Z kolei w głównym artykule opisującym region świętokrzyski stolica województwa – Kielce – nazywana jest „geologicznym rajem”. Ponadto zamieszczony tekst zachęca do odwiedzania obszarów krasowych regionu oraz Muzeum Archeologicznego i Rezerwatu „Krzemionki”, będącego najnowszym obiektem wpisanym na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w Polsce. Pod artykułem natomiast znajdują się zdjęcia wybranych miejsc odsyłające czytelnika do tekstów poświęconych m.in. Kielcom oraz Świętokrzyskiemu Parkowi Narodowemu. W przypadku obu regionów wybrane atrakcje prezentowane są na zdjęciach. Powyższe artykuły opatrzone są również linkiem do strony zewnętrznej regionalnego portalu turystycznego województwa dolnośląskiego (<https://dolnyslask.travel/>) i analogicznej jednostki funkcjonującej dla województwa świętokrzyskiego (<https://swietokrzyskie.travel/>). Opis pozostałych regionów kraju zasobnych w miejsca istotne z punktu widzenia geoturystyki jest bardzo zblizony. Tendencja, którą można zaobserwować w artykułach poświęconych każdemu z nich, to dążenie do zachowania równowagi między prezentacją walorów przyrodniczych i antropogenicznych, przy czym w pierwszej ze wskazywanych grup uwypuklane jest znaczenie walorów przyrody ożywionej.

Podobnie jak w przypadku *Regionów*, także *Główne miasta* pozwalają na odhalezenie informacji istotnych dla geoturystów, lecz tutaj również po raz kolejny wymagana jest wiedza wstępna w tej dziedzinie, związana po pierwsze z istnieniem, a po wtóre z rozmieszczeniem przestrzennym zasobów geoturystycznych. Z poziomu głównej strony zakładki potencjalny odwiedzający może wybrać pinezkę na interaktywnej mapie kraju, a dalej zostaje przekierowany do zbiorczego opisu atrakcji turystycznych miejsca docelowego. Dla przykładu, wybierając Kielce, już w pierwszym paragrafie artykułu czytelnik dowiaduje się o występujących na tym obszarze skamieniałościach. W kolejnych natomiast informowany jest o istnieniu czterech rezerwatów przyrody nieożywionej (Kadzielnia, Wietrznia, Slichowice, Biesak-Białogon). Dodatkowo internauci zachęceni są do odwiedzania jaskiń Gór Świętokrzyskich. Pozyskanie bardziej szczegółowych informacji możliwe jest dzięki linkowi zewnętrznemu do portalu poświęconego turystyce Kielc (<http://www.um.kielce.pl/turystyka>). Artykuł opatrzonej jest zdjęciami Amfiteatru Kadzielnia oraz Centrum Geoedukacji należącego do Geoparku Kielce (<https://www.polska.travel/pl/glowne-miasta/kielce>).

Odpoczywaj w Polsce – treść zgodna z wcześniejszym opisem prezentowanym w sekcji *Zobacz koniecznie* – *Pomysł na...* – *Odpoczywaj w Polsce*.

POZNANJ ATRAKCJE I ZABYTKI

Certyfikaty POT
Dziedzictwo UNESCO
Parki narodowe
Zabytki i inne atrakcje
Kulinaria
Szlaki i miejsca papieskie

Certyfikaty POT – treść zgodna z wcześniejszym opisem prezentowanym w sekcji *Zobacz koniecznie* – *Pomysłna...* – *Certyfikaty POT*.

Dziedzictwo UNESCO – obiekty wpisane na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w Polsce przedstawione są w postaci pinezek na interaktywnej mapie kraju. Odnalezienie tych, które przynajmniej pośrednio związane są z geoturystyką (tj. Parku Mużakowskiego, Kopalni rud ołowiu, srebra i cynku w Tarnowskich Górach wraz z systemem gospodarowania wodami podziemnymi, Królewskich Kopalni Soli w Wieliczce i Bochni czy Krzemionkowski regionu prehistorycznego górnictwa krzemienia pasiastego), wymaga wstępnej wiedzy w zakresie ich występowania i rozmieszczenia przestrzennego. Każdy z artykułów, do których odsyłany jest internauta, opatrzony jest linkiem do oficjalnej strony internetowej atrakcji turystycznej.

Parki narodowe – treść w większości zgodna z wcześniejszym opisem prezentowanym w sekcji *Zobacz koniecznie* – *Pomysłna...* – *Parki narodowe na każdą porę roku*.

Zakładka *Zabytki i inne atrakcje* oprócz tradycyjnego opisu treści, który zapewnia odesłanie do artykułów potencjalnie interesujących dla osób zainteresowanych przyrodą (bez wyróżnienia treści poświęconej przyrodzie nieożywionej), udostępnia również wyszukiwarkę. Internauta może przefiltrować prezentowane zabytki i inne atrakcje turystyczne według proponowanego klucza rodzajowego, w którym odnaleźć można przydatne dla geoturysty hasła, mianowicie „podziemne trasy turystyczne” i „atrakcje przyrodnicze”. Zastosowanie wyszukiwania według pierwszej z wymienianych kategorii daje w rezultacie 84 wyniki, przy czym nie wszystkie będą bezpośrednio interesujące dla geoturysty. Bez wątplenia bardzo przydatne są dalsze przekierowania do stron wewnętrznych NPT, na których czytelnik uzyskuje informacje odnośnie do dostępności atrakcji, godzin otwarcia oraz, w wybranych przypadkach, także cen. Co warto podkreślić, każdy z obiektów lokalizowany jest również na załączonej mapie, ponadto wskazywany jest dokładny adres, dane kontaktowe, adres strony internetowej obiektu (jeśli jest dostępna), jak i współrzędne geograficzne (np. <https://www.polska.travel/pl/atrakcje-turystyczne/centrum-nauki-i-sztuki-stara-kopalnia>) (ryc. 5). Wybór kategorii Atrakcje przyrodnicze bez dalszego uszczegółowienia wyszukiwania np. w podziale przestrzennym daje już 1044 wyniki, przy czym wyszukiwanie wśród nich treści typowo geoturystycznej jest bardzo utrudnione, chociażby ze względu na fakt, iż wśród rezultatów odnajdziemy agroturystyczne obiekty noclegowe zakwalifikowane jako „atrakcje przyrodnicze” ze względu na swoje położenie. Co ciekawe, przy zastosowaniu następującego filtra wyszukiwania: rodzaj atrakcji – przyrodnicze, nazwa – geopark i pozostawieniu pozostałych kategorii w wersji wyszukiwania domyślnego nie otrzymamy żadnych rezultatów.

Przy zastosowaniu ścieżki nawigacji *Poznaj Atrakcje i Zabytki* – *Zabytki i inne atrakcje* – czytelnik może również dokonać dalszego wyboru prezentowanej treści, korzystając z udostępnianych w formie aktywnego zdjęcia kategorii, spośród których największe znaczenie dla potencjalnego geoturysty mają geoparki (ryc. 6). Dostępny artykuł liczy 198 słów i zawiera zamieszczoną poniżej definicję geoturystyki oraz informację o znaczeniu geoparków, a także muzeów i ekspozycji geologicznych. Z nazwy wymieniane są tu trzy geoparki o randze międzynarodowej i/lub krajowej (tj. Łuk Mużakowa, Góra Św. Anny oraz Karkonoski Park Narodowy wraz z otuliną) oraz dwa o randze lokalnej, tj. Geopark Kielce oraz Geopark Kamienny Las na Roztoczu. Spośród innych atrakcji mogących zainteresować geoturystę wymieniane są kopalnie soli w Wieliczce i Bochni, ➤

📍Park Jurajski w Białowieży, ruchome wydmy w Słowińskim Parku Narodowym oraz Maczuga Herkulesa w Ojcowskim Parku Narodowym. Wspomnianej powyżej definicji geoturystyki nadano następujące brzmienie: „(...) geoturystyka jako forma turystyki oparta na poznawaniu atrakcyjnych turystycznie stanowisk geologicznych stanowi doskonałe poszerzenie turystyki przyrodniczej. Do obiektów atrakcyjnych turystycznie w kontekście geoturystyki należą m.in.: naturalne obiekty powstałe w wyniku procesów geologicznych lub geomorfologicznych, takich jak: wybrzeża morskie i wydmy, wulkany i gejzery, różne formy skalne, mineralne i skamieniałości, lodowce i wodospady; obiekty związane z eksploatacją kopalni, np. kamieniołomy, kopalnie; obiekty architektoniczne ze względu na „geologiczne” elementy użyte do ich budowy, np. budowle wykute w skałach, budowle megalityczne” (https://www.polska.travel/pl/poznaj-atrakcje-i-zabytki/zabytki-i-inne-atrakcje/geoparki). Co ważne, w powyższym artykule zabrakło aktywnych linków przekierowujących czytelnika do informacji gwarantujących większy poziom szczegółowości przedstawianych treści. Dalsze informacje mogą być pozyskane zatem jedynie poprzez wpisanie wymienianych hasel w wyszukiwarce zewnętrznej, wyszukiwarka zamieszczona na stronie NPT nie gwarantuje 100% skuteczności w odnalezieniu każdego z hasel.	Każda z kategorii wymienionych w zakładce głównej pod nazwą <i>Wypoczywaj</i>, z wyjątkiem <i>Kulturalnie i rozrywkowo</i> oraz <i>Na wsi</i>, może pośrednio zainteresować amatorów geoturystyki. Każdorazowo jednak prezentowane treści mają bardzo selektywny charakter i mogą posłużyć jako hasła do dalszego wyszukiwania informacji docelowo interesujących. Dla przykładu, internauta zainteresowany atrakcjami geoturystycznymi polskiego wybrzeża, wybierając kategorię <i>Nad morzem</i>, przekierowany zostaje do krótkiego artykułu, w treści którego zawarte są aktywne linki do artykułów NPT dotyczących Słowińskiego oraz Wolińskiego Parku Narodowego, a stamtąd do oficjalnych stron tychże.
Zasadniczą większość prezentowanych treści stanowią informacje o charakterze ogólnym interesujące przede wszystkim z punktu widzenia organizacji podróży jak rezerwacje noclegów czy porady praktyczne. Internautę zainteresowanego geoturystyką mogą zachęcić chociażby fotografie wymienianych wcześniej obiektów objętych patronatem UNESCO, które wykonano w technologii 360 stopni. Są one dostępne z zastosowaniem ścieżki <i>Zaplanuj pobyt – Wirtualne podróże – Polskie UNESCO w panoramach</i>. Jest to jedna z propozycji NPT, która powstała w czasie pandemii COVID-19, umożliwiająca zdalne zapoznanie się z obiektem i zaplanowanie podróży w momencie zniesienia ograniczeń w przemieszczaniu się.	Opcja <i>Wyszukaj</i> w bazie została scharakteryzowana w sekcji <i>Poznaj atrakcje i zabytki – Zabytki i inne atrakcje</i>. Efekt wyszukiwania hasła „geopark” w kategorii „nazwa atrakcji” zaprezentowano na rycinie 7.
Informacja potencjalnie interesująca jedynie z punktu widzenia finansowania podróży, której tematem przewodnim może być geoturystyka.	Bon turystyczny

Sposób organizacji i prezentacji treści

	Hasła kluczowe	Liczba wyników	Treść
Wyniki wyszukiwania haseł kluczowych z wykorzystaniem wbudowanej wyszukiwarki na witrynie	geoturystyka	1	Tekst dotyczący geoparków dostępny przez opisywaną uprzednio sekwencję kroków: <i>Poznaj atrakcje i zabytki – Zabytki i inne atrakcje – Geoparki</i> (ryc. 8).
	geostanowisko	1	Tekst pt. Szlak im. Jana Pawła II na Górze św. Anny (ścieżka dostępu <i>Poznaj atrakcje i zabytki – Szlaki i miejsca papieskie – Szlak im. Jana Pawła II na Górze św. Anny</i>).
	geopark	9	Najtrafniejszy wynik, czyli tekst dotyczący geoparków dostępny przez sekwencję kroków: <i>Poznaj atrakcje i zabytki – Zabytki i inne atrakcje – Geoparki</i> , wyświetlany jest jako druga pozycja.
	georóżnorodność	0	Brak rezultatów wyszukiwania.
	geologia	0	Brak rezultatów wyszukiwania.
Przystosowanie do obsługi na urządzeniach mobilnych	dziedzictwo Ziemi	0	Brak rezultatów wyszukiwania.
	przyroda nieożywiona	0	Brak rezultatów wyszukiwania.
	Dostępna jest wersja strony internetowej dostosowana na przeglądania na urządzeniach mobilnych funkcjonujących zarówno w systemie Android, iOS, jak i dla Windows Phone. Brak informacji dotyczących możliwości wykorzystania aplikacji mobilnych w podróżowaniu po kraju za wyjątkiem udostępnianej przez NPT aplikacji o nazwie planner.		
	Poprawność językowa	Nie budzi zastrzeżeń.	
Regularność aktualizacji treści	Strona zawiera stały szkielet informacji o charakterze podstawowym. Aktualizacje dotyczą zwłaszcza sekcji o ścieżce dostępu <i>Zobacz koniecznie – Pomysłna...</i> oraz <i>Zobacz koniecznie – aktualności</i> . Dla przykładu, w lipcu 2020 w zakładce <i>Pomysłna...</i> umieszczono cztery nowe wpisy, w zakładce <i>Aktualności</i> natomiast wprowadzono czternaście nowych artykułów (stan na 31 lipca 2020 r.).		
	Zastanawiać może brak uaktualnień sekcji rozwijających się bardzo dynamicznie – należą do nich chociażby aplikacje mobilne. Bardzo podstawowe informacje w tym zakresie odnajdziemy jedynie, wpisując hasło „aplikacje mobilne” we wbudowanej wyszukiwarce na stronie.		

Tab. 2. Sposób publikowania treści geoturystycznej w angielskiej wersji portalu POT w porównaniu z wersją udostępnianą w języku polskim. Adres witryny <https://www.poland.travel/en>. Źródło: opracowanie własne

Podział treści o charakterze ogólnym		Treść potencjalnie interesująca dla geoturysty
NOWOŚCI	Odszukanie treści geoturystycznej wymaga przejrzenia 60 krótkich artykułów. Artykuły zachęcające do podejmowania podróży, których tematem przewodnim jest przyroda, akcentują głównie znaczenie przyrody ożywionej. Pośrednio związany z geoturystyką jest artykuł zatytułowany Narodowe skarby natury (ang. <i>National treasures of nature</i>), gdzie w kolejnym kroku czytelnik zostaje przekierowany do zakładki poświęconej polskim parkom narodowym.	
	Inspiracje podróżnicze	
MIASTA		Łącznie 27 artykułów poświęconych polskim miastom pozwala na odnalezienie treści geoturystycznej, co zrozumiałe, głównie w przypadku Kielc. Aby było to możliwe, konieczna jest wstępna wiedza w zakresie istnienia i rozmieszczenia przestrzennego zasobów geoturystycznych w Polsce. W udostępnianym artykule online Kielce nazywane są „miastem marzeń geologów” (https://www.poland.travel/en/cities/kielce). Podobnie jak w artykule dostępnym w języku polskim, akcentowane jest tu znaczenie zasobów czterech rezerwatów przyrody nieożywionej oraz bogata oferta turystyczna krasowego obszaru Gór Świętokrzyskich. Warto zauważyć, iż teksty zamieszczone na NPT nie są wiernie tłumaczone, co jest korzystne w odbiorze, polska wersja strony została opatrzona jednak większą ilością materiału graficznego zachęcającego do podjęcia podróży, w tym zdjęciem Centrum Geodukacji, czego brakuje w wersji anglojęzycznej. Przekierowanie do artykułu zewnętrznego, poświęconego Kielcom, udostępnianego w angielskiej wersji portalu traktującego o turystyce województwa świętokrzyskiego, zostało zapewnione (https://swietokrzyskie.travel/en/informator_turystyczny/miasta_i_regiony/kielce). Brakuje tu natomiast linku zewnętrznego do strony Geoparku Kielce, która również dostępna jest w języku angielskim (http://geopark-kielce.pl/en/).
REGIONY		Informacje o atrakcjach turystycznych każdego z 16 województw udostępniane są po kliknięciu w odpowiedni region na interaktywnej mapie kraju. Podobnie jak w polskiej wersji witryny, dotarcie do informacji interesujących z punktu widzenia geoturystyki wymaga zatem posiadania wiedzy z zakresu rozmieszczenia zasobów geoturystycznych oraz wyselekcjonowania tychże w artykułach opisujących każdy region. Analizowane uprzednio artykuły dotyczące atrakcji turystycznych województwa dolnośląskiego oraz świętokrzyskiego dostarczają czytelnikowi bardzo zbliżonych informacji na porównywalnym poziomie szczegółowości. Na korzyść witryny dostępnej w języku polskim różnicuje je natomiast materiał graficzny oraz aktywne linki do kolejnych artykułów w ramach NPT dotyczących wybranych atrakcji, w tym geoturystycznych (np. dodatkowe zdjęcie Kopalni Złoty Stok czy panoramy Gór Stołowych wykonanej w technologii 360 stopni). W stosowanym opisie ogólnym atrakcji turystycznych, podobnie jak w przypadku wersji polskiej, można zaobserwować tendencję do zachowania równowagi między prezentacją walorów przyrodniczych i antropogenicznych, przy czym w pierwszej ze wskazywanych grup uwypuklane jest znaczenie walorów przyrody ożywionej. W przypadku obu wersji językowych tekstu dla wskazanych powyżej przykładowych regionów turystycznych zasobnych w atrakcje związane z dziedzictwem Ziemi udostępniany jest link do oficjalnej strony internetowej regionalnego portalu turystycznego każdego z nich.

Sposób organizacji i prezentacji treści

Dziedzictwo UNESCO
Zamki i pałace
Sztuka i kultura
Miejsca kultu
Parki narodowe
i aktywność na świeżym
powietrzu
Jaskinie i kopalnie
Szlaki historyczne
Szlaki genealogiczne
Zakupy w Polsce

ODKRYJ

Wszystkie miejsca wpisane na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO przynajmniej pośrednio związane z geoturystyką prezentowane są z poziomu zakładki głównej w postaci aktywnych zdjęć opatrzonych nazwą oraz jednozdaniowym opisem (ryc. 9), co w porównaniu ze sposobem prezentacji tychże zasobów na stronie polskiej (ryc. 10) znacząco ułatwia odszukanie miejsc interesujących dla osób zainteresowanych przyrodą nieożywioną. Główny artykuł poświęcony obiektom objętym patronatem UNESCO w Polsce uatrakcyjniono poprzez osadzenie na stronie w języku angielskim nieco ponad dwuminutowego filmu prezentującego wybrane z nich z zastosowaniem technologii 360 stopni. Co niezrozumiałe, film ten jest niedostępny z poziomu głównej strony poświęconej temu zagadnieniu w języku polskim. Poniżej przedstawiono krótkie zestawienie obszerności artykułów poświęconych obiektom dziedzictwa UNESCO, przynajmniej pośrednio związanych z geoturystyką w obu wersjach językowych strony.

Krzemionkowski region prehistorycznego górnictwa krzemienia pasiastego – artykuł w języku polskim: 203 słowa, artykuł w języku angielskim: 117 słów; przekierowanie do oficjalnej strony obiektu w postaci linku zewnętrznego – artykuł w języku polskim: TAK, artykuł w języku angielskim: TAK.

Park Mużakowski – artykuł w języku polskim: 567 słów, artykuł w języku angielskim: 863 słowa; przekierowanie do oficjalnej strony obiektu w postaci linku zewnętrznego – artykuł w języku polskim: TAK, artykuł w języku angielskim: TAK, w wersji angielskiej dodatkowo zamieszczono link umożliwiający znalezienie zakwaterowania w okolicy, artykuły w obu wersjach językowych zostały opatrzone zdjęciem wykonanym w technologii 360 stopni.

Kopalnia rud ołowiu, srebra i cynku w Tarnowskich Górach wraz z systemem gospodarowania wodami podziemnymi – artykuł w języku polskim: 1300 słów, artykuł w języku angielskim: 183 słowa; przekierowanie do oficjalnej strony obiektu w postaci linku zewnętrznego – artykuł w języku polskim: TAK, artykuł w języku angielskim: TAK, w wersji angielskiej dodatkowo zamieszczono przekierowanie do oficjalnej strony Szlaku Zabytków Techniki (<https://www.zabytkitechniki.pl/en-US>) oraz do oficjalnej strony poświęconej turystyce województwa śląskiego (<https://slaskie.travel/en-US>).

Królewskie Kopalnie Soli w Wieliczce i Bochni – artykuł w języku polskim: 777 słów, artykuł w języku angielskim: 703 słowa; przekierowanie do oficjalnej strony obiektu w postaci linku zewnętrznego – artykuł w języku polskim: TAK, dodatkowo zamieszczono link do Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce, artykuł w języku angielskim: TAK, dodatkowo zamieszczono link umożliwiający znalezienie zakwaterowania w Krakowie; artykuły w obu wersjach językowych zostały opatrzone zdjęciem kaplicy św. Kingi w Wieliczce wykonanym w technologii 360 stopni.

Parki narodowe i aktywność na świeżym powietrzu – sposób prezentacji informacji dotyczących 23 parków narodowych kraju jest analogiczny do zastosowanego w przypadku dziedzictwa UNESCO, tj. artykuł główny opatrzony jest aktywnymi zdjęciami pełniącymi funkcję hiperlinków, które opatrzone są jednozdaniowym komentarzem ułatwiającym podjęcie decyzji o chęci pozyskania bardziej szczegółowych informacji w artykule traktującym o każdym z parków (ryc. 11 i 12). Elementem niewątpliwie zachęcającym do dalszej eksploracji treści jest film umieszczony na stronie, prezentujący walory przyrody ➔

📍 ODKRYJ Dziedzictwo UNESCO Zamki i pałace Sztuka i kultura Miejsca kultu Parki narodowe i aktywność na świeżym powietrzu Jaskinie i kopalnie Szlaki historyczne Szlaki genealogiczne Zakupy w Polsce	chronionej w Polsce, nakręcony w technologii 360 stopni. Artykuł opatrzony jest również uproszczoną mapą, prezentującą rozmieszczenie przestrzenne polskich parków narodowych. Co ważne, aż sześć parków narodowych nie posiada oficjalnej witryny dostępnej w języku angielskim, a trzy z załączonych w artykułach hiperlinków są nieaktywne (tj. linki kierujące czytelnika do strony Parku Narodowego Gór Stołowych, Roztoczańskiego Parku Narodowego oraz Gorczańskiego Parku Narodowego). Informacja o utworzeniu geoparku na terenie Karkonoskiego Parku Narodowego nie jest udostępniana. Dla bezpośredniego porównania sposób prezentacji informacji dotyczących parków narodowych w polskiej wersji NPT przedstawiono na rycinie 13. Ścieżka dostępu <i>Odkryj – Jaskinie i kopalnie</i> prowadzi czytelnika do artykułu zatytułowanego Podziemne atrakcje, który może w największym stopniu zainteresować geoturystę (ryc. 14 i 15). Dokładniejsze informacje dotyczące zasobów ukrytych pod powierzchnią ziemi dostępne są w postaci dziewięciu krótkich artykułów o następujących tytułach: Sztolnia „Królowa Luiza”, Kopalnia Guido, Jaskinia Raj, Podziemne skarby, Najpiękniejsze polskie jaskinie, Tężnia Solankowa w Wieliczce, W otoczeniu soli Wieliczki, Kopalnia Soli Bochnia, Chełmskie Podziemia Kredowe, Zabytkowa Kopalnia Srebra w Tarnowskich Górach. Każdy z powyższych artykułów ma prostą szatą graficzną, najczęściej w postaci pojedynczego zdjęcia, większość z nich opatrzono również linkami do oficjalnych stron obiektów turystycznych, a niekiedy także przekierowaniem do strony rezerwacji noclegów w okolicy.
KOLEKCJONUJ DOŚWIADCZENIA (ang. Experience) Na wodzie (ang. Sailing and Boating) Trasy rowerowe Narciarstwo Wędrówki piesze i wspinaczka Spa Polska kuchnia Polskie tradycje Nadaj smak swojej podróży	Cztery zakładki, tj. <i>Na wodzie</i>, <i>Trasy rowerowe</i>, <i>Narciarstwo</i> oraz <i>Wędrówki piesze i wspinaczka</i> oferują wiele możliwości podejmowania aktywności turystycznej, które mogą zainteresować geoturystę, ale przeważnie tylko pośrednio. Przykład stanowi może informacja dotycząca sposobu aktywnego spędzania czasu wolnego w Górach Stołowych, którą odnajdziemy w artykule poświęconym wędrówkom i wspinaczce w Sudetach (https://www.poland.travel/en/experience/hiking/mountains/sudety-mountains), ścieżka dostępu to: <i>Wędrówki piesze i wspinaczka – Wędrówki górskie w Sudetach (Przewodnik) – Sudety</i> (jest to jedno z ośmiu aktywnych zdjęć przekierowujących, dostępnych pod artykułem na stronie). Również treści prezentowane poprzez zakładkę <i>Spa</i>, zwłaszcza dotyczące źródeł termalnych w Polsce, mogą okazać się interesujące dla geoturysty. Wody geotermalne w kraju zostały krótko wspomniane w wielu artykułach dostępnych z poziomu zakładki <i>Uzdrowiska</i> (ścieżka dostępu: <i>Kolekcjonuj doświadczenia – Spa – Uzdrowiska</i>). Ekwivalent wskazywanego w polskiej wersji NPT artykułu pt. <i>Termy w Polsce</i> sposobem na jesienne chandele, podkreślający szczególnie walory Podhala w omanianym aspekcie, nie jest dostępny w języku angielskim.

Sposób organizacji i prezentacji treści

Zakładka *Pobierz broszury* umożliwia bezpłatny dostęp do pięciu dokumentów w formacie PDF. Trzy z nich mogą okazać się interesujące dla entuzjastów geoturystyki. Co niezwykle przydatne, każda z nich jest interaktywna i przekierowuje czytelnika do oficjalnych stron internetowych wybranych obiektów, opatrzona jest również kodami QR. Pierwsza broszura, zatytułowana w oryginale Poland: Wild Nature, koncentruje się głównie na biotycznych aspektach krajobrazu, niemniej jednak takie atrakcje jak Błędne Skały w Górach Stołowych, skały Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej, pieniński przełom Dunajca, wody geotermalne Podhala czy Jaskinia Niedzwiedzia w Sudetach są również prezentowane. Broszura pn. Polska – Światowe Dziedzictwo UNESCO stwarza możliwość zapoznania się z krótkim, przewartościowym dwustronicowym artykułem prezentującym każdy z obiektów objętych patronatem UNESCO. Konieczna jest aktualizacja dokumentu, ponieważ najnowszy obiekt, notabene potencjalnie interesujący dla geoturystów, czyli Krzemionkowski region prehistorycznego górnictwa krzemienia pasiastego, nie został ujęty w spisie. Co warte odnotowania, w odróżnieniu od opisów dostępnych zarówno w polskiej, jak i angielskiej wersji NPT poświęconej obiektom wpisanym na tzw. liście UNESCO w Polsce, w tekście traktującym o Parku Mużakowskim odnajdziemy wzmiankę o formie geologicznej, jaką jest tzw. Łuk Mużakowa (ryc. 16). Informacja w zakresie istnienia Geoparku Łuk Mużakowa, notabene o międzynarodowej randze rozpoznawalności, uznanego za Światowy Geopark UNESCO, jest jednak pominięta. Trzecia istotna broszura informacyjna, zatytułowana Polska: Uzdrawiska i Spa, zawiera informacje dotyczące m.in. zasobów wód geotermalnych w kraju. Odnaleźć tu można osobny artykuł poświęcony źródłom termalnym Podhala oraz Cieplac Śląskich-Zdroju i Łąka-Zdroju.

Udostępniana z tego poziomu wyszukiwarka obiektów noclegowych, gastronomicznych, uzdrowisk i spa, centrów i punktów informacji turystycznej oraz atrakcji turystycznych jest z pewnością bardzo przydatna w procesie planowania podróży. Stosując ostatnią z wymienianych kategorii jako filtr poszukiwań obiektów związanych z geoturystyką, internauta może nie uzyskać jednak najbardziej rzetelnej informacji. Dla przykładu, wpisując w polskiej wersji wyszukiwarki hasło geopark w polu nazwa atrakcji turystycznej otrzymamy dwa wyniki przekierowujące czytelnika do artykułów dotyczących Geoparku Glinka w gminie Ujsoły, oferującego możliwość zjazdu tyrolką w dawnym kamieniołomie. Informacje o trzech geoparkach polskich o randze krajowej, lub wręcz międzynarodowej, pozostają niedostępne. W anglojęzycznej wersji wyszukiwarki wpisując takie samo hasło wyszukiwania, nie otrzymamy żadnych rezultatów.

Sposób organizacji i prezentacji treści

- ZAPLANUJ PODRÓŻ
- Podróżowanie
- Informacje praktyczne
- Wydarzenia
- Zakwaterowanie
- Pobierz broszury
- Wyszukaj w bazie

Hasła kluczowe	Liczba wyników	Treść
		Tekst dotyczący zasobów turystycznych województwa lubuskiego, gdzie w sekcji <i>Hity przyrody i militariów</i> internauta odnajdzie następującą informację: „Park Mużakowski znajduje się na terenie Parku Krajobrazowego Łuk Mużakowa oraz Światowego Geoparku UNESCO Łuk Mużakowa, który jest jedynym w Polsce obiektem należącym do Światowej Sieci Geoparków. Jego atrakcją jest ponad 100 zbiorników po kopalniach węgla brunatnego, z wodą o różnej barwie w zależności od ich składu chemicznego. Najciekawsze obiekty zostały wyeksponowane wzdłuż trasy geoturystycznej «Dawna Kopalnia Babina», przy której znajduje się blisko trzydziestometrowa wieża widokowa”. Powyższy tekst to fragment udostępniany w polskiej wersji portalu (https://www.polska.travel/pl/regiony/lubuskie). Jego wiernie tłumaczenie dostępne jest w angielskiej wersji serwisu (https://www.poland.travel/en/regions/lubuskie-region). Co ciekawe jednak, porównując wyniki wyszukiwania tego samego hasła kluczowego we wbudowanej na witrynie wyszukiwarce w polskiej wersji NPT, nie zostaniemy przekierowani do tego samego tekstu jako jednego z wyników tematycznie powiązanych z geoturystyką, dostępnego w sekcji <i>kroków Odkryj Polskę – Regiony – Lubuskie</i>.
geosite	0	Brak wyników wyszukiwania.
		Pierwszy rezultat wyszukiwania to artykuł dotyczący Geoparku Kielce, który notabene nie jest udostępniany z poziomu żadnej z wcześniej opisywanych zakładek (https://www.poland.travel/en/heritage/archeological-sites/geopark-in-kielce). Liczący 212 słów tekst uzupełniony jest dodatkowo o link do oficjalnej strony obiektu oraz przekierowanie do popularnego serwisu Booking.com, umożliwiające odnalezienie noclegu w jego okolicy.
geopark	2	Drugi rezultat wyszukiwania jest zbieżny z tym, który otrzymujemy przy zastosowaniu hasła kluczowego „geotourism”.
		Informacje dotyczące pozostałych geoparków o randze międzynarodowej czy krajowej są niedostępne po wpisaniu hasła kluczowego „geopark” w wyszukiwarce.
geodiversity	0	Brak rezultatów wyszukiwania.

Wyniki wyszukiwania
haselkluczowych z wy-
korzystaniem wbudo-
wanej wyszukiwarki
na witrynie

	Hasła kluczowe	Liczba wyników	Treść
Wyniki wyszukiwania haselkluczowych z wy- korzystaniem wbudo- wanej wyszukiwarki na witrynie	geology	4	Wśród rezultatów wyszukiwania znajdziemy następujące atrakcje turystyczne: Muzeum Przyrodnicze w Olsztynie, Rezerwat przyrody Góry Pieprzowe (2 wyniki wyszukiwania) oraz JuraPark Bałtów. Co ważne, wielokrotnie wcześniej wskazywane atrakcje tury- styczne o wyższej randze i znaczeniu z punktu widzenia budowy geologicznej kraju i jej wykorzystania turystycznego nie są udostępniane.
	geoheritage	0	Brak rezultatów wyszukiwania.
	inanimate nature	1	Artykuł poświęcony Szlakowi Europy Wschodniej, szlakowi rowerowemu przebiega- jącemu m.in. przez Kielce, w kontekście których wspominany jest potencjał przyrody nieożywionej obszaru województwa świętokrzyskiego na przykładzie Rezerwatu przyrody Kadzielnia.
Dostępna jest wersja strony internetowej dostosowana do przeglądania na urządzeniach mobilnych, funkcjonujących zarówno Mobilna wersja strony w systemie Android, iOS, jak i Windows Phone. Internautom udostępniana jest informacja dotycząca dziesięciu aplikacji mobil- internetowej i dostęp-nych przydatnych w podróży po Polsce, w tym Foodspotting, Accuweather, Google Maps, With XE Currency App, Go2Stop, Voice ność aplikacji mobilnych Translator, Blablacar, PeakFinder, TripAdvisor oraz Polska Niezwykła. Zwłaszcza trzy ostatnie aplikacje dostarczającą wybiórczych informacji dotyczących zasobów geoturystycznych kraju.			
Poprawność językowa			Zastosowany język nie budzi zastrzeżeń, błędy językowe pojawiają się bardzo sporadycznie i dotyczą zasadniczo pisowni nazw własnych, np. Krzemionki "Opiatowskie" zamiast Opatowskie (https://www.poland.travel/attachments/article/26117/Poland%20Handout%202020%20new.pdf) oraz Mużakowski "Psark" zamiast Park (https://travelplanner.poland.travel/planner/selectAttractions?poisPerPage=19).
Regularność aktualizacji treści			Strona zawiera stały szkielet informacji o charakterze podstawowym. Aktualizacje dotyczą zwłaszcza sekcji o ścieżce dostępu Nowości – <i>Inspiracje podróżnicze</i> . Dla przykładu, w lipcu 2020 roku dodano 8 wpisów (stan na 31 lipca 2020 r.).

4. Podsumowanie

Jeśli porównamy sposób prezentowania treści w dwóch wersjach językowych NPT, nasuwają się następujące wnioski i rekomendacje zmian:

1. Informacja dotycząca zasobów geoturystycznych kraju jest bardzo rozproszona i ma przeważnie fragmentaryczny charakter. O ile generalizacja faktów w ramach NPT jest całkowicie zrozumiała i zasadna, tak wykluczanie bądź bardzo skrótowe przekazywanie informacji dotyczących istnienia atrakcji turystycznych o globalnej randze rozpoznawalności nie znajduje uzasadnienia, szczególnie jeśli mowa o obiektach mogących przyczynić się do podniesienia poziomu świadomości odwiedzających w zakresie potrzeby ochrony dziedzictwa Ziemi i georóżnorodności, za pomocą których bezpośrednio realizowany jest postulat zrównoważonego rozwoju (patrz np. sposób prezentacji treści dotyczących Światowego Geoparku Łuk Mużakowa pod auspicjami UNESCO).
2. Informacje związane z geoturystyką prezentowane są pod rozbieżnymi hasłami przewodnimi, stąd zwykle ich odnalezienie wymaga czasu i podjęcia co najmniej kilku kroków (przeważnie trzech i więcej w nawigacji po stronie), najczęściej poprzedzone jest również potrzebą posiadania inicjalnej wiedzy w omawianej tematyce, a także szczegółowego zapoznania się z prezentowanym tekstem, by móc wyselekcjonować treści przynajmniej pośrednio powiązane z przedmiotem zainteresowania. Najlepszym rozwiązaniem wydaje się być zapewnienie systemu hiperlinków łączących obiekty wzajemnie powiązane tematycznie, a także usprawnienie działania wbudowanej wyszukiwarki NPT oraz wyszukiwania w bazie dostępnego z poziomu sekwencji kroków *Zaplanuj pobyt – Wyszukaj w bazie* oraz *Plan your trip – Search in database*, zwłaszcza w zakresie atrakcji turystycznych. Przynajmniej podstawowe hasła, które należałoby uwzględnić w obu wersjach językowych wyszukiwarek, to geoturystyka, geopark, geologia, przyroda nieożywiona (w opcji wyszukiwanie zaawansowane: geostanowisko, georóżnorodność, dziedzictwo Ziemi).
3. Przyroda ożywiona i nieożywiona wspólnie tworzą nierozzerwalną przestrzeń eksploracji turystycznej, stąd działania promocyjne priorytetyzujące znaczenie zasobów jednej kosztem drugiej zdają się nie znajdować racjonalnego uzasadnienia w kontekście potrzeby ich ochrony w ujęciu holistycznym. Właściwe zatem wydaje się dążenie do zachowania większej równowagi między wspomnianymi komponentami przyrody w udostępnianiu informacji turystycznej za pośrednictwem NPT.
4. Hasła przewodnie *geopark* i *geoturystyka* odznaczają się dużym potencjałem dla promocji aktywności turystycznej w kraju. Dlatego też warto wprowadzić je jako osobne zakładki dostępne w polskiej wersji językowej NPT, np. w sekwencji kroków *Wypoczywaj – Aktywnie – W geoparkach, czy Poznaj atrakcje i zabytki – Geoparki*. W ostatnim z omawianych przykładów zredukowałoby to liczbę podejmowanych przez internautę kroków, a geoparki mogłyby być prezentowane np. jako zakładka umieszczona jako kolejna po parkach narodowych. Ostatnie z opisywanych rozwiązań ograniczyłoby konieczną do podjęcia liczbę kliknięć

z obecnych jedenastu do zaledwie dwóch. Następną propozycja to rozbudowanie istniejącego artykułu opisywanego w tabeli 1, poświęconego geoparkom (zobacz <https://www.polska.travel/pl/poznaj-atrakcje-i-zabytki/zabytki-i-inne-atrakcje/geoparki>) i opatrzenie go wspomnianym wcześniej systemem hiperlinków i szaty graficznej zachęcającej do podjęcia podróży. Analogiczne uwagi odnoszą się do angielskiej wersji NPT, gdzie osobny artykuł poświęcony geoparkom, przygotowany zgodnie ze wskazanymi wyżej zasadami, mógłby zostać umieszczony jako jedna z zakładek dostępna w sekwencji kroków *Odkryj – Geoparki*, gdzie wymieniany byłby on m.in. „w towarzystwie” *Parków narodowych i aktywności na świeżym powietrzu oraz Jaskiń i kopalń*. Drugie właściwe miejsce na zamieszczenie treści poświęconej geoparkom to ścieżka dostępu *Kolekcjonuj doświadczenia – Wędrówki piesz i wspinalczka – Wędrówki w geoparkach*. Geoturystyka lub geoparki mogą być wykorzystane również jako hasła przewodnie do opracowania broszury informacyjnej udostępnianej w postaci pliku interaktywnego do pobrania m.in. na urządzenia mobilne, opatrzonego kodami QR ułatwiającymi proces planowania podróży i doświadczanie przyrody nieożywionej w Polsce.

5. Prezentacja oferty geoturystycznej kraju w formie aplikacji mobilnej przygotowanej z uwzględnieniem rozmieszczenia przestrzennego atrakcji, łatwego w obsłudze systemu nawigacji, a zarazem intuicyjnego i wyczerpującego tematycznie sposobu ich wyszukiwania mogłaby stanowić ciekawe uzupełnienie podstawowego szkieletu informacji udostępnianych za pośrednictwem NPT w obu wersjach językowych.
6. Aby zapewnić atrakcyjny w formie, wyczerpujący i w pełni poprawny merytorycznie (zwłaszcza w sensie istniejących powiązań tematycznych) przekaz informacji dotyczący geoturystyki, udostępniany na porównywalnym poziomie w różnych wersjach językowych NPT, który będzie stanowił jednocześnie odpowiedź na potrzeby różnych grup odbiorców (spełniając chociażby postulaty turystyki dostępnej), konieczne wydaje się być podjęcie współpracy między ekspertami w dziedzinie turystyki, nauk o Ziemi, a także promocji online. Takie działania są podstawą do maksymalizacji doświadczenia turystycznego zarówno *in-situ*, jak i *ex-situ*, realizowanego w poszanowaniu idei zrównoważonego rozwoju.

5. Załączniki

Warszawa 21.1 °C

Polska

A- A+ 🔊

BON TURYSTYCZNY

ZOBACZ KONIECZNIE

ODKRYJ POLSKĘ

POZNAJ ATRAKCJE I ZABYTKI

WYPOCZYWAJ

ZAPLANUJ POBYT

odwiedzić musi każdy!

Świnoujście – kraina 44 wysp

Blżej niemieckiej granicy, na północno-zachodnim krańcu Polski i nad samym Bałtykiem leży Świnoujście. To tu znajdziesz najcieplejszą wodę, najszersze plaże i największą liczbę wysp. I to te ostatnie stanowią właśnie o niepowtarzalnym charakterze tego kurortu. Świnoujście położone jest bowiem na 44 wyspach. To jedno z bardzo nielicznych miejsc w Europie, położonych na takim archipelagu. Wielką atrakcją miasta, są również liczne fortyfikacje, których budowa rozpoczęła się już we wczesnym średniowieczu i trwała właściwie nieprzerwanie do czasów współczesnych. Swoje urlopy spędzali tu m.in. Johann Szczyca czy Lew Tołstoj.

Spyływ Dunajcem

Znad morza przenosimy się w piękne polskie góry. W Pieninach znajduje się jedna z największych atrakcji południowej Polski – spływ przełosem Dunajca na flisackiej tratwie. To niezwykła w skali europejskiej okazja na bliskie spotkanie z dziką, niezmienną od tysięcy lat naturą z poziomu zbiegającej przez tysiąclecia wapienne skały rzeki. Podczas spływu flisacy opowiadają o Pieninach przytaczając legendy o Janosiku oraz pokazując najciekawsze miejsca na trasie. Flisackie spływy Dunajcem to tradycja sięgająca jeszcze XIX wieku.

Kompleks Riese

Niedaleko Wałbrzycha, pod surowymi, tajemniczymi Górami Sowimi odnajdziemy nie mniej tajemniczy Kompleks Riese. To jedno z najbardziej enigmatycznych miejsc w Polsce i Europie. System połączonych ze sobą tuneli, sztolni i hal tworzy podziemne miasto przebiegające pod Zamkiem Książ, Waliłami, Jugowicami Górnymi, Włodarem, Głuszcą, Osówką, Soboniem, Sokolcem, Wielką Sową oraz prawdopodobnie Moszną. Kompleks jest tak ogromny, że do dziś nie udało się go odkryć w całości. Budowę kompleksu Riese rozpoczęto prawdopodobnie w 1943 r. na polecenie Hitlera – miał to być jego najbezpieczniejszy i najnowocześniejszy schron.

Szeroka plaża w Świnoujściu

Spływ tratwami Dunajcem w Pieninach

Tajemnicze Podziemne Miasto Osówka w Głuszczy w Górach Sowich

Ryc. 1. Letnia ucieczka do miejsc niezwykłych (ścieżka dostępu: *Zobacz koniecznie – Pomysł na – Letnia ucieczka do miejsc niezwykłych*; łączna wymagana liczba kliknięć w dostępie do artykułu: 3). Źródło: <https://www.polska.travel/pl/zobacz-koniecznie/pomysl-na/letnia-ucieczka-do-polski>, za zgodą POT

POLSKA POD ZIEMIĄ, CZYLI ATRAKCJE NA KAŻDĄ POGODĘ

Opublikowano: 12-03-19

Okres pomiędzy zimą a wiosną, zwany w Polsce przedwiośnie, charakteryzuje się wysoce zmienną pogodą. „W marcu jak w garncu”, a „kwiecień plecień, bo przeplata: trochę zimy, trochę lata” – to powiedzenia, które w pełni oddają tę zmienność. Często taka pogoda nie sprzyja spacerom, wędrownikom i zwiedzaniu. Ale nasz kraj oferuje wiele atrakcji, z których korzystanie nie jest uzależnione od ładnej i słonecznej aury. To walory ukryte pod ziemią... Polskie przedwiośnie zatem to idealny czas na zwiedzanie ukrytych podziemnych skarbów Polski! Świat kopalń, jaskiń, tajemniczych bunkrów i schronów tylko czeka na odkrycie przed Wami swoich tajemnic. Nie czekajcie na ładną pogodę i skorzystajcie z naszych propozycji. Poznajcie Polskę pod ziemią!

To co najciekawsze, zazwyczaj jest dobrze i głęboko ukryte. W Polsce, pod powierzchnią ziemi można znaleźć prawdziwe skarby: bajkowe jaskinie, tajemnicze sztolnie, wielokondygnacyjne średniowieczne piwnice, a nawet całe wybudowane przez wojsko miasta. Wiele z tych podziemnych atrakcji jest przystosowanych do zwiedzania w postaci utworzonych podziemnych tras turystycznych.

Podziemna trasa turystyczna to całość lub część obiektu podziemnego, powstałego w sposób naturalny lub w wyniku działalności człowieka, dostosowana do bezpiecznego ruchu turystycznego, posiadająca wartości przyrodnicze lub kulturowe oraz zorganizowaną obsługę turystów przez uprawniony do tego podmiot.

Dzięki takim podziemnym szlakom możemy zwiedzać w naszym kraju:

- **kopalnie i sztolnie**, wśród których niewątpliwie należy polecić – wpisane na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO **Królewskie Kopalnie Soli w Wieliczce i Bochni** (nagradzane także Certyfikatami Polskiej Organizacji Turystycznej na najlepszy produkt turystyczny) oraz **Zabytkową Kopalnię Srebra w Tarnowskich Górach** (wpisaną na listę UNESCO w 2017 r. i nagrodzoną Certyfikatem POT w 2014 r.); nagrodzoną w 2015 r. Złotym Certyfikatem Polskiej Organizacji Turystycznej **Kopalnię Złota w Złotym Stoku** a także nagrodzone Certyfikatem POT na najlepszy produkt turystyczny: **Zabytkowa Kopalnia „Ignacy” w Rybniku** (certyfikat POT w 2004 r.), **Chełmskie Podziemia Kredowe – Zabytkowa Kopalnia Kredy** (certyfikat POT w 2006 r.), **Muzeum Archeologiczne i Rezerwat „Krzemionki” w Ostrowcu Świętokrzyskim** (certyfikat POT w 2006 r.), **Kopalnia Soli „Kłodawa”** (certyfikat POT w 2009 r.), **Zabytkowa Kopalnia Węgla Kamiennego „Guido” w Zabrzcu** (certyfikat POT w 2017 r.), **Sztolnia „Królowa Luiza” w Zabrzcu** (certyfikat POT w 2018 r.);

- **podziemne obiekty pomilitarne**, do których należą nagrodzone Certyfikatem Polskiej Organizacji

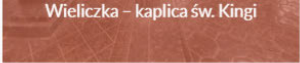
Wieliczka – kaplica św. Kingi

Ryc. 2. Polska pod ziemią, czyli atrakcje na każdą pogodę, fragment 1 (ścieżka dostępu: **Zobacz koniecznie – Pomysł na – Polska pod ziemią, czyli atrakcje na każdą pogodę**; łączna wymagana liczba kliknięć w dostępie do artykułu: 3, artykuł 30 z 55). Źródło: <https://www.polska.travel/pl/zobacz-koniecznie/pomysl-na/polska-pod-ziemia-czyli-atrakcje-na-kazda-pogode>, za zgodą POT

■ **podziemne obiekty pomilitarne**, do których należą nagrodzone Certyfikatem Polskiej Organizacji Turystycznej na najlepszy produkt turystyczny: Międzyrzecki Rejon Umocniony – Muzeum Fortyfikacji i Nietoperzy w Pniewie (certyfikat POT w 2003 r.), Bunkier kolejowy w Konewce (certyfikat POT w 2006 r.), Podziemne Miasto Osówka w Głuszyca (certyfikat POT w 2007 r.), Twierdza Toruń – Fort IV (certyfikat POT w 2009 r.), Twierdza Srebrna Góra (certyfikat POT w 2011 r.);

■ **piwnice, składy i podziemia miejskie**, do których należą także te nagrodzone Certyfikatem Polskiej Organizacji Turystycznej: Podziemne Trasy Szczecina (certyfikat POT w 2008 r.), Podziemna Trasa Turystyczna w Rzeszowie (certyfikat POT w 2012 r.) i Szlak turystyczny po podziemiach Rynku Głównego w Krakowie – „Śladem Europejskiej Tożsamości Krakowa” (certyfikat POT w 2012 r.);

■ **jaskinie i grotty**, np. Jaskinia Raj w Górach Świętokrzyskich, Grota Łokietka w Ojcowskim Parku Narodowym, Jaskinia Wierchowska Górna – największa na Wyżynie Krakowskiej, Jaskinia Niedźwiedzia w Masywie Śnieżnika, Jaskinia Mroźna w Dolinie Kościeliskiej, Groty Mechowskie na Pomorzu czy osobliwa Smocza Jama pod Wzgórzem Wawelskim w Krakowie.

Podziemna Trasa Turystyczna w Rzeszowie

Szlak turystyczny po podziemiach Rynku Głównego w Krakowie – „Śladem Europejskiej Tożsamości Krakowa”

Jaskinia Raj

Podziemnych atrakcji turystycznych w Polsce jest znacznie więcej i z pewnością każdy znajdzie coś interesującego dla siebie. Odkryj Polskę pod ziemią!

Dowiedz się więcej w zakładce: [Podziemne Trasy Turystyczne](#)

Zobacz także stronę [Stowarzyszenia Podziemne Trasy Turystyczne Polski](#)

Wyszukaj podziemne trasy turystyczne w naszej bazie

Atrakcje turystyczne

Uzdrowiska i spa

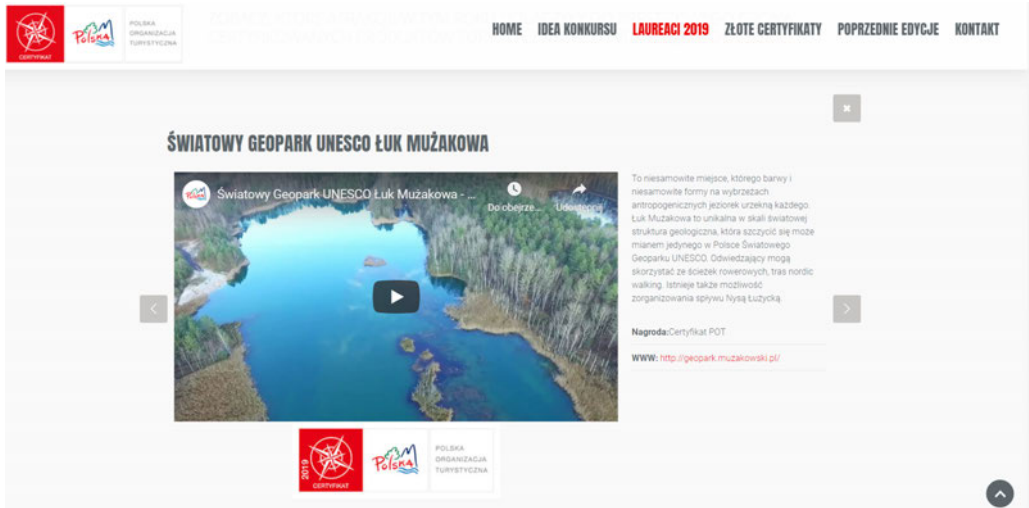
Certyfikowana Informacja Turystyczna

Rodzaj atrakcji

Podziemne trasy turystyczne

SZUKAJ

Ryc. 3. Polska pod ziemią, czyli atrakcje na każdą pogodę, fragment 2 (ścieżka dostępu: *Zobacz koniecznie – Pomysł na – Polska pod ziemią, czyli atrakcje na każdą pogodę*; łączna wymagana liczba kliknięć w dostępie do artykułu: 3, artykuł 30 z 55). Źródło: <https://www.polska.travel/pl/zobacz-koniecznie/pomysl-na/polska-pod-ziemia-czyli-atrakcje-na-kazda-pogode>, za zgodą POT

Ryc. 4. Najlepsze produkty turystyczne Polskiej Organizacji Turystycznej. Certyfikaty POT. Światowy Geopark UNESCO Łuk Mużakowa (ścieżka dostępu: *Zobacz koniecznie – Certyfikaty POT – Światowy Geopark UNESCO Łuk Mużakowa*; łączna wymagana liczba kliknięć w dostępie do artykułu: 3). Źródło: https://certyfikaty.polska.travel/?_ga=2.151360305.981377541.1595830429-152940163.1594712582#!projects/certyfikat-2019_geopark.html, za zgodą POT

Centrum Nauki i Sztuki Stara Kopalnia

Ogólne

Typ jednostki:

- Zabytki
- Podziemne trasy turystyczne

Dostępność:

- Open all year round

Godziny otwarcia:

Poniedziałek - 10.00-18.00

Wtorek - 10.00-18.00

Środa - 10.00-18.00

Czwartek - 10.00-18.00

Piątek - 10.00-18.00

Sobota - 10.00-18.00

Niedziela - 10.00-18.00

Uwagi nt. dostępności - nieczynny z powodu remontu

Ceny:

- 15-20 PLN

Uwagi:

- BILET GRUPOWY: 15 zł/osoba (dotyczy grupy liczącej min. 15 osób. Zwiedzanie grupowe po wcześniejszej rezerwacji) BILET RODZINNY: 55 zł POSIADACZE WAŁBRZYSKIEJ KARTY „RODZINA 3 PLUS”: jeden z rodziców kupuje bilet normalny, pozostali członkowie rodziny płać 1 zł/osoba POSIADACZE OGÓLNOPOLSKIEJ KARTY DUŻEJ RODZINY: jeden z rodziców kupuje bilet normalny, pozostali członkowie rodziny płać 8 zł/osoba PREFERENCJA DLA EMERYTOWANYCH GÓRNIKÓW WAŁBRZYSKIEGO ZAGŁĘBIA WĘGLOWEGO: 10 zł/osoba

Zniżki

Udogodnienia

Lokalizacja na mapie:

ul. Wysockiego 29
58-304 Wałbrzych
Województwo: DOLNOŚLĄSKIE
Szerokość i długość geograficzna:
50.7724585,16.2625029

+48 746670900
sekretariat@starakopalia.pl
www.starakopalia.pl

Ryc. 5. Centrum Nauki i Sztuki Stara Kopalnia (fragment artykułu) jako przykładowy wynik wyszukiwania atrakcji turystycznych wg hasła *Podziemne trasy turystyczne* (ścieżka dostępu: *Poznaj atrakcje i zabytki – Zabytki i inne atrakcje*; alternatywna ścieżka dostępu: *Zaplanuj pobyt – Wyszukaj w bazie*). Źródło: <https://www.polska.travel/pl/atrakcje-turystyczne/centrum-nauki-i-sztuki-stara-kopalnia>, za zgodą POT

61

[Strona główna](#) / [POZNAJ ATRAKCJE I ZABYTKI](#) / [Zabytki i inne atrakcje](#)

GEOPARKI

obszary:

1. Łuk Mużakowa
2. Góra Św. Anny
3. Karkonoski Park Narodowy wraz z otuliną

Ponadto w wielu polskich regionach występują geoparki o randze lokalnej, np. Geopark Kielce czy Geopark Kamienny Las na Rostoczu.

Poza geoparkami do atrakcji turystycznych występujących w naszym kraju o międzynarodowym znaczeniu geoturystycznym, zaliczyć należy: kopalnię soli w Wieliczce i Bochni, Park Jurański w Bałtowie, ruchome wydmy w Słowińskim Parku Narodowym czy Maczugę Herkulesa w Ojcowskim Parku Narodowym.

Geoturystyka jako forma turystyki oparta na poznawaniu atrakcyjnych turystycznie stanowisk geologicznych stanowi doskonale poszerzenie turystyki przyrodniczej. Do obiektów atrakcyjnych turystycznie w kontekście geoturystyki należą m.in.: naturalne obiekty powstałe w wyniku procesów geologicznych lub geomorfologicznych, takich jak: wybrzeża morskie i wydmy, wulkany i gejzery, różne formy skalne, minerałowe i skamieniałości, lodowce i wodospady; obiekty związane z eksploatacją kopalin, np. kamieniołomy, kopalnie; obiekty architektoniczne ze względu na "geologiczne" elementy użyte do ich budowy, np. budowle wykute w skałach, budowle megalityczne.

Szczególną rolę w geoturystyce, stanowiąc o jej atrakcyjności turystycznej, pełnią geoparki wraz z muzeami i ekspozycjami geologicznymi.

W Polsce tworzonych jest coraz więcej geoparków, z których szczególne znaczenie mają geoparki krajowe. Takimi powierzchniami o wybitnych walorach geologicznych i wartościowych dla geoturystyki, uznane zostały w randze geoparku krajowego 3

Ryc. 6. Geoparki (ścieżka dostępu: *Poznaj atrakcje i zabytki – Zabytki i inne atrakcje – Geoparki*; łączna wymagana liczba kliknięć w dostępie do artykułu: 11). Źródło: <https://www.polska.travel/pl/poznaj-atrakcje-i-zabytki/zabytki-i-inne-atrakcje/geoparki>, za zgodą POT

Warszawa 22.2 °C

Polska

A- A+

BON TURYSTYCZNY

ZOBACZ KONIECZNIE

ODKRYJ POLSKĘ

POZNAJ ATRAKCJE I ZABYTKI

WYPOCZYWAJ

ZAPLANUJ POBYT

Strona główna > Atrakcje turystyczne

Atrakcje turystyczne

Noclegi

Atrakcje turystyczne

Gastronomia

Uzdrowiska i spa

Certyfikowana Informacja Turystyczna

Miasto

Wpisz miasto

Rodzaj atrakcji

Zabytki

Województwo

Nazwa

geopark

SZUKAJ

Brak wyników

#Inne atrakcje turystyczne

#Kultura i rozrywka

#Muzea

#Podziemne trasy turystyczne

#Przyrodnicze

#Sportowe

#Szlaki

#Zabytki

#Zdrowie i uroda

Ryc. 7. Wynik wyszukiwania hasła *geopark* w wyszukiwarce dostępnej przez ścieżkę dostępu: *Zaplanuj pobyt – Wyszukaj w bazie*, ewentualnie przez *Poznaj atrakcje – Zabytki i inne atrakcje*. Źródło: <https://www.polska.travel/pl/atrakcje-turystyczne-323>, za zgodą POT

Warszawa 22.2 °C

Polska

A- A+

BON TURYSTYCZNY
ZOBACZ KONIECZNIE
ODKRYJ POLSKĘ
POZNAJ ATRAKCJE I ZABYTKI
WYPOCZYWAJ
ZAPLANUJ POBYT

Strona główna

Łącznie: znaleziono **1** pozycji.

Znajdź materiały zawierające:

☐ Wszystkie słowa
☐ Dowlone słowo
☒ Dokładne wyrażenie

Kolejność:

Najpierw najnowsze

Wyszukaj tylko:

☐ Kategorie
☐ Artykuły

Pokaż #

30

1. GEOPARKI
(Zabytki i inne atrakcje)

Geoturystyka jako forma turystyki oparta na poznawaniu atrakcyjnych turystycznie stanowisk geologicznych stanowi doskonale poszerzenie turystyki przyrodniczej. Do obiektów atrakcyjnych turystycznie w kontekście ...

Utworzone: 22 październik 2018

Ryc. 8. Wynik wyszukiwania hasła *geoturystyka* za pośrednictwem wyszukiwarki wbudowanej na stronie głównej NPT. Źródło: <https://www.polska.travel/pl/szukaj?searchword=geoturystyka>, za zgodą POT

64

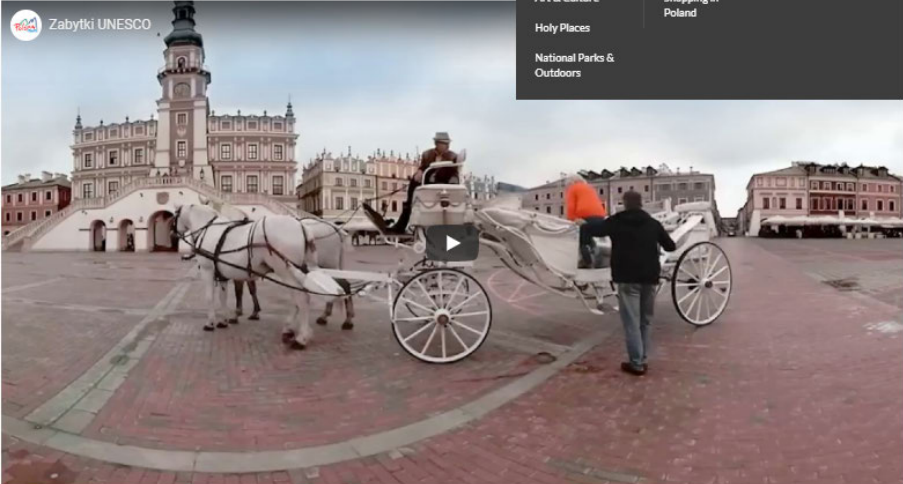
WARSAW 23.9°C

English

A- A+ ⓘ

NEWS | CITIES | REGIONS | DISCOVER | EXPERIENCE | PLAN YOUR TRIP

All those who wish to deepen their knowledge of history and see outstanding art pieces should turn to the World Cultural and Natural Heritage List. The list created by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) contains the most valuable examples of peoples' material culture, produced by those special sites on their territory are bound to protect them from destruction.

KRZEMIONKI, THE NEWEST UNESCO SITE IN POLAND

The mining complex is an exceptional testimony of the importance of the prehistoric period and of flint mining for tool production in human history.

TARNOWSKIE GORY - SILVER MINE

It is located in Upper Silesia, in southern Poland, one of the main mining areas of central Europe.

WOODEN TSERKVAS OF THE CARPATHIAN REGION IN POLAND AND UKRAINE

They represent the cultural expression of four ethnographic groups and the formal, decorative and technical characteristics they developed over time.

Ryc. 9. Dziedzictwo UNESCO (ścieżka dostępu: *Odkryj – Dziedzictwo UNESCO*; łączna wymagana liczba kliknięć w dostępie do artykułu: 2). Źródło: <https://www.poland.travel/en/discover/unesco-sites>, za zgodą POT

Warszawa 25 °C

Q

Polska

A- A+

BON TURYSTYCZNY

ZOBACZ KONIECZNIE

ODKRYJ POLSKĘ

POZNAJ ATRAKCJE I ZABYTKI

WYPOCZYWAJ

ZAPLANUJ POBYT

Strona główna / POZNAJ ATRAKCJE I ZABYTKI

DZIEDZICTWO UNESCO

Dziedzictwo UNESCO

Polska jest jednym z pierwszych państw – sygnatariuszy Konwencji UNESCO o Ochronie Światowego Dziedzictwa. Obiekty i miejsca wpisane na listę stanowią wspólne dobro ludzkości, które charakteryzują najwyższą powszechną wartość. Polska znacząco wyróżnia się wśród czołowych reprezentantów na liście UNESCO i obecnie szczyci się posiadaniem aż 16 wpisanych dóbr. Zapoznaj się i odwiedź wszystkie polskie klejnoty w koronie UNESCO!

Ryc. 10. Dziedzictwo UNESCO (ścieżka dostępu: *Poznaj atrakcje i zabytki – Dziedzictwo UNESCO*; łączna wymagana liczba kliknięć w dostępie do artykułu: 2). Źródło: <https://www.polska.travel/pl/poznaj-atrakcje-i-zabytki/dziedzictwo-unesco>, za zgodą POT

66

poland.travel / Discover

NATIONAL PARKS

Travelers from around the world flock to Poland for a variety of reasons. While the cities are a major draw, Polish national parks are also an exceptional reason to visit the country. The twenty-three protected areas represent the best scenery and outdoor exploration opportunities. Whether a visitor wants to hike in seclusion, spot wildlife in their natural habitats or get to know the country's history, the parks offer an incredible way to pursue one's passion. Each one is remarkable but the most appealing and popular ones are genuine wonders and make a list of the must-see for nature-lovers.

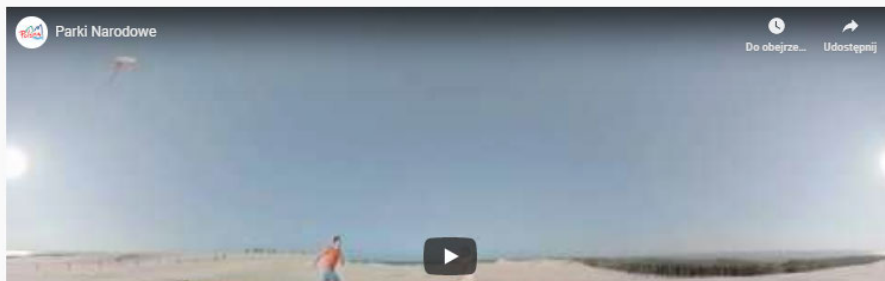
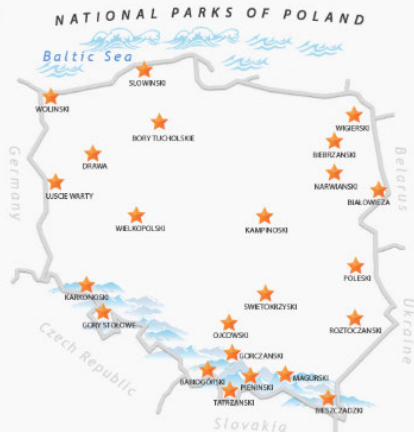
Along the Baltic Coast is **Slowinski National Park** that preserves the system of seaside lakes, peat bogs, meadows, woods and conserves unique moving dunes belt. Guests can follow over 105 miles of paved hiking paths to discover all the park's treasures.

Bialowieza National Park, listed by the UNESCO as a World Heritage, is one of the last remaining primeval forests in Europe. The area is home to the largest population of European bison in the world. Hikers may spot them along with wild boar, elk, red deer, wolves and a range of other forest mammals.

Biebrzanski National Park, is located along the Biebrza River in northeastern Poland. It is a huge draw for tourists eager to explore indigenous wildlife in their local habitats. The park comprises pristine wetlands and marshes that serve as the home to rare birds, elk, beaver, otters and wolves. Visitors can enjoy it on foot and by bike. Or they can take one of many water routes and follow them by kayaks, regular boats or traditional rafts.

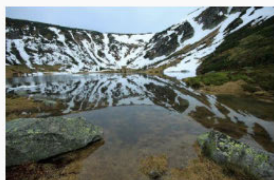
Ojcowski National Park, in Southern Poland offers a peaceful retreat from the hustle and bustle of city life. The park's topography which varies wildly and includes canyons, limestone cliffs and valleys makes it a very interesting one.

To the south of Poland is the High Tatra Mountain Range, which stretches over the border of Poland and Slovakia. Breathtaking scenery and hundreds of miles of trekking trails, underground cave systems and even waterfalls makes **Tatrzański National Park** one of the most favored in this part of Europe.

Ryc. 11. Parki narodowe fragment 1 (ścieżka dostępu: *Odkryj – Parki narodowe i aktywność na świeżym powietrzu*; łączna wymagana liczba kliknięć w dostępie do artykułu: 2). Źródło: <https://www.poland.travel/en/discover/national-parks>, za zgodą POT

KARKONOSZE NATIONAL PARK

The Karkonosze National Park was formally established on January 16th in 1959. It is located in south-western Poland, on the Czech border.

BABIOGORSKI NATIONAL PARK

The park encompasses Mount Babia Góra (1,725 meters above sea level), the highest peak in the Western Beskid Range.

BIAŁOWIEŻA NATIONAL PARK

Established in 1932, the Białowieża National Park is one of the oldest nature reserves in Europe.

BIEBRZAŃSKI NATIONAL PARK

The greatest attraction of the park is the splendid, open, high moor topography and the uncommonly rich wildlife and plant cover.

BIESZCZADZKI NATIONAL PARK

The park boundaries encircle the highest part of the Western Bieszczady Mountains with its main peak, Mount Tarnica (1,346 meters above sea level).

BORY TUCHOLSKIE NATIONAL PARK

The park protects the most important part of the Bory Tucholskie Forest.

Ryc. 12. Parki narodowe fragment 2 (ścieżka dostępu: *Odkryj – Parki narodowe i aktywność na świeżym powietrzu*; łączna wymagana liczba kliknięć w dostępie do artykułu: 2). Źródło: <https://www.poland.travel/en/discover/national-parks>, za zgodą POT

PARKI NARODOWE

Parki narodowe

Piękno przyrody, unikatowe gatunki zwierząt, miejsca z którymi związane są legendy i podania, to tylko niektóre z atrakcji jakie mają do zaoferowania odwiedzającym 23 parki narodowe na terenie Polski. Stanowią one nie lada gratkę tak dla fanów „podglądania przyrody”, jak i dla lubiących aktywne spędzanie czasu czy też turystów doceniających walory edukacyjne odwiedzanych miejsc. W polskich parkach narodowych mamy wszystko: góry, morze, jeziora, rzeki. Możemy spotkać w nich żubra, zobaczyć wędrującą wydmę albo drzewo pod którym spoczywał Jagiełło.

Ryc. 13. Parki narodowe (ścieżka dostępu: *Poznaj atrakcje i zabytki – Parki narodowe*; łączna wymagana liczba kliknięć w dostępie do artykułu: 2). Źródło: <https://www.polska.travel/pl/poznaj-atrakcje-i-zabytki/parki-narodowe>, za zgodą POT

WARSAW 25 °C

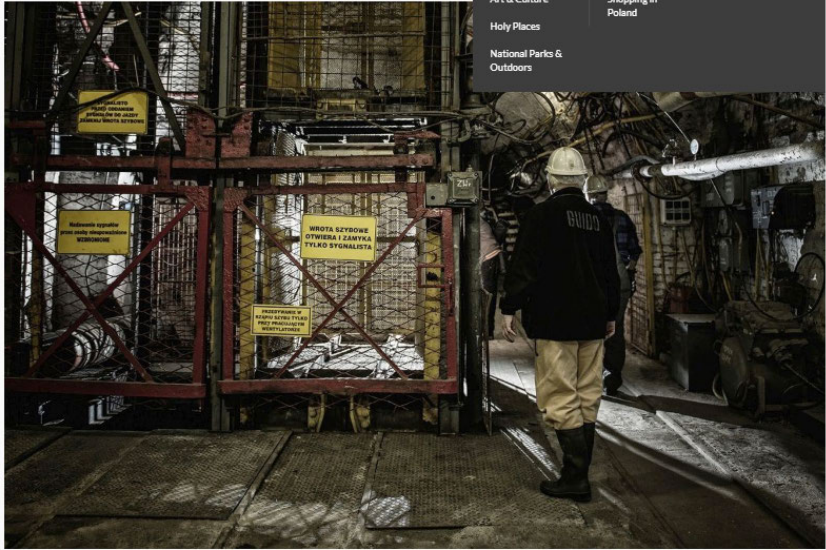
English

A- A+ ⓘ

NEWS CITIES REGIONS DISCOVER EXPERIENCE PLAN YOUR TRIP

poland.travel / Discover

UNDERGROUND ATTRACTIONS

What is most interesting is usually well and truly hidden! In Poland, under the surface, there are real treasures to be found like fabulous caves, mysterious tunnels, multi-storey medieval cellars and even entire cities built by the military.

Nine cave systems, ten military sites, seventeen mines and tunnels and countless storehouses, cellars, dungeons and tunnels, the list of underground wonders in Poland is endless. It includes some wonders on a European scale like the Neolithic mines in **Krzemionki Opatowskie** or the royal salt mine in **Wieliczka** that is under the protection of UNESCO.

The underground sites work on the imagination, attracting treasure hunters and are surrounded in legend and mystery. Although deprived of light, they teem with life. The river flowing in the Black Trout Adit is alive with fish and the caves in the **Ojców National Park** or the tunnels of the **Miedzyrzecz Fortified Region** are a favourite location for wintering bats.

Ryc. 14. Podziemne atrakcje/jaskinie i kopalnie, fragment 1 (ścieżka dostępu: *Odkryj – Podziemne atrakcje*; łączna wymagana liczba kliknięć w dostępie do artykułu: 2). Źródło: <https://www.poland.travel/en/discover/underground-attractions>, za zgodą POT

Warsaw 25 °C

English A- A+

NEWS

CITIES

REGIONS

DISCOVER

EXPERIENCE

PLAN YOUR TRIP

The underground sites in Poland can be visited all the year round, regardless of the vagaries of the weather. Only some are closed during the winter but this is only not to disturb the hibernating bats.

THE QUEEN LOUISE ADIT

foto. Jerzy Koenigshaus

Europe's only underground tourist route presenting the development of mining technology from the late 18th century to the present day.

THE GUIDO COAL MINE

Tourist visiting the Guido hard coal mine will explore the two historic Levels located 170 metres and 320 metres under the ground, the Europe's deepest tourist routes of this kind.

THE "RAJ" CAVE

Taking a trip all around the Świętokrzyskie Region, one only needs to turn off the E-7 motorway from Krakow to Kielce into a side road to get to the very centre of "Raj" ("Paradise") being the most beautiful cave in Poland.

UNDERGROUND TREASURES. MOST BEAUTIFUL POLISH CAVES

Caves are perhaps not the first thing people associate with Poland. Still there are a number of fascinating caves for walkers to visit in Poland.

WIELICZKA SALTMINE'S GRADUATION TOWER

From a distance it resembles a castle or a prehistoric settlement. When we approach closer, we see that this massive structure filled with blackthorn bundles with salt water running down the structure's wall.

SURROUNDED BY THE SALT OF WIELICZKA

It remembers the times of princess and kings. It amazed Copernicus, Goethe, Chopin, and today attracts over 1,000,000 visitors from around the world.

Ryc. 15. Podziemne atrakcje/jaskinie i kopalnie, fragment 2 (ścieżka dostępu: *Odkryj – Podziemne atrakcje*; łączna wymagana liczba kliknięć w dostępie do artykułu: 2). Źródło: <https://www.poland.travel/en/discover/underground-attractions>, za zgodą POT

Muskauer Park: Fulfilled Vision of Paradise

Endless meadows, majestic trees, lakes and rivers with winding roads in between.

Muskauer Park (Park Mużakowski in Polish) is one of the most outstanding landscape gardens in Europe. The author of the park was Prince Hermann von Pückler who, inspired by English gardens, decided to create a perfect landscape around his family manor in Rad Muskau at the beginning of the 19th century. To do that he used the natural land arrangement in the valley of the Lusatian Neisse River and in the arch of the largest terminal moraine in Europe. Natural small ponds, gorges, streams and glades were linked by a network of horse and pedestrian paths. Later, footbridges and bridges, garden houses and viewing terraces were added to this. Although this visionary project has never been completed, Muskauer Park is one of the most outstanding examples of 19th-century European garden art. Moreover, due to the fact that after World War II the Polish-German border cut through the park, it is the only cross-border park in the world.

The setting encourages visitors to go for romantic walks, ride bicycles and stylish carriages or to sail in boats.

This natural phenomenon also covers the area of the Muskauer Arch – the only terminal moraine visible from space.

www.poland.travel/en/unesco-sites

www.park-muzakowski.pl

Ryc. 16. Fragment interaktywnej broszury informacyjnej poświęconej obiektom objętym patronatem UNESCO w Polsce, Park Mużakowski (ścieżka dostępu: *Zaplanuj podróż – Pobierz broszury*; łączna wymagana liczba kliknięć w dostępie do artykułu: 3). Źródło: https://www.poland.travel/attachments/article/6505/UNESCO_EN.pdf, za zgodą POT

Literatura

- Auger P., 2005. The impact of interactivity and design sophistication on the performance of commercial websites for small businesses. *Journal of Small Business Management* 43 (2), 119–137.
- Baggio R., 2003. A websites analysis of European Tourism Organizations. *Anatolia* 14 (2), 93–106.
- Baloglu S., Pekcan Y.A., 2006. The website design and Internet site marketing practices of upscale and luxury hotels in Turkey. *Tourism Management* 27 (1), 171–176.
- Barwise P., Elberse A., Hammond K., 2002. Marketing and the Internet. A research review. W: B.A. Weitz, R. Wensley (red.), *Handbook of marketing*. SAGE, London, 527–558.
- Bastida U., Huan T.C., 2014. Performance evaluation of tourism websites' information quality of four global destination brands: Beijing, Hong Kong, Shanghai, and Taipei. *Journal of Business Research* 67 (2), 167–170.
- Buhalis D., 2003. *ETourism. Information technology for strategic tourism management*. Financial Times Prentice Hall, New York.
- Buhalis D., Law R., 2008. Progress in information technology and tourism management. 20 years on and 10 years after the Internet—The state of eTourism research. *Tourism Management* 29 (4), 609–623.
- Cano V., Prentice R., 1998. Opportunities for endearment to place through electronic 'visiting': WWW homepages and the tourism promotion of Scotland. *Tourism Management* 19 (1), 67–73.
- Chiou W.C., Lin C.C., Perng C., 2011. A strategic website evaluation of online travel agencies. *Tourism Management* 32 (6), 1463–1473.
- Choi S., Lehto X.Y., Morrison A.M., 2007. Destination image representation on the web: content analysis of Macau travel related websites. *Tourism Management* 28 (1), 118–129.
- Choi S., Lehto X.Y., O'Leary J.T., 2007. What does the consumer want from a DMO website? A study of US and Canadian tourists' perspectives. *International Journal of Tourism Research* 9 (2), 59–72.
- Chung N., Lee H., Lee S.J., Koo C., 2015. The influence of tourism website on tourists' behavior to determine destination selection: a case study of creative economy in Korea. *Technological Forecasting and Social Change* 96, 130–143.
- Del Vasto-Terrientes L., Fernández-Cavia J., Huertas A., Moreno A., Valls A., 2015. Official tourist destination websites: Hierarchical analysis and assessment with ELECTRE-III-H. *Tourism Management Perspectives* 15, 16–28.
- Dwivedi M., 2009. Online destination image of India: a consumer based perspective. *International Journal of Contemporary Hospitality Management* 21 (2), 226–232.
- Feng R., Morrison A.M., Ismail J.A., 2004. East versus West: a comparison of online destination marketing in China and the USA. *Journal of Vacation Marketing* 10 (1), 43–56.
- Fernández-Cavia J., Huertas-Roig A., 2009. City brands and their communication through web sites: identification of problems and proposals for improvement. W: M. Gascó-Hernandez, T. Torres-Coronas (red.), *Information Communication Technologies and City Marketing. Digital Opportunities for Cities Around the World*. IGI Global, 26–49.
- Govers R., Go F., 2004. Projected destination image online: website content analysis of pictures and text. *Information Technology & Tourism* 7 (2), 73–89.
- Gretzel U., Yuan Y.-L., Fesenmaier D.R., 2000. Preparing for the new economy: advertising strategies and change in Destination Marketing Organizations. *Journal of Travel Research* 39 (2), 146–156.
- Ho C.-I., Lee Y.-L., 2007. The development of an e-travel service quality scale. *Tourism Management* 28 (6), 1434–1449.
- Holland J., Baker S.M., 2001. Customer participation in creating site brand loyalty. *Journal of Interactive Marketing* 15 (4), 34–45.
- Hong J.S., Tsai C.T., 2010. Government websites for promoting East Asian culinary tourism: a cross-national analysis. *Tourism Management* 31 (1), 74–85.
- Hose T.A., 1994. Telling the story of stone – assessing the client base. W: D. O'Halloran, C. Green, M. Harley, M. Stanley, J. Knill (red.), *Geological and Landscape Conservation*. Geological Society, London.
- Hose T.A., 1997. Geotourism – selling the Earth to Europe. W: P.G. Marinos, G.C. Koukis, G.C. Tsiambaos, G.C. Stournaras (red.), *Engineering Geology and the Environment*. AA Balkema, Rotterdam, 2955–2960.

- Hose T.A., 2000. European geotourism – geological interpretation and geoconservation promotion for tourists. W: D. Barretino, W.P. Wimbledon, E. Gallego (red.), Geological Heritage. Its conservation and Management. Instituto Tecnológico Geominero de España, Madrid, 127–146.
- Hose T.A., 2005. Geotourism: appreciating the deep time of landscapes. W: M. Novelli (red.), Niche Tourism. Contemporary issues, trends and cases. Routledge, London, 27–37.
- Hose T.A., 2011. The English origins of geotourism (as a vehicle for geoconservation) and their relevance to current studies. *Acta Geographica Slovenica* 51 (2), 343–359.
- Hose T.A., Vasiljević D.A., 2012. Defining the nature and purpose of modern geotourism with particular reference to the United Kingdom and South-East Europe. *Geoheritage* 4 (1–2), 25–43.
- https://certyfikaty.polska.travel/?_ga=2.151360305.981377541.1595830429-152940163.1594712582 (data dostępu: 2020-07-20).
- https://certyfikaty.polska.travel/?_ga=2.151360305.981377541.1595830429-152940163.1594712582#!projects/certyfikat-2019_geopark.html (data dostępu: 2020-07-30).
- https://www.poland.travel/attachments/article/6505/UNESCO_EN.pdf (data dostępu: 2020-07-30).
- <https://www.poland.travel/en/discover/national-parks> (data dostępu: 2020-07-30).
- <https://www.poland.travel/en/discover/underground-attractions> (data dostępu: 2020-07-30).
- <https://www.poland.travel/en/discover/unesco-sites> (data dostępu: 2020-07-30).
- <https://www.poland.travel/en/heritage/archeological-sites/geopark-in-kielce> (data dostępu: 2020-07-04).
- <https://www.poland.travel/en/regions/lubuskie-region> (data dostępu: 2020-07-04).
- <https://www.polska.travel/pl/aktualnosci/lato-w-kielcach-%E2%80%93-wakacyjna-akademia-przyrody> (data dostępu: 2020-07-18).
- <https://www.polska.travel/pl/atrakcje-turystyczne/centrum-nauki-i-sztuki-stara-kopalnia> (data dostępu: 2020-07-30).
- <https://www.polska.travel/pl/atrakcje-turystyczne-323> (data dostępu: 2020-07-30).
- <https://www.polska.travel/pl/glowne-miasta/kielce> (data dostępu: 2020-07-26).
- <https://www.polska.travel/pl/poznaj-atrakcje-i-zabytki/dziedzictwo-unesco> (data dostępu: 2020-07-30).
- <https://www.polska.travel/pl/poznaj-atrakcje-i-zabytki/parki-narodowe> (data dostępu: 2020-07-30).
- <https://www.polska.travel/pl/poznaj-atrakcje-i-zabytki/zabytki-i-inne-atrakcje/geoparki> (data dostępu: 2020-07-30).
- <https://www.polska.travel/pl/regiony/lubuskie> (data dostępu: 2020-07-04).
- <https://www.polska.travel/pl/szukaj?searchword=geoturystyka> (data dostępu: 2020-07-30).
- <https://www.polska.travel/pl/zobacz-konieczniewpolskie-marki-turystyczne> (data dostępu: 2020-07-15).
- <https://www.polska.travel/pl/zobacz-konieczniewpomysl-na/letnia-ucieczka-do-polski> (data dostępu: 2020-07-30).
- <https://www.polska.travel/pl/zobacz-konieczniewpomysl-na/odpoczywaj-w-polsce-%E2%80%93-odwiedz-wyjatkowe-miejsca> (data dostępu: 2020-07-15).
- <https://www.polska.travel/pl/zobacz-konieczniewpomysl-na/polska-pod-ziemia-czyli-atrakcje-na-kazda-pogoda> (data dostępu: 2020-07-30).
- <https://www.polska.travel/pl/zobacz-konieczniewpomysl-na/zima-na-dolnym-slasku> (data dostępu: 2020-07-03).
- <https://www.pot.gov.pl/pl/nawosci/wiadomosci-z-pot/odpoczywaj-w-polsce-pot-rozpoczyna-kampanie> (data dostępu: 2020-07-15).
- Hvass K.A., Munar A.M., 2012. The takeoff of social media in tourism. *Journal of Vacation Marketing* 18 (2), 93–103.
- Hyun M.Y., O’Keefe R.M., 2012. Virtual destination image: testing a telepresence model. *Journal of Business Research* 65 (1), 29–35.
- Ilfeld J.S., Winer R.S., 2002. Generating website traffic. *Journal of Advertising Research* 42 (5), 49–61.
- Kotoua S., Ilkan M., 2017. Tourism destination marketing and information technology in Ghana. *Journal of Destination Marketing & Management* 6, 127–135.
- Law R., Buhalis D., Cobanoglu C., 2014. Progress on information and communication technologies in hospitality and tourism. *International Journal of Contemporary Hospitality Management* 26 (5), 727–750.

- Law R., Leung R., 2000. A Study of airlines' online reservation services on the Internet. *Journal of Travel Research* 39 (2), 202–211.
- Lee W., Gretzel U., 2012. Designing persuasive destination websites: a mental imagery processing perspective. *Tourism Management* 33 (5), 1270–1280.
- Lehto X.Y., Dae-Young K., Morrison A.M., 2006. The effect of prior destination experience on online information search behaviour. *Tourism and Hospitality Research* 2 (6), 160–178.
- Liang K., Law R., 2003. A modified functionality performance evaluation model for evaluating the performance of China based hotel websites. *Journal of Academy of Business and Economics* 2 (2), 193–208.
- MacKay K., Vogt C., 2012. Information technology in everyday and vacation contexts. *Annals of Tourism Research* 39 (3), 1380–1401.
- Malenkina N., Ivanov S., 2018. A linguistic analysis of the official tourism websites of the seventeen Spanish Autonomous Communities. *Journal of Destination Marketing & Management* 9, 204–233.
- Mariani M.M., Mura M., Di Felice M., 2018. The determinants of Facebook social engagement for national tourism organizations' Facebook pages: A quantitative approach. *Journal of Destination Marketing & Management* 8, 312–325.
- Murphy H.C., Chen M.M., Cossutta M., 2016. An investigation of multiple devices and information sources used in the hotel booking process. *Tourism Management* 52, 44–51.
- Newsome D., Dowling R.K., 2010. *Geotourism: the Tourism of Geology and Landscape*. Goodfellow, Oxford.
- Noti E., 2013. The websites of National Tourism Organisations: a challenge of e-marketing. *Anglisticum Journal* 2 (3), 241–249.
- Pai C.K., Xia M.L., Wang T.W., 2014. A comparison of the official tourism website of five east tourism destinations. *Information Technology & Tourism* 14 (2), 97–117.
- Rozenkiewicz A., Widawski K., Jary Z., 2020. Geotourism and the 21st Century – NTOs' website Information availability on geotourism resources in selected Central European countries: international Perspective. *Resources* 9 (1), 4.
- Schmidt S., Cantallops A.S., dos Santos C.P., 2008. The characteristics of hotel websites and their implications for website effectiveness. *International Journal of Hospitality Management* 27 (4), 504–516.
- Stepchenkova S., Tang L., Jang S., Kirilenko A.P., Morrison A.M., 2010. Bench-marking CVB website performance: spatial and structural patterns. *Tourism Management* 31 (5), 611–620.
- Tang L., Jang S., 2012. Investigating the routes of communication on destination websites. *Journal of Travel Research* 51 (1), 94–108.
- Vuković-Vojnović D., Nićin M., 2012. English as a global language in the tourism industry: a case study. W: G. Rață, I. Petroman, C. Petroman (red.), *The English of Tourism*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 3–18.
- Vyas C., 2019. Evaluating state tourism websites using Search Engine Optimization tools. *Tourism Management* 73, 64–70.
- Widawski K., Rozenkiewicz A., Łach J., Krzemińska A., Oleśniewicz P., 2018. Geotourism starts with accessible information: the Internet as a promotional tool for the georesources of Lower Silesia. *Open Geosciences* 10 (1), 275–288.
- Xiang Z., Gretzel U., 2010. Role of social media in online travel information search. *Tourism Management* 31 (2), 179–188.
- Yovcheva Z., Buhalis D., Gatzidis C., van Elzakker C.P.J.M., 2014. Empirical evaluation of smartphone augmented reality browsers in an urban tourism destination context. *International Journal of Mobile Human Computer Interaction* 6 (2), 10–31.
- Yuan Y.L., Gretzel U., Fesenmaier D.R., 2006. The role of information technology use in American convention and visitors bureaus. *Tourism Management* 27 (2), 326–341.
- Zins A.H., 2007. Exploring travel information search behavior beyond common frontiers. *Information Technology & Tourism* 9 (3), 149–164.

Websites of National Tourism Organizations and geotourism – content analysis on the example of the Polish National Tourism Portal

Summary: Nowadays, promotion of the areas of tourist reception based on the possibilities given by the World Wide Web constitutes a standard. The extent of making use of the Internet, in its broad sense, does not correspond with the development of tourism activities that are constantly gaining in popularity. The aforementioned can easily refer to geotourism, which is rather rarely distinguished as a separate tourism category on the websites promoting tourism at international, national and regional levels. This article undertakes the question of geotourism information accessibility on the national travel website run by the Polish Tourism Organization. The descriptive content analysis method was applied to compare the Polish and English language versions of the website. The prevailing conclusion is a significant dispersion extent of geotourism-related information on the website available in both language versions. What is more, the geotourism content presented on the national travel website under analysis is unjustifiably largely limited in English in comparison to its original language version. Suggestions for further changes in the way that geotourism information is presented on the National Tourism Portal were introduced in the final section of the article.

Keywords: geotourism, Internet, websites, National Tourism Organizations, promotion

dr Agnieszka Rozenkiewicz
Uniwersytet Wrocławski
Wydział Nauk o Ziemi i Kształtowania Środowiska
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki
ul. Wojciecha Cybulskiego 32, 50–205 Wrocław
e-mail: agnieszka.rozenkiewicz@uwr.edu.pl

Szlak Dziedzictwa Żydowskiego jako nowy produkt turystyczny Białegostoku

Streszczenie: Tematem opracowania jest ocena funkcjonowania nowego produktu na rynku turystycznym, jakim jest Szlak Dziedzictwa Żydowskiego w Białymstoku, utworzony w roku 2008, przy czym zarówno sama forma lokalnego szlaku miejskiego, jak i jego temat stanowią *novum* na rynku polskim. W opracowaniu wykorzystano metody analizy literatury przedmiotu, analizy treści przewodników turystycznych oraz wybranych źródeł internetowych, a także przeprowadzono obserwacje w terenie w październiku 2018 roku. Przedmiotem badań są zarówno obiekty i miejsca należące do Szlaku, jak i inne miejsca związane z tą tematyką mogące zainteresować potencjalnego turystę. Wyniki wskazują, że Szlak Dziedzictwa Żydowskiego w Białymstoku spełnia część wymogów komercjalizacji i może zostać uznany za produkt turystyczny, jednak zarówno jego funkcjonowanie, jak i wizerunek mogą ulec poprawie po wprowadzeniu sugerowanych zmian w zarządzaniu i marketingu.

Słowa kluczowe: turystyka dziedzictwa żydowskiego, miejski szlak turystyczny, produkt turystyczny, krajobraz kulturowy, Białystok

1. Wstęp

Na rynku turystycznym o uwagę potencjalnych odwiedzających zabiegają kraje, regiony i miasta. Szczególnie bogate zasoby skupione na małym i wyposażonym w infrastrukturę obszarze o dużej dostępności komunikacyjnej posiadają miasta (Mika 2011). Przyciągają one w związku z tym osoby przyjeżdżające w ramach turystyki biznesowej, handlowej, rozrywkowej, eventowej i innych, wśród których wyróżnia się turystyka kulturowa. W ramach zaspokojenia potrzeb coraz bardziej wymagających turystów kulturowych miasta stosują strategię dywersyfikacji, polegającą na wyszukiwaniu cech unikatowych oraz rozwoju produktów opartych na nich, a następnie pozycjonowanie produktów, czyli tworzenie pozytywnego wizerunku na rynku turystycznym (Szromnik 2011). Promocja służąca temu celowi jest tu rozumiana jako zespół działań, za pomocą których organizacja przekazuje na rynek informacje dotyczące produktu, kształtując w ten sposób potrzeby nabywców oraz pobudzając i ukierunkowując popyt (Altkorn 1998 cyt. za Zalejski 2014). Produkt turystyczny obszaru *sensu largo* stanowi kompozycję atrakcji, infrastruktury i dostępności do nich, może się on jednak składać z produktów tematycznych odpowiadających na potrzeby wybranych segmentów rynku, np. turystyki dziedzictwa żydowskiego, tworzenie ich

jednak wymaga idei, organizacji i marketingu (Kaczmarek i in. 2010). W procesie tym inicjującą rolę powinien odgrywać lokalny samorząd lub organizacja turystyczna przy wsparciu finansowym i organizacyjnym samorządu, ale zdarza się, że uaktywniają się także środowiska lokalnych społeczników, czasem zrzeszających się w organizacje pożytku publicznego (Duda-Seifert 2020). Pomysł na zaproponowanie wybranej formy turystyki jako produktu turystyki miejskiej powinien być oparty na analizie potencjału, a następnie rozwinięty w postaci strategii, w której będzie on budowany przez całą gamę produktów częściowych, takich jak usługi, wydarzenia, obiekty i szlaki, wśród których zwłaszcza te ostatnie charakteryzuje integracja przestrzenna i organizacyjna (Kaczmarek i in. 2010).

Szlak, którym turysta porusza się w trakcie eksploracji środowiska geograficznego, ma charakter produktu integrującego atrakcje i może mieć zasięg lokalny, regionalny lub międzynarodowy. Szczególnym jego typem jest szlak kulturowy, który można zdefiniować jako „wytyczony i oznakowany szlak materialny, łączący obiekty i miejsca wybrane według określonego kryterium tematyzacji, będące unikatowym i reprezentatywnym przykładem ilustrującym szeroko pojęty dorobek kulturowy danego regionu, społeczności, grupy etnicznej, mniejszości narodowej czy narodu” (Gaweł 2011, s. 76). Lokalny szlak miejski w szczególności ma za zadanie ułatwiać turystom poznanie wyjątkowości i niepowtarzalności miejsca (*genius loci*), w którym się znaleźli, dlatego może być poświęcony: historii miasta, unikatowym zabytkom, zasłużonym mieszkańcom, mniejszościom narodowym lub zjawiskom decydującym o unikatowym charakterze aglomeracji (Stasiak 2014). Warunkiem funkcjonowania szlaku jako produktu turystycznego jest jego komercjalizacja (Stasiak 2007). Gaweł wymienia istotne warunki trwania i rozwoju szlaku jako produktu turystycznego, a mianowicie proponowanie unikatowego tematu przewodniego reprezentatywnego dla danego obszaru, opracowanie systemu identyfikacji wizualnej, istnienie struktury zarządzającej, fizycznego oznaczenia szlaku oraz wprowadzenia minimum trzydziestu punktów i wytyczenia tak zwanych punktów kotwicznych odwołujących się do innych obiektów na szlaku (Gaweł 2011). Podobnie Kruczek i Bukowska (2017) uważają, że szlak poza trwałością oferty, posiadaniem nazwy i logo musi spełniać cztery następujące kryteria: uzasadnionej tematyzacji, dostępności, oznaczenia *in situ* i koordynacji. Koordynator powinien między innymi monitorować stan obiektów, aktualizować dane o szlaku, dbać o jego promocję i rozwój oraz organizować wydarzenia. Autorzy ci wskazują jednak problem związany z koordynacją szlaków przez organizacje pozarządowe, które po zakończeniu realizacji projektu nie podejmują dalszych działań. Lokalne szlaki, gdy są sprawnie zarządzane, mogą wesprzeć rozwój turystyki w mieście i jednocześnie promować wartości dziedzictwa, powinny jednak wpisywać się jako produkty częściowe w wybrane przez władarzy miasta formy turystyki jako produkty obszaru (Gaweł 2011, Kruczek, Bukowska 2017).

Białystok został założony jako miasto prywatne w XVII wieku, w wyniku rozbiorów od 1795 do 1807 roku należał do Prus, następnie został przyłączony do Rosji, a po roku 1919 znalazł się w granicach Rzeczypospolitej (Dobroński 2001). Miasto położone na Wysoczyźnie Białostockiej, nad rzeką Białą jest największą aglomeracją

w Polsce północno-wschodniej, liczącą prawie 300 tysięcy mieszkańców i pełniącą funkcję stolicy województwa podlaskiego, a zarazem gospodarczego i naukowego centrum regionu. Jest przy tym najważniejszym ośrodkiem kulturalnym i uniwersyteckim na tym obszarze. Mieści się tu wiele szkół wyższych, w których kształcą się około 45 tysięcy studentów (Zalejski 2014). W przypadku Białegostoku z racji jego położenia na rubieżach kraju cechą wyróżniającą to miasto są dawne tradycje wielokulturowości, w tym znana na całym świecie postać twórcy esperanto – Ludwika Zamenhofa oraz specyficzna struktura ludności, w której do drugiej wojny światowej większość stanowiła społeczność żydowska, ale i obecnie cechuje je duże zróżnicowanie narodowościowe i religijne (Wróbel 1989, Durydiwka, Kociszewski 2013, Liro i in. 2017). Dodatkowo miasto posiada pewne zasoby substancji materialnej i atrakcje o charakterze niematerialnym w postaci wydarzeń, które są związane zarówno z postacią Zamenfoha, Żydów, jak i innych mniejszości religijnych i etnicznych lub narodowych. Władze Białegostoku w końcu pierwszej dekady nowego tysiąclecia wybrały w związku z tym strategię podkreślania wielokulturowości w celu wyróżnienia się na rynku turystycznym Polski (Strategia 2010, Zalejski 2014, Skowrońska i in. 2015, Liro i in. 2017).

W ramach szeroko rozumianej turystyki dziedzictwa, powiązanej z turystyką kulturową, lecz ukierunkowanej na zasoby, którym przyznano szczególną wartość z uwagi na ich trwałość i unikatowość, można wyróżnić turystykę dziedzictwa żydowskiego jako stosunkowo nowy trend (Poria 2001, Krakover 2013, 2016). Ta ostatnia definiowana jest jako podaż i popyt na miejsca i aktywności związane z żydowską kulturą (Krakover 2016). W jej ramach odwiedzane są dzielnice żydowskie, muzea poświęcone tej tematyce, synagogi, cmentarze żydowskie i inne miejsca, reprezentujące zarówno rezultaty działalności lokalnej społeczności żydowskiej, jak i jej poszczególnych przedstawicieli (Małkowska-Bieniek 2009, Krakover 2013). Wobec różnorodności i bogactwa zasobów kulturowych miast szczególną formą ułatwienia poznania wybranej tematyki może być lokalny szlak turystyczny poświęcony kulturze i historii ich dawnych żydowskich mieszkańców.

2. Cel i metodyka badań

Celem artykułu jest ocena funkcjonowania nowego produktu na rynku turystycznym, jakim jest Szlak Dziedzictwa Żydowskiego w Białymstoku. Ten miejski szlak monotematyczny utworzony w 2008 roku był zarówno pierwszą inicjatywą przywracającą pamięć o Żydach białostockich w krajobrazie, jak i pierwszym szlakiem turystycznym w tym mieście. Zorganizowany w dość nietypowy sposób, a mianowicie przez grupę wolontariuszy skupioną wokół organizacji non-profit, stał się przykładem dla kolejnych ośmiu pieszych szlaków tematycznych, których utworzenie sfinansował Urząd Miejski w latach 2009, 2011 i 2019 w ramach szeregu projektów. Choć dziedzictwo białostockich Żydów jest nierozzerwalnie związane z przeszłością miasta, pozostawało ono zapomniane przez wiele dekad drugiej połowy XX i początku XXI wieku (Liro i in. 2017). Również sama turystyka dziedzictwa żydowskiego

rozwija się stosunkowo od niedawna, czego przykładem jest ustanowiony w 2004 roku Europejski Szlak Dziedzictwa Żydowskiego. W Polsce podobne tematycznie lokalne szlaki powstały tylko w kilku innych miastach, takich jak Kraków, Tarnów, Lublin, Żarki i Bielsko-Biała.

Opracowanie przyjmuje podejście empiryczne badające podaż turystyczną w kontekście marketingowym w skali miasta na wybranym studium przypadku, czym wpisuje się w nurt badań nad turystyką miejską (Pearce 2001). Przyjęto procedurę badawczą składającą się z trzech faz: po pierwsze scharakteryzowano uwarunkowania tworzenia dziedzictwa żydowskiego w mieście i stopień jego zachowania w kontekście przestrzennym, następnie poddano szczegółowej analizie obiekty i miejsca uwzględnione na Szlaku oraz pozostające poza nim, a na ostatnim etapie podjęto próbę ewaluacji poziomu wypromowania, a więc rozpoznawalności obiektów i miejsc związanych z historią Żydów w mieście, szczególnie tych ujętych w ofercie Szlaku. W opracowaniu wykorzystano metody analizy literatury przedmiotu, analizy treści przewodników turystycznych oraz wybranych źródeł internetowych, a także przeprowadzono obserwacje w terenie w październiku 2018 roku. Temat ma charakter nowatorski, ponieważ mimo że literatura przedmiotu obejmuje bogatą bibliografię z zakresu historii i socjologii Białegostoku, to dziedzictwo żydowskie tego miasta w kontekście rozwoju turystyki rozważała tylko Kamler w pracy magisterskiej i artykule (2017, 2018), a rozpoznawalność obiektów i miejsc na Szlaku Dziedzictwa Żydowskiego na specyficznej próbie studentów Uniwersytetu Białostockiego przebadali Kozłowska i Ryszkowski (2016).

3. Uwarunkowania tworzenia i potencjał dziedzictwa żydowskiego Białegostoku

3.1. Historia społeczności żydowskiej

Białystok wyróżnia się na tle innych ośrodków w Polsce związanych z historią ludności żydowskiej ze względu na niebywale wysoki przyrost liczby mieszkańców tej narodowości w drugiej połowie XIX wieku oraz uzyskanie przez tę grupę statusu większości w okresie około 150 lat (Wróbel 1989). W rezultacie na początku XX wieku spośród dużych miast leżących w granicach Polski, a w latach trzydziestych miast wojewódzkich to Białystok miał największy udział ludności żydowskiej, zaś w 1931 roku zajmował szóste miejsce wśród największych żydowskich ośrodków w kraju pod względem bezwzględnej liczby ludności wyznania mojżeszowego (Atlas 2010). W mieście od początku wieku XIX aż po lata trzydzieste XX wieku Żydzi pozostali dominującą etniczną grupą mieszkańców (tab. 1).

Historia żydowskich mieszkańców jest ściśle powiązana z dziejami miasta. Gdy w 1645 roku dobra te zostały przyporządkowane twierdzy w Tykocinie, przybyli tu pierwsi Żydzi z tamtego ośrodka¹. W 1692 rok w zakładanym mieście Stefan

¹ Pierwsza wzmianka archiwalna o Żydach w dobrach białostockich pochodzi z 1658 roku, w 1661 pogłównie zapłaciło tu 75 tutejszych wyznawców religii mojżeszowej (Dobroński 2001).

Tab. 1. Liczba i odsetek żydowskich mieszkańców Białegostoku.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Wróbel 1989, Wiśniewski 1992, Kryciński i in. 2011, Biłska-Wodecka 2012, Dobroński 2016, Maroszek 2016, Sadowska 2016, Sztop-Rutkowska i Kobrin 2016, dane nt. liczby ludności miasta w okresie powojennym za: https://pl.wikipedia.org/wiki/Ludno%C5%9B%C4%87_Bia%C5%82egostoku

Rok	Liczba ludności żydowskiej	Odsetek ludności miasta (w %)
1663	75	42
1772	798	43,0
1798	1 788	45,5
1808	2 000	66,6
1861	11 873	69,8
1895	47 783	76,0
1911	70 500	82,0*
1914	61 500	68,6
1916	40 000	74,0
1921	39 602	51,6
1931	39 165	42,3**
1938	61 500	70
1945	1 085	1,9
1 VII 1946	1 567	0,02
III/IV 1947	586	0,01
1951	212	0,003
1961	230	0,002
1970	130	0,0008
1999	5	0,00002

* Według Wróbla (1989) powołującego się na źródła z roku 1937 największy udział Żydzi stanowili w mieście w roku 1895 (76%), podczas gdy nowsze źródła, np. geograf Biłskiej-Wodeckiej (2012), oparte na aktach kościelnych różnych wyznań wskazują tę wartość na 82% w roku 1911.

** Spadek spowodowany emigracją ludności żydowskiej przy jednoczesnym dopływie polskiej, a także zmianą granic miasta (Sadowska 2018).

Mikołaj Branicki nadał im przywilej z prawem do utworzenia gminy z własną bożnicą, szpitalem i cmentarzem (Dobroński 2001, Dolistowska 2009, Maroszek 2016). W rezultacie w 1711 roku Żydzi wzniesli pierwszą bożnicę, siedem lat później pierwszy dom kahalny, po czym w 1745 roku założyli gminę. W XVIII wieku właściciel miasta Jan Klemens Branicki oddał w użytkowanie Żydom sklepy w parterowych pawilonach ratusza, a jego żona Izabela wsparła finansowo budowę Starej Synagogi (Niziołek 2016). Żydzi zajmowali się głównie browarnictwem, w 1772 roku posiadali w Białymstoku 39 browarów i 5 słodowni, a także sześć karczm, zajmowali się ponadto rzemiosłem spożywczym, rękodziełem i innymi rzemiosłami (Maroszek 2016). Na początku XIX wieku liczba Żydów białostockich przekroczyła 50% mieszkańców miasta (Piechotka M., Piechotka K. 2004).

Okres silnego rozwoju miasta jako jednego z czołowych ośrodków przemysłu włókienniczego Rosji związany jest z cłem nałożonym na towary przewożone

przez granicę z Królestwa Kongresowego w roku 1831 oraz ukaz carski zezwalający na osiedlanie się w granicach Rosji cudzoziemców i przyznający im ulgi podatkowe i pomoc w kupnie ziemi (Kusiński 1966, Dolistowska 2009). Nieco wcześniej ukaz carski z 1827 roku nakazał wysiedlenie Żydów ze wsi do miast i miasteczek, co spowodowało falę migracji do Białegostoku. Podobny efekt miał miejsce także w latach 70. XIX wieku po wprowadzeniu tzw. żydowskich stref osiedlenia w tym kraju (Romaniuk 2016). Ostatecznie w ciągu XIX wieku liczba ludności żydowskiej w mieście wzrosła 60-krotnie (Wróbel 1989), zaś polityka Cesarstwa Rosyjskiego, a później rozwój połączeń kolejowych od 1862 roku spowodowały przenoszenie fabryk włókienniczych z Łodzi oraz zakładanie nowych i w efekcie zmieniły to miasto w tak zwany „Manchester Północy” (Kusiński 1966, Białystok 2010). Zjawiska te były ze sobą powiązane, bowiem masowy napływ Żydów odcisnął istotny ślad na gospodarczym, politycznym i społecznym rozwoju miasta i zmienił jego przestrzeń (Kobrin 2014, Romaniuk 2016). Siłą napędową przemysłu w Białymstoku stali się miejscowi przedsiębiorcy w większości pochodzenia żydowskiego (Dolistowska 2009). W ich rękach znajdowało się 80% fabryk w sektorze włókienniczym pod koniec XIX wieku, a liczba pracowników żydowskich w przemyśle miasta sięgała 83,9% siły roboczej, ponadto w rękach żydowskich kupców znajdowało się 88% sklepów w mieście (Kobrin 2014). W 1864 roku na 27 najlepszych domów w mieście aż 17 należało do Żydów (Romaniuk 2016). W 1921 roku na 100 białostockich przedsiębiorstwach handlowych 93 znajdowały się w rękach Żydów, podczas gdy dla przemysłu wskaźnik ten wynosił 89% (Wróbel 1989). W 1939 roku w Białymstoku funkcjonowało kilka synagog i kilkadziesiąt domów modlitwy, przy czym dokładne dane można znaleźć na temat 59 bożnic (Wiśniewski 1992). Funkcjonował nowoczesny szpital żydowski, który obsługiwał także nieżydowskich pacjentów. Żydowskie stowarzyszenie „Linas Hacedek” uruchomiło w 1928 roku tak zwaną pomoc doraźną, świadczącą usługi mieszkańcom miasta niezależnie od ich narodowości (Oniszczyk, Wiśniewski 2011). W okresie międzywojennym w mieście funkcjonowały szkoły koedukacyjne, jak Gimnazjum im. Króla Zygmunta Augusta, gdzie uczęszczał Zamenhof, przynajmniej około 26 prywatnych szkół żydowskich, żydowska szkoła rzemieślnicza – jedna z siedemnastu takich działających w Rosji – oraz Gimnazjum Hebrajskie, w którym oprócz języka polskiego i historii Polski wszystkie przedmioty były wykładane w języku hebrajskim, a które było znane jako jedno z najlepszych tego typu w Polsce (Dobroński, Szczygiel-Rogowska 2003, Oniszczyk, Wiśniewski 2011, Romaniuk 2016, Krychniak 2018). Białystok był ważnym centrum żydowskiego życia politycznego i kulturalnego (Romaniuk 2016). Biblioteka żydowska, założona w 1915 roku, w latach 1919–1927 funkcjonowała jako Miejska Biblioteka Publiczna im. Szołema Alejchema i była jednym z najważniejszych centrów kulturalnych miasta (Oniszczyk, Wiśniewski 2011). W 1939 roku działało na terenie miasta co najmniej 46 organizacji żydowskich o różnym charakterze, w tym Żydowski Klub Sportowy (Wróbel 1989, Dobroński, Szczygiel-Rogowska 2003). Żydowskich właścicieli miały kino Modern, kinoteatr Apollo i Teatr Palace, a w mieście działał żydowski Teatr Miniatur „Gilarino” (Dobroński, Szczygiel-Rogowska 2003, Oniszczyk, Wiśniewski 2011).

Wojna przyniosła miastu eksterminację ponad połowy jego mieszkańców oraz poważne zniszczenie tkanki miejskiej. Największe straty wiązały się z wejściem wojsk niemieckich w roku 1941, spalaniem dużej części dzielnic Chanajki i Szulhof, a następnie utworzeniem getta i jego likwidacją w 1943 roku. Z 50000 Żydów zamieszkałych w Białymstoku i najbliższej okolicy przed wojną pozostało przy życiu około 6800 osób, których większość wyjechała po wojnie. Część z nich współtworzyła osiedle Białystok w Izraelu i wsparła działalność utworzonego w 1931 roku „The Bialystoker Center and Home for Aged” w Nowym Jorku, a od lat środowiska te wspierają finansowo upamiętnianie śladów dziedzictwa żydowskiego w Białymstoku, a ich przedstawiciele przyjeżdżają do Polski (Dobroński 2001).

W okresie powojennym masowe migracje, między innymi mieszkańców wsi wspierające rozwój przemysłu spowodowały praktyczne przerwanie pamięci historycznej miasta, który to proces zachodził stopniowo (Śleszyński 2014). W pierwszym okresie działały w Białymstoku wojewódzki oddział Centralnego Komitetu Żydów Polskich, gmina wyznaniowa, świetlica, dom starców i stołówka, gdyż władze nadały Żydom jako jedynej z mniejszości pewną autonomię, jednak w 1949 roku wszystkie organizacje żydowskie utraciły niezależność i kolejne fale emigracji spowodowały stały spadek liczby żydowskich mieszkańców (tab. 1). Te procesy przyniosły osłabienie starań o podtrzymanie pamięci o dawnych mieszkańcach, między innymi w postaci dbania o zachowane relikty, ale też organizacji wydarzeń rocznicowych (Rogalewska 2008, Sadowska 2016). Po fali emigracyjnej 1968 roku gmina zakończyła działalność (Kryciński i in. 2011), a historia Żydów białostockich uległa zapomnieniu² (Liro i in. 2017).

Dopiero zmiany związane z powstaniem „Solidarności” i zniesieniem cenzury przyniosły wzrost zainteresowania dziedzictwem historycznym miasta i nowe spojrzenie na nie jako zasób, który poprzez rozpoznanie, przyswojenie i promocję może nie tylko wesprzeć poczucie tożsamości i kreatywność mieszkańców, ale także stanowić podstawę rozwoju turystyki i poprawy wizerunku miasta w Polsce. Skromne działania w tym zakresie inicjowali Polacy. W 1983 roku dzięki staraniom wiceprezydenta miasta Wacława Ostaszewskiego powrócono do tradycji obchodów rocznicy powstania w getcie, zaniechanych w latach 70., które odtąd odbywają się co roku, a szczególny charakter miały w roku 1993 w postaci uroczystości z udziałem między innymi gości żydowskich z Izraela, USA i Ameryki Południowej, ambasadora Szewacha Weissa i prezydenta miasta (Rogalewska 2008, Sadowska 2016). Wznowiono badania historyczne, lokalna popołudniówka „Kurier Podlaski” publikowała teksty historyka i dziennikarza Tomasza Wiśniewskiego i historyka Adama Czesława Dobrońskiego, dotyczące tradycji żydowskich miasta i losów jego mieszkańców, podjęto też działania na rzecz upamiętnienia ich śladów w przestrzeni miasta (Rogalewska 2008, Sadowska 2016). Do Białegostoku zaczęły również przyjeżdżać osoby pochodzenia żydowskiego i grupy młodzieży z Izraela, a obecnie Żydzi białostoccy rozsiani

² Według Liro i in. (2017, s. 344) żaden z przewodników turystycznych o Białymstoku publikowanych w latach 1950–1980 nie wspominał o Żydach białostockich.

po świecie interesują się losem cmentarzy i wspierają finansowo działania na rzecz przywracania pamięci (Rogalewska 2008, Kobrin 2014). W mieście działa przedstawicielka Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Warszawie na Białystok – Lucy Lisowska, od 2001 roku funkcjonuje Centrum Edukacji Obywatelskiej Polska-Izrael, które dba o cmentarz i od 2008 roku organizuje cykliczny Festiwal Kultury Żydowskiej „Znachor” (Duda-Seifert 2016, Biuletyn 2017). Tomasz Wiśniewski dokumentuje historię Żydów białostockich, a zebrane dane udostępnia na platformie www.bagnowka.pl, także w postaci filmów, a jego specjalny kanał [Youtube.com/user/bagnowka7](https://www.youtube.com/user/bagnowka7) ma ponad 5 milionów odwiedzających (<https://tomekwisniewski.vipserv.org>). W 2016 roku, gdy nie powiodły się jego starania o uruchomienie realnego muzeum żydowskiego w mieście, utworzył wirtualne Społeczne Muzeum Żydów Białegostoku i regionu (jewishbialystok.pl). Współczesny Białystok mierzy się jednak także z problemami ruchów antysemickich i narodowościowych, które to zjawisko opisał dziennikarz Marcin Kącki w znanej książce-reportażu pt. *Białystok. Biała siła, czarna pamięć*, która wzbudziła również wiele kontrowersji, nawet w samym Białymstoku (Kącki 2015, Janicka, Tarnowska 2018).

3.2. Zachowane elementy dziedzictwa żydowskiego w przestrzeni miasta

Udział społeczności żydowskiej w dziejach Białegostoku, jak to wykazano powyżej, był znaczący, a jej kulturowy wkład w tworzenie krajobrazu miasta materializował się w postaci synagog i domów modlitwy, gmachów instytucji i stowarzyszeń, szkół, fabryk i zabudowy mieszkaniowej, często o reprezentacyjnym charakterze (Dolistowska 2016). W celu uporządkowania zasobów dziedzictwa żydowskiego należy uwzględnić jego historyczny i współczesny wymiar przestrzenny w Białymstoku. Jak stwierdza Kamler (2017), jego ocalałe elementy mają dość skupiony charakter w przeciwieństwie do dziedzictwa innych mniejszości, szczególnie religijnych. Wiąże się to z historycznym rozwojem miasta w ścisłym powiązaniu z żydowskimi mieszkańcami od samych jego początków aż do eksterminacji tej ludności podczas II wojny światowej.

W przestrzeni miasta można historycznie wyróżnić dwa główne obszary osadnictwa żydowskiego, a mianowicie najstarsze dzielnice Chanajki i Piaski rozciągające się na południe od głównego Rynku Kościuszki i na zachód od rezydencji Branickich oraz obszary leżące na północ i wschód od Rynku Kościuszki i rezydencji obejmujące obszar wzdłuż doliny rzeki Białej, gdzie lokował się przemysł w XIX wieku i powstawały rezydencje fabrykantów (ryc. 3). Główne skupiska domów i placów żydowskich znajdowały się w Rynku oraz praktycznie w całej centralnej części miasta, w szczególności zaś w kwartale pomiędzy ulicą Lipową a rzeką Białą, wzdłuż ul. Mikołajewskiej (ob. Sienkiewicza) i Suraskiej (Wiśniewski 1992). Obszary te zostaną opisane poniżej.

Południowa część śródmieścia w okresie do II wojny światowej, obejmująca Szulhof, Chanajki i Piaski, była zamieszkała przez najuboższą ludność żydowską, najczęściej ortodoksyjną, w związku z czym były to obszary biedy i przestępczości, charakteryzujące się drewnianym, najczęściej parterowym budownictwem (Wiśniewski 1992,

Kryciński i in. 2011, Kłopotowska 2012, Sacharczuk 2014, Chodorowski 2016). Pierwotny teren osiedla żydowskiego wyznaczono wokół trójkątnego rynku targowiska należącego do parafii Kościoła Wniebowzięcia NMP i na południe od niego (Maroszek 2016). Część dzielnicy, nazwanej później Chanajki od „Chana” oznaczającego w języku hebrajskim „ziemię, grunt”, skupiona wokół centrum synagogałnego gminy, wyodrębniana była jako tak zwany Szulhof (ryc. 4) (Wiśniewski 1992, Piechotka M. i Piechotka K. 2004, Dolistowska 2009, 2016, Maroszek 2016). Tu znajdowała się najstarsza białostocka bożnica z 1711 roku i murowana Stara Synagoga z 1771 roku, zastąpiona z kolei monumentalną Wielką Synagogą wzniesioną w latach 1909–1913, a także liczne bożniczki prywatne, cechowe i chasydzkie, szpital, mykwa oraz pierwszy cmentarz, wyznaczający zasięg osady żydowskiej od wschodu (Dobroński 2001, Dolistowska 2009, 2016, Chodorowski 2016, Maroszek 2016). 27 czerwca 1941 roku wojska niemieckie spaliły Wielką Synagogę wraz z około 700 Żydami i podłożyły ogień w całej dzielnicy. Po wojnie, w roku 1958 w ścianie wzniesionego obok bloku wmurowano tablicę poświęconą pomordowanym (Katalog 2015), a w latach 40. przy zachowanych szkieletach kopuły odbywały się uroczystości rocznicowe (Niziołek 2016). Niemniej jednak w efekcie zabudowy powojennej tego obszaru zniknęły dawne ulice, a pomnik postawiony w tym miejscu w 1995 roku znalazł się w podwórzu kwartału zabudowy (ryc. 1). Nowy cmentarz żydowski, tak zwany Rabinacki został założony

Ryc. 1. Przykład tzw. marginalizacji przestrzennej obiektów dziedzictwa żydowskiego w Białymstoku. Jedno z najważniejszych miejsc na SDŻ – upamiętnienie Wielkiej Synagogi i ofiar 27 czerwca 1941 roku – po zmianie układu urbanistycznego spalonej dzielnicy Szulhof – ukryte między blokami na Suraskiej 4.
Źródło: fotografia własna autorki (rok 2018)

na Przedmieściu Suraskim w granicach dzielnicy Chanajki w połowie XVIII wieku, został on jednak zdewastowany w czasie II wojny światowej, a w końcu lat 50. zasypany gruzem i ziemią, w rezultacie czego założono na tym terenie Park Niepodległości, późniejszy Centralny (Wiśniewski 1989, Rogalewska 2008, Dolistowska 2009). Część macew została wykorzystana np. do budowy murków na Rynku Kościuszki czy fontanny w parku (Sadowska 2016).

Część dzielnicy Chanajki na południe od Szulhofu została w XIX wieku wydzielona pod zabudowę z części rezydencji Branickich (Chodorowski 2016). Mniej więcej od Rynku Siennego na południowy zachód rozciągała się dzielnica Piaski. Centrum tego obszaru stanowiło targowisko, znane od 1919 roku jako Sienny Rynek. Rozwinęła się tu chaotyczna sieć ulic o nieregularnym przebiegu, a wzdłuż nich zabudowa uboga i częściowo drewniana (Dolistowska 2016). W ramach przekształcania tego obszaru w nowoczesne centrum miasta przecięto go arteriami komunikacyjnymi i przeznaczono pod nowe inwestycje realizowane w latach 60. i 70. w postaci blokowisk, biurowców i amfiteatru (Kłopotowska 2012). Tu również znajdował się tzw. choleryczny cmentarz żydowski, zlikwidowany w 1964 roku z przeznaczeniem części jego terenu na budowę biurowca (Wiśniewski 1989). Zachowana na tym obszarze Synagoga Piaskower służyła powstałemu w 1950 roku Towarzystwu Społeczno-Kulturalnemu Żydów, później część pomieszczeń wynajęto, a ostatecznie opuszczony po 1968 roku obiekt zaczął niszczyć (Rogalewska 2008). Przeprowadzony remont spowodował zatracenie charakterystycznych cech architektonicznych, lecz mimo wszystko otoczono budynek ochroną w latach 80. (Sadowska 2016).

Zarówno Chanajki, jak i Piaski zostały prawie „wymazane”, najpierw poprzez zniszczenie i przeniesienie ludności żydowskiej w obręb getta, a następnie przez powojenną przebudowę całego układu przestrzennego (Chodorowski 2016). Zachowały się jedynie nieliczne oryginalne budynki drewniane i murowane w okolicy Rynków Siennego i Rybnego, a mimo że od lat 90. rośnie świadomość społeczna potencjału kulturowego i historycznego tych reliktyw, proces zmian, niestety, postępuje (Dobroński 2001, Chodorowski 2016) (ryc. 2)³. Dziś tylko nieliczni historycy mogą oprowadzić po *niewidzialnym mieście*, jak nazywa ten obszar Kłopotowska (2012).

W pierwszej połowie XIX wieku powstał w mieście drugi ośrodek życia żydowskiego, zdominowany przez zwolenników Haskali, a położony na północ od ulicy Lipowej i zachód od rzeki Białej, wokół wzniesionej w 1834 rok reformowanej synagogi tzw. Chorszul przy ulicy Żydowskiej (ob. Białówny) (ryc. 4) (Wiśniewski 1992, Dolistowska 2009, Kryciński i in. 2011). W 1861 roku nad rzeką Białą została otwarta największa w Białymstoku – do czasu budowy Wielkiej Synagogi – bożnica zwana „Pułkową” (Dolistowska 2009). W kolejnych dekadach XIX stulecia społeczność żydowska zdominowała śródmieście wokół placu Bazarnego (ob. Rynek Kościuszki), obecnych ulic

³ W obronę reliktyw dzielnicy zaangażowały się środowiska studenckie gazety „Kurier Poranny” i „Gazeta Wyborcza” oraz między innymi historyk Andrzej Lechowski, socjolog Andrzej Sadowski i ówczesny miejski konserwator zabytków Andrzej Nowakowski (Kłopotowska 2012).

Ryc. 2. Przykład zmian w urbanistyce miasta zacierających ślady przeszłości żydowskiej miasta. Wpisana na SDŻ dzielnica Chanajki obecnie – widok na północną pierzeję Rynku Siennego. Widoczne relikty dawnej drewnianej zabudowy, z prawej za domami niewidoczny budynek Filharmonii Białostockiej i Parku Centralnego wzniesionego na zasypnym Cmentarzu Rabinackim, a w tle dźwigi na budowie nowych apartamentowców.

Źródło: fotografia własna autorki (rok 2018)

Lipowej i Sienkiewicza⁴ (Dolistowska 2016). Fabryki zakładano głównie wzdłuż rzeki (ulice Jurowiecka, Włókiennicza, Fabryczna, Warszawska), a właściciele budowali rezydencje i domy przy swoich zakładach – część wschodnią tego obszaru wzdłuż obecnej ulicy Warszawskiej nazwano Nowym Miastem (Kusiński 1966, Dobroński 2001, Białystok 2010). W części zachodniej w 1936 roku zbudowano jeszcze jedną znaczącą synagogę fundacji rodziny Cytronów przy ówczesnej Polnej (Dolistowska 2009). W drugiej połowie XIX wieku rejon ulic Świętojańskiej i Mickiewicza na południowy wschód od rezydencji Branickich stał się kolejnym miejscem koncentracji obiektów przemysłowych (ryc. 4) (Dolistowska 2009). Wschodni obszar miasta uległ stosunkowo najmniejszym zniszczeniom podczas II wojny światowej, dzięki czemu zachowały się w dużej części siedziby mieszkalne zamożnych przemysłowców z końca XIX wieku. Niestety, zachowana synagoga „Bejt Szmuel” z 1901 roku, która była najbardziej okazałą prywatną bożnicą w Białymstoku, podlegała po wojnie kolejnym

⁴ W 1910 rok 80% parcel przy ul. Sienkiewicza należała do Żydów (Dobroński 2001).

adaptacjom do nowych funkcji, co spowodowało praktycznie zanik pierwotnych cech budynku poza detalami widocznymi od strony podwórka (Dolistowska 2009).

Zachodnią część powyższego obszaru, położoną po obu stronach rzeki, nazistowscy okupanci przeznaczili na getto, wydzielone w lipcu 1941 roku, gdzie zamknęli około 50–60 tysięcy Żydów (ryc. 4). W sierpniu 1943 wybuchło w nim powstanie, które trwało 5 dni (Dobroński 2001). Symbolem oporu stał się Icchak Malmed, którego egzekucji dokonano publicznie, a koniec walk przyniósł samobójczą śmierć przywódców powstania, Mordechaja Tenenbauma i Dawida Moszkowicza (Śleszyński 2014). Getto zostało zlikwidowane we wrześniu 1943 roku, jego mieszkańcy wymordowani na miejscu lub wywiezieni do obozów zagłady, po czym zniszczono zabudowę, w tym Synagogę Chóralną, drugą co do wielkości i znaczenia po Wielkiej. Już w sierpniu 1945 roku Żydzi ufundowali pierwszy pomnik upamiętniający getto na cmentarzu gettowym, w 1947 wystawiono obelisk, a w 1948 postawiono pawilon o charakterze mauzoleum (Rogalewska 2008, Katalog 2015). Cmentarz gettowy funkcjonował jako miejsce pamięci aż do 1971 roku, kiedy przeznaczono ten teren pod nowe osiedle, cmentarz zlikwidowano, a pomniki rozebrano za wyjątkiem płyty pamiątkowej, ogrodzonej w 1985 rok stalowym płotkiem⁵. Po uporządkowaniu terenu w 1993 roku dziesięć lat później przywrócono odnaleziony oryginalny Pomnik Bohaterów Getta na koszt Urzędu Miejskiego i Fundacji R. Laudera (Dobroński 2001, Rogalewska 2008, Sadowska 2016). Część zachowanych budynków na tym obszarze, należących przed wojną do żydowskich instytucji, była użytkowana w pierwszych latach powojennych. Ośrodkiem życia religijnego Żydów stała się wówczas ocalała Bożnica Cytronów, choć przy jej renowacji w latach późniejszych zniszczony został drewniany, kasetonowy strop z polichromiami, a także pozostałe zdobienia (Sadowska 2016). W 1992 roku otwarto w niej Galerię im. Slendzińskich (Dobroński 2001). Żydowską szkołę powszechną zamknięto w 1949. W latach 50. zaprojektowano przecinającą obszar byłego getta arterię szybkiego ruchu i przystąpiono do budowy osiedli mieszkaniowych (ryc. 3) (Dobroński 2001).

Poza wspomnianymi obszarami i zarazem centrum miasta znajduje się jedyny zachowany cmentarz żydowski przy ul. Wschodniej na tzw. Bagnówce. Został założony w latach 1890–1891 w kompleksie kilku cmentarzy różnych wyznań jako wyraz nowoczesnego podejścia do planowania nekropolii w znacznej odległości od miasta i ze złamaniem kanonu izolacji chrześcijańskich i niechrześcijańskich obiektów (Wiśniewski 1989, Dolistowska 2009). Skarb Państwa przejął go w roku 1966, a decyzję o zamknięciu podjęto w 1973. Został ogrodzony na koszt magistratu i datków ziomkostw Żydów białostockich na całym świecie. Cmentarz ten o pierwotnej powierzchni

⁵ Decyzja o likwidacji cmentarza została podjęta przez centralne władze partyjne i nie wstrzymały jej protesty Szymona Datnera i Zarządu Głównego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów, któremu jedynie obiecano odszkodowanie. W celu pozyskania gruntu pod budynki mieszkalne ekshumowano szczątki około 3,5 tysiąca ofiar, usunięto wszystkie macewy, rozebrano trzy pomniki i mauzoleum. Utworzono na miejscu niewielki skwer z mogiłą zbiorową oznaczoną tablicą. W mieście sprawa likwidacji cmentarza nie odbiła się szerszym echem, a część prac przeprowadzano w formie czynów społecznych (Sadowska 2016).

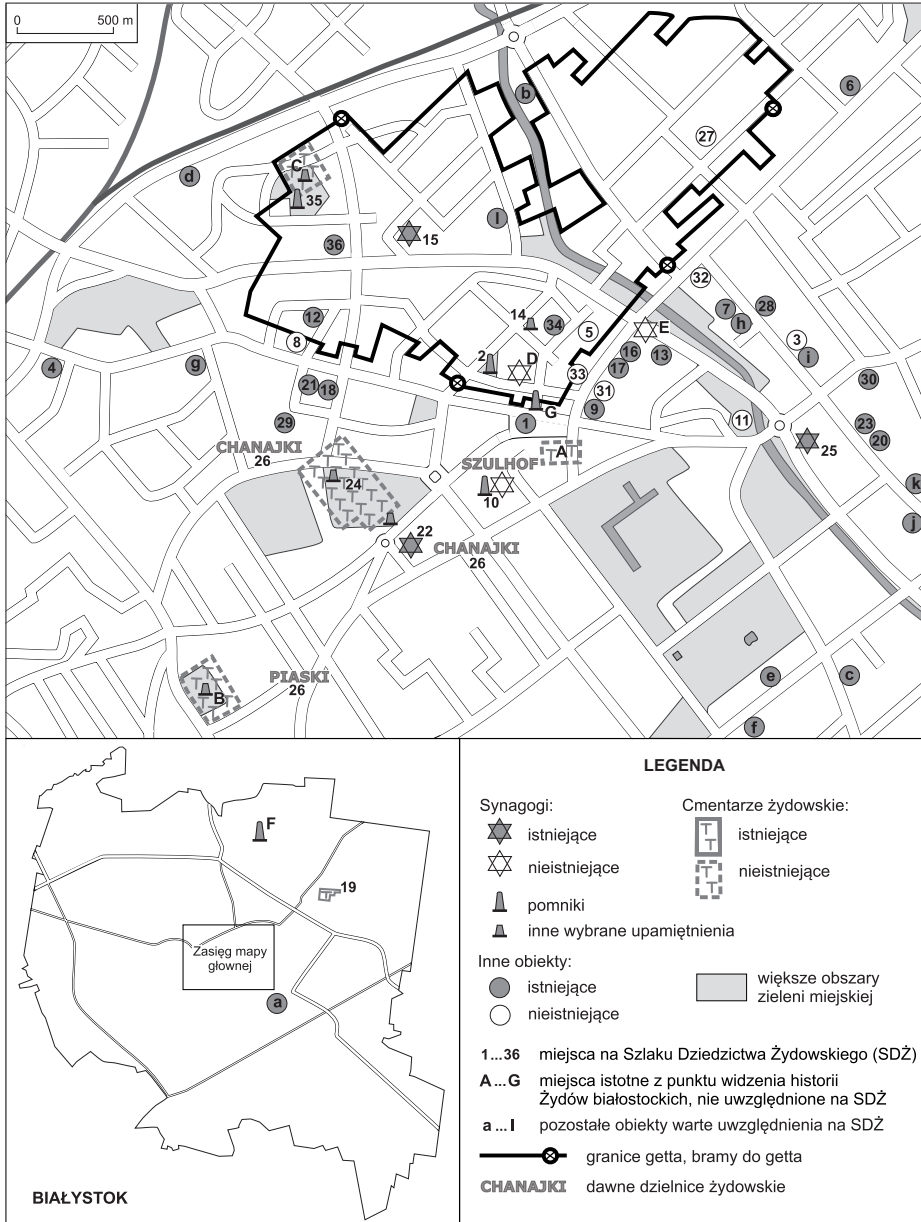
Ryc. 3. Przykład ginącego dziedzictwa: drewniany dom z 1924 roku na terenie dawnego getta, przy ul. Bohaterów Getta 9, nie wpisany na SDŻ. W 2018 roku Gmina Żydowska zgłosiła pomysł zagospodarowania go na cele muzeum dokumentującego historię białostockich Żydów. W efekcie protestów okolicznych mieszkańców, którzy wskazali, że budynek stoi zbyt blisko bloku, oraz fatalnego stanu budynku gmina wycofała się z tej propozycji, a obiekt został przeznaczony do rozbiórki (Ławnicki 2018).

Źródło: fotografia własna autorki (rok 2018)

12,5 ha, po wojnie zredukowany do około 10 ha, zawiera kilka tysięcy macew z napisami w różnych językach i należy do największych cmentarzy żydowskich w Polsce. Znajdują się na nim obelisk ku czci ofiar pogromu Żydów z czerwca 1906 roku i oheł z 1922 roku (Wiśniewski 1989). Zachowany jest w stosunkowo dobrym stanie, czemu sprzyjają prace porządkowe prowadzone w ramach wolontariatu od ponad dwudziestu lat, a także otoczenie go ochroną w formie wpisania do rejestru zabytków w 1987 roku (Sadowska 2016)⁶.

Niestety, większość budowli żydowskich w Białymstoku już dzisiaj nie istnieje, gdyż w wyniku działań nazistów w czasie okupacji oraz działań wojennych śródmieście miasta zostało zniszczone w około 80% (Dolistowska 2009, 2016). Zachowane materialne pamiątki po Żydach mają charakter pojedynczych reliktów, najczęściej mało wyrazistych i zmarginalizowanych w przestrzeni publicznej miasta, gdyż najczęściej znajdują się one poza głównymi ciągami komunikacyjnymi i w oddaleniu od głównych

⁶ Działania renowacyjne w ramach akcji wolontariatu organizowane były od lat dziewięćdziesiątych XX wieku, między innymi przez organizację Aktion Sühnezeichen Friedensdienste (ASF), a od roku 2001 przez powstałe w Białymstoku Centrum Edukacji Obywatelskiej Polska–Izrael (<https://bialystok.jewish.org.pl>, Szpek 2017).

Ryc. 4. Elementy Szlaku Dziedzictwa Żydowskiego i inne miejsca i budynki związane z historią białostockich Żydów w przestrzeni miasta. Opracowanie: D. Borowicz-Micka

jego atrakcji (Sadowski 2009). Nieliczne przetrwały zostały mocno przekształcone, czasem zmienione nie do poznania, jak dawne Gimnazjum hebrajskie stanowiące obecnie siedzibę Szpitala Miejskiego. Pojedyncze obiekty, rozrzucone w przestrzeni

miasta, nie składają się, niestety, w spójną całość, szansą na ich przetrwanie jest za to, jak uważa Dolistowska (2016), pamięć, gdyż dziedzictwo żydowskie – „rozpoznane i umieszczone w tkance współczesnej przestrzeni miejskiej – może pozostać w wymiarze emocjonalnym, tworząc obszary topografii duchowej jako część niewidzialnego miasta Białystok” (Dolistowska 2016, s. 98), a jednocześnie sprzyjać wyróżnieniu go na turystycznej mapie Polski. Próbę działań w tym zakresie stanowi Szlak Dziedzictwa Żydowskiego.

4. Szlak Dziedzictwa Żydowskiego jako nowy produkt turystyczny miasta

W 2008 roku z inicjatywy grupy wolontariuszy i pracowników naukowych współpracujących z Fundacją Uniwersytetu w Białymstoku utworzono pieszy Szlak Dziedzictwa Żydowskiego⁷ (nazywany tak w dalszym tekście wymiennie z akronimem SDŻ). Celem projektu było przywrócenie pamięci o przedwojennych mieszkańcach miasta poprzez przedstawienie historii białostockich Żydów i stosunków polsko-żydowskich w postaci udokumentowanych i oznaczonych miejsc. Projekt adresowany był przede wszystkim do mieszkańców miasta, ale także uczestników wymian młodzieżowych z zagranicą, w tym z Izraelem, potomków białostockich Żydów i innych turystów. W ramach projektu opracowano logotyp szlaku, a następnie oznakowano w terenie tablicami z tym logo trzydzieści sześć miejsc, wydano broszury informacyjne, mapy i materiały pomocnicze dla nauczycieli oraz uruchomiono interaktywną stronę internetową, z której można pobrać przewodnik w wersji PDF (ryc. 5). Promocję projektu prowadzono poprzez edukacyjne i artystyczne wydarzenia towarzyszące, takie jak pokazy filmowe, przedstawienia, wykłady, warsztaty, seminaria, wystawy, wycieczki i gry terenowe. Działania te finansowane były przez Fundację im. Stefana Batorego, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, prezydenta miasta oraz Urząd Marszałkowski (www.szlak.uwb.edu.pl). Według opinii Centrum Informacji Turystycznej Szlak Dziedzictwa Żydowskiego okazał się turystycznym hitem sezonu w mieście (Małkowska-Bieniek 2009). W 2016 roku Muzeum Podlaskie w Białymstoku we współpracy z Fundacją Uniwersytetu i przy finansowym wsparciu prezydenta miasta przygotowało darmową aplikację mobilną w językach polskim i angielskim

⁷ Fundacja Uniwersytetu w Białymstoku UNIVERSITAS BIALOSTOCENSIS została ustanowiona w 2004 roku jako niezależna organizacja pozarządowa uzupełniająca i wspierająca Uniwersytet w dążeniu do rozwoju, wymiany ze społecznością lokalną i otwarcia na kontakty międzynarodowe (<https://fundacja.uwb.edu.pl/o-fundacji>). Przy tworzeniu SDŻ współpracowali przedstawiciele Instytutów Socjologii i Historii Uniwersytetu w Białymstoku, Muzeum Historycznego i Archiwum Państwowego w Białymstoku, Klubu Przewodników Turystycznych przy regionalnym PTTK, Akademickiego Klubu Turystyczno-Krajoznawczego oraz Stowarzyszenia Żydowskie Motywy (szlak.uwb.edu.pl/fundacja.uwb.html).

Ryc. 5. Logo Szlaku Dziedzictwa Żydowskiego umieszczone na tabliczce na budynku.
Źródło: fotografia własna autorki (rok 2018)

ułatwiająca dotarcie do dwudziestu punktów SDŻ oraz dostarczająca o nich informacji⁸ (<https://uwb.edu.pl/nawosci/aktualnosci>).

W wyniku analiz zleconych w tym samym czasie przez Urząd Miasta władze samorządowe uznały, że Białystok jest postrzegany jako miasto mało atrakcyjne, leżące na peryferiach Polski, co wiązało się między innymi z brakiem realizacji opracowanych produktów turystycznych, brakiem wyznaczonych tras turystycznych i jednolitego systemu identyfikacji wizualnej w mieście, a także słabą promocją (Łotowski 2015). W rezultacie w roku 2009 na zlecenie Urzędu Miasta opracowany został dokument „Program rozwoju markowego produktu turystycznego Białystok Wielu Kultur”. Spośród sześciu zaproponowanych w tym dokumencie szlaków pięć objęło obiekty należące do dziedzictwa żydowskiego. Były to szlaki: Esperanto i Wielu Kultur, Rodu Branickich, Białostockich Fabrykantów, Białostockich Świątyń i Architektury Drewnianej. W 2019 roku Urząd Miasta zrealizował projekt dwóch nowych szlaków. Część z obiektów należących do SDŻ została uwzględniona w nowych szlakach miejskich, dzięki czemu zaopatrzone je w duże tablice informacyjne odwołujące się do innych obiektów na tych szlakach (tab. 2, 3 i 4) (Bogacewicz 2019, Kozłowska 2019).

Spośród trzydziestu sześciu obiektów lub miejsc uwzględnionych na Szlaku Dziedzictwa Żydowskiego 32 stanowią budynki lub zespoły budynków, z których do dnia dzisiejszego zachowało się 25, oraz cztery pomniki lub inne upamiętnienia

⁸ Aplikację pobrać można bezpłatnie z Google Play: Szlak Dziedzictwa Żydowskiego oraz z App Store: Jewish Heritage Trail.

(tab. 2). W tej pierwszej grupie wyróżniają się trzy istniejące synagogi, z których dwie są udostępnione, a mianowicie w jednej mieści się Galeria im. Slendzińskich, druga jest siedzibą Białostockiego Towarzystwa Esperantystów i Fundacji Zamenhofa, w ramach których czynna jest wystawa poświęcona ruchowi esperanckiemu na świecie (szlak.uwb.edu.pl/miejsca.html). W celu uczczenia pamięci dawnych żydowskich mieszkańców miasta ufundowano trzy pomniki i kilka tablic. Obiekty na SDŻ nie objęły wszystkich upamiętnień Żydów w mieście, gdyż pominięto na przykład tablicę z roku 1958 przy ulicy Suraskiej 1, pomnik w Lesie Pietrasze czy tablicę na pomniku na Sławińskiego 8 (Katalog 2015, Sadowska 2016). Pomnik wymieniony na Szlaku Dziedzictwa upamiętniający budynek Wielkiej Synagogi i ofiary roku 1941 umieszczono między blokami na Suraskiej 4 dopiero w roku 1995 (tab. 2). Został on ufundowany przez diasporę białostockich Żydów, a Urząd Miasta wskazał teren pod pomnik i wsparł finansowo tę inicjatywę (Katalog 2015). Na Szlaku Dziedzictwa Żydowskiego uwzględniono także dwa cmentarze żydowskie, w tym jedyny zachowany, położony przy ulicy Wschodniej, należący do największych cmentarzy żydowskich w Polsce (Wiśniewski 1989)⁹, i jeden nieistniejący – tzw. Rabinacki – przysypany ziemią i znajdujący się obecnie pod Parkiem Centralnym (tab. 2). Przy obu umieszczono tablice informacyjne (Sadowska-Dubicka 2015). Pozostałe obiekty na Szlaku Dziedzictwa Żydowskiego uwzględniają 26 innych budynków, takich jak kamienice, pałace, kina i teatry oraz fabryka, należących w przeszłości do żydowskich właścicieli, a także dawne szkoły żydowskie lub te tzw. koedukacyjne przyjmujące uczniów różnych narodowości. Kilka z tych miejsc wiąże się z osobą Ludwika Zamenhofa – twórcy esperanto pochodzenia żydowskiego. Uwzględniono na Szlaku także obszar dawnych dzielnic żydowskich Piasków i Chanajek, które w większości uległy zniszczeniu. Do dzisiaj pozostały nieliczne drewniane i murowane budynki, stanowiące świadectwo, jak kiedyś mogła wyglądać cała dzielnica, określana w przedwojennych przewodnikach jako getto żydowskie o swoistym egzotycznym uroku (Goławski, Kazimirowski 1939). W sumie z trzydziestu dwóch obiektów lub zespołów na Szlaku Dziedzictwa Żydowskiego siedem nie istnieje i nie zostało upamiętnionych, a ich lokalizacja została zatarta w krajobrazie miasta, co każe postawić pytanie o sens umieszczenia ich na omawianym szlaku (tab. 2, ryc. 5). Co gorsza, zawarte na stronie i w broszurze na temat SDŻ informacje co do obecnego stanu obiektów są niejasne i czasem zawierają błędy. Przykładem może być dawny Szpital Żydowski, którego lokalizacja jest wskazana, podczas gdy inne źródła poddają w wątpliwość fakt przetrwania budynku (jewishbialystok.pl; www.sztetl.org.pl) lub wręcz mówią o jego rozbiórce po wojnie (Dolistowska 2009). Z drugiej strony aż siedemnaście miejsc pojawia się także na innych szlakach miejskich, co poprawia ich szanse na zaistnienie w ofercie turystycznej miasta (tab. 2, ryc. 6).

Analiza źródeł i obserwacje w terenie pozwalają wytypować inne obiekty ważne z punktu widzenia historii żydowskiej społeczności w mieście lub przetrwałe w postaci budynków widocznych w krajobrazie miasta, które mogłyby zostać włączone w Szlak Dziedzictwa Żydowskiego (tab. 2 i 3). W przypadku miejsc byłyby to trzy nieistniejące

⁹ Obecnie zmniejszony do 10 ha (<https://bialystok.jewish.org.pl/page5.html>).

Tab. 2. Obiekty na Szlaku Dziedzictwa Żydowskiego w Białymstoku.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Glinka i in. 1997, Żerański 2001, Gruber 2007, Kryciński i in. 2011, Niziołek, Poczykowski 2011, Kozłowska, Ryszkowski 2016, Kamler 2017, 2018, Kłopotowski, Lechowski 2018, <https://aniaontourorkwordpress.com>, <https://bialystoksubiektywnie.com>, <https://jaktodaleko.pl>, <https://jewishbialystok.pl>, <https://odkrybialystok.pl>, <https://pl.tripadvisor.com>, <http://polskawzdluzszosy.blogspot.com>, <https://http://szlak.uwb.edu.pl/miejsca.html>, www.sztef.org

Lp.	Obiekt	Adres	Typ obiektu i stan zachowania							Liczba źródeł*	Rozp. wśród studentów (w %)
			Synagoga	Commentarz	Inny budynek/zespół	Pomnik/Upamiętnienie	Zachowany	Tablica	Inne szlaki		
1.	Ratusz	Rynek Kościuszki 10			1		Tak	Nie	SRB	2	100
2.	Pomnik Zamenhofa	Malmeda/Białówny				1	n.d.	Tak	SEIWK	2	82
3.	Szpital Żydowski	Warszawska 15			1		Nie	Nie	-	3	78
4.	Misja Barbikańska (Kino Syrena)	Św. Rocha 25			1		Tak	Tak	-	4	72
5.	Dom rodzinny Zamenhofa	Zamenhofa 26			1		Nie	Tak	SEIWK; SBM	7	68
6.	Gimn. Hebrajskie (ob. Szp. Miejski)	Sienkiewicza 79			1		Tak	Tak	-	2	62
7.	Gimn. im. Króla Z. Augusta (ob. VI LO)	Warszawska 8			1		Tak	Tak	SEIWK	3	55
8.	Kino Modern	Lipowa 20			1		Nie	Nie	-	0	45
9.	Kamienice Izaaka Zabłudowskiego	Sienkiewicza 4 (Rynek)			1		Tak	Nie	SRB	4	45
10.	Pomnik Wielkiej Synagogi	Suraska 4				1	Nie/n.d.	Tak	SEIWK	11	43
11.	Teatr Palace	Kilińskiego 6			1		Nie	Nie	-	0	38
12.	Kamienice	Waryńskiego 1–11			1		Tak	Nie	-	0	38
13.	Kamienica	Sienkiewicza 26A			1		Tak	Nie	-	3	35
14.	Tablica Icchaka Malmeda	Malmeda 10				1	Tak	Tak	-	3	28
15.	Synagoga Cytronów (Galeria)	Waryńskiego 24A	1				Tak	Tak	SBŚ	9	26
16.	Kinoteatr Apollo	Sienkiewicza 22			1		Tak	Nie	-	3	26
17.	Kamienica (ob. PWST)	Sienkiewicza 14			1		Tak	Nie	-	4	25

18. Kamienica	Lipowa 31	1		Tak	Tak	SEIWK	2	25
19. Cmentarz Żydowski	Wschodnia	1		Tak	Tak	-	6	25
20. Fabryka Tytoniu Fajwela Janowskiego	Warszawska 39	1		Tak	Tak	SBF	2	23
21. Pałac Nowika	Lipowa 35	1		Tak	Tak	SEIWK	6	22
22. Synagoga Piaskower (ob. BTE i Fundacja Zamenhofa)	Piękna 3	1		Tak	Tak	SEIWK	9	20
23. Pałac Cytronów (Muz. Hist.)	Warszawska 37	1		Tak	Tak	SEIWK	6	18
24. Cmentarz Rabinacki (Park Centralny)	Kalinowskiego	1		Nie	Tak	-	5	17
25. Synagoga Szmuela	Branickiego 3	1		Tak	Tak	-	6	17
26. Dzielnice Chanajki i Piaski	Młynowa, Grunwaldzka, Kijowska, Mławska, Cieszyńska, Angielska, Sosnowa, Rynek Sienny	1		Pojedyncze budynki	Nie	SEIWK; SAD (Młynowa)	6	15
27. Sanatorium Tow. Ochrony Zdrowia	Fabryczna 27	1		Nie	Nie	-	1	15
28. Pałac Tryllingów	Warszawska 7	1		Tak	Tak	SBF	4	13
29. Szkoły żydowskie Tarbut (41D) i Rzemieśnicza (41)	Lipowa 41 i 41D	1		Tak (41D)	Tak	SEIWK	5	12
30. Żyd. Gimn. Żeńskie Zinaidy Chwolesowej	Pałacowa 3	1		Tak	Tak	-	2	12
31. Gimn. Zeligmana, Lehenhafta i Derczyńskiego	Sienkiewicza 4	1		Nie	Nie	-	2	10
32. Biblioteka im. Szaloma Alejchema	Sienkiewicza 36	1		Nie	Nie	-	0	8
33. Teatr Miniatur „Gilarino”	Sienkiewicza 5	1		Nie	Nie	-	0	5
34. Tow. Dobroczynne Linas Chajlim	Zamenhofa 19	1		Tak	Nie	-	1	5
35. Pomnik Boh. Getta	Żabia; Pl. Tenenbauma	1		Tak	Tak	-	9	Bd.
36. Gimnazjum Druskina	Al. Piłsudskiego 11/4	1		Tak	Tak	SBM	2	Bd.
SUMA	36 (w tym jeden obszar)	3	2	27	4	16	Max 11	Nie sumuje się

* Liczba źródeł wspominających nie tylko obiekt, ale i jego powiązanie z białostockimi Żydami. Zastosowane skróty: Boh. – Bohaterów, BTE – Białostockie Towarzystwo Esperantystów, Gimn. – gimnazjum, In. – inny budynek; ob. – obecnie, Szp. – szpital. Inne szlaki: SAD – Szlak Architektury Drewnianej, SBF – Szlak Fabrykantów Białostockich, SBM – Szlak Białostockich Murali, SBŚ – Szlak Białostockich Świątyń, SEIWK – Szlak Esperanto i Wielu Kultur, SRB – Szlak Rodu Branickich.

Ryc. 6. Przykład obiektu niezachowanego, a wpisanego na Szlak Dziedzictwa Żydowskiego – miejsce wyburzonego Sanatorium Towarzystwa Ochrony Zdrowia na Fabrycznej 27, na którego miejscu rozbudowano Szpital. Całkowita zmiana krajobrazu tworzy podstawę do propozycji usunięcia tego miejsca ze Szlaku.

Źródło: fotografia własna autorki (rok 2018)

Ryc. 7. Przykład upamiętnienia obiektu nieistniejącego. Na budynku wzniesionym po wojnie w miejscu domu urodzenia Ludwika Zamenhofa umieszczona tablica pamiątkowa i wykonany mural – od roku 2008 na Szlaku Dziedzictwa Żydowskiego, a od 2018 roku na Szlaku Białostockich Murali. Źródło: fotografia własna autorki (rok 2018)

cmentarze żydowskie, przy czym dwa z nich zostały już upamiętnione (tab. 2, ryc. 8), dwie nieistniejące, lecz znaczące dla historii Żydów białostockich synagogi, oraz pomnik wzniesiony w miejscu kaźni i zbiorowych mogił w północnej części miasta w Lesie Pietrasze¹⁰ i nowy – ustawiony w roku 2019 – pomnik młodego Zamenhofs położony tuż przy Rynku Kościuszki. Upamiętnienia w postaci tablicy informacyjnej wymagałyby najstarszy cmentarz oraz dwie synagogi, a sposób przedstawienia mógłby uwzględnić historyczne zdjęcia i plany oraz na przykład próbę wizualizacji położenia obiektu na tle współczesnego układu urbanistycznego¹¹.

Tab. 2. Miejsca istotne z punktu widzenia historii Żydów białostockich, nie uwzględnione na SDŻ.
Źródło: opracowanie własne na podstawie jak w tabeli 1

Lp	Miejsce	Lokalizacja	Typ	Istnieje/Nie istnieje	Upamiętnienie (Tablica/Pomnik)	Liczba źródeł*
A	Pierwszy cmentarz	Na pld. od Kościuszki	Cmentarz	Nie	Nie	4
B	Cmentarz choleryczny	Bema	Cmentarz	Nie	Tablica	6
C	Cmentarz gettowy	Żabia	Cmentarz/Pomnik	Nie (zach. fragment muru)	Pomnik	5
D	Synagoga Chorszul	Białówny	Synagoga	Nie	Nie	1
E	Bożnica Pułkowa	Nadrzeczna	Synagoga	Nie	Nie	1
F	Las Pietrasze – Pomnik	Wysockiego 75B	Miejsce kaźni	n.d.	Pomnik	4
G	Pomnik młodego Zamenhofs	Zamenhofs	Pomnik	Tak	Pomnik	0

* Liczba źródeł wspominających nie tylko obiekt, ale i jego powiązanie z białostockimi Żydami.

Na podstawie przeprowadzonej kwerendy bibliotecznej i obserwacji w terenie można zaproponować kolejne osiem obiektów do uwzględnienia na Szlaku Dziedzictwa Żydowskiego (tab. 3). Co bowiem wydaje się ważne po analizie historii społeczności żydowskiej miasta, to jej istotny wkład w budowanie tzw. Manchesteru Północy. Wobec tego obecność na Szlaku Dziedzictwa Żydowskiego tylko jednego obiektu dawnej fabryki należącej do żydowskiego właściciela wydaje się być znaczącym niedopatrzeniem i to pomimo funkcjonowania Szlaku Białostockich Fabrykantów, gdzie brak jest informacji na temat zróżnicowania narodowościowego czy religijnego właścicieli fabryk (<http://odkryj.bialystok.pl/pl/turystyczne/szlak-bialostockich-fabrykantow>).

¹⁰ Tablica w języku polskim została zamontowana w 2001 r. Zastąpiła ona aluminiową tablicę wykonaną w 1999 r. przez Andrzeja Muszyńskiego, która została skradziona. Tablica z inskrypcją hebrajską została zamontowana w 2012 r. (Katalog 2015, s. 206).

¹¹ Przykład takiej wizualizacji wykonano dla Synagogi Pułkowej leżącej na nieistniejącej ulicy Nadrzecznej, autorem jest Przemysław Wierzbowski – na stronie: <https://www.jewishbialystok.pl/Synagoga-Pu%C5%82kowa,5572,1658>.

Dwanaście proponowanych obiektów to budynki zachowane, część została poddana renowacji (Kamler 2017). Grupa ta obejmuje sześć zespołów lub budynków pofabrycznych, a wśród nich jedyną zachowaną z kompleksu fabryk przy ulicy Jurowieckiej, czy jednolitą stylistycznie i uznawaną w związku z tym za wizytówkę industrialnego oblicza miasta przełomu wieków Fabrykę Beckera z pałacikiem zarządu (Dolistowska 2009), a także pozostałości największej fabryki włókienniczej przełomu wieków, czyli zakładów Nowika z 1848 roku, zatrudniającej do 400 pracowników (Dobroński 2001). Poza tym w grupie tej znalazło się pięć domów prywatnych właścicieli fabryk, w tym jeden z najstarszych i najbardziej reprezentacyjnych budynków mieszkalnych ulicy Warszawskiej, stanowiący największą prywatną własność w mieście połowy XIX wieku, czyli Dom Trębickiego (Dolistowska 2009, <https://zabytek.pl>), a na koniec także utworzone w roku 2009 Centrum Zamenhofa ulokowane w historycznym budynku przy Warszawskiej, prezentujące zwiedzającym wystawę stałą „Białostok młodego Zamenhofa” oraz liczne wystawy czasowe, koncerty, dyskusje panelowe, wykłady i promocje literackie (<https://centrumzamenhofa.pl>). Wśród tych obiektów połowa jest uwzględniona na istniejących szlakach miejskich, a pięć z nich zostało już wyposażonych w tablice informacyjne (tab. 3). Część z budynków przeszła renowację,

Tab. 3. Inne obiekty proponowane jako istotny element materialnego dziedzictwa Żydów warte uwzględnienia na SDŻ.

Źródło: opracowanie własne na podstawie jak w tabeli 1

Lp.	Obiekt	Adres	Tablica	Obecność na szlaku	Liczba źródeł*
a	Zespół fabryki sukna Nowik i Synowie	Augustowska 6	Tak	SBF	2
b	Fabryka wełny Jakuba Markusa	Jurowiecka 31	Nie	-	2
c	Dwór Fabrykanta Weltera	Mickiewicza 15	Tak	SBF	3
d	Zespół fabryki Steina	Poleska 85	Tak	SBF	3
e	Fabryka Jedwabnych Pluszów Beckera i pałacik Beckera (15)	Świętojańska 15, 15a	Tak	-	4
f	Dom kupca Tiktina, Adeli Hasbach i Państwa Beckerów, ob. Muzeum Rzeźby Alfonsa Karnego	Świętojańska 17	Nie	SAD	3
g	Kamienica Moesa	Św. Rocha 3/ Krakowska 1	Tak	SBF	3
h	Fabryka włók. Flakiera, ob. Poczta Główna	Warszawska 10	Nie	-	1
i	Centrum Zamenhofa	Warszawska 19	Tak	SEiWK	5
j	Kamienica Berka Polaka	Warszawska 50	Nie	-	3
k	Dom Trębickiego, ob. Wydział Ekonomiczny Uniwersytetu	Warszawska 63	Nie	-	1
l	Zespół fabryki Wolfa Zilberblatta i fabryka Marejnow	Włókiennicza 7/9	Nie	-	4

* Liczba źródeł wspominających nie tylko obiekt, ale i jego powiązanie z białostockimi Żydami; ob. – obecnie; włók. – włókiennicza.

Ryc. 8. Miejsce proponowane jako nowy element SDŻ. Upamiętnienie żydowskiego cmentarza cholerycznego na Bema w postaci skweru z żywopłotem w kształcie gwiazdy Dawida, pod którym znajdują się szczątki ludzkie, w tle biurowce wzniesione częściowo na terenie cmentarza. Przy skwerze znajduje się tablica informacyjna o cmentarzu.
Źródło: fotografia własna autorki (rok 2018)

jak fabryka Nowika zaadaptowania na obiekt usługowy, jednak inne dalej popadają w ruinę (fabryki Markusa na Jurowieckiej i Steina na Poleskiej).

Na podstawie analizy układu przestrzennego obiektów i miejsc związanych z historią Żydów białostockich – i tych zakwalifikowanych w roku 2008 do SDŻ i tych, proponowanych przez autorkę bieżącego opracowania do uwzględnienia na Szlaku – można zauważyć następujące prawidłowości. Zachowane budynki i upamiętnienia występują we wszystkich obszarach historycznego osadnictwa Żydów w mieście – od najstarszych Szulhof i Chanajki, przez obszar północnego Śródmieścia z uwzględnieniem getta z czasów II wojny światowej, po tzw. Nowe Miasto i obszar fabryczny ulicy Świętojańskiej we wschodniej części centrum miasta (ryc. 4). Trzy miejsca znajdują się poza centrum – jedno istniejące na SDŻ, czyli cmentarz na Bagnówce, i dwa proponowane. Oznacza to, po pierwsze, że posługując się obiektami na Szlaku, można snuć narrację wokół poszczególnych etapów historii miasta ze wskazaniem szczególnej roli i zachowanych pamiątek po społeczności żydowskiej. Po drugie, proponowane nowe obiekty i miejsca z jednej strony „zagęszczają” istniejące ciągi komunikacyjne koncentracji obiektów Szlaku, takie jak ulice Warszawska czy Sienkiewicza, z drugiej – umożliwiają deglomerację ruchu turystów, kierując ich w nowe rejony miasta, takie jak obszar na południowy wschód od rezydencji Branickich (ulice Świętojańska i Mickiewicza), rejon rzeki Białej w obrębie dawnego getta (ulica Jurowiecka i Włókiennicza)

czy Las Pietrasze w północnej części Białegostoku. Co prawda, jest to tylko niszowy segment turystyki, jednak proces wzbogacania oferty obszaru docelowego w nowe produkty położone poza strefami koncentracji ruchu turystycznego jest zjawiskiem uznawanym za pożądane.

5. Promocja Szlaku Dziedzictwa Żydowskiego i kształtowanie wizerunku Białegostoku

W celu określenia stopnia rozpoznawalności nowego produktu turystycznego, jakim jest Szlak Dziedzictwa Żydowskiego, a zarazem sukcesu w pozycjonowaniu Białegostoku na mapie turystycznej Polski jako miasta nie tyle wielokulturowego, co o szczególnym żydowskim charakterze, posłużono się metodą analizy treści dostępnych mediów, zarówno drukowanych przewodników, jak i źródeł internetowych. Pierwszym krokiem była jednak kwerenda w poszukiwaniu badań poświęconych szczególnie temu zagadnieniu.

Pierwsze ogólne analizy istotne z punktu widzenia tematu opracowania dotyczą okresu przed stworzeniem analizowanego produktu, jakim jest Szlak Dziedzictwa Żydowskiego. W maju 2008 studenci Naukowego Koła Kulturoznawczego Uniwersytetu w Białymstoku przeprowadzili badania ankietowe na grupie 150 studentów z Białegostoku i kilku innych miast w Polsce. Rezultaty wskazały, że respondenci białostoccy poza zielenią miejską i bogatą ofertą rozrywek kojarzyli miasto również z zabytkami, jego „bogatą historią” i „wielokulturowością” (Kostaszk-Romanowska 2011). Szerszą i bardziej zróżnicowaną próbę objęły badania opinii mieszkańców Białegostoku zlecone przez Urząd Miejski w grudniu 2009 w ramach opracowywania „Strategii Rozwoju Miasta Białegostoku na lata 2011–2020 plus”¹². Respondenci uznali w większości, że miastu brakuje rozpoznawalnych atrybutów poza położeniem, przyrodą i sportem. Natomiast opinii internautów z całej Polski dotyczyło badanie IMAS International przeprowadzone w październiku 2009 roku. Podobnie jak w przypadku mieszkańców miasta, poza położeniem geograficznym, warunkami klimatycznymi i przyrodą Białystok w bardzo niewielkim stopniu był rozpoznawany jako miejscowość bogata w atrakcje turystyczne. Najczęściej wskazywano Pałac Branickich (3%), podczas gdy osobę Ludwika Zamenhofs kojarzył z miastem tylko 1% respondentów, a w obszarze słabo reprezentowanych skojarzeń znalazła się wielokulturowość (prawosławie, ale też ślady kultury żydowskiej i tatarskiej; Raport 2009).

Wkrótce po realizacji projektów szlaków miejskich Kostaszk-Romanowska (2011) wskazywała na konieczność podkreślania w promocji bogatej oferty turystycznej miasta łącznie z propozycjami szlaków tematycznych. Szczególnie inspirujące mogło być według niej wykorzystanie wizerunku „Wschodzący Białystok” rozumianego jako

¹² Cytowane za raportem z badań opinii mieszkańców Białegostoku, dostępnym na stronie <http://www.bialystok.pl/154-szczegoly-aktualnosci/newsid/544/default.aspx>.

„korzystająca w pełni ze swojej wielokulturowej tradycji brama między Wschodem i Zachodem”¹³.

W badaniu przeprowadzonym w roku 2010 na grupie 285 Białostoczan wybranych na podstawie doboru losowo-kwotowego zapytano o wskazanie obiektów stanowiących najważniejsze pamiątki przeszłości miasta i były to Pałac Branickich, Ratusz oraz dwie najważniejsze świątynie katolickie w mieście, podczas gdy co dziesiąta osoba wskazała Cerkiew katedralną. Przez wszystkich respondentów zmarginalizowane zostały natomiast obiekty, które związane były ze społecznościami zamieszkującymi Białystok w przeszłości, w tym miejsca związane z ludnością żydowską. Nawet te obiekty, które były już wówczas stosunkowo dobrze i atrakcyjnie oznaczone na Szlaku Esperanto i Wielu Kultur bądź Szlaku Dziedzictwa Żydowskiego, otrzymały znikomą liczbę wskazań, pomimo że 91% respondentów deklaroowało heterogeniczność kulturową swojego miasta (Białous 2011)¹⁴. Sadowski wskazał trzy przyczyny niskiej świadomości dziedzictwa żydowskiego wśród mieszkańców, a mianowicie poza marginalizacją przestrzenną zachowanych obiektów związanych z Żydami brak zarówno zwartej i aktywnej społeczności żydowskiej, jak i instytucji, które zajmowałyby się odbudową, ochroną i promocją tej spuścizny, a ostatecznie także niewystarczające wsparcie i promocja ze strony władz lokalnych i innych podmiotów społecznych (Sadowski 2009). Sytuacja od tego czasu uległa jednak zmianie, gdyż od roku 2007 uaktywniło się założone w 2001 w Białymstoku stowarzyszenie Centrum Edukacji Obywatelskiej Polska-Izrael, a w 2009 roku powstało Centrum im. Ludwika Zamenhofa.

Tylko jedno badanie dotyczyło stopnia rozpoznawalności konkretnych obiektów i miejsc umieszczonych na Szlaku Dziedzictwa Żydowskiego. Przeprowadzono je w 2014 roku na próbie liczącej 60 studentów ostatniego roku kierunku wychowanie fizyczne na Uniwersytecie w Białymstoku, spośród których ponad połowa mieszkała na stałe w mieście, a pozostali dojeżdżali z innych miejscowości województwa (Kozłowska, Ryszkowski 2016). Wyniki posłużyły jako klucz do kolejności umieszczenia poszczególnych obiektów w tabeli 2, od najbardziej do tych najmniej rozpoznawalnych. Wyniki badania wymagają jednak komentarza, gdyż budzą pewne kontrowersje. Najbardziej rozpoznawanym obiektem okazał się Ratusz, najprawdopodobniej jednak ze względu na położenie i znaczenie dla miasta, a nie ze względu na historię związaną z kupcami żydowskimi, którzy posiadali w nim kramy. Bardzo wysoką rozpoznawalnością cieszyły się również dwa obiekty związane z postacią Ludwika Zamenhofa, którego sława wynika z faktu, że był twórcą esperanto, a niekoniecznie rozpoznawany jest jako osoba pochodzenia żydowskiego. Nieco zaskakujący jest również wysoki poziom rozpoznawalności obiektów związanych w sposób bardziej bezpośredni z historią

¹³ Cytowany fragment pochodzi z opisu marki „Wschodzący Białystok” dostępnego na stronie: <http://www.bialystok.pl/191-marka-wschodzacy-bialystok/default.aspx>.

¹⁴ Nieco więcej niż połowa respondentów białostockich przyznała, że w mieście są miejsca zaniedbane, jednak mniej niż co dziesiąty wskazał, że są wśród nich materialne pamiątki po społeczności żydowskiej (Białous 2011).

Żydów, takich jak Szpital Żydowski, Misja Barbikańska czy kino Modern, zwłaszcza że, jak wskazały badania przeprowadzone dla celów tego artykułu, dwa z nich nie istnieją (*sic!*). Trochę łatwiej jest wyjaśnić wiedzę ankietowanych na temat dwóch dawnych gimnazjów, które położone są przy ważnych arteriach miasta. Najbardziej monumentalne i charakterystyczne dla historii Żydów białostockich upamiętnienie, jakim jest Pomnik Wielkiej Synagogi, zostało w badaniu rozpoznane tylko przez mniej niż połowę respondentów pomimo ich zamieszkiwania bądź codziennej obecności w mieście (Kozłowska, Ryszkowski, 2016). Taki wynik potwierdza wyżej cytowaną za Sadowskim (2009) tezę o marginalnym położeniu obiektów dziedzictwa żydowskiego w mieście, co powoduje niską ich rozpoznawalność. Podobnie niskie wyniki dotyczyły pozostałych najbardziej charakterystycznych dla dziedzictwa żydowskiego obiektów i miejsc, gdyż Synagogę Cytronów i cmentarz żydowski na ulicy Wschodniej kojarzył tylko co czwarty badany student, a Synagogę Piaskower tylko co piąty (tab.2).

Poziom rozpoznawalności obiektów zawartych na Szlaku Dziedzictwa Żydowskiego jako atrakcji turystycznych na potrzeby niniejszego opracowania badano na podstawie najpopularniejszej platformy mediów społecznościowych służącej wymianie opinii turystów, czyli TripAdvisor (Nowacki 2017) oraz czterech popularnych blogów podróżniczych, wyłonionych spośród pierwszych dwudziestu wskazywanych przez wyszukiwarkę Google, w których znaleziono informacje na temat Białegostoku. Autorkami dwóch z nich są mieszkanki Białegostoku, z których jedna jest historykiem i przewodnikiem podlaskim (<https://bialystoksubiektywnie.com>), a druga deklaruje chęć szerzenia wiedzy o swoim mieście (<https://aniaontour.wordpress.com>). Dwa pozostałe opisują Białystok jako jeden z celów podróży (<https://polskawzdłuższozy.blogspot.com>, <https://jaktodaleko.pl>). Spośród trzydziestu sześciu obiektów SDŻ na TripAdvisor można znaleźć recenzje tylko czterech, a są to Pomnik Wielkiej Synagogi, Pałacyk Cytronów i Synagoga Cytronów oraz Pomnik Bohaterów Getta. Najwięcej recenzji zebrał pierwszy z wymienionych, bo osiemnaście, w tym pięć anglojęzycznych i trzy w języku rosyjskim, co świadczy o jego dużym znaczeniu dla turystów chcących poznać historię Żydów białostockich. Niestety, symboliczne wręcz jest znaczenie pozostałych recenzji, bo Pomnik Bohaterów Getta uzyskał tylko dwie recenzje, a dla Pałacyku Cytronów i Synagogi Cytronów spośród trzech recenzji tylko jedna w przypadku każdego obiektu odnosi się do jego pierwotnej funkcji (<https://pl.tripadvisor.com>).

Piętnaście spośród trzydziestu sześciu obiektów na Szlaku Dziedzictwa Żydowskiego zostało opisanych w sumie na czterech analizowanych blogach podróżniczych. Wszystkie cztery blogi wymieniły tylko jedno wspólne miejsce, jakim jest Pomnik Wielkiej Synagogi. W trzech blogach autorzy opisali dzielnicę Chanajki. W dwóch powtórzyły się informacje na temat sześciu obiektów, a mianowicie: domu rodzinnego Zamenhofs, trzech zachowanych synagog, a także kamienicy i kinoteatru Apollo – obu przy ulicy Sienkiewicza. Pojedyncze wpisy dotyczyły ośmiu kolejnych obiektów, w tym Cmentarza Rabinackiego czy Pomnika Bohaterów Getta. Wydaje się więc, że informacje na temat obiektów Szlaku Dziedzictwa Żydowskiego są już stosunkowo dostępne w postaci atrakcyjnych opisów blogerów, choć w przypadku

dwóch z analizowanych blogów można mówić raczej o promocji miasta przez jego mieszkanki niż o rozpoznawalności obiektów wśród blogerów odwiedzających miasto.

W zakresie promocji należałoby zacząć analizę od działań władz samorządowych. Jak już wspomniano wcześniej, Szlak Dziedzictwa Żydowskiego został opracowany przez środowisko skupione wokół Uniwersytetu w Białymstoku przy wsparciu finansowym Urzędu Miasta, niemniej jednak jego promocja i informacja na temat przebiegu i obiektów zawarta jest na niezależnej stronie internetowej. Co ciekawe, oficjalna strona promująca miasto powiązana z portalem Urzędu Miejskiego zawiera krótką charakterystykę tylko ośmiu opracowanych przez Miasto szlaków, a nie ma na niej wzmianki ani odnośnika do strony prezentującej SDŻ (<https://odkryjbialystok.pl>). Można natomiast wyszukiwać poszczególne zabytków w układzie narzuconym przez edytora lub poprzez mapkę. Niestety, na stronie pojawia się tylko nazwa i zdjęcie oraz adres obiektu. Jedynie siedem obiektów z listy trzydziestu sześciu Szlaku Dziedzictwa Żydowskiego pojawia się w wyliczeniu zabytków, przy czym są to obiekty wymieniane raczej ze względu na ich wartość zabytkową, jak Ratusz, dawna Austeria (czyli kamienica Zabłudowskiego), Pałac Nowika czy Pałac Tryllingów. Jedynie Synagoga Piaskower i Kamienica Cytrona pojawiają się pod takimi właśnie nazwami, a nie jako siedziby Fundacji Zamenhofa czy Muzeum Historycznego. W odrębnym katalogu pod nazwą galerii można znaleźć Galerię im. Slendzińskich, choć jej ulokowanie w Synagodze Cytronów nie jest wzmiankowane. Taki stan rzeczy jedynie odzwierciedla smutny fakt, że tylko piętnaście z dwudziestu ośmiu zachowanych obiektów SDŻ znajduje się pod pełną ochroną, ponieważ zostały wpisane do rejestru zabytków. W kolejnej atrakcji SDŻ, jaką są dzielnice Chanajki i Piaski, również żaden z nielicznych zachowanych budynków nie znalazł się do tej pory w rejestrze zabytków (Rejestr 2020).

Pomimo rosnącego znaczenia Internetu w pozyskiwaniu informacji przez turystów ciągle jeszcze dużą rolę odgrywają przewodniki drukowane. W przypadku Białegostoku poddano analizie treść trzech takich przewodników, wśród których znalazł się przewodnik regionalny poświęcony Podlasiu wydany w cyklu przez Sport i Turystykę, wciąż dostępny w wielu bibliotekach (Glinka i in. 1997) oraz dwa nowsze, poświęcone wyłącznie miastu, napisane przez lokalnych krajoznawców i wydane przez regionalne oficyny wydawnicze (Żerański 2001, Kłopotowski, Lechowski 2018). W sumie aż dwadzieścia dwa obiekty leżące na Szlaku Dziedzictwa Żydowskiego zostały ujęte w jednym lub więcej przewodnikach, jeśli uwzględnimy 29 zachowanych budynków, włącznie z zespołem Chanajek, oznacza to satysfakcjonujący poziom informacji i promocji tych miejsc. Każdy z przewodników po mieście opisuje taką samą liczbę siedemnastu obiektów/miejsc, co jest ciekawym wynikiem, jeśli uwzględnimy dużą różnicę w czasie publikacji, przy czym różni je też powstanie w międzyczasie Szlaku Dziedzictwa Żydowskiego, o którym zresztą nowsze wydawnictwo nie wspomina (Kłopotowski, Lechowski 2018). Najważniejsze obiekty, wspomniane we wszystkich trzech publikacjach, to Pomnik Wielkiej Synagogi i zachowany Cmentarz żydowski na Wschodniej. Z kolei wymienione przez autorów obu przewodników miejskich zostały dwa miejsca związane z postacią Zamenhofa, synagogi Cytronów i Piaskower, szkoły na Warszawskiej i Lipowej, Cmentarz Rabinacki, Pomnik Bohaterów Getta

i Pałacyk Nowika oraz dzielnica Chanajki. Żerański (2001) w tym ostatnim przypadku powołuje się na opis Orłowicza w jego przewodniku z 1937 roku.

Ostatni rodzaj źródeł, które propagują dziedzictwo żydowskie to: przewodnik drukowany poświęcony zabytkom tej kultury w Polsce (Kryciński i in. 2011), przewodnik poświęcony turystyce dziedzictwa żydowskiego w Europie (Gruber 2007) oraz portal informacyjny prowadzony przez Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN w Warszawie, inwentaryzujący obiekty i miejsca związane z historią Żydów (www.sztetl.org.pl). W opracowaniu Krycińskiego i innych opisane zostało jedenaście obiektów ze Szlaku Dziedzictwa Żydowskiego, w tym między innymi Pomnik Wielkiej Synagogi, synagogi Piaskower, Cytronów i Szmuela, Cmentarz na Wschodniej, Pomnik Bohaterów Getta i dzielnica Chanajki. Poza nimi wspomniano także Pałacyki Nowika i Cytronów oraz rzadko opisywany obiekt – Fabrykę Janowskiego. Co ciekawe, autorzy błędnie podają informację o dawnym Szpitalu Żydowskim mieszczącym Szpital Położniczy. Gruber (2007) wymienia w sumie trzy synagogi, miejsce urodzenia Zamenhofa, cmentarz na Wschodniej oraz Pomnik Wielkiej Synagogi, Pomnik Bohaterów Getta i upamiętnienie cmentarza gettowego. Na stronie www.sztetl.org.pl natomiast wymienionych jest osiemnaście miejsc, przy czym także te prawie nieobecne w przewodnikach jak kamienica w podwórzu na Sienkiewicza 26A, Tablica Icchaka Malmeda czy gimnazjum na Pałacowej 3. Portal ten opisuje także obiekty niezachowane i w tym kontekście pojawiają się tu dawne Sanatorium Towarzystwa Ochrony Zdrowia na Fabrycznej czy gimnazjum na Sienkiewicza 4, a przy opisie szpitala żydowskiego znajduje się adnotacja, że jego dokładna lokalizacja i stopień zachowania jest kwestią sporną (www.sztetl.org.pl). Te trzy ostatnie wymienione powyżej źródła mają charakter specjalistyczny i są skierowane do osób szczególnie zainteresowanych dziedzictwem żydowskim, a więc z kontekście niniejszego opracowania stanowiących istotny segment docelowy dla produktu Szlaku Dziedzictwa Żydowskiego.

Podsumowując wszystkie analizowane źródła, można potwierdzić wiodącą rolę Pomnika Wielkiej Synagogi, dwóch przystosowanych do funkcji kulturalnych synagog, Pomnika Bohaterów Getta oraz domu rodzinnego Zamenhofa (wymienianych przez 7 do 11 źródeł). Grupa dość popularnych obiektów obejmuje cmentarze: Rabinacki i przy Wschodniej, Synagogę Szmuela, Pałacyki Nowika i Cytronów, szkołę żydowską na Lipowej i dzielnice Chanajki i Piaski (od 5 do 6 wskazań). Brak zainteresowania obiektami niezachowanymi potwierdzają wyniki zbiorcze dla wszystkich badanych źródeł, a mianowicie aż pięć spośród siedmiu o tym statusie nie zostało opisanych w żadnym z nich (tab. 1)

Ciekawą inicjatywą, o której należy tym kontekście wspomnieć, jest Społeczne Muzeum Żydów Białegostoku i regionu. Jest to stowarzyszenie działające od grudnia 2018 roku na rzecz utworzenia w Białymstoku Muzeum Żydów. W ramach wolontariatu dziesięciu członków – przedstawicieli środowisk naukowych, biznesowych, społecznych i samorządowych – stworzyło, jak sami o tym piszą, jedno z większych archiwów filmowych i fotograficznych związanych z tą tematyką oraz pozyskało kolekcję artefaktów (<https://jewishbialystok.pl>). Na stronie internetowej w menu znajdują się zakładki poświęcone ludziom, miejscom oraz mapie, na której można

wyszukiwać miejsca według lokalizacji. Lista miejsc jest obszerna i bardzo szczegółowa, obejmuje na przykład warsztaty rzemieślnicze i sklepy prowadzone przez żydowskich właścicieli, nawigacja jest jednak bardzo utrudniona, gdyż na planie miasta występuje ogromne zagęszczenie zaznaczonych punktów, obiekty ułożone są według daty wpisu, a niektóre z opisanych miejsc nie posiadają adresu lub opisu (jak np. Ratusz) lub nie jest podana wprost informacja, czy się zachowały. Opisy budynków są jednak bardzo szczegółowo udokumentowane przy pomocy zebranych materiałów faktograficznych (<https://jewishbialystok.pl>). Wydaje się, że ze względu na wyżej wymienione słabości strona ta może służyć na razie do celów naukowych, natomiast dla odbiorcy, jakim jest potencjalny turysta, źródło to stanowi jeszcze niewielką wartość, stąd nie zostało poddane analizie w niniejszym artykule.

6. Podsumowanie

Miejski szlak turystyczny należy do zintegrowanych organizacyjnie i przestrzennie produktów turystycznych i musi spełnić szereg warunków, żeby mógł sprawnie funkcjonować i zapisać się trwale jako element oferty danego miasta, budując lub współtworząc jego wizerunek na rynku turystycznym. Przykładem takiego produktu jest Szlak Dziedzictwa Żydowskiego, który został utworzony w Białymstoku w roku 2008 i istnieje do dzisiaj. Był to zarówno pierwszy szlak lokalny w tym mieście, jak i pierwsza próba przywołania wspomnień o jego żydowskich mieszkańcach, przeprowadzona z uwzględnieniem potrzeb potencjalnych turystów odwiedzających to miasto. Przeprowadzona powyżej analiza pozwala sformułować wnioski dotyczące funkcjonowania Szlaku.

Szlak Dziedzictwa Żydowskiego odwołuje się do wyjątkowości Białegostoku w kontekście mieszkańców, którzy przez ponad 150 lat dominowali w społeczności lokalnej i zarówno współtworzyli dobrobyt miasta, jak i reprezentowali uboższe jej warstwy, a których fizyczna obecność w mieście współczesnym jest właściwie symboliczna. Zachowane elementy krajobrazu miejskiego i miejsca ważnych wydarzeń współtworzyć powinny więc narrację opowiadającą o przeszłości miasta. W przypadku tego szlaku spełniony został więc postawiony przez Gawła (2011) warunek zaproponowania unikatowego tematu przewodniego reprezentatywnego dla danego obszaru.

W ramach tworzenia szlaku został wykreowany logotyp, który następnie pojawił się na materiałach reklamowych oraz fizycznie w przestrzeni miejskiej na obiektach zaliczonych do Szlaku. Liczba trzydziestu sześciu punktów też wydaje się odpowiadać wytycznym naukowców. Niestety, niespełniony pozostaje warunek utworzenia tak zwanych punktów kotwicznych, gdyż poza Centrum Informacji Turystycznej, gdzie można uzyskać informacje na temat Szlaku, brak jest informacji wizualnej w postaci tablic poświęconych całemu szlakowi umiejscowionych w mieście. Wynika to najpewniej z niewystarczających funduszy, gdyż pozostałe szlaki miejskie, zaprojektowane na zlecenie miasta w pracowni Landbrand, uzyskały dofinansowanie na przykład w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Podlaskiego na lata

2007–2013 i dzięki temu powstały jednolite tablice informacyjne umieszczone przy obiektach.

Szlak powstał w nietypowy sposób, gdyż zaprojektowany został jako niezależna inicjatywa społeczna przez szerokie grono osób prywatnych skupionych wokół Fundacji Uniwersytetu w Białymstoku i wspieranych przez samorząd miejski. W klasyczny dla tego typu inicjatyw sposób działalność zorganizowana wokół szlaku i jego promocji właściwie zamarła w dłuższym okresie czasu, jednak zrealizowane materiały informacyjne w postaci do dziś dostępnej strony internetowej wraz z przewodnikiem po Szlaku w wersji PDF do pobrania i oznakowane w terenie obiekty z logo Szlaku są na tyle trwałe, że wystarczą, by szlak funkcjonował. Urząd Miejski wspiera pośrednio tę inicjatywę, np. tworząc we współpracy z Muzeum aplikację do pobrania na telefon. Wydaje się to jednak zbyt mało, by szlak dalej się rozwijał. Koordynator szlaku powinien bowiem monitorować odwiedziny na Szlaku, zbierać i analizować informacje o obiektach i miejscach na nim uwzględnionych oraz organizować wydarzenia promujące produkt. Badania nie są prowadzone, a wydarzenia organizowane przez Centrum Zamenhofa czy Centrum Edukacji Obywatelskiej Polska-Izrael mają raczej charakter epizodyczny, a na to nakłada się ogromna dysproporcja w sposobie promowania SDŻ i szlaków miejskich, nadzorowanych przez Urząd Miasta i przedstawionych na poświęconej turystyce stronie urzędu.

W kontekście odbioru SDŻ można uznać, że część obiektów i miejsc jest już dość dobrze reprezentowana przez różnego rodzaju media, przy czym można zaobserwować różnicę między mediami o charakterze ogólnym (przewodniki drukowane, blogi podróżnicze, TripAdvisor), gdzie wzmiankowane są najważniejsze obiekty, podczas gdy źródła wiedzy ukierunkowane na specyficzny segment turystyki dziedzictwa żydowskiego opisują tych miejsc często nawet kilkanaście. Wyraźnie jednak widać wiodącą rolę najważniejszych upamiętnień, obiektów o funkcjach sakralnych i charakterystycznej dla judaizmu formie, takich jak synagogi i cmentarze, oraz upamiętnień związanych z Holocaustem. Z pozostałych wyróżniają się obiekty reprezentacyjne i położone przy głównych arteriach komunikacyjnych, takie jak pałace miejskie dawnych fabrykantów.

Problemy związane z nowym produktem, jakim jest SDŻ, to ciągle nikły zakres ochrony obiektów w formie zabytków oraz brak badań i brak koordynacji szlaków przez Urząd Miejski. W odniesieniu do fizycznego przebiegu Szlaku autorka proponuje zmiany w jego zawartości oparte na wynikach badań, przy czym sugerowane rozszerzenie o nowe obiekty mogłoby stanowić podstawę do wytyczenia wersji rowerowej tego Szlaku i skierowania turystów do dotąd nie eksplorowanych obszarów miasta. Zaś w zakresie promocji istotna byłaby weryfikacja treści umieszczonych w materiałach propagandowych i koordynacja tych zabiegów przez Urząd Miejski.

Podsumowując, Szlak Dziedzictwa Żydowskiego w Białymstoku spełnia część wymogów komercjalizacji i może być zostać uznany za produkt turystyczny, jednak zarówno jego funkcjonowanie, jak i wizerunek mogą ulec poprawie po wprowadzeniu pewnych zmian w zarządzaniu i marketingu.

Literatura

- Atlas historii Żydów Polskich. 2010, Wydawnictwo Demart, Warszawa.
- Białous M., 2011. Społeczna percepcja zabytków w miastach heterogenicznych kulturowo. Przykład Białegostoku i Lublina. *Pogranicze. Studia Społeczne* 18, 84–100.
- Białystok. Manchester Północy. 2010. A. Kułak (red.). Towarzystwo Opieki nad Zabytkami-Oddział Białystok, Białystok.
- Białystok – Mayn Heym, 2016. D. Boćkowski (red.). Pasaż, Kraków.
- Bilska-Wodecka E., 2012. Człowiek religijny i związki wyznaniowe w przestrzeni miasta w XX i na początku XXI wieku. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Białystok Stowarzyszenia Białostockiego Obszaru Funkcjonalnego. 2017. Numer 2, URL: <http://docplayer.pl/55597698-Białystok-stowarzyszenia-bof-numer-2-czerwiec-stowarzyszenie-białostockiego-obszaru-funkcjonalnego.html> (data dostępu: 2020-07-01).
- Bogaciewicz K., 2019. Szlak białostockich murali, URL: <https://www.bialystok.pl/pl/wiadomosci/aktualnosci/szlak-białostockich-murali.html> (data dostępu: 2019-12-13).
- Chodorowski M., 2016. Szkic regulacji i odbudowy spalonych części miasta Białegostoku – świadek i zapowiedź zagłady Żydowskiego Białegostoku. *Kwartalnik Historii Żydów* 1 (257), 177–193.
- Dobroński A.Cz., Szczygieł-Rogowska J., 2003. Białystok lata 20-te, lata 30-te. Instytut Wydawniczy Kreator, Białystok.
- Dobroński A.Cz., 2016. Ludność żydowska w Białymstoku w 1825 roku. W: Białystok – Mayn Heym, 2016. D. Boćkowski (red.). Pasaż, Kraków, 61–78.
- Dobroński A.Cz., 2001. Białystok historia miasta, wyd. 2. Zarząd Miasta Białegostoku, Białystok.
- Dolistowska M., 2009. W poszukiwaniu tożsamości miasta. Architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795–1939. *Rozprawy Naukowe* 177, Biblioteka Architektury i Urbanistyki. Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, Białystok.
- Dolistowska M., 2016. Architektura i budownictwo publiczne społeczności żydowskiej Białymstoku. W: Białystok – Mayn Heym, 2016. D. Boćkowski (red.). Pasaż, Kraków, 79–102.
- Duda-Seifert M., 2016. Wydarzenia jako etniczna atrakcja kulturowa – nowy trend w turystyce eventowej – na przykładzie mniejszości żydowskiej w Polsce. *Ekonomiczne Problemy Turystyki* 1 (33), 235–246.
- Duda-Seifert M., 2020. Nośniki pamięci mniejszości żydowskiej w procesie przekształcania w dziedzictwo. Studium przypadku Trójmiasta. *Prace Komisji Krajoznawstwa Kulturowego* (w druku).
- Duridywka M., Kociszewski P., 2013. Wielokulturowość Podlasia i możliwości jej wykorzystania w turystyce. *Turystyka Kulturowa* 6, 5–28.
- Gaweł Ł., 2011. Szlaki dziedzictwa kulturowego. Teoria i praktyka zarządzania. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Glinka T., Kamiński M., Piasecki M., Przygoda K., Walenciak A., 1997. Podlasie. Przewodnik. MUZA SA, Warszawa.
- Gołowski M., Kazimirowski E., 1939. Białystok. Przewodnik po mieście i okolicy. Wyd. Oddziału Białostockiego PTK, Białystok (Reprint Muzeum Podlaskie w Białymstoku, 2014).
- Gruber R.E., 2007. Jewish Heritage Travel. A Guide to Eastern Poland National Geographic Society, Washington.
- <http://www.bialystok.pl/154-szczegoly-aktualnosci/newsid/544/default.aspx> (data dostępu: 2019-11-15).
- <http://www.bialystok.pl/191-marka-wschodzacy-bialystok/default.aspx> (data dostępu: 2020-04-30).
- <http://www.centrumzamenhofa.pl/p,10,bok> (data dostępu: 2020-02-13).
- <http://odkryj.bialystok.pl/pl/turystyczne/szlak-białostockich-fabrykantow> (data dostępu: 2020-05-12).
- <https://aniaontour.wordpress.com> (data dostępu: 2020-05-05).
- <https://bialystok.jewish.org.pl> (data dostępu: 2020-01-20).
- <https://bialystok.jewish.org.pl/page5.html> (data dostępu: 2019-10-21).
- <https://bialystoksubiektywnie.com> (data dostępu: 2020-05-05).
- <https://fundacja.uwb.edu.pl/o-fundacji> (data dostępu: 2020-02-20).
- <https://jaktodaleko.pl/bialystok-co-warto-zobaczyc-12-ciekawych-miejsc> (data dostępu: 2020-05-05).

- <https://natemat.pl/256385,muzeum-zydow-w-bialymstoku-protest-mieszkancow-muzeum-nie-powstanie> (data dostępu: 2019-10-12).
- <https://pl.tripadvisor.com> (data dostępu 2020-05-05).
- <https://polskawzdluzszozy.blogspot.com/2018/05/bialystok-mniej-znany.html> (data dostępu: 2020-05-05).
- <https://szlak.uwb.edu.pl/miejsc.html> (data dostępu 2019-10-22).
- <https://szlak.uwb.edu.pl/fundacjauwb.html> (data dostępu: 2020-01-07).
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/b/397-bialystok> (data dostępu: 2020-05-05).
- <https://tomekwisniewski.vipserv.org/personal-profile,5575.html> (data dostępu 2020-05-10).
- <https://uwb.edu.pl/nowosci/aktualnosci/pobierz-szlak-dziedzictwa-zydowskiego/e3fee557> (data dostępu: 2020-05-12).
- <https://www.bagnowka.pl> (data dostępu: 2020-03-05).
- <https://www.jewishbialystok.pl/> (data dostępu: 2020-05-05).
- <https://www.jewishbialystok.pl/Synagoga-Pu%C5%82kowa,5572,1658> (data dostępu: 2020-05-06).
- <https://www.szlak.uwb.edu.pl> (data dostępu: 2019-11-23).
- <https://Youtube.com/user/bagnowka7> (data dostępu: 2020-05-07).
- <https://zabytek.pl/pl/obiekty/bialystok-dom-trebieckiego-ob-wydzial-ekonomiczny-universytetu> (data dostępu: 2020-06-03).
- Janicka A., Tarnowska M., 2018. Panel: Pamięć o społeczności żydowskiej w przestrzeni regionalnej. W: J. Ławski, K.K. Pilichiewicz i A. Wydrycka (red.), *Żydzi Wschodniej Polski, Seria VI. Żydzi białostoccy od początków do 1939 roku*. Wyd. PRYMAT, Białystok, 381–398.
- Kaczmarek J., Stasiak A., Włodarczyk B., 2010. Produkt turystyczny. Pomysł. Organizacja. Zarządzanie. PWE, Warszawa.
- Kamler K., 2017. Wielokulturowość w przestrzeni Białegostoku. Praca magisterska w Instytucie Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Kamler K., 2018. Dziedzictwo żydowskie Białegostoku i możliwości jego wykorzystania w turystyce. *Prace i Studia Geograficzne* 63 (2), 43–63.
- Katalog białostockich pomników, tablic pamiątkowych i miejsc pamięci narodowej, 2015. Urząd Miejski w Białymstoku, Archiwum Państwowe w Białymstoku, Białystok.
- Kącki M., 2015. Białystok. Biała siła, czarna pamięć. Wydawnictwo Czarne, Wołowiec.
- Kłopotowska A., 2012. Spacerem po Młynowej. W poszukiwaniu tożsamości ulicy. *Czasopismo techniczne. Architektura* 109, 197–202.
- Kłopotowski A., Lechowski A., 2018. Białystok. Przewodnik. Atrakcje turystyczne, informacje praktyczne, ilustrowana mapa zabytków. Fundacja Sąsiedzi, Białystok.
- Kobrin R., 2014. Żydowski Białystok i jego diaspora. *Pogranicze, Sejny*.
- Kostaszyk-Romanowska M., 2011. Rola pozytywnych i negatywnych skojarzeń w kreowaniu wizerunku miasta. W: A. Grzegorzczak, A. Kochaniec (red.), *Kreowanie wizerunku miast. Wyższa Szkoła Promocji*, Warszawa, 163–180.
- Kozłowska A., 2019. Szlak prawosławnych świątyń, URL: <https://www.bialystok.pl/pl/wiadomosci/aktualnosci/szlak-prawoslawnych-swiatyn.html> (data dostępu: 2020-12-13).
- Kozłowska D., Ryszkowski W., 2016. Znajomość szlaku żydowskiego w Białymstoku wśród studentów wychowania fizycznego. W: L. Kozłowski (red.), *Gospodarka turystyczna w Europie Środkowej i Wschodniej : wybrane problemy rozwoju*. Polskie Towarzystwo Geograficzne. Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń, 159–174.
- Krakover S., 2013. Generation of a tourism product: Jewish heritage tourism in Spain. *Enlightening Tourism* 3(2), 142–168.
- Krakover S., 2016. A heritage site development model: Jewish heritage product formation in South-Central Europe. *Journal of Heritage Tourism* 11 (4), 1–21.
- Kruczek Z., Bukowska A., 2017. Rola szlaków turystycznych w ożywianiu przestrzeni turystyki kulturowej. W: D. Orłowski (red.), *Przestrzeń turystyki kulturowej*. Wyższa Szkoła Turystyki i Języków Obcych w Warszawie, Warszawa, 15–33.

- Krychniak E., 2018. Szkolnictwo żydowskie w Białymstoku w okresie międzywojennym. W: J. Ławski, K.K. Pilichiewicz i A. Wydrycka (red.), *Żydzi Wschodniej Polski*, Seria VI. Żydzi białostoccy od początków do 1939 roku. Wyd. PRYMAT, Białystok, 155–176.
- Kryciński S., Olej-Kobus A., Kobus K., 2011. Przewodnik. Zabytki kultury żydowskiej w Polsce. Carta Blanca, Warszawa.
- Kusiński W. 1966. Przemiany funkcji Białegostoku w przeszłości. *Rocznik Białostocki* 6, 267–296.
- Liro J., Soljan J., Bilska-Wodecka E., 2017. Multiculturalism and multiethnicity in the cityscape: The case of Białystok religious landscape. *Hungarian Geographical Bulletin* 66, 4, 337–351.
- Leksykon marketingu. 1998. J. Altkorn i T. Kramer, PWE, Warszawa.
- Ławnicki T., 2018. A jednak Muzeum Żydów tu nie powstanie. Drewniany budynek pójdzie do rozbiórki, URL: <https://natemat.pl/256385,muzeum-zydow-w-bialymstoku-protest-mieszkancow-muzeum-nie-powstanie> (data dostępu: 2019-10-12).
- Łotowski T., 2015. Dziedzictwo kulturowe Białegostoku w miejskich szlakach turystycznych. W: K. Pierwień-Laskowska (red.), *Mijające krajobrazy Polski*, PTTK, Reg. Oddział w Białymstoku, Białystok, 19–23.
- Małkowska-Bieniek E., 2009. Polskie judaika jako magnes turystyczny. *Turystyka Kulturowa* 4, 29–62.
- Maroszek J., 2016. *Przykahałek żydowski w Białymstoku 1658–1795*. W: Białystok – Mayn Heym, 2016. D. Boćkowski (red.). Pasaż, Kraków, 7-23.
- Mika M., 2011. Miasta jako obszary recepcji turystycznej. W: M. Mika (red.), *Kraków jako ośrodek turystyczny*. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków, 15–34.
- Niziołek P., 2016. Wielka Synagoga w Białymstoku. Muzeum Podlaskie w Białymstoku, Białystok.
- Niziołek K., Poczykowski R., 2011. Szlak Dziedzictwa Żydowskiego w Białymstoku. Przewodnik historyczny. Broszura informacyjna. Fundacja Uniwersytetu w Białymstoku. UNIVERSITAS BIALOSTOCENSIS. Wydanie drugie, URL: <https://szlak.uwb.edu.pl> (data dostępu: 2019-10-11).
- Nowacki M., 2017. Atrakcje turystyczne światowych metropolii w opinii użytkowników TripAdvisor. *Studia Periegetica* 3 (19), 23–41.
- Oniszczyk J., Wiśniewski T., 2011. Białystok między wojnami. Opowieść o życiu miasta 1918–1939. Księży Młyn, Łódź.
- Pearce D.G., 2001. An integrative framework for urban tourism research. *Annals of Tourism Research* 28 (4), 926–946.
- Piechotka M., Piechotka K., 2004. *Oppidum Judaeorum. Żydzi w przestrzeni miejskiej dawnej Rzeczypospolitej*. Krupski i S-ka, Warszawa.
- Poria Y., 2001. Clarifying heritage tourism. Praca doktorska na Uniwersytecie w Surrey.
- Raport: Z czym kojarzy się Białystok. 2009. IMAS International Sp z o.o., Instytut Badania Rynku i Opinii Publicznej, URL: <http://imas.pl/files/raporty/IMAS-Bialystok2009.pdf> (data dostępu: 2019-20-20).
- Rejestr zabytków nieruchomości województwa podlaskiego. Wg stanu na dzień 5.04.2020, URL: <https://wuozbialystok.bip.gov.pl/rejestry-ewidencje-archiwa/rejestr-a-wykaz-zabytkow-nieruchomych-wojewodztwa-podlaskiego.html> (data dostępu: 2020-05-07).
- Rogalewska E., 2008. Miejsca żydowskiej pamięci w przestrzeni miasta po 1944. W: E. Rogalewska (red.), *Getto Getto Białostockie. Doświadczenie Zagłady – świadectwa literatury i życia*. IPN, Oddział w Białymstoku, Białystok, 229–244.
- Romaniuk Z., 2016. Żydzi w Białymstoku w latach 1807–1915. W: Białystok – Mayn Heym, 2016. D. Boćkowski (red.). Pasaż, Kraków, 24–60.
- Sacharczuk J., 2014. Pamięć przeszłości Białegostoku jako element tożsamości zbiorowej uczniów szkół średnich z perspektywy edukacji międzykulturowej. Studium porównawcze. Praca doktorska. Uniwersytet w Białymstoku. Wydział Pedagogiki i Psychologii, URL: <https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/handle/11320/7290> (data dostępu: 2020-05-15).
- Sadowska J., 2016. Żydowska społeczność Białegostoku u schyłku swego istnienia (1950–1970). *Białostockie Teki Historyczne* 14, 221–243.
- Sadowski A., 2009. Tożsamość miasta jako kapitał kulturowy. W: U. Abłażewicz-Górnicka, K. Krzysztofek, R. Oryszczyszyn, A. Sadowski (red.), *Kapitały społeczne i kulturowe miast środkowoeuropejskich i wschodnioeuropejskich pograniczy*. Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, 39–62.

- Sadowski A., 2013. Miejsce społeczności żydowskiej w strukturze Białegostoku jako odradzającego się miasta wielokulturowego. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny* 1(147), 225–241.
- Skowrońska M., Poniat R., Białous M., 2015. Wielokulturowość a oferta kulturalna. Z badań nad ofertą kulturalną i uczestnictwem w kulturze w Białymstoku. *Pogranicze. Studia Społeczne* 26, 151–167.
- Stasiak A., 2007. Szlaki turystyczne – zagospodarowanie, atrakcja czy produkt turystyczny? W: P. Kuleczka (red.), *Szlaki turystyczne a przestrzeń turystyczna*. Wyd. PTTK „Kraj”, Warszawa, 45–53.
- Stasiak A., 2014. Szlaki turystyczne na obszarach miejskich. W: A. Stasiak, J. Śledzińska, B. Włodarczyk (red.), *Szlaki Turystyczne. Od pomysłu do realizacji*. Wyd. PTTK, Warszawa–Łódź, 327–348.
- Strategia Rozwoju Miasta Białegostoku na lata 2011–2020 plus. 2010. Załącznik do Uchwały Nr LVIII/777/10 Rady Miejskiej Białegostoku z dnia 13 września 2010 rok. Urząd Miejski w Białymstoku, Białystok.
- Szromnik A., 2011. Strategia pozycjonowania miast i regionów: wybrane problemy przygotowania i realizacji. *Ekonomiczne Problemy Usług* 75, 425–435.
- Szpek H.M., 2017. Cmentarz żydowski na Bagnówce. Białystok, Poland. Przewodnik. Tłum. B. Piecychna, URL: <http://www.jewishepitaphs.org/wp-content/uploads/2018/10/Bagnowka-Cemetery-Guide-book-Polish.pdf> (data dostępu: 2019-11-10).
- Sztop-Rutkowska K., Kobrin R., 2016. Żydzi w międzywojennym Białymstoku. Między lokalnością a diasporą. W: Białystok – Mayn Heym, 2016. D. Boćkowski (red.). *Pasaż*, Kraków, 151–179.
- Śleszyński W., 2014. Białystok – spacerem przez epoki. Przewodnik historyczny. Stowarzyszenie Edukacji i Dialogu „Fontis et Futura”, Urząd Miasta, Białystok.
- Wiśniewski T., 1989. Cmentarze żydowskie w Białymstoku. *Studia Podlaskie* 2, 380–397.
- Wiśniewski T., 1992. Bożnice Białostockizny. Heartland of the Jewish Life Synagogues and Jewish Communities in Białystok Region. Dom Wydawniczy David, Białystok.
- Wróbel P., 1989. Na równi pochyłej. Żydzi Białegostoku w latach 1918–1939: demografia, ekonomika, dezintegracja, konflikty z Polakami. *Studia Podlaskie* 2, 166–204.
- Zalejski J., 2014. Strategia promocji jako czynnik rozwoju gminy (przykład Białegostoku). *Przedsiębiorczość i Zarządzanie* 15 (8), część pierwsza, 499–513.
- Żerański M., 2001. Białystok: przewodnik, informator. Agencja TD, Białystok.

The Jewish Heritage Trail as a New Tourist Product in Bialystok in Poland

Summary: The paper aims to evaluate the functioning of the new tourist product on the example of the Jewish Heritage Trail in Bialystok in North-Eastern Poland. The trail was launched in 2008, and both the form of the local tourist trail, as well as its theme are relatively new on the Polish tourist market. The incorporated methods included the content analysis of both printed and Internet-retrieved source literature and materials, together with the field observation conducted in October 2018. The results prove that the Jewish Heritage Trails meets chosen commercialization standards and can be considered as an existing tourist product, however its functioning in terms of the applied management and marketing could be improved.

Keywords: Jewish Heritage Tourism, urban tourism, tourist trail, tourist product, cultural landscape, Bialystok

dr Magdalena Duda-Seifert
Uniwersytet Wrocławski
Wydział Nauk o Ziemi i Kształtowania Środowiska
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki
ul. Wojciecha Cybulskiego 32, 50-205 Wrocław
e-mail: magdalena.duda-seifert@uwr.edu.pl

Wrocławski projekt „Edukacja w Miejscach Pamięci” jako przykład wykorzystania turystyki w edukacji szkolnej

Streszczenie: Celem artykułu jest przedstawienie roli turystyki szkolnej w edukacji w miejscach pamięci na przykładzie pionierskiego we Wrocławiu i jednocześnie w Polsce projektu „Edukacja w Miejscach Pamięci”. Projekt ten jest jedynym w Polsce tego typu stałym, systemowym projektem edukacyjnym, finansowanym niemal w całości przez gminę. Jego głównymi celami są: promowanie wśród dzieci i młodzieży pozytywnych zachowań, wzajemnego szacunku dla innych nacji, przekonań i kultur oraz przeciwdziałanie ksenofobii, dyskryminacji i mowie nienawiści, kształtowanie postaw tolerancji i zdobycie umiejętności prowadzenia dialogu międzykulturowego, a jednocześnie budzenie dumy z własnej kultury i historii narodowej oraz lokalnej. Przedsięwzięcie adresowane jest do nauczycieli szkół podstawowych, gimnazjów (przed reformą oświaty) oraz szkół ponadgimnazjalnych, a także uczniów szkół wrocławskich. W projekcie od października 2013 r. do grudnia 2019 r. wzięło udział 45 786 uczniów ze szkół i placówek oświatowych prowadzonych przez Miasto Wrocław. Program jest finansowany przez Gminę Wrocław i od roku 2013 przeznaczono na jego realizację ok. 4 650 000 PLN. Z projektem związanych jest wiele działań towarzyszących: kursy doskonalące dla nauczycieli, konferencje, wyjazdy szkoleniowe. Program znalazł wielu naśladowców. Podobne przedsięwzięcia realizowane są w Małopolsce, Kielcach, Szamotułach i w Warszawie.

Z przeprowadzonych badań wynika, że realizowany we Wrocławiu projekt cieszy się bardzo dużym zainteresowaniem wśród uczniów i nauczycieli. W ich ocenie program wypełnia istotną lukę w obszarach szkolnej turystyki edukacyjnej. Wśród wielu zalet projektu jego beneficjenci zgodnie wskazują między innymi na to, że projekt uczy myślenia historycznego oraz umożliwia poznanie Ojczyzny, jej historii i kultury. Uczestnictwo w tego typu programie niewątpliwie zaowocuje również w przyszłości. Pobudzenie ciekawości świata, umiejętność analizowania zjawisk politycznych, gospodarczych czy kulturalnych, poczucie dumy z przynależności do własnej społeczności w połączeniu z tolerancją dla odmiennych idei i przekonań będzie stanowiło swoistą podwalinę obywatelskiego społeczeństwa XXI wieku.

Na przykładzie wrocławskiego programu „Edukacja w Miejscach Pamięci” omówiono rolę miejsc pamięci i pedagogiki w miejscach pamięci w edukacji szkolnej oraz rolę turystyki edukacyjnej w kształtowaniu postaw młodzieży szkolnej, szczególnie w odniesieniu do aspektów tolerancji i poszanowania odmiennych postaw i idei.

Słowa kluczowe: turystyka szkolna, programy edukacyjne, nauka przez doświadczenie, miejsce pamięci, tolerancja, wielokulturowość

1. Wstęp

Wrocław to miasto z bardzo interesującą i bogatą w wydarzenia historią. Podejmowanych jest tu wiele inicjatyw mających dodatkowo wzmocnić działania na rzecz wielokulturowej tożsamości miasta, która stała się już swoistą wizytówką Wrocławia.

Jeden z wielu ciekawych projektów miejskich, „Edukacja w Miejscach Pamięci”, łączy w sobie funkcję pedagogiczną i turystyczną. Ma na celu zarówno edukację historyczną, jak i rozbudzenie empatii, szacunku do drugiego człowieka. Ten wyjątkowy projekt edukacyjny adresowany jest do młodzieży szkolnej. Co warto podkreślić, zrodził się we Wrocławiu, mieście bardzo często i chętnie odwiedzanym przez turystów z różnych stron świata i gdzie w pobliżu samego serca miasta znajduje się jedno z najbardziej rozpoznawalnych miejsc: Dzielnica Czterech Wyznań. Miejsce to uznane jest za pomnik historii, przypominający czasy, kiedy w mieście koegzystowali ludzie różnych kultur i wyznań: żydzi, protestanci, katolicy i prawosławni. Współczesny Wrocław to wciąż miejsce zamieszkiwania wielokulturowej społeczności. Ta różnorodność kulturowa, a szczególnie jej dogłębne zrozumienie, może stać się przyczynkiem do poznania i wzbogacenia społeczeństw, a także lekcją tolerancji i szacunku dla różnych kultur, dla drugiego człowieka.

Jakie działania należy podjąć, żeby ocalić historię i zachować tożsamość narodową, przy jednoczesnym zachowaniu tolerancji, poszanowania dla różnorodności kultur, postaw czy ideałów? Odpowiedzią na to pytanie jest właśnie wrocławski projekt „Edukacja w Miejscach Pamięci” prowadzony na wszystkich szczeblach edukacji szkolnej w mieście, a skierowany do szkół prowadzonych przez Gminę Wrocław. Pod kierunkiem nauczycieli, przewodników miejskich czy przewodników po muzeum (edukatorów) i przy ich zaangażowaniu młodzi ludzie poznają miejsca pamięci w Polsce, zwłaszcza muzea, które powstały na terenie byłych obozów zagłady i obozów koncentracyjnych. Są one cmentarzami, a jednocześnie stały się pomnikami przeszłości, upamiętniającymi ofiary przeszłości.

Takie zaadresowanie programu pozwala dodatkowo wzbogacić turystykę szkolną o istotne aspekty edukacyjne, w tym rozwój społeczny dzieci i młodzieży. Poznanie dziedzictwa narodowego, historii kraju powinno dla uczestników projektu stać się przyczynkiem do poczucia dumy z przynależności do swojego narodu, dbania o pomniki historii i zachowanie ich dla przyszłych pokoleń. W ten bardzo naturalny sposób tereny byłych obozów zagłady i koncentracyjnych stały się miejscem nowej działalności edukacyjnej – pedagogiki miejsc pamięci.

2. Miejsce pamięci, edukacja w miejscach pamięci, turystyka edukacyjna w świetle literatury

Nie ma jednoznacznej definicji pojęcia „miejsca pamięci”. W ujęciu antropologicznym miejsce pamięci będzie oznaczało konkretny obiekt lub zwyczaj czy praktykę z przeszłości, których przesłanie zakorzenione jest w świadomości społecznej na tyle mocno, że chroni od zapomnienia poszczególne wydarzenia lub wyobrażenia o zdarzeniach,

wywołując jednocześnie refleksję nad egzystencjalnymi aspektami ludzkiego przemijania i zmianami zachodzącymi w otaczającej rzeczywistości (Affelt 2018). Warto podkreślić, że za prekursora pojęcia miejsc pamięć uznawany jest francuski historyk Pierre Nora, który w drugiej połowie ubiegłego wieku wskazywał w swoich artykułach na potrzebę badań nad „miejscami pamięci” (*lieux de memoire*) (Nora 1996–1998, 2011). Według niego miejsce pamięci to „każda znacząca jednostka, o naturze materialnej bądź niematerialnej, która za sprawą zniszczenia na skutek ludzkiej woli bądź za sprawą upływu czasu stała się elementem dziedzictwa pamięci każdej społeczności, by połączyć ją razem przez przywołanie niewidocznych łączników”. Zatem w koncepcji Nory miejsce pamięci to nie tylko przedmiot czy element architektury, ale także przestrzeń związana i utożsamiana jako niematerialne świadectwo czasu, wydarzeń, ludzi. Choć, jak podkreśla w swoim artykule Szpociński (2008), chcąc dobrze oddać koncepcję Nory, wspomniane *lieux de memoire* należy raczej rozumieć jako „miejscza wspominania” czy też „miejscza wspomnień”. Określenie „miejscza pamięci” samo w sobie zawiera aspekt historyczny, wydarzeń mniej lub bardziej odległych w czasie. Nasuwa się więc pytanie: Co zatem powoduje, że konkretny przedmiot, element architektury czy przestrzeń staje się w zbiorowej świadomości miejscem pamięci? Yeats (2008) wprowadziła określenie „sztuka pamiętania” (*ars memoriae*), zauważając właśnie, że niektóre miejsca częściej zapadają w pamięć społeczną niż inne. Z ogólnie rozumianymi miejscami pamięci wiąże się również koncepcja *genius loci* wprowadzona przez Schultza (1977) rozpoznająca szeroko rozumianą historię, przeszłość w dziedzictwie architektonicznym czy też pojęcie „postpamięci” zaproponowane przez Hirsch (2011), a dotyczące przekazywania pamięci oraz jej dziedziczenia przez kolejne pokolenia.

Niewątpliwie jest jednak to, że rozumienie, a przez to definiowanie miejsc pamięci, nierozzerwalnie związane jest z uwarunkowaniami historycznymi i środowiskowymi społeczności, dla której miejsce pamięci ma określone znaczenie psychologiczne. Uwarunkowania te wydają się być na tyle silne, że to właśnie one wpływają na utrwalanie w pamięci zbiorowej określonych zwyczajów, miejsc, budowli, ludzi, a tym samym decydują o ich statusie w przekazach i odczuciach, jakie wywołują. W konsekwencji przekaz jest na tyle silny, że zaczyna podlegać regułom systemowym, wchodząc na przykład do programów szkolnych.

Wszystkie te, czasami bardzo różnie rozumiane, miejsca pamięci stanowią obecnie narzędzie i przestrzeń w rozwoju pedagogiki miejsc pamięci. Według Kranza (2010) pedagogika miejsc pamięci, zwana również pedagogiką pamięci, stanowi obecnie samodzielny obszar teorii i praktyki pedagogiki społecznej.

Pedagogika miejsc pamięci stawia sobie następujące cele ogólne: „umożliwianie zdobywania i przyswajania wiedzy na temat historii danego miejsca, z uwzględnieniem ogólnego tła historycznego, a następnie zainicjowanie procesu myślowego w kontekście poznawanych postaci, wydarzeń i procesów” (Kończyk 2012). Szczegółowe cele natomiast: „wiążą się z aktywizacją i organizacją procesu poznawczego, a więc z generowaniem spostrzeżeń, które dla wewnętrznego rozwoju człowieka mogą mieć znaczenie normatywne. Ma to ułatwić orientację w świecie i pobudzać aktywność społeczną” (Kończyk 2012).

Kranz, czołowy polski teoretyk pedagogiki miejsc pamięci, podkreśla, że „w sferze praktyki pedagogika pamięci rozwija się przede wszystkim w ramach działalności muzeów w byłych nazistowskich obozach koncentracyjnych oraz edukacji pozaszkolnej prowadzonej przez różne podmioty oświaty” (Kranz 2005). Autor ten (2002, 2010) podkreśla wagę rozumienia sensu upamiętniania i znaczenia pamięci dla świadomości jednostki oraz, szerzej, całej społeczności (Kończyk 2012).

Ehmann (2000) rozszerza cele pedagogiki miejsc pamięci, zaliczając do nich również emancypację, naukę krytycznego myślenia oraz empatię. Co dodatkowo wpływa na postawę jednostki, kształtując w ten sposób tolerancję dla różnorodności, postawę nonkonformistyczną i refleksyjną. W związku z tym treści kształcenia przekazywane w ramach edukacji w miejscach pamięci próbują łączyć pogłębianie wiedzy historycznej z rozwojem indywidualnym jednostki oraz kształtowaniem postaw pożądaných społecznie. W tak rozumianej pedagogice miejsc pamięci zagadnienia będące przedmiotem tego rodzaju edukacji prowadzić mają od nauki historycznej do nauki tolerancji, a wszystko to przez budowę systemu wartości moralnych, zrozumienie kwestii dotyczących praw człowieka i sprawiedliwości społecznej. Chodzi tutaj przede wszystkim o przeciwdziałanie dyskryminacji, zwalczanie uprzedzeń, umiejętność radzenia sobie z przypadkami agresji i przemocy, uświadamianie niebezpieczeństw wynikających ze społecznej obojętności oraz kreowanie zachowań opartych na wrażliwości i tolerancji.

Przesłanie dydaktyczne i pedagogiczne miejsc pamięci pomaga realizować turystykę edukacyjną. Dzisiejsza turystyka to realizujące wiele zadań zjawisko społeczne, kulturowe i edukacyjne (Markiewicz-Patkowska 2018). Rola edukacyjna jest jednym z najpopularniejszych i najważniejszych jej aspektów (Ehmann 2000, Kowalczyk 2000, Oleśniewicz, Widawski 2013, Czerwiński 2015). Mimo że funkcja edukacyjna turystyki nie jest ściśle związana z wiekiem osoby podróżującej, to właśnie w wieku młodzieńczym kształtują się poglądy i postawy rzutujące na całe życie jednostki, stąd jako niezwykle ważna mieni się być rola szkoły w turystyce edukacyjnej. Dodatkowo wycieczki szkolne stanowią bardzo ważne istotne uzupełnienie działalności dydaktyczno-wychowawczych szkoły i nauczycieli. Są nie tylko interesującymi lekcjami, ale przede wszystkim sposobem wprowadzania, pogłębiania, rozszerzania lub utrwalania realizowanych treści kształcenia (Turos 2001, Błaszczak 2014).

3. Ogólna charakterystyka projektu wrocławskiego i jego realizatorzy

Polska jest jednym z nielicznych krajów, gdzie wyjazdy uczniów do miejsc pamięci narodowej nie istnieją na szczeblu krajowym. Natomiast podobne do wrocławskiego programy działają we Francji i Niemczech. W Izraelu zorganizowane wyjazdy grup szkolnych są elementem polityki historycznej prowadzonej przez władze Izraela. Według ministra Gideona Saara (izraelski polityk, minister edukacji Izraela w latach 2009–2013) wyjazdy do Polski wzmacniają tożsamość żydowską i pamięć o Holokauście. Uczniowie w zależności od sytuacji materialnej mogą liczyć na dofinansowanie wyjazdu w wysokości 30–70% kosztów (Izrael 2011). Na podstawie

umowy pomiędzy Rządem RP a Rządem Izraela o współpracy kulturalnej, naukowej i oświatowej od 16 lat realizowany jest projekt „Zachować pamięć. Historia i kultura dwóch narodów”¹. Wizyta w miejscu pamięci jest bardzo istotnym wychowawczo elementem w życiu młodego człowieka.

W roku szkolnym 2013/2014 wprowadzono we Wrocławiu innowacyjny projekt edukacji patriotycznej z zamiarem walki z ksenofobią, a skierowany do uczniów szkół podstawowych i ponadpodstawowych. Pomysłodawcą projektu „Edukacja w Miejscach Pamięci” był Prezydent Wrocławia – Rafał Dutkiewicz, w porozumieniu z Rzecznikiem Praw Obywatelskich – prof. Ireną Lipowicz. Projekt jest dobrym przykładem łączenia wiedzy z historii, języka polskiego i geografii oraz wiedzy o społeczeństwie podczas wyjazdu edukacyjnego, a równocześnie doskonałą lekcją patriotyzmu oraz tolerancji.

Wzorem młodzieży izraelskiej czy francuskiej młodzi wrocławianie mają odwieść miejsca szczególnie ważne dla naszej tożsamości i pamięci historycznej.

Opracowanie i wdrożenie projektu związane było z pojawiającymi się także we Wrocławiu incydentami na tle rasistowskim, nacjonalistycznym.

Głównymi celami projektu jest promowanie wśród dzieci i młodzieży pozytywnych zachowań, wzajemnego szacunku dla innych nacji, przekonań, kultur oraz przeciwdziałanie ksenofobii, dyskryminacji, mowie nienawiści. Kształtowanie postaw tolerancji i zdobycie umiejętności prowadzenia dialogu międzykulturowego, a jednocześnie budzenie dumy z własnej kultury i historii narodowej oraz lokalnej.

Rok szkolny 2013/2014 był rokiem pilotażowym projektu. Wtedy też nastąpiło opracowanie zasad projektu, przygotowanie merytoryczne i metodyczne przez Wrocławskie Centrum Doskonalenia Nauczycieli (dalej: WCDN). Odbył się wyjazd uczniów XV LO we Wrocławiu z metodykiem historii, opracowanie dokumentacji (wnioski i sprawozdania dla UM), wsparcie dyrektorów szkół i nauczycieli w realizacji projektu, ewaluacja częściowa projektu. W kolejnym roku położono nacisk na wsparcie dyrektorów szkół i nauczycieli w realizacji projektu poprzez merytoryczne i metodyczne doskonalenie nauczycieli, konsultacje zbiorowe i indywidualne, konferencje, wyjazdy studyjne, warsztaty, w tym antydyskryminacyjne, z zakresu psychologii, wielokulturowości, historii, edukacji regionalnej (WCDN). Opracowano scenariusze zajęć przez doradców WCDN wspomagających koordynatorów projektu w szkołach. Opracowano materiały pomocnicze dla nauczycieli (pakiety edukacyjne z zakresu przygotowania do wizyt w miejscach pamięci, antydyskryminacji, praw człowieka itp.). Zgodnie z założeniami projektu beneficjentami bezpośrednimi są uczniowie szkół podstawowych, gimnazjów (w latach ich funkcjonowania) oraz szkół ponadgimnazjalnych i nauczyciele szkół wrocławskich. Pośrednio projekt był również skierowany do rodzin uczniów. Do spodziewanych efektów autorzy projektu zaliczyli między innymi: nabycie przez nauczycieli i uczniów umiejętności prowadzenia dialogu międzykulturowego, tak aby w przyszłości stali się ambasadorami tolerancji i dialogu w swoim środowisku rówieśniczym i w mieście, w którym żyją, oraz dostrzeżenie

¹ Materiały projektu „Zachować pamięć. Historia i kultura dwóch narodów”.

wielokulturowej historii Polski, budowanie poczucia dumy i szacunku do minionych dziejów i refleksji, do czego prowadzą postawy ksenofobiczne i nacjonalistyczne, oraz wyposażenie nauczycieli w kompetencje pozwalające na realizację projektu.

Organizacja wycieczki/wyjazdu w ramach projektu „Edukacja w Miejscach Pamięci” składa się z sześciu elementów stałych:

- zgłoszenie wyjścia/wyjazdu do Departamentu Edukacji Urzędu Miejskiego we Wrocławiu,
- przygotowanie merytoryczne szkolnych koordynatorów przez doradców metodycznych WCDN,
- warsztat przed wizytą w miejscu pamięci – nauczyciel koordynator w szkole,
- wizyta w miejscu pamięci,
- podsumowanie wizyty – omówienie i ewaluacja,
- sprawozdanie, rozliczenie finansowe (Urząd Miejski), merytoryczne (WCDN).

W trakcie przygotowania wycieczki omawia się jak najszerszej problematykę, z jaką uczniowie spotkają się w trakcie wyjazdu. Po powrocie z wycieczki należy dokonać ewaluacji, która służy także utrwaleniu wiedzy zdobytej przez uczniów.

Na podmiot koordynujący zostało wybrane Wrocławskie Centrum Doskonalenia Nauczycieli. WCDN zapewnia nauczycielom – szkolnym koordynatorom edukacji w miejscach pamięci:

- materiały edukacyjne przygotowane przez konsultantów i metodyków WCDN,
- udział w wizytach studyjnych do wybranych miejsc pamięci,
- warsztaty z zakresu przygotowania i prowadzenia zajęć edukacyjnych związanych z projektem, wsparcia psychologicznego, ewaluacji zajęć itd.
- wykłady pracowników naukowych Uniwersytetu Wrocławskiego,
- konferencje naukowo-dydaktyczne w zakresie edukacji w miejscach pamięci (odbyły się cztery ogólnopolskie konferencje z udziałem najwybitniejszych znawców tematyki z uczelni wyższych Poznania, Wrocławia, PAN w Warszawie, muzeów, instytucji i ośrodków zajmujących się badaniami nad pamięcią, tożsamością, upamiętnianiem).

Tak jak zaplanowano, wrocławskie szkoły realizują ten projekt przy wsparciu finansowym Departamentu Edukacji we Wrocławiu oraz wsparciu merytorycznym Wrocławskiego Centrum Doskonalenia Nauczycieli. Koordynatorami Wrocławskiego Projektu Edukacja w Miejscach Pamięci są p. Ewa Skrzywanek oraz p. Bartosz Kicki – pracownicy Wrocławskiego Centrum Doskonalenia Nauczycieli.

Początkowo program realizowany był w szkołach podstawowych, gimnazjach i liceach. Po reformie systemu edukacji w 2017 roku w projekcie uczestniczą uczniowie II i III etapu edukacji szkolnej – szkół podstawowych i liceów, a także szkoły branżowe I stopnia. Obecnie o dofinansowanie mają prawo ubiegać się wszystkie szkoły prowadzone przez Gminę Wrocław².

² Departament Edukacji Urzędu Miejskiego we Wrocławiu, Zasady dofinansowania zajęć edukacyjnych wyjazdowych dla uczniów realizujących podstawę programową klasy V oraz

Wrocławskie placówki oświatowe prowadzone przez Gminę Wrocław mogą składać wnioski o dofinansowanie dwa razy w roku szkolnym. Przy takim założeniu z wsparcia finansowego korzystają dwie klasy lub dwie grupy uczniów rocznie z każdej szkoły przystępującej do projektu na poziomie szkół ponadpodstawowych. Po reformie systemu oświaty w szkołach podstawowych o dofinansowanie mogą się ubiegać w jednej edycji (wiosennej lub jesiennej) dwie klasy – jedna V i jedna VIII, czyli w ciągu roku szkolnego w projekcie mogą wziąć udział cztery klasy. Wynika to z włączenia klas I i II gimnazjum do szkoły podstawowej i przesunięcia tym samym pieniędzy w budżecie. Przy wprowadzaniu projektu nie było ograniczenia liczby grup, klas z jednej szkoły, jednak kwoty dofinansowania były niższe – 6000 zł dla jednej klasy. Powodowało to, że w projekcie mogła uczestniczyć większa grupa uczniów. Z jednej szkoły np. w edycji wiosennej miało możliwość wziąć udział pięć czy sześć klas. Zgodnie z założeniami w ten sposób projekt był powszechny i ogólnodostępny.

4. Zasady udziału szkół we wrocławskim programie „Edukacja w Miejscach Pamięci”

Szkoły podstawowe realizują zajęcia edukacyjne, tzw. ścieżki kulturowe, przede wszystkim w Dzielnicy Wzajemnego Szacunku Czterech Wyznań we Wrocławiu. Fundacja Dzielnicy Wzajemnego Szacunku Czterech Wyznań na potrzeby projektu przygotowała program dla szkół pod nazwą „Warsztaty dialogu w Dzielnicy Wzajemnego Szacunku Czterech Wyznań. Klasa V”. Dzięki programowi zwiedzanie tego wyjątkowego miejsca stało się czymś więcej – spotkaniem z przedstawicielami społeczności luterkańskiej, prawosławnej, żydowskiej i katolickiej. Jest to niezwykle ważne, gdyż kluczowe w edukacji na rzecz tolerancji jest kształtowanie szacunku nie tyle do abstrakcyjnie pojętych wyznań, religii, ale do ludzi je reprezentujących i znajdujących się w realnych przestrzeniach charakterystycznych dla poszczególnych konfesji. Ponadto uczniowie otrzymują materiały edukacyjne, pomocne w realizacji zajęć, a każda szkoła – drukowany przewodnik po Dzielnicy Wzajemnego Szacunku.

Obecne klasy ósme szkoły podstawowej (dawne gimnazja) i szkoły ponadpodstawowe realizują następujący schemat działań:

- udział uczniów w warsztatach na terenie szkoły, przygotowujących do wizyty w miejscu pamięci, zarówno merytorycznie, jak i emocjonalnie (za organizację i przeprowadzenie warsztatów odpowiadają szkolni koordynatorzy programu),
- wizyta w miejscach pamięci: wcześniej dla gimnazjalistów, a obecnie klas ósmych – jednodniowa, dla uczniów szkół ponadgimnazjalnych, a obecnie ponadpodstawowych – dwudniowa, odwiedzenie zarówno miejsc historii tragicznej w swej wymowie, np. obóz zagłady, cmentarz wojenny, miejsce kaźni, jak i przykłady

VIII szkoły podstawowej w ramach projektu „Edukacja w Miejscach Pamięci”, w roku szkolnym 2019/2020; Departament Edukacji Urzędu Miejskiego we Wrocławiu, Zasady dofinansowania zajęć edukacyjnych wyjazdowych dla szkół ponadpodstawowych w ramach projektu „Edukacja w Miejscach Pamięci”, w roku szkolnym 2019/2020.

z historii wskazujące nam, także dzisiaj, drogę i będące chlubą z naszej przeszłości, np. Kościoły Pokoju – szacunek, przykłady współdziałania, zabytki związane z Konstytucją 3 Maja itp.

- każdy wyjazd powinien być podsumowany (od krótkich refleksji po dyskusje w szkole, wypracowania, reportaże, pogadanki czy przedstawienie wybranego miejsca pamięci młodszym kolegom w formie prezentacji, wystawy).

Bardzo ważny z punktu widzenia nauczycieli jest fakt, że kierownik wycieczki może sam zorganizować cały wyjazd, poczynając od kupna biletów, rezerwacji miejsc noclegowych czy wyboru zwiedzanych obiektów, lub też skorzystać z gotowych ofert biur podróży. Bardzo dobrym rozwiązaniem, ułatwiającym planowanie wycieczki, jest fakt, że szkoły mogą wnioskować o dofinansowanie wyjazdu jesiennego do 30 czerwca, a wyjazdu wiosennego – do 15 stycznia danego szkolnego. Wtedy organizatorzy wiedzą, czy otrzymają środki na wyjazd, i przystępują do rezerwacji miejsc noclegowych bądź zamawiają bilety do zwiedzanych obiektów. Przy organizacji wyjazdu zalecane jest korzystanie z najtańszego transportu i miejsca noclegowego. Z pewnością oczywisty jest wybór przejazdu pociągiem do Warszawy czy Krakowa, natomiast przy planowaniu wyjazdu do Sztutowa czy na Majdanek decyzja jest trudniejsza. Ma na to wpływ odległość, czas przejazdu lub brak bezpośrednich połączeń. Przy wyborze miejsca wycieczki koszt biletów wstępu również odgrywa ważną rolę. Zgodnie z rozporządzeniem Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 1 sierpnia 2016 r. tylko do trzech muzeów martyrologicznych wstęp jest bezpłatny. Są to: Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, Państwowe Muzeum na Majdanku w Lublinie i Muzeum Stutthof w Sztutowie³.

5. Miejsca pamięci w Polsce odwiedzane przez uczniów w ramach projektu „Edukacja w Miejscach Pamięci”

Przed reformą systemu oświaty uczniowie szkół podstawowych zwiedzali Wrocław i najbliższą okolicę miasta: Dzielnicę Wzajemnego Szacunku, Panoramę Racławicką, Cmentarz Żydowski, a młodzież szkół gimnazjalnych – obóz pracy w Opolu-Łambinowicach, Zamek Piastów Śląskich w Brzegu, obóz koncentracyjny Gross-Rosen w Rogoźnicy, Krzyżową, Lubiąż, Wałbrzych.

Po reformie systemu oświaty (1 września 2017 r.) trasy wycieczek zostały zmienione i dostosowane do poziomu edukacji (tab. 1).

W szkołach ponadpodstawowych program skierowany jest do klas II. Od stycznia 2019 roku maksymalna kwota dofinansowania wynosi 7000 złotych, a w wycieczce powinno wziąć udział więcej niż 20 osób. Miasto przeznaczyło na realizację projektu 700 tysięcy złotych⁴. W latach poprzednich kwota dofinansowania do wyjazdu jednej

³ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego RP, z dnia 1 sierpnia 2016 r. w sprawie wykazu państwowych muzeów martyrologicznych, do których wstęp jest bezpłatny.

⁴ Materiały Działu Projektów Edukacyjnych Departamentu Edukacji Urzędu Miejskiego we Wrocławiu, Departament Edukacji Urzędu Miejskiego we Wrocławiu, strona internetowa Miasta.

grupy wynosiła 6000 złotych. Dofinansowanie jest do wyjazdu dwudniowego. Kwota dofinansowania obejmuje przejazd, nocleg, wyżywienie, bilety wstępów, ubezpieczenie, koszty wynagrodzenia przewodnika po muzeum. Miejsca wycieczek do obowiązkowych miejsc pamięci zawiera tabela 2. W szkołach branżowych I stopnia uczniowie klas II mogą wziąć udział w wyjeździe jednodniowym lub standardowo w wyjeździe dwudniowym do wybranych miejsc (tab. 3).

Tab. 1. Miejsca realizacji zajęć edukacyjnych dla uczniów szkół podstawowych.

Źródło: Departament Edukacji Urzędu Miejskiego we Wrocławiu

Poziom	Klasa	Miejsce realizacji zajęć	Maksymalna kwota [PLN]
Szkoła podstawowa	V	Dzielnica Wzajemnego Szacunku Czterech Wyznań	550
Szkoła podstawowa	V	Inne po uzgodnieniu z doradcami metodycznymi WCDN	550
Szkoła Podstawowa	VIII	Rogoźnica (były obóz Gross-Rosen) i Kościół Pokoju w Świdnicy lub Jaworze, zamek Książ lub kompleks Riese	1500
Szkoła Podstawowa	VIII	Brzeg (zamek Piastów Śląskich) lub Opole-Łambinowice – Centralne Muzeum Jeńców Wojennych, Nysa	1500
Szkoła Podstawowa	VIII	Inne zaproponowane przez nauczyciela po konsultacjach z doradcami WCDN	1500

Tab. 2. Miejsca realizacji zajęć edukacyjnych obowiązkowych dla klas II liceum ogólnokształcącego.

Źródło: Departament Edukacji Urzędu Miejskiego we Wrocławiu

Kierunek	Miejsce Pamięci – obowiązkowo jedno z wymienionych
Oświęcim	Auschwitz-Birkenau
Kraków	Muzeum Fabryka Schindlera
Warszawa	Były niemiecki obóz zagłady w Treblince, Muzeum i cmentarz w Palmirach, więzienie na Pawiaku i areszt śledczy Gestapo przy alei Szucha, Cytadela
Lublin	Były obóz koncentracyjny, obecnie Państwowe Muzeum na Majdanku, Muzeum i Miejsce Pamięci w Bełżcu, Muzeum i Miejsce Pamięci w Sobiborze
Trójmiasto	Muzeum Stutthof w Sztutowie, Muzeum Poczty Gdańskiej w Gdańsku
Poznań	Muzeum Martyrologiczne w Żabikowie, były niemiecki obóz zagłady w Chełmnie nad Nerem
Łódź	Były niemiecki obóz zagłady w Chełmnie nad Nerem, stacja Radegast

Tab. 3. Propozycje miejsc wycieczek jednodniowych dla klas II szkół branżowych.

Źródło: Departament Edukacji Urzędu Miejskiego we Wrocławiu

Miejsce	Maksymalna kwota dofinansowania [PLN]
Rogoźnica (obóz Gross-Rosen), Świdnica (Kościół Pokoju), Jawor (Kościół Pokoju), Zamek Książ, kompleks Riese	1500
Opole-Łambinowice, Brzeg („Śląski Wawel”), Nysa	1500
Inne zaproponowane przez nauczyciela po konsultacjach z doradcami WCDN	1500

W terminie 14 dni po przyjeździe z wycieczki szkoła jest zobowiązana do złożenia do Departamentu Edukacji UM Wrocławia sprawozdania finansowego, a także sprawozdania merytorycznego do koordynatorów projektu w WCDN zgodnie z wytycznymi regulaminu projektu „Edukacja w Miejscach Pamięci”. Organizując wyjazd do obligacyjnych dla poziomu edukacyjnego miejsc pamięci, wrocławscy koordynatorzy zwracają uwagę na możliwość zwiedzania dodatkowych miejsc (tab. 4).

Tab. 4. Miejsca rekomendowane dodatkowo do odwiedzenia przez WCDN w ramach pobytu dla klas II liceum ogólnokształcącego. Źródło: Departament Edukacji Urzędu Miejskiego we Wrocławiu

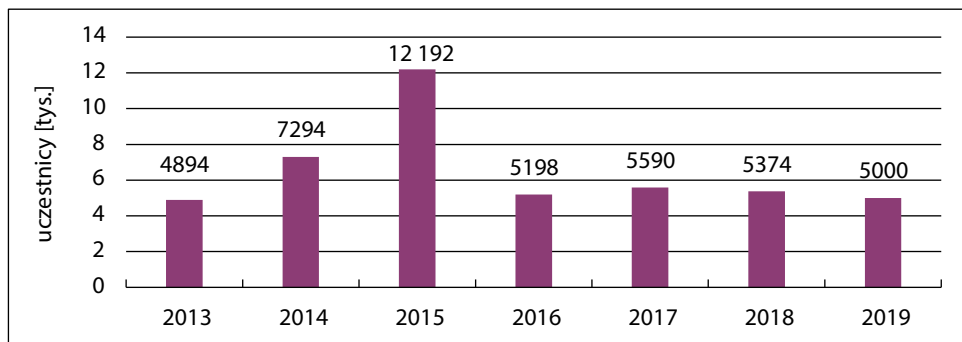
Kierunek	Miejsca dodatkowo warte odwiedzenia
Oświęcim	Centrum Żydowskie w Oświęcimiu, wystawa Klisze Pamięci-Labirynty Pamięci Mariana Kołodzieja w Harmężach
Kraków	Radiostacja w Gliwicach, krakowski Kazimierz, kopiec Piłsudskiego, Wawel, Żydowskie Muzeum Galicja, teren getta i obozu Płaszów, Tarnów – Muzeum Etnograficzne, Muzeum im. Ulmów w Markowej
Warszawa	Muzeum Polin i teren getta warszawskiego, Muzeum Powstania Warszawskiego, Zamek Królewski, Pałac Prezydencki, Belweder, Łazienki, Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, Muzeum Katyńskie, Miejsce Pamięci w Jedwabnem
Lublin	zespół synagogałny we Włodawie, ośrodek Brama Grodzka w Lublinie, Zamek Lubelski, Muzeum im. Ulmów w Markowej, Tarnów – Muzeum Etnograficzne
Trójmiasto	Miejsce Pamięci Piaśnica, Muzeum Emigracji Gdynia, Westerplatte, Twierdza Wisłoujście, Puck, schrony w Jastarni, Muzeum Obrony Wybrzeża w Helu, Muzeum II wojny światowej w Gdańsku, Europejskie Centrum Solidarności
Poznań	Muzeum Powstania Poznańskiego Czerwiec 1956, Gniezno, Lednica, Biskupin, teren Targów Poznańskich, Fort Winiary, Muzeum Adama Mickiewicza w Śmiełowie, Międzyrzecki Rejon Umocniony-Pętla Borysińska lub Pniewo
Łódź	Teren getta łódzkiego, Cmentarz żydowski, Park Ocalałych, Centrum Dialogu im. Marika Edelmana, Pomnik Martyrologii Dzieci

6. Uczestnictwo uczniów szkół wrocławskich w wyjazdach do miejsc pamięci w Polsce

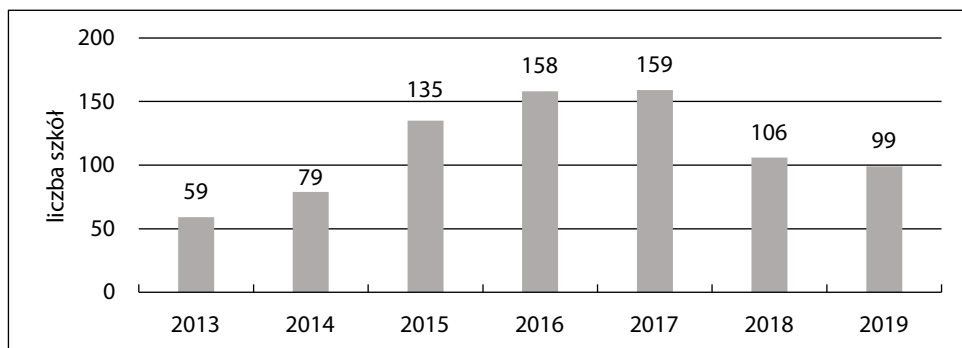
Według danych uzyskanych od Pani Jolanty Bednarskiej, kierownika Działu Projektów Edukacyjnych Departamentu Edukacji Urzędu Miejskiego Wrocławia, od 2013 r. w przedsięwzięciu wzięło udział ponad 45000 uczniów. Największa grupa młodzieży uczestniczyła w wyjazdach edukacyjnych w 2015 roku. Było to 12 192 uczniów (ryc. 1) z 135 szkół (ryc. 2).

Koszty poniesione przez Gminę Wrocław od 2013 r. to około 4 600 000 PLN (ryc. 3). Obecnie Gmina Wrocław pokrywa 100% kosztów wyjazdów szkół podstawowych, natomiast uczniowie szkół ponadpodstawowych dopłacają nie więcej niż 50 PLN do dwudniowego wyjazdu. W przypadku trudnej sytuacji finansowej uczniowie szkół średnich mogą skorzystać z pełnego dofinansowania – po decyzji dyrektora szkoły.

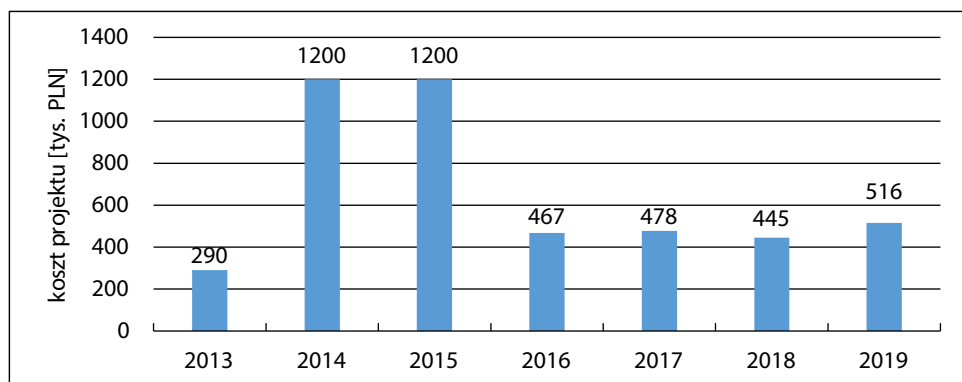
Wśród najczęściej wymienianych miejsc, które uczniowie poznają, są Oświęcim, Warszawa, Kraków. Rzadziej natomiast pojawia się Sztutowo i Lublin. Mają na to wpływ przede wszystkim względy logistyczne: odległość od Wrocławia, bezpośrednie połączenie kolejowe Wrocławia z wybranym miejscem, a także położenie zwiedzanych obiektów

Ryc. 1. Liczba uczniów szkół wrocławskich biorących udział w wycieczkach w miejscu zamieszkania i wyjazdach turystycznych do miejsc pamięci – w latach 2013–2019. Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Departamentu Edukacji Urzędu Miejskiego we Wrocławiu

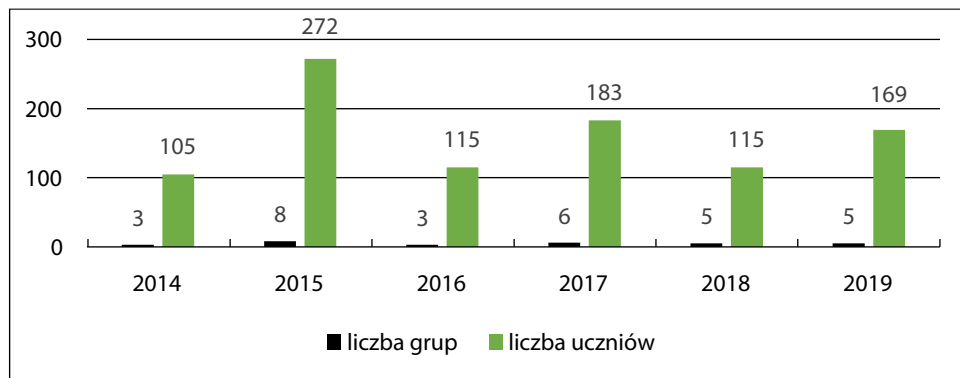

Ryc. 2. Liczba wrocławskich szkół biorących udział w wycieczkach w miejscu zamieszkania i wyjazdach do miejsc pamięci w latach 2013–2019. Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Departamentu Edukacji Urzędu Miejskiego we Wrocławiu

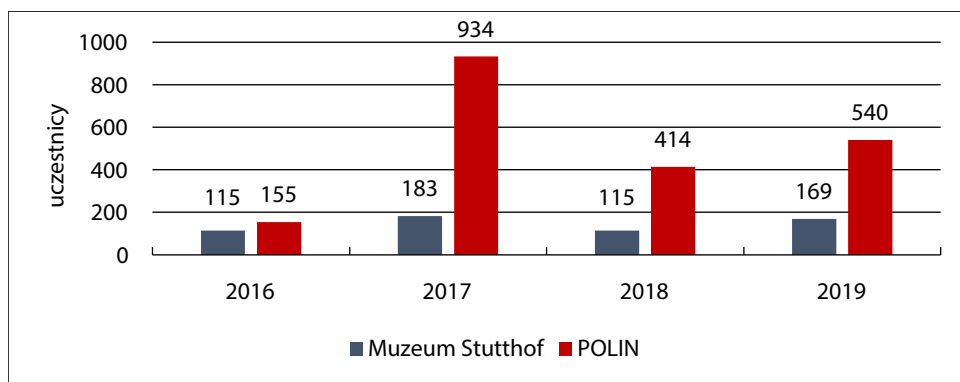
Ryc. 3. Koszt projektu Edukacja w Miejscach Pamięci w latach 2013–2019. Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Departamentu Edukacji Urzędu Miejskiego we Wrocławiu

blisko centrum dużych miast. Obecnie czas jazdy pociągiem z Wrocławia do Sztutowa czy Lublina jest ponad dwa razy dłuższy niż czas przejazdu z Wrocławia do Krakowa. Sztutowo odwiedza rocznie kilka szkolnych grup z Wrocławia (ryc. 4). Jednak jest ich niewiele w porównaniu do liczby grup odwiedzających Warszawę (ryc. 5) czy Krakowa. Należałoby zastanowić się, jak zwiększyć zainteresowanie wyjazdami szkolnymi do tego byłego niemieckiego obozu koncentracyjnego.

Ryc. 4. Liczba grup szkolnych/uczniów z Wrocławia zwiedzających obóz Stutthof w latach 2014–2019.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Biura Obsługi Zwiedzających Muzeum Stutthof

Ryc. 5. Liczba uczniów z Wrocławia zwiedzających były obóz Stutthof oraz Muzeum POLIN w latach 2016–2019.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych udostępnionych przez Muzeum Stutthof oraz Muzeum POLIN

Program „Edukacja w Miejscach Pamięci” z założenia miał być powszechny. W początkowych latach tak było. W szkołach na poszczególnych etapach edukacji w wyjazdach mogła brać udział dowolna liczba klas, a tym samym uczniów. Spowodowało to, że liczba uczestników od momentu wprowadzenia programu w roku 2013 do roku 2015 podwoiła się. Od roku 2016 kwota przyznana przez miasto została zmniejszona prawie trzykrotnie (z 1 200 000 do około 450 000 PLN) z jednoczesnym

wprowadzeniem zmian do regulaminu programu. Po tych zmianach tylko jedna klasa z danej szkoły bierze udział w edycji jesiennej lub wiosennej programu. Liczba szkół biorących udział w programie nadal była duża, jednak nastąpił spadek liczby uczestników. Po reformie edukacji zlikwidowano gimnazja, wydłużono naukę w szkołach podstawowych, stąd mniejsza liczba szkół, natomiast liczba uczestników utrzymuje się na podobnym poziomie. Pokazuje to, że program cieszy się w szkołach bardzo dużym zainteresowaniem. Z rozmowy z p. Bartoszem Kickim wynika, że ponad połowa szkół bierze udział w programie od początku, a te, które przystąpiły do projektu później, uczestniczą w kolejnych edycjach.

Z punktu widzenia nauczyciela-organizatora takich wyjazdów nasuwa się pytanie o kryterium naboru uczestników w szkołach i dostępność takiego wyjazdu dla ucznia po wprowadzeniu zapisu o jednej klasie w edycji w ciągu roku szkolnego. Szkoły radzą sobie z tym problemem różnie.

W wybranych ponadpodstawowych szkołach wrocławskich (11 placówek) o różnym profilu nauki została przeprowadzona we wrześniu 2020 roku ankieta dotycząca partycypacji tych szkół w projekcie. W ankiecie zawarto pytania odnośnie do czasu uczestnictwa szkoły w programie, liczby uczniów biorących udział w wyjazdach oraz zwiedzanych obiektów, a także aspektów logistycznych. Wyniki ankiet pokazują, że większość ankietowanych szkół uczestniczy w programie od jego pierwszej edycji. Zazwyczaj odbywają się dwa wyjazdy w roku szkolnym, zarówno w pierwszym, jak i drugim semestrze nauki, a uczestniczy w nich od 60 do 90 uczniów. Najczęściej odwiedzane są: Obóz Zagłady Auschwitz-Birkenau, obiekty w Warszawie – Muzeum POLIN, Mauzoleum Palmiry, Pawiak, i Gdańsku – Muzeum Stutthof w Sztutowie.

W wyjazdach uczestniczą chętni uczniowie, a profil klasy ma drugorzędne znaczenie. W przeważającej liczbie odpowiedzi nauczyciele wskazali, że raczej rzadko korzystają z biur podróży w organizacji wyjazdu. Opiekunowie uczniów w czasie wycieczki to przede wszystkim nauczyciele historii i wiedzy o społeczeństwie, a także wychowawcy, zaś w jednej ze szkół są to nauczyciele języka niemieckiego.

Z przeprowadzonych ankiet wynika, że wyjazdy w ramach wrocławskiego projektu „Edukacja w Miejscach Pamięci” stanowią atrakcyjną alternatywę dla klasycznych wyjazdów turystycznych, zarówno pod względem merytorycznym, jak i społecznym. Na pytanie odnośnie do zalet i wad projektu podkreślano ważną rolę, jaką odgrywa program w kształtowaniu świadomości społecznej, wychowaniu w duchu tolerancji, walce z patologiami życia społecznego m.in.: skrajnymi ruchami narodowymi. Podkreślano rolę wyjazdów w integrowaniu się uczniów oraz możliwość poznania miejsc, których młodzież prywatnie by nie odwiedziła, oraz że udział w program daje szansę na kontakt z „żywą historią” i pomaga w realizacji podstawy programowej umożliwiając przeprowadzenie doskonałych lekcji historii. Podkreślano, że doskonale przygotowani przewodnicy potrafią wspaniale przybliżyć zwiedzane obiekty. Znamienne jest, że wśród wad zostały wymienione głównie ograniczenia finansowe (zbyt mały budżet programu) i związane z tym ograniczenie czasu wyjazdu i z konieczności ograniczona liczba uczestników w projekcie. Jedna z odpowiedzi wskazywała na potrzebę przywrócenia możliwości wyjazdów dla wszystkich klas drugich szkół

średnich, tak jak to miało miejsce w latach 2013–2014. Inna wskazywała na brak wad projektu i podkreślała, że najważniejsze jest, aby projekt został przywrócony, gdy tylko jego realizacja będzie możliwa.

7. Działania towarzyszące programowi „Edukacji w Miejscach Pamięci”

Wprowadzenie do wrocławskich szkół innowacyjnego projektu „Edukacja w Miejscach Pamięci” wiąże się dodatkowo z organizacją wielu wydarzeń towarzyszących (warsztaty, dyskusje, konferencje, szkolenia dla nauczycieli), których celem jest wymiana doświadczeń oraz popularyzacja tej formy edukacji.

„Edukacja w Miejscach Pamięci” realizuje się także w przestrzeni miejskiej Wrocławia i ma na celu zwrócenie uwagi nauczycieli, uczniów, a pośrednio także mieszkańców miasta (rodzice uczniów) na ważne dla historii naszego miasta postaci i miejsca (opieka szkół, seniorów, harcerzy itp. nad grobami, tablicami, pomnikami). Odbył się już, organizowany przez WCDN, kurs doskonalący dla nauczycieli – miejsca pamięci w przestrzeni miejskiej Wrocławia (pomniki, cmentarze). Aktywność edukacyjna skupia się również na przedwojennej Polonii wrocławskiej – konferencje, spotkania ze świadkami historii, obchody rocznic, dbałość o miejsca i groby (WCDN we współpracy z TMW, szkołami, ZHP, Centrum Historii Zajezdnia i in.).

Na początku roku szkolnego organizowana jest przez Wrocławski Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli konferencja wprowadzająca, na której przedstawiane są zasady projektu, a na jego koniec konferencja podsumowująca. Jest to dobra praktyka, ponieważ pozwala na wymianę doświadczeń, refleksji związanych z programem, ale także na wymianę między nauczycielami doświadczeń odnośnie do aspektów logistycznych, np. miejsc noclegowych (dobra jakość i niska cena) lub numery telefonów do przewodników miejskich czy adresów punktów gastronomicznych.

Opinia nauczycieli i uczniów jest brana pod uwagę przy wprowadzeniu zmian do regulaminu np. odnośnie do kwoty dofinansowania czy miejsc, które uczestnicy odwiedzają.

Dla lepszego przygotowania nauczycieli do pełnienia roli szkolnych koordynatorów i zrozumienia tematu zorganizowano wyjazdy (5) dla każdorazowo 30–40 nauczycieli. Były to dwukrotnie wycieczki szkoleniowe do Auschwitz, Łambinowic, Gross-Rosen i Świdnicy oraz Łodzi.

Według Roberta Szuchta z działu edukacji Muzeum Historii Żydów Polskich wizyta bez przygotowania w miejscach pamięci sprawia, że dzieciom wyrządza się krzywdę. Wprowadzenie do programu wycieczki szkolnej miejsca martyrologicznego jak Auschwitz czy Bełżec powinno być przemyślane, a uczniowie wcześniej wyposażeni w wiedzę o miejscu, do którego jadą, i przygotowani psychicznie na to, co zobaczą (Śmigiel 2011). Nie bez znaczenia jest fakt, że bardzo trudno jest opowiedzieć o bólu, cierpieniu, śmierci, dlatego ośrodki doskonalenia nauczycieli we Wrocławiu, Kielcach i Warszawie organizują kursy dla nauczycieli przygotowujące do pracy z dziećmi i młodzieżą w miejscach pamięci. Pomysłodawczyni i koordynatorka wrocławskiego

projektu realizowanego wspólnie Fundacją Dzielnica Wzajemnego Szacunku Czterech Wyzwań p. Ewa Skrzywanek wielokrotnie dzieliła się swoim doświadczeniem z nauczycielami z innych ośrodków doskonalenia nauczycieli.

W Kielcach odbył się kurs doskonalący „Edukacja w miejscach pamięci. Przestrzeń uświadomiona i doświadczona”. W programie kursu znalazły się między innymi:

- Edukacja w miejscach pamięci a realizacja podstawy programowej kształcenia ogólnego. Główne założenia, korzyści dla ucznia i nauczyciela.
- Przygotowanie się do wizyty w miejscach pamięci i problemów, jakie mogą wystąpić podczas wizyty. Psychologiczny aspekt wizyty w dawnych obozach koncentracyjnych i w obozach zagłady oraz różne formy podsumowania zajęć.
- Prezentacja przykładu dobrej praktyki – wrocławskiego projektu Edukacja w Miejscach Pamięci.
- Propozycje realizacji zajęć z uczniami w miejscach pamięci w Kielcach i w regionie świętokrzyskim.

Szkolenia dla nauczycieli odbywają się także w Olsztynie. Muzeum Stutthof w Sztutowie, Ambasador Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN w Warszawie oraz Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli w Olsztynie zorganizowali np. w 2017 roku dwuczęściowe seminarium pt. „Miejsca pamięci w edukacji historycznej”. Podczas seminarium dla nauczycieli i edukatorów m.in. dr Marcin Owsński, kierownik Działu Oświatowego Muzeum Stutthof, wygłosił prelekcję pt. „Stutthof... Czy to jest ważne?”, zaś dr Iwona Józwiak z Ośrodka Doskonalenia Nauczycieli przedstawiła prezentację na temat „Dziedzictwo żydowskie na Warmii i Mazurach inspiracją do pracy z dziećmi i młodzieżą olsztyńskich szkół – zarys tematyki”. Drugą część seminarium stanowił wyjazd szkoleniowy dla uczestników do Muzeum Stutthof w Sztutowie.

Dodatkowo bardzo znaczącym wydarzeniem była zorganizowana 17 listopada 2017 r. we Wrocławiu konferencja naukowo-dydaktyczna poświęcona edukacji w miejscach pamięci. Organizatorzy – Biuro Upamiętniania Walk i Męczeństwa IPN Oddział we Wrocławiu oraz Wrocławskie Centrum Doskonalenia Nauczycieli – zaprosili do udziału nauczycieli, edukatorów oraz pracowników instytucji oświatowych i muzealnych⁵. Konferencja miała na celu zarówno wymianę doświadczeń, jak i refleksję nad rolą miejsc pamięci w procesie nauczania. Głos zabrali między innymi Rafał Dutkiewicz (ówczesny Prezydent Wrocławia), Krzysztof Kawalec, Dyrektor Oddziału Instytutu Pamięci Narodowej we Wrocławiu, Roman Kowalczyk, Dolnośląski Kurator Oświaty, oraz zaproszeni przedstawiciele miejsc martyrologii, np. Andrzej Kacorzyk, wicedyrektor Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau, oraz nauczyciele.

⁵ Materiały ogólnopolskiej konferencji „Edukacja w miejscach pamięci. Pamięć, miejsca, ludzie” – Wrocław, 17 listopada 2017.

8. Inne programy turystyki edukacyjnej do miejsc pamięci realizowane przez podmioty samorządowe w Polsce

Warto podkreślić, że wrocławski program znalazł swoich naśladowców. Na przykład w Małopolsce powstał projekt Małopolskiego Urzędu Marszałkowskiego i Międzynarodowego Domu Spotkań Młodzieży w Oświęcimiu pt. „Małopolska Pamięć”, w ramach którego odbywają się wyjazdy młodzieży do byłego obozu Auschwitz-Birkenau i Sobiboru. W Szamotułach, w ramach projektu powiatowego, organizowane są wyjazdy uczniów do byłego obozu Zagłady Kulmhof w Chełmnie nad Nerem oraz obozu karno-śledczego w Żabikowie. Natomiast w Warszawie od 2019 r. podobny projekt jest realizowany pod nazwą „Podróż Pamięci” i obejmuje wizyty studyjne uczniów w Muzeum – Miejsce Pamięci Palmiry oraz Muzeum Walki i Męczeństwa w Treblince.

W lutym 2016 roku w Kielcach został pilotażowo wprowadzony pokrewny program pt. „Śladami Pamięci – nauczanie w miejscach pamięci”. Uczniowie szkół podstawowych (klasy trzecie i szóste) oraz trzecie klasy gimnazjum mogły poznać najważniejsze miejsca dla historii Polski, odpowiednio w Kielcach i regionie świętokrzyskim. Autorzy projektu, który realizowany jest już stale, zakładają, że będzie on działaniem wieloletnim, powszechnym i systemowym. Organizatorami kieleckiego projektu są dwie instytucje: Ośrodek Myśli Patriotycznej i Obywatelskiej w Kielcach oraz Ośrodek Doradztwa Metodycznego i Doskonalenia Metodycznego w Kielcach. Działania realizowane są pod patronatem Prezydenta Miasta Kielce. W projekcie według danych z września 2019 wzięło udział około 15 tysięcy uczniów⁶.

Zmniejszona liczba wizyt na poziomie gimnazjum wiosną miała prawdopodobnie związek z reformą systemu edukacji (tab. 5). W roku szkolnym 2018/2019 podczas edycji wiosennej funkcjonował ostatni rocznik gimnazjum, zaś drugim czynnikiem, który miał wpływ na organizację wycieczek, był strajk nauczycieli w Polsce. Oba projekty „Edukacja w Miejscach Pamięci”, wrocławski i kielecki, to cenna lekcja patriotyzmu oraz możliwość poznania miejsc ważnych w historii naszego kraju, miejsc, które kształtowały polską tożsamość: indywidualną, lokalną i narodową. W połączeniu z lekcją tolerancji i szacunku dla odmienności inicjatywy te stanowią ważny element wychowania i edukacji. Udział w tych projektach przyczynia się do walki z ksenofobią w społeczeństwie.

Tab. 5. Liczba odwiedzin miejsc pamięci oraz liczba klas uczestniczących w programie kieleckim.
Źródło: opracowanie własne na podstawie <http://ompio.pl/wzieli-udzial/>

	Liczba wizyt szkół podstawowych	Liczba klas	Liczba wizyt gimnazjów	Liczba klas
Jesień 2018	22	32	17	29
Wiosna 2019	39	65	10	11
Jesień 2019	44	62	-	-

⁶ Regulamin dofinansowania programu kieleckiego.

9. Podsumowanie

Turystyka szkolna, a zwłaszcza edukacyjna, stanowi nieodłączną część procesu dydaktycznego. Ma ogromny wpływ na postrzeganie przez młodych ludzi współczesnego świata, zrozumienie historii regionu, kraju, poczucie tożsamości kulturowej. Wzbogaca, obrazuje i urozmaica teoretyczną część podstaw programowych, zaspokajając potrzebę poznawczą uczestników. Rozbudzanie poczucia tożsamości narodowej jest konieczne zwłaszcza w XXI wieku, kiedy obserwujemy powszechną globalizację. Zachodzi potrzeba podejmowania przez nauczycieli działań mających na celu podtrzymywanie i kultywowanie ochrony dziedzictwa kulturowego. Edukacja poprzez turystykę szkolną i krajoznawstwo jest także narzędziem do kształtowania postaw obywatelskich i patriotycznych wśród dzieci i młodzieży.

Zaangażowanie nauczycieli, chęć podejmowania się dodatkowych zadań wpływa na rozwój turystyki szkolnej, a przez to na lepsze zrozumienie i percepcję otaczającego świata przez młodych ludzi. Przy znaczącym wsparciu finansowym władz miasta, a w tym konkretnym przypadku Gminy Wrocław, można lepiej kształtować przyszłe pokolenia i wpływać na wzrost wzajemnego szacunku, empatii, budując jednocześnie poczucie tożsamości narodowej. Temu wszystkiemu sprzyja innowacyjny, wrocławski projekt: „Edukacja w Miejscach Pamięci”, a fakt, że znajduje naśladowców, potwierdza wagę i potrzebę takiego wsparcia przez władze samorządowe nauczycieli w kształtowaniu postaw dzieci i młodzieży już na wczesnym etapie edukacji. Podkreślić należy, że innowacyjny, wrocławski projekt cieszy się dużym zainteresowaniem, a, co ważniejsze dużym uznaniem, wśród uczniów i nauczycieli wrocławskich szkół. W projekcie od października 2013 r. do grudnia 2019 r. wzięło udział 45 786 uczniów ze szkół i placówek oświatowych prowadzonych przez Miasto Wrocław. Program jest finansowany przez Gminę Wrocław i od roku 2013 przeznaczono na jego realizację ok. 4 650 000 PLN. Przygotowanie projektu i wsparcie merytoryczne zapewnia Wrocławskie Centrum Doskonalenia Nauczycieli.

Literatura

- Affelt W.J., 2018. Miejsca pamięci w zasobie kulturowego dziedzictwa techniki. W: B. Szmygin (red.), Miejsca pamięci – definiowanie, interpretacja, ochrona. PKN ICOMOS, Muzeum Łazienki Królewskie, Politechnika Lubelska, Warszawa–Lublin.
- Błaszczak I., 2014. Znaczenie wycieczek szkolnych w wychowaniu i kształceniu uczniów klas początkowych szkoły podstawowej. Zeszyty Naukowe. Turystyka i Rekreacja 1 (13), 83–91.
- Czerwiński J., 2015. Podstawy turystyki. CeDeWu, Warszawa.
- Departament Edukacji Urzędu Miejskiego we Wrocławiu, Zasady dofinansowania zajęć edukacyjnych wyjazdowych dla szkół ponadpodstawowych w ramach projektu „Edukacja w Miejscach Pamięci”, w roku szkolnym 2019/2020, URL: <https://www.wroclaw.pl/files/edukacja/miejsca-pamieci-2020/Zasady%20dofinansowania%20%20-%20szkoly%20ponadpodstawowe.pdf> (data dostępu: 2020-07-10).
- Departament Edukacji Urzędu Miejskiego we Wrocławiu, Zasady dofinansowania zajęć edukacyjnych wyjazdowych dla uczniów realizujących podstawę programową klasy V oraz VIII szkoły podstawowej w ramach projektu „Edukacja w Miejscach Pamięci”, w roku szkolnym 2019/2020, URL: <https://www.wroclaw.pl/files/edukacja/miejsca-pamieci-2020/Zasady%20dofinansowania%20-%20szkoly%20podstawowe.pdf> (data dostępu: 2020-07-10).

- Ehmann A., 2000. Auseinandersetzung mit Nationalsozialismus und Holocaust in der historisch-politischen Bildung. Wo stehen wir – was bleibt – was ändert sich?, W: B. Fechner, G. Kößler, T. Lieberz-Groß (red.), „Erziehung nach Auschwitz”. In der multikulturellen Gesellschaft. Pädagogische und soziologische Annäherungen. asBeltz Juventa, München.
- Hirsch M., 2011. Pokolenie postpamięci. Didaskalia. Gazeta Teatralna 105, 28–36.
- Izrael wysłał więcej uczniów do Polski. „Wyjazdy wzmacniają tożsamość żydowską”. Wprost 2011-07-26, URL: <https://www.wprost.pl/swiat/254986/izrael-wysle-wiecej-uczniow-do-polski-wyjazdy-wzmacniaja-tozsamosc-zydowska.html> (data dostępu: 2020-07-10).
- Kończyk L., 2012. Pedagogika (miejsc) pamięci. Ogrody Nauk i Sztuk 2, 123–130.
- Kowalczyk A., 2000. Geografia turystyki. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kranz T., 2002. Edukacja historyczna w miejscach pamięci. Państwowe Muzeum na Majdanku, Lublin.
- Kranz T., 2005. Pedagogika miejsc pamięci, W: T. Pilch (red. nauk.), Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku, t. IV. Żak, Warszawa, 170–172.
- Kranz T., 2010. Pedagogika pamięci. Nigdy Więcej 18, 35.
- Kranz T., 2012. Pedagogika pamięci jako forma edukacji muzealnej. W: T. Kranz (red.), Wizyty edukacyjne w Państwowym Muzeum na Majdanku. Poradnik dla nauczycieli. Państwowe Muzeum na Majdanku. Lublin, URL: http://www.majdanek.eu/media/files/education/1/pedagogika_pamieci_jako_forma_edukacji_muzealnej.pdf (data dostępu: 2020-09-15).
- Markiewicz-Patkowska J., Oleśniewicz P., Widawski K., Widawska G., 2018. Edukacyjna funkcja turystyki senioralnej. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas. Pedagogika 16, 259–267.
- Materiały Działu Projektów Edukacyjnych Departamentu Edukacji Urzędu Miejskiego we Wrocławiu (w posiadaniu autorki).
- Materiały ogólnopolskiej konferencji „Edukacja w miejscach pamięci. Pamięć, miejsca, ludzie” – Wrocław, 17 listopada 2017, URL: <https://wroclaw.ipn.gov.pl/wro/aktualnosci/42727,Ogolnopolska-konferencja-Edukacja-w-miejscach-pamieci-Pamiec-miejsca-ludzie-Wroc.html> (data dostępu: 2020-07-10).
- Materiały Projektu „Zachować pamięć. Historia i kultura dwóch narodów”, URL: <https://polska-izrael.edu.pl/o-projekcie/> (data dostępu: 2020-07-10).
- Oleśniewicz P., Widawski K., 2013. Turystyka edukacyjna w kontekście turystyki szkolnej: wybrane zagadnienia. Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Ośrodek Myśli Patriotycznej i Obywatelskiej. Dawne więzienie w Kielcach. Wzięli udział. URL: <http://ompio.pl/wzieli-udzial/> (data dostępu: 2020-07-10).
- Nora P., 1996-1998. W: P. Nora, L.D. Kritzman (red.), The Realms of Memory: The Construction of the French Past, vol. I-III. Columbia University Press, New York.
- Nora P. (ed.), 2011. Les lieux de memoire, vol. I-VII, Gallimard, Paris, 1984-1992.
- Nora P. Między pamięcią i historią: les lieux de memoire, tłum. M. Borowski, M. Sugiera. Didaskalia. Gazeta Teatralna 105, 20–27.
- Regulamin dofinansowania programu kieleckiego, URL: http://test.ompio.pl/wp-content/uploads/2018/11/REGULAMIN_EwMP_2018_19.pdf (data dostępu: 2020-07-10).
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego RP, z dnia 1 sierpnia 2016 r. w sprawie wykazu państwowych muzeów martyrologicznych, do których wstęp jest bezpłatny. URL: <https://www.infor.pl/akt-prawny/DZU.2016.149.0001158,rozporzadzenie-ministra-kultury-i-dziedzictwa-narodowego-w-sprawie-wykazu-panstwowych-muzeow-martyrologicznych-do-ktorych-wstep-jest-bezplatny.html> (data dostępu 2020-09-15).
- Schultz C.N., 1980. Genius loci: Toward a Phenomenology of Architecture. Rizzoli, New York.
- Szpociński A., 2008. Miejsca pamięci (lieux de memoire). Teksty Drugie 4, 11–20.
- Śmigiel M., 2011. Jak uczyć w miejscach pamięci? Konferencja w Muzeum Żydów. Gazeta Wyborcza 2014-05-20, URL: https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/1,34862,15992596,Jak_uczyc_w_miejscach_pamieci_Konferencja_w_Muzeum.html?disableRedirects=true (data dostępu 2020-09-20).
- Turoś L., 2001. Wprowadzenie do wiedzy o turystyce edukacyjnej. Ypsilon, Warszawa.
- Yates F., 1977. Sztuka pamięci, tłum. W. Radwański. PiW, Warszawa.

The Wrocław project “Education at memorial sites” as an example of using tourism in school education

Summary: The aim of the article is to present the role of school tourism in education at memorial sites on the example of the pioneering project in Wrocław and at the same time in Poland: “Education at memorial sites”. The Wrocław project „Education at memorial sites” is the only permanent system project in Poland that is almost entirely financed by the borough.

The main project objectives include promoting positive attitudes, mutual respect for other nations, believes, culture among children and teenagers, as well as preventing xenophobia, discrimination and hate. Shaping the tolerant attitudes and obtaining the skills to conduct an inter-cultural dialogue and, at the same time, generating pride in your own culture, national and local history. The undertaking is addressed to the primary, pre-secondary (before the educational reform) and secondary school teachers, as well as the students of Wrocław schools. From October 2013 to December 2019 the project was participated by 45 786 students from schools and educational centers run by the City of Wrocław. The program is financed by the Wrocław Borough and, from 2013, 4 650 000 PLN has been given for its implementation. There are many project-accompanying activities such as training sessions for the teachers, conferences and training trips. The program has been followed by many individuals. Similar undertakings are implemented in the Little Poland region, Kielce, Szamotuly and Warsaw.

The conducted research shows that the project implemented in Wrocław is very popular among students and teachers. In their opinion, the program fills a significant gap in the areas of school educational tourism. Among the many advantages of the project, its beneficiaries agree, among others, that the project: teaches historical thinking, makes it possible to get to know the homeland, its history and culture. Participation in this type of program will undoubtedly bring results also in the future. Stimulating the curiosity of the world, the ability to analyze political, economic and cultural phenomena, a sense of pride in belonging to one's own community in combination with tolerance for different ideas and beliefs will constitute a specific foundation for the civil society of the 21st century.

Based on the Wrocław program “Education at memorial sites”, the role of memorials and memorial sites pedagogics in school education, as well as educational tourism in shaping life attitudes among the school teenagers in relation to the tolerance and respect for different attitudes and ideas has been discussed.

Keywords: school trips, educational programs, learning through experience, memorial site, tolerance, multiculturalism

mgr Marta Helt
Uniwersytet Wrocławski
Wydział Nauk o Ziemi i Kształtowania Środowiska
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Pracownia Dydaktyki Geografii
pl. Uniwersytecki 1, 50-137 Wrocław
e-mail: marta.helt@uwr.edu

Turystyka sentymentalna Polaków podróżujących na Litwę

Streszczenie: Turystyka sentymentalna, będąca jednym z rodzajów turystyki poznawczej, ma swoją specyficzną strukturę funkcjonowania, ponieważ określają ją emocjonalne motywacje towarzyszące w podróży, charakterystyczne walory turystyczne stanowiące podstawę do tworzenia typowego produktu turystycznego oraz swoistą obsługę odbiorców tegoż produktu. W artykule autor dokonuje próby określenia struktury turystyki sentymentalnej polskich turystów wyjeżdżających na Litwę na podstawie motywacji i jej ewolucji wynikającej z pobytu. Do realizacji problemu badawczego wykorzystano metodę wyróżników i wyznaczników w celu opracowania struktury i funkcji elementu sentymentalnego. Na podstawie tej metody wyodrębniono pierwiastek sentymentalny z danych źródłowych oraz z ofert 12 biur podróży, na podstawie słowa „polski” oraz treści zawierających dane o sławnych postaciach z polskiej historii zamieszkujących obszar dzisiejszej Litwy. W ramach badań terenowych przeprowadzono swobodny wywiad środowiskowy z polskimi turystami odwiedzającymi Litwę oraz touroperatorami zaangażowanymi w funkcjonowanie turystyki wyjazdowej na Kresy Wschodnie. Metoda „tajemniczego klienta” wykorzystana została do oceny jakościowej przystosowania wybranych walorów i usług na potrzeby polskiego turysty sentymentalnego, natomiast pomoc litewskiego rezydenta pozwoliła na wskazanie ważniejszych walorów sentymentalnych. Badania ukazały złożoną strukturę motywacyjną Polaków odwiedzających Kresy, którą tworzą motywacje *stricte* sentymentalne oraz motywacje złożone (poznawcze, religijne, wypoczynkowe, zdrowotne, edukacyjne, biznesowe), które pod wpływem czynnika emocjonalnego wzbogacają się o motywację sentymentalną określoną przez autora jako poznawczo-sentymentalną. Motywacje poznawczo-sentymentalne stanowią interesujące zjawisko społeczne wśród turystów bez korzeni rodowych na badanym obszarze, przechodzące podczas pobytu ze stanu poznawczego do emocji sentymentalnych o charakterze narodowościowym (patriotycznym).

Słowa kluczowe: Litwa, turystyka sentymentalna, dziedzictwo kulturowe, motywacja turystyczna, tożsamość kulturowa

1. Wstęp

Koniec lat 80. XX wieku to dla Polaków okres intensywnego wzrostu ruchu turystycznego, dzięki możliwości swobodnego przemieszczania się po świecie. Wyjazdy turystyczne przyniosły ze sobą rozwój zainteresowań turystów nowymi rodzajami

turystyki, poszukiwanie alternatyw wobec popularnej turystyki wypoczynkowej oraz turystyki aktywnej i kwalifikowanej. Jednym z nowych trendów turystyki dla regionu Europy Środkowej i Wschodniej stała się turystyka sentymentalna/etniczna. To niezdecydowanie na samym początku wiąże się z brakiem jednoznacznych definicji opisujących zjawiska społeczne związane z turystyką etniczną¹ i turystyką sentymentalną. Często autorzy definicji stosują te nazwy zamiennie (Butler 2003, Mika 2007, Buczkowska, Pajsert 2009, Seweryn 2009), jednakże, jak zauważa M. Motyka (2016), błędne jest powyższe podejście: „Turystyka etniczna jest zjawiskiem społecznie istotnym. Jest cennym źródłem historii i życia człowieka. Turystyka sentymentalna jest również zjawiskiem społecznie istotnym, sprzyjającym szeroko pojętemu rozwojowi, generującym doznania poznawcze, integracyjne, a przede wszystkim duchowe. Jest cennym źródłem historii danego narodu. (...) Czynnikiem wyraźnie różniącym te rodzaje turystyki jest wpływ interakcji gości z gospodarzami na odwiedzane środowisko. W przypadku turystyki etnicznej, podczas której dochodzi do bezpośredniego spotkania przedstawicieli różnych kultur, relacje między grupami etnicznie odmiennymi mogą prowadzić do wzajemnego przenikania się treści kulturowych odwiedzających i odwiedzanych, a tym samym prowadzić do ich zniekształcania pod wpływem różnych czynników. W przypadku turystyki podejmowanej z przyczyn emocjonalnych wprowadzenie spektakularnych zmian w odwiedzaną kulturę jest natomiast mało możliwe. Przy podejmowaniu próby rozróżniania turystyki etnicznej od sentymentalnej należy uważnie dokonywać przeglądu desygnatów tych nazw dla niepowielania nieporozumień i uniknięcia błędnego definiowania”. Tym samym wydaje się, iż definicja turystyki sentymentalnej jest bardziej zróżnicowana zarówno ze względu na motywacje, jak i pierwiastek emocjonalny – duchowy – od turystyki etnicznej.

Turystyką sentymentalną określamy więc podróże odbywane przez osoby, które związane są emocjonalnie z pewnym miejscem lub grupą ludności. Wynika to z ich poczucia wspólnego pochodzenia oraz kultury (Mika 2007). Osoby te mieszkają na stałe poza regionem, z którego zostały przesiedlone one same lub członkowie ich rodziny. Motywacja tego rodzaju podróży wynika z chęci utrzymania lub odnalezienia kontaktów z krajem ich pochodzenia (Cynarski, Cynarska 2009). Turystyka sentymentalna nie wiąże się z chęcią powrotu na odwiedzany obszar, lecz z poszukiwaniem tożsamości narodowej lub danej grupy narodowościowej, czy też nawet rodziny (Wyrzykowski 2003). Motywacją do podejmowania tej formy podróżowania

¹ Turystyka etniczna – jest jednym z rodzajów turystyki, która pozwala nam na poznanie odmiennych kultur oraz społeczności etnicznych (Oakes 2000, Hoffmann 2012). Jest typem turystyki poznawczej wskazującej odpowiednią charakterystykę tego rodzaju podróżowania, ponieważ etniczność jest dziedziną, która związana jest ściśle z ludźmi oraz społeczeństwem. Tak więc turyści uprawiający turystykę etniczną mają potrzeby związane z poznawaniem nowych ludzi, historii społeczności oraz odmiennych obyczajów kulturowych. Turystyka etniczna, w przeciwieństwie do turystyki kulturowej (która pozwala nam jedynie poznawać wybrane elementy kulturowe), ukazuje nam cały dorobek historyczny, obyczaje oraz inne tego rodzaju aspekty, które są ściśle związane z etnicznością danego społeczeństwa (Hinch, Butler 2007).

może być również sentyment związany z dumą z wielkich przodków i potrzebą odwiedzenia miejsc ich pobytu bądź pochówku (Jędrysiak 2008). A.M. Rohrscheidt (2008) wpisuje turystykę sentymalną w ramy turystyki kulturowej, czyli turystyki, w której głównym motywem podjęcia decyzji o podróży oraz dominującą częścią jej programu jest obcowanie uczestników z walorami kultury wysokiej i popularnej. Natomiast M. Mika (2007) uznaje turystykę sentymalną, nazywając ją turystyką etniczną o charakterze sentymalnym, za formę turystyki poznawczej, której odbiorcą jest osoba określana jako turysta sentymalny. M. Motyka (2016), odnosząc się do prac Łobożewicza, Bieńczyka (2001) i W. Gaworeckiego (2007) wymienia cechy określające turystę sentymalnego, którymi są: świadomość związków etnicznych i społeczno-kulturowych z odwiedzanym krajem lub regionem; motywacje poprzedzające podjęcie podróży; świadomość celów charakterystycznych dla turystyki sentymalnej (np. wybór danego miejsca, odwiedziny przyjaciół lub członków rodziny, względy religijne itp.) oraz względy emocjonalne: tęsknota, konfrontacja wyobrażeń i nostalgia. Odnosząc się do ostatniej cechy w badaniach turystyki sentymalnej, stosuje się zamiennie terminy „turystyka nostalgiczna” (Aleksandrowa, Aigina 2014) lub „turystyka wspomnieniowa” (Urbaniak 2012).

Jedną z konsekwencji zmiany granic w Europie Środkowej po II wojnie światowej były przymusowe migracje narodowościowe. Na wiele lat lub na zawsze za sprawą systemu politycznego, ideologii komunistycznej, należało się pożegnać z dawną małą ojczyzną. Zmiana nastąpiła dopiero w 1989 roku po obaleniu komunizmu, kiedy nastąpił rozwój gospodarki rynkowej, w tym usług turystycznych umożliwiających swobodne podróżowanie – między innymi w celach sentymalnych. Od tego momentu masowo zaczęła rozwijać się sentymalna turystyka przyjazdowa do Polski turystów niemieckich na obszary dawnych Wschodnich Niemiec oraz turystów z Izraela do miejsc związanych z kulturą judaistyczną i miejscami martyrologii. Z kolei od roku 2004, czyli daty przystąpienia Polski do Unii Europejskiej, a następnie wejścia do strefy Schengen otrzymaliśmy możliwość wyjazdów za wschodnią granicę. Otworzyło to nowy rozdział dla polskiej turystyki wyjazdowej obejmującej tereny należące niegdyś do Polski, czyli tzw. Kresy Wschodnie – zachodnią Ukrainę, Białoruś i Litwę. W turystyce tej biorą udział zarówno Polacy, dla których tereny te są miejscem urodzenia i zamieszkania z przeszłości, pamiętający je ze swojego dzieciństwa, oraz ich potomkowie, jak też osoby nieposiadające bezpośrednich związków z Kresami Wschodnimi, a które w swych podróżach motywowane są chęcią poznania miejsc, gdzie rozgrywała się polska historia i gdzie rozwijała się polska tradycja i kultura.

W związku z pojawieniem się w polskiej turystyce powyższych trendów „sentymalnych” rodzi się potrzeba prowadzenia badań nad jej uwarunkowaniami społecznymi i kulturowymi. Hipotezą badawczą stawianą przez autora może być stwierdzenie, że turystyka sentymalna, będąca jednym z rodzajów turystyki poznawczej, ma swoją specyficzną strukturę funkcjonowania. Strukturę określającą wyjazdy Polaków na Kresy ze względu na motyw sentymalny czy może poznawczo-sentymalny. Turystykę sentymalną określają emocjonalne motywacje towarzyszące w podróży, charakterystyczne walory turystyczne stanowiące podstawę

do tworzenia charakterystycznego produktu turystycznego, swoistą obsługę odbiorców tegoż produktu.

Głównym celem artykułu jest próba określenia struktury turystyki sentymentalnej polskich turystów wyjeżdżających na Litwę na podstawie motywacji i jej ewolucji wynikającej z pobytu. Aby osiągnąć założony cel, określono zasoby, które są składową produktu turystycznego oferowanego w ramach turystyki sentymentalnej. Wykonano ewidencję walorów turystyki sentymentalnej, określając ich stan zachowania, towarzyszącą im infrastrukturę turystyczną oraz interpretację tychże walorów – jej stopień i charakter. W pracy postawiono również pytanie: czy polska turystyka sentymentalna na Litwę ma charakter wyjazdów do miejsc, z których pochodzą turyści lub ich rodzina, czy też raczej wyjazdy te są motywowane chęcią poznania miejsc związanych historycznie i kulturowo z krajem turysty, a więc bliższa jest typowi turystyki krajoznawczej? Znalezienie odpowiedzi na postawione pytanie pozwoli ustalić, czy motywacje w polskiej turystyce sentymentalnej, w przeszłości i obecnie, związane z osobistym sentymentem, czy są zastępowane przez poczucie więzi patriotycznej z dawnymi obszarami kraju.

Do realizacji problemu badawczego wykorzystano metodę analizy informacji wtórnych pochodzących z opracowań naukowych, popularnych, m.in. przewodników, folderów, map turystycznych, w celu wyselekcjonowania i analizy sentymentalnego problemu badawczego. W celu wyodrębnienia pierwiastka sentymentalnego zastosowano w pracy metodę wyróżników i wyznaczników, stosowaną w badaniach krajobrazowych (Myga-Piątek i in. 2015), jednakże po zdefiniowaniu pojęć w kierunku badań turystycznych w analogii do badań krajobrazowych uzyskano wyrazistą drogę postępowania². Na podstawie metody wyróżników i wyznaczników wyodrębniono z danych źródłowych określenia i odmianę słowa „polski” oraz treści zawierające dane o sławnych postaciach z polskiej historii zamieszkujących obszar dzisiejszej Litwy. Pierwszą, a zarazem istotną bazą źródłową były oferty turystyczne skierowane do polskiego turysty chcącego odwiedzić Litwę. Szczegółową analizą objęte zostały oferty wycieczek na Litwę z 12 biur podróży, które w swojej nazwie i/lub opisie nawiązywały do polskości oraz polskiego dziedzictwa na Litwie. Były to między innymi biura podróży: Almatour, Biuro Podróży ELA-TRAVEL z Augustowa, Biuro Podróży Inter Tours z Lublina, Biuro Podróży „JUNIOR” z Białegostoku, Biuro Podróży PANORAMA z Wrocławia, Pallotyńskie Biuro Pielgrzymkowo-Turystyczne „PEREGRINUS” z Warszawy, Polskie Biuro Podróży Olsztyn, Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze Oddział „Mazowsze” z Warszawy, „PROFESJONALL” Biuro Obsługi Turystycznej Iwona Pietrasiuk z Olsztyna, Biuro Turystyczne Bezkresy

² **Wyróżnik sentymentalny** – odnosi się do konkretnych obiektów, zespołów obiektów, miejsc, o szczególnie wyrażeniu wyartykułowanych cechach klasyfikacyjnych, wyróżniających te obiekty-zespoły obiektów, miejsca z tła historyczno-kulturowego i społecznego, pozwalając w sposób jednoznaczny je zdefiniować w kierunku sentymentalnym.

Wyznacznik sentymentalny natomiast rozumiany jest jako szczegółowy opis wyróżnika, pozwalający określić jego: czas powstania, styl architektoniczny, miejsce unikatowego powstania, rangę danego obiektu, wartość emocjonalną, jak i wyjątkowe cechy estetyczno-widokowe.

z Warszawy, Biuro Turystyczne SAMBIA z Olecka. W znacznej większości nazwa wycieczki nie nawiązywała do dziedzictwa polskiego na Litwie. Jedynie trzy wycieczki: „LITWA – PODRÓŻ SENTYMENTALNA”, „LITWA, ŁOTWA, ESTONIA – Szlakiem świętego Jana Pawła II w krajach nadbałtyckich” oraz „Śladami Józefa Piłsudskiego” już samą nazwą określały tzw. hasło przewodnie w ramach polskiej turystyki sentymentalnej. W pozostałych przypadkach, tj. 22 wycieczek, do polskości zwiedzanych miejsc i obiektów nawiązano dopiero w opisie wycieczki.

Zastosowanie tych dwóch metod pozwoliło na wyodrębnienie walorów sentymentalnej turystyki. Podczas pobytu na Litwie przeprowadzono ewidencję krajoznawczą tychże walorów, ze szczególnym uwzględnieniem elementów związanych z etnicznym charakterem waloru, stanem zachowania i udostępnieniem dla ruchu turystycznego. W ramach badań terenowych przeprowadzono swobodny wywiad środowiskowy z polskimi turystami odwiedzającymi Litwę oraz osobami (touroperatorami) zaangażowanymi w funkcjonowanie turystyki wyjazdowej na Kresy Wschodnie. Metoda „tajemniczego klienta” wykorzystana została na potrzeby jakościowej oceny przystosowania walorów sentymentalnych.

2. Charakterystyka obszaru badań

Litwa położona jest w środkowo-wschodniej Europie nad Morzem Bałtyckim, zajmując powierzchnię 65,3 tys. km². Graniczy administracyjnie z czterema państwami: Polską, Białorusią, Łotwą oraz należącym do Rosji Obwodem Kaliningradzkim (ryc. 1). Stolicą Litwy jest Wilno (Vilnius), innymi aglomeracjami o znaczeniu administracyjno-gospodarczym są: Kowno (Kaunas), Olita (Alytus), Mariampol (Marijampole), Uciana (Utena), Poniewież (Panevezys), Szawle (Siauliai), Telsze (Telsiai), Kłajpeda (Klaipėda). Według danych z 2019 roku na Litwie mieszka 2 794 184 osób (<https://osp.stat.gov.lt/EN/statistiniu-rodikliu-analize?hash=103cad31-9227-4990-90b0-8991b58af8e7#/>). Ponad 80% mieszkańców stanowią Litwini, do najliczniejszych mniejszości etnicznych kraju zaliczyć można: Polaków (6,6%), zamieszkujący głównie Wilno i południowo-wschodnie obszary Litwy; Rosjan (5,8%), Białorusinów (1,2%) oraz Ukraińców (0,5%), wśród pozostałych mniejszości wymienić należy m.in.: Żydów (Karaimów), Tatarów, Niemców, Romów, Łotyszów oraz Ormian (Kruczek 2008, Piasecka 2006). Językiem urzędowym jest język litewski, należący do bałtyckiej grupy języków indoeuropejskich (Piasecka 2006). Wśród wyznawanych na Litwie religii dominuje katolicyzm (77,2%). Inne religie to: prawosławie (4,1%), kościół staroobrzędowców (0,8%), luteranizm (0,6%), kościół ewangelicko-reformowany (0,2%), judaizm, islam, wyznanie karaimskie oraz grekokatolicyzm. Uwarunkowania historyczne miały wpływ na wykształcenie się 5 regionów etnograficznych, a są to: Dzukia (Dzukija/Dainava), Auksztota (Aukštaitija), Żmudź (Žemaitija), Suwalszczyzna (Sudova/Suvalkija) oraz Kraj Kłajpedzki (Lithuania Minor/Mazoji Lietuva). Regiony o mało zróżnicowanej strukturze stanowią istotne walory przyrodniczo-kulturowe Litwy (Stanaitis, Stanaitis 2012), są nieformalnie regionami turystycznymi kraju (ryc. 1) m.in. poprzez wykorzystywanie ich nazw na mapach turystycznych w skali 1:200 000.

Ryc. 1. Regiony etnograficzne Litwy. Źródło: <https://en.wikivoyage.org/wiki/Lithuania>

Od 2004 roku, daty wstąpienia Litwy do Unii Europejskiej, rozwój gospodarczy kraju oparty jest między innymi na turystyce. W szczególności geograficzne położenie wpłynęło na rozwój turystyki międzynarodowej o typie krajoznawczym opartej na naturalnym i kulturowym dziedzictwie. Dynamiczny rozwój turystyki krajowej i międzynarodowej związany jest z dobrą dostępnością komunikacyjną oraz dobrą bazą turystyczną. Ważnym czynnikiem w rozwoju turystyki jest ruch międzynarodowy z krajów sąsiednich tj: z Polski, Niemiec, Rosji, Łotwy, Estonii, Finlandii czy Szwecji. Sąsiedztwo to wpływa na rozwój turystyki etnicznej, sentymentalnej, handlowej oraz turystyki medycznej (Stanaitis 2006, Stanaitis, Stanaitis 2012).

Litwa charakteryzuje się mało zróżnicowaną rzeźbą terenu, w większości ukształtowaną przez ostatnie zlodowacenie, z przewagą obszarów równinnych oraz pagórkowatych, zbudowanych z osadów polodowcowych. W związku z tym w krajobrazie dominują równiny poprzecinane pasmami wzgórz morenowych. Ich wysokość wynosi średnio 99 m n.p.m., zaś najwyższy punkt na Litwie – Góra Józefowa (Juozapinės) wznosi się na 294 m n.p.m. Jest on położony na Pojezierzu Wileńskim, zajmującym południową i wschodnią część kraju. Zachód Litwy zajmuje Pojezierzem Żmudzkie, zaś środkowa część kraju tworzy rozległa na 100 km i bagnista Nizina Środkowolitewska, poprzecinana licznymi rzekami. Łączy się ona z Niziną Nadmorską. Wzdłuż niskiego

i piaszczystego wybrzeża Morza Bałtyckiego leży Pobrzeże Żmudzkie. Tam też znajduje się jedna z najciekawszych form ukształtowania terenu na Litwie – Mierzeja Kurońska, która oddziela Zalew Kuroński od Morza Bałtyckiego. Jest to wąski półwysep o długości 98 km, z czego do Litwy należy jej północna część o długości 52 km, zaś reszta leży na terenie Obwodu Kaliningradzkiego. Na Mierzei Kurońskiej występują piaszczyste wydmy o wysokościach do 60 m n.p.m., co czyni je najwyższymi w Europie (Piasecka 2006, Dylewski 2007a, Kruczek 2008, McLachlan 2009). Najpiękniejsze naturalne regiony Litwy o zróżnicowanym krajobrazie chronione są na terenie 5 parków narodowych, tj: Auksztockiego, Dzukijskiego, Żmudzkiego, Mierzei Kurońskiej i Historycznego Trockiego oraz 30 rezerwatów przyrody (lit. regionalny park) o łącznej powierzchni 593 738 ha. Wraz z innymi formami przyrody jak rezerваты biosfery, krajowymi rezerwatami itp. obszary chronione zajmują 15,6% powierzchni Litwy (Stanaitis 2012).

3. Uwarunkowania historyczne mające wpływ na motywacje sentymalne Polaków odwiedzających Litwę

Rys historyczny – tło dziejowe rozdziału oparto na publikacjach Ochmański 1990, Żenkiewicz 2001, Rachuba 2008, Venclova 2012. Powyżsi autorzy zajmujący się dziejami Litwy wykazują początek bezpośrednich kontaktów między Polską a Litwą już na XI–XII wiek. Były to sporadyczne kontakty w postaci prób najazdów zbrojnych plemion litewskich na ziemie polskie (podejrzewa się, że do pierwszych starć mogło dojść już za panowania Bolesława Śmiałego w latach 1058–1079). Jednakże pierwsze oficjalne przymierze Litwy z Polską miało miejsce za panowania Giedymina, który władał ziemiami litewskimi w latach 1316–1341. Zmagając się z ciągłymi atakami ze strony Zakonu Krzyżackiego, Giedymin sięgnął po zabiegi dyplomatyczne w celu znalezienia sojuszników. Jednym z jego działań była próba zbliżenia z Polską. Pierwszym dokumentem prawnym odnoszącym się do unii polsko-litewskiej była umowa w Krewie, podpisana 14 sierpnia 1385 roku. Unia polsko-litewska została oficjalnie zawarta w lutym 1386 roku, kiedy to Jagiełło, wnuk Giedymina, przybył do Krakowa i tam przyjął chrzest, otrzymując imię Władysław, poślubił królową Jadwigę oraz został koronowany na króla Polski. Jesienią tego samego roku Jagiełło powrócił na Litwę i rozpoczął proces chrystianizacji kraju. W 1387 roku powstało biskupstwo wileńskie (podległe Gnieźnie), a Władysław Jagiełło wydał przywilej dla katolickich bojarów, ofiarując im m.in. prawo do dziedziczenia ziem, dzięki czemu litewska klasa wyższa bardzo chętnie przyjmowała chrzest. Wśród korzyści, jakie Wielkie Księstwo Litewskie zyskało dzięki przejściu na chrześcijaństwo oraz unii z Polską, wymienić można: rozwój nauki, oświaty i sztuki poprzez dostęp do osiągnięć kultury łacińskiej, awans cywilizacyjny, przyspieszenie feudalizacji kraju oraz wzrost znaczenia dynastii litewskiej wśród monarchii europejskich. W czasach rządów Jagiellonów w wiekach XV i XVI Litwę z Polską łączyła (z przerwami) jedynie unia personalna, czyli jeden władca jako król Polski i wielki książę litewski. Po śmierci Władysława III w bitwie pod Warną w 1444 roku na tron wstąpił Kazimierz Jagiellończyk, będący już wielkim księciem na Litwie.

Jego koronacja miała miejsce w 1447 roku. Śmierć króla Kazimierza Jagiellończyka zerwała unię personalną na dziewięć lat – na tronie Polski zasiadł Jan Olbracht, zaś władcą Litwy został Aleksander Jagiellończyk. Jednak porażki Wielkiego Księstwa Litewskiego w wojnach z Księstwem Moskiewskim oraz Tatarami, które pokazały, że bez wsparcia Polski Litwa jest zbyt słaba militarnie, by mierzyć się ze swymi wrogami, skłoniły panów Litwy do ponownego zbliżenia się z Królestwem Polski. Skutkiem tego była tzw. unia wileńska z 1499 roku, która zakładała wspólny wybór jednego władcy dla obu państw oraz obowiązek wzajemnej pomocy wojskowej. W 1501 roku koronowano Aleksandra Jagiellończyka na króla Polski, po czym podpisano unię w Mielniku, wedle której miało dojść do połączenia Polski i Litwy w jeden kraj. W praktyce jednak nigdy do tego zespolenia nie doszło, Wielkie Księstwo Litewskie zachowało swą suwerenność, a unia polsko-litewska pozostała wyłącznie personalną również za czasów panowania Zygmunta I Starego (1506–1548) i Zygmunta Augusta (1548–1572). Ten stan rzeczy zmienił dopiero rok 1569 związany z decyzjami unii lubelskiej.

Rządy dynastii Jagiellonów na Litwie były czasem zmian, reform i rozwoju gospodarczego. Przejawem tego były m.in. stworzenie w 1546 roku przez Zygmunta Augusta pierwszej na Litwie galerii obrazów i biblioteki, jak również zastąpienie stylu gotyckiego przez styl renesansowy. W I poł. XVI wieku zaczęli działać na Litwie wyznawcy reformacji w kościele (zapoczątkowanej przez Marcina Lutra). Myśli reformacji znalazły wkrótce potężnych protektorów w rodzinie Radziwiłłów. Ważnym momentem w historii był rok 1569, kiedy za panowania króla Zygmunta II Augusta została zawarta unia lubelska (1 lipca 1569 roku), na mocy której Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie zostało połączone w jedną Rzeczpospolitą (nazywaną później Rzeczpospolitą Obojga Narodów). Od tego momentu wspólny miał być władca, sejm koronny (jako organ ustawodawczy, z posłami i senatorami z obu państw), polityka zagraniczna i moneta; odrębne dla Litwy pozostawały prawa, sądownictwo, system administracyjny z urzędami, skarb oraz wojsko. Skutkiem unii lubelskiej była m.in. polonizacja Litwy, która zaczęła się od warstwy możnowładców i szlachty, przenikając wraz z upływem czasu również na mieszczaństwo i chłopstwo.

Wiek XVI i XVII to czas rozwoju oświaty i szkolnictwa na Litwie, do czego bardzo przyczyniały się kościół katolicki (m.in. szkoły jezuickie) oraz ruch reformacyjny (szkoły zakładane przy zborach kalwińskich i luterkańskich). Reformacja przyczyniła się również do rozwoju litewskiej kultury poprzez książki wydawane w języku litewskim. W 1579 roku założono na Litwie pierwszą uczelnię wyższą – król Stefan Batory przekształcił założone już wcześniej jezuickie kolegium w Wilnie na Akademię Wileńską, o prawach zbliżonych do tych, jakie posiadał Uniwersytet Krakowski. Profesorami początkowo byli cudzoziemcy oraz Polacy (jezuita Piotr Skarga był jej pierwszym rektorem), ale już wkrótce wykształciła się kadra litewska. Językiem wykładowym był język polski.

Czasy rządów w Rzeczpospolitej Obojga Narodów królów Stefana Batorego (1576–1586), Zygmunta III Wazy (1587–1632) i Władysława IV Wazy (1632–1648) to czasy rozwoju oraz zwycięstw militarnych (m.in. w wojnach o Inflanty i wojnach z Rosją). Jednak już za panowania króla Jana Kazimierza (1648–1668) rozpoczął się

powolny upadek Rzeczypospolitej. Czas tych rządów to wojny z Rosją, Szwecją i Kozakami, w wyniku których doszło do poważnych zniszczeń kraju, dodatkowo w tym czasie zapanował głód i choroby, doprowadzając do znacznego wyludnienia oraz upadku gospodarczego kraju. Kolejnym trudnym okresem był czas potopu szwedzkiego, który rozpoczął się w 1655 roku. Wydarzenia potopu ujawniły brak lojalności części szlachty litewskiej wobec unii z Polską. Janusz Radziwiłł, hetman wielki litewski, oraz jego stryjeczny brat Bogusław zawarli ze Szwecją układ w Kiejdanach, oddając Litwę w ręce Szwedów.

Koniec wieku XVII i początek wiek XVIII to powolny wewnętrzny rozkład i upadek Rzeczypospolitej, kiedy zapanowała anarchia. Kraj osłabiały dodatkowo konflikty wewnętrzne, m.in. między królem Augustem II Mocnym a Stanisławem Leszczyńskim o tron, a na Litwie między magnackim rodem Sapiechów a resztą szlachty. Ten stan rzeczy skutecznie wykorzystały sąsiednie mocarstwa – Rosja, Prusy i Austria, które w 1772 roku dokonały pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej, odbierając jej część ziem (Rosja przywłaszczyła sobie około 93 tys. km² terytorium Litwy). Ostatni król polski Stanisław August Poniatowski abdykował w 1795 r., a Rzeczpospolita przestała istnieć jako niepodległe państwo. Obszar Litwy podzielony został pomiędzy Prusy (Litwa zaniemeńska – Suwalszczyzna) a Rosję (Żmudź i Wileńszczyzna).

Pierwsze lata panowania Cesarstwa Rosyjskiego nad litewskimi ziemiami nie odznaczały się silnymi represjami ani działaniami rusyfikacyjnymi. Rządy cara Pawła I oraz cara Aleksandra I (na początku) można nawet określić jako liberalne. Niewiele zmieniono w sądownictwie (zachowano „III Statut Litewski” oraz język polski), zaś nauka i oświata rozwijały się według polskiego systemu (co wspierało polonizację Litwy). W 1803 roku Szkoła Główna Wileńska (wcześniej Akademia Wileńska) została podniesiona do rangi uniwersytetu. Nastąpił bardzo szybki rozwój Uniwersytetu Wileńskiego oraz szkolnictwa początkowego i średniego na Litwie, nad którymi kuratelę sprawował książę Adam Czartoryski. Szansę na odzyskanie niepodległości upatrywano w sukcesji Francji i cesarza Napoleona w wojnach z Prusami, Austrią i Rosją oraz utworzeniu w 1807 roku Księstwa Warszawskiego, w którego obszarze znalazła się część ziem litewskich. Jednakże porażki Napoleona w Rosji oraz w bitwach pod Lipskiem (1813 r.) i pod Waterloo (1815 r.) zniweczyły plany na niepodległość.

Pierwsza połowa XIX wieku odznacza się rozwojem kultury i oświaty na ziemiach litewskich. Zwiększono liczbę szkół początkowych, w których nauczano przeważnie po polsku. Również Uniwersytet Wileński był zdominowany przez wpływy polskiej inteligencji – wybitni uczeni i pisarze, zarówno profesorowie, jak i studenci uczelni, tacy jak Joachim Lelewel, Józef Ignacy Kraszewski czy Adam Mickiewicz, tworzyli i pisali o Litwie, ale uważając ją za część swojej polskiej ojczyzny. Niestety rozwój kulturalny Litwy został wkrótce zatrzymany na skutek ucisku ze strony rosyjskiego zaborcy, będącego odpowiedzią na nieudane powstania niepodległościowe – listopadowe z 1830 roku oraz styczniowe z 1863 roku. Pierwsze represje rozpoczęły się masowymi aresztowaniami wileńskich studentów związanych z Towarzystwem Filomatów i Towarzystwem Filaretów, których celem było m.in. samokształcenie

i samodoskonalenie, cechowały ich umiłowanie ojczyzny oraz rozwój kultury i obyczajów. W 1831 roku powstanie listopadowe objęło prawie całość ziem litewskich. Licznie do walk z zaborcą dołączali chłopci oraz biedniejsza szlachta, jednak znaczna część bogatego ziemianstwa potępiła powstanie i pozostała wierna carowi. Represje po upadku powstania objęły m.in. zniesienie „III Statutu Litewskiego”, zakaz używania języka polskiego w sądownictwie i samorządach lokalnych oraz zamknięcie Uniwersytetu Wileńskiego. Miały one na celu rusyfikację ziem litewskich i walkę z polskością. Porażka powstania styczniowego wywołała w latach 1865–1882 najcięższe represje i najintensywniejszą rusyfikację.

Koniec wieku XIX i początek XX to czas pogorszenia stosunków polsko-litewskich i narastania konfliktów między tymi dwoma nacjami. Nowe pokolenie inteligencji litewskiej wywodziło się głównie z warstw chłopskich, tym samym nie było związane z w dużej mierze spolonizowaną szlachtą. Kształtując swą litewską tożsamość narodową, wysuwając postulaty o niepodległość kraju, Litwini domagali się prawa do samostanowienia o swoim narodzie, do rozwoju niezależnie od Polski. Pragnęli być odrębnym państwem. Prawa tego odmawiała im warstwa szlachecka na ziemiach litewskich (składająca się w dużej mierze z Polaków) oraz sami Polacy, wciąż uznający Litwę za część Polski, a Litwinów za jej obywateli. Litewski nacjonalizm walczący z polonizacją z jednej strony oraz silne poczucie polskości wśród Polaków zamieszkujących ziemie litewskie – z drugiej strony prowadziły do konfliktów, które objawiały się m.in. antypolskimi artykułami na łamach litewskich czasopism, takich jak „Ausra”, a także sporem o język nabożeństw w kościołach katolickich – Polacy domagali się zachowania języka polskiego, zaś Litwini chcieli wprowadzenia języka litewskiego. Po odzyskaniu przez Litwę niepodległości w 1918 roku nastąpiło zaostrzenie konfliktu polsko-litewskiego. Litewska Taryba, czyli rada państwa, nie dopuściła innych narodowości zamieszkujących ziemie litewskie (Polaków, Żydów i Białorusinów) do udziału w tworzeniu i rządzeniu nowo powstałym państwem. Bardzo silnie sprzeciwili się temu Polacy zamieszkujący Litwę, a zwłaszcza obszary Wileńszczyzny i samo Wilno. Domagano się przyłączenia tych terenów do niepodległej Polski. W celu obrony spraw polskich powstała w Wilnie zbrojna samoobrona polska oraz Polski Związek Niepodległościowy na Litwie. W 1920 roku wojska bolszewickie ruszyły na zachód, mając w planach opanowanie obszaru Polski. Udało im się zająć m.in. Wileńszczyznę. Litwa, pomimo iż oficjalnie deklarowała neutralność w wojnie, w rzeczywistości wspierała Rosję (np. poprzez utrudnianie przemieszczania się wojskom polskim). Było to podyktowane nadziejami na odzyskanie utraconych na rzecz Polski ziem (na mocy traktatu pokojowego z 1920 roku Rosja Radziecka obiecała oddać Wilno, Grodno i Lidę pod panowanie litewskie). Ofensywę bolszewicką zatrzymało zwycięstwo wojsk polskich w bitwie pod Warszawą 15 sierpnia 1920 roku. Korzystając z chaosu wywołanego wycofywaniem się wojsk radzieckich, Litwini zajęli Wilno oraz zamierzali zająć Suwalszczyznę, co doprowadziło do starć zbrojnych pomiędzy wojskami litewskimi i polskimi. 7 października 1920 roku, dzień po podpisaniu porozumienia polsko-litewskiego, „zbuntowana” przeciwko rządowi polskiemu dywizja gen. Lucjana Żeligowskiego ruszyła na Wilno, które z łatwością opanowała dwa dni

później. Zajmując całą Wileńszczyznę, gen. Żeligowski ogłosił powstanie niezależnego państwa – Litwy Środkowej, o której losie miał zdecydować sejm wybrany przez miejscową ludność. Wybory do sejmu Litwy Środkowej odbyły się w 1922 roku. Zwyciężyła w nich strona polska. Powstały sejm podjął prawie jednogłośnie decyzję o wcieleniu Litwy Środkowej do Rzeczypospolitej Polskiej, co nastąpiło 24 marca 1922 roku. Rok później zostało to usankcjonowane przez państwa ententy i tym samym zatwierdzono ostatecznie granicę polsko-litewską. Ludność polska w latach międzywojennych, broniąc się przed dyskryminacją ze strony rządu litewskiego, tworzyła liczne organizacje, związki i towarzystwa, których celem było wzajemne wsparcie, rozwój i zachowanie polskiej tożsamości narodowej. Działały polskie organizacje gospodarcze i rolne, kulturalne i oświatowe (wraz z polskimi szkołami podstawowymi i gimnazjami oraz bibliotekami), rozwijano teatr, muzea oraz wydawano polską prasę. Dzięki tym staraniom, pomimo braku kontaktu z Rzeczypospolitą Polską aż do roku 1938, udało się mniejszości polskiej na Litwie zachować swoją tożsamość narodową.

We wrześniu 1939 roku rozpoczęła się II wojna światowa. Rzeczpospolita Polska została zaatakowana przez Niemcy oraz Rosję Radziecką. Początkowo Litwa zachowała neutralność, jednak już 10 października podpisała z ZSRR układ o wzajemnej pomocy, który zakładał oddanie Litwie Wilna i części ziemi wileńskiej oraz pozwalał wojskom radzieckim na stacjonowanie na obszarze państwa litewskiego. W praktyce oznaczało to początek okupacji Litwy przez ZSRR. Wojska litewskie zajęły Wilno 28 października. Rozpoczęto działania mające na celu lituanizację miasta i ziemi wileńskiej oraz walkę z polskością – zmieniano nazwy ulic, wprowadzono język litewski do administracji i szkół, zwalniano Polaków z pracy, zamknięto Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie i inne. Po zakończeniu II wojny światowej, na mocy porozumień zawartych w Jałcie i Poczdamie, Litwa znalazła się pod wpływami ZSRR. Zachowała ona Wilno i ziemię wileńską. W latach 1944–1947 trwał proces repatriacji ludności polskiej, mieszkającej dotychczas na Litwie, do Polski. Szacuje się, że proces objął ok. 200 tys. ludzi, z których większości osiedliła się na północy Polski. Druga fala repatriacji, mająca na celu łączenie rodzin, miała miejsce w 1956 roku. Mimo to wielu Polaków pozostało na Litwie (według spisu ludności z 1959 roku stanowili oni 8,5% ludności Litwy) i do dziś mniejszość polska jest najliczniejszą mniejszością etniczną na ziemiach litewskich.

4. Charakterystyka wybranych walorów przyrodniczych i kulturowych Litwy w kontekście turystyki sentymentalnej

Walory Litwy ważne dla polskiego turysty sentymentalnego to w znacznej większości walory kulturowe znajdujące się w obrębie stolicy kraju – Wilna. Przez stulecia miasto to było drugą stolicą Rzeczypospolitej Obojga Narodów, najpierw obok Krakowa, później Warszawy. W nim żyli i tworzyli wybitni Polacy, tam narodził się polski romantyzm (reprezentowany m.in. przez A. Mickiewicza i J. Słowackiego), a ślady polskiej historii i kultury pozostały w Wilnie do dziś. Oprócz Wilna, ważnymi dla Polaków miejscami na Litwie są również Kowno, Troki, Pikieliszki, Druskienniki oraz wiele innych miejscowości i obiektów.

Walory przyrodniczo-kulturowo-sentymentalne

Do walorów przyrodniczo-sentymentalnych można zaliczyć **Dolinę Mickiewicza w Kownie**. Jest to dolina potoku Girštupis, będąca obecnie częścią parku miejskiego. W XIX było to ulubione miejsce spacerów Adama Mickiewicza, w czasach gdy pracował jako nauczyciel w kowieńskiej szkole. Wspomina o niej m.in. w poemacie „Grażyna” oraz w „Konradzie Wallenrodzie”. Wśród drzew doliny znaleźć można głąz, przy którym poeta miał pisać swoje utwory oraz na którym własnoręcznie wyrył swoje inicjały „AM”. Głąz zwany jest Głązem Mickiewicza, od 1964 roku chroni się go jako pomnik przyrody. Umieszczono przy nim tablicę z fragmentem poematu „Grażyna” w języku litewskim. Status obszaru chronionego ma również cały park miejski (63 ha), w którym znaleźć można liczne okazy starych drzew, m.in. dęby, brzozy i lipy (Rąkowski 1999, Krzywicki 2014).

Kolejnym walorem jest **Park Regionalny Zakola Niemna**, założony w 1992 roku. Park zajmuje powierzchnię 25 171 ha, około 69% jego obszaru stanowią lasy. Główną atrakcją są naturalne zakola meandrującej rzeki, z urozmaiconą linią brzegową, co tworzy piękny i niezapomniany krajobraz. Na terenie parku znajduje się uzdrowisko Birsztany, posiadające złoża borowiny oraz źródła wody mineralnej bogatej w magnez i potas. Pierwsze wzmianki o miejscowości pochodzą z XIV wieku, bywali w niej książę Witold, król Kazimierz Jagiellończyk wraz z żoną i synami oraz inni litewscy książęta, którzy upodobali sobie okolicę do urządzania polowań. Pierwsze próby zagospodarowania brzegów Niemna i przystosowania rzeki do żeglugi podejmowano już za czasów Zygmunta II Augusta, jednak ostatecznie udało się to za panowania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Zakola Niemna zostały zbadane oraz opisane przez etnografa i archeologa Zygmunta Glogera, który odbył podróż po rzece w 1872 roku. Poświęcony jest jej cały rozdział jego książki „Dolinami rzek”. Niemen opisuje również w swoich książkach Władysław Syrokomla, który odwiedzał uzdrowisko w Birsztanach, zaś Polakom rzeka ta nieodłącznie kojarzy się z powieścią Elizy Orzeszkowej „Nad Niemnem” (Ławecki i Olszewski 2007, Krzywicki 2014). W dolnym odcinku doliny Niemna ulokowanych jest kilka obiektów związanych z polską inteligencją i magnaterią m.in. rodu Tyszkiewiczów, tworzących „zespół zamków Doliny Niemna” (tab. 1).

Walory kulturowo-sentymentalne

Walory kulturowo-sentymentalne w kontekście polskiej turystyki sentymentalnej na Litwie wyodrębniono na podstawie metody wyróżników i wyznaczników. Metoda pozwoliła wyodrębnić określenia oraz zwroty użyte w celu podkreślenia polskości z odwiedzanymi na Litwie miejscami. Najczęściej określenia odnosiły się do konkretnych osób – znanych Polaków, którzy żyli, tworzyli oraz działali na obszarach dzisiejszego państwa litewskiego. Najczęściej padało nazwisko Adama Mickiewicza oraz Marszałka Józefa Piłsudskiego. Innymi znanymi osobami, wymienianymi przy opisie wycieczek, byli: Jan Paweł II, św. Faustyna Kowalska, Eliza Orzeszkowa, Franciszek Smuglewicz, Antoni Wiwulski, Władysław Syrokomla, Teodor Narbutt, Stanisław Moniuszko i Jan Czeczot. Wspomniano również o polskich żołnierzach,

Tab. 1. Struktura wyróżników i wyznaczników w interpretacji walorów turystyki sentymentalnej Polaków odwiedzających Litwę.

Lp.	Wyróżnik kulturowo-sentymalny	Wyznacznik kulturowo-sentymalny
1	2	3
1.	Wilno ³ – bazylika archikatedralna pw. św. Stanisława i św. Władysława	1387 rok, król polski Władysław Jagiełło zleca budowę kościoła, zapoczątkowując tym samym chrystianizację Litwy. Spoczywają tu szczątki króla Aleksandra Jagiellończyka, Elżbiety Habsburżanki, Barbary Radziwiłłówny, dwóch żon króla Zygmunta II Augusta oraz szczątki Władysława IV. Na uwagę zasługuje obraz Franciszka Smuglewicza, „Zamordowanie św. Stanisława przez Bolesława Śmiałego”, będący częścią ołtarza głównego.
2.	Wilno – sanktuarium Miłosierdzia Bożego (dawny kościół św. Trójcy)	W kościele od 2005 roku znajduje się pierwszy obraz „Miłosierdzia Bożego”, przeniesiony z kościoła pw. św. Ducha. Obraz związany z siostrą Faustyną Kowalską.
3.	Wilno – kościół pw. św. św. Piotra i Pawła	Kościół wybudowany został w latach 1668–1676, jego fundatorem był hetman wielki litewski Michał Kazimierz Pac. Zarówno kościół, jak i pobliski klasztor Augustianów stanowiły wotum dziękczynne za pomyślne zakończenie wojny z Moskwą. Kościół należy do najbardziej okazałych barokowych budowli Wilna, między innymi za sprawą ponad 2 tysięcy rzeźb Pietro Pertiego oraz Giovanniego Gallego, gdyż to one zadecydowały o szczególnym miejscu świątyni w historii sztuki polskiej.
4.	Wilno – kościół pw. św. Ducha (dominikański)	W 1501 roku został on przekazany zakonowi dominikanów przez Aleksandra Jagiellończyka. Kościół św. Ducha należy do jedynej polskiej parafii w Wilnie (nabożeństwa odbywają się wyłącznie w języku polskim). Tutaj papież Jan Paweł II spotkał się z polską społecznością w trakcie swojej pielgrzymki na Litwę.
5.	Wilno – Ostra Brama wraz z Kaplicą Ostrobramską	Ostra Brama powstała w I poł. XVI wieku, będąc jedną z dziewięciu bram systemu obronnego Wilna. Ostra Brama słynie ze znajdującej się w niej kaplicy wraz z obrazem Matki Boskiej Ostrobramskiej, który otaczany jest kultem przez wyznawców katolicyzmu. Kult obrazu Matki Boskiej Ostrobramskiej sięga XVII wieku i jest on szczególnie ważny dla Polaków. Występuje w słynnej „Inwokacji” Adama Mickiewicza oraz w wierszach Juliusza Słowackiego i Władysława Syrokomli. Przed obrazem zawarł ślub Stanisław Moniuszko oraz poświęcił mu cztery „Litanie Ostrobramskie”. Po odzyskaniu Wilna w 1919 roku Marszałek Józef Piłsudski pozostawił przy obrazie srebrne wotum ze słowami: „Dzięki Ci Matko za Wilno”, które znajduje się tam do dziś. 2 lipca 1927 roku odbyła się uroczysta koronacja Matki Boskiej Ostrobramskiej, w której udział wzięli ówczesny prezydent Polski Ignacy Mościcki, Marszałek Józef Piłsudski, wszyscy członkowie polskiego rządu oraz tysiące wiernych. W 1993 roku, w trakcie pielgrzymki na Litwę, przed obrazem modlił się papież Jan Paweł II (ryc. 2).
6.	Wilno – klasztor bazylianów z Cielą Konrada	Klasztor bazylianów wraz z dzisiejszą cerkwią św. Trójcy powstał w XVI wieku. Znajdował się w rękach zakonników do 1827 roku, po czym zakon uległ kasacji. Na początku XIX wieku rosyjskie władze zaborcze urządziły więzienie na pierwszym piętrze budynków klasztornych. Właśnie w tym więzieniu w latach 1823–1824 przetrzymywano członków Towarzystwa Filaretów i Towarzystwa Filomatów (m.in. Adama Mickiewicza, Ignacego Domeykę, Jana Czeczota i Tomasza Zana). Swoje przeżycia z tych miesięcy Mickiewicz zawarł na kartach III części „Dziadów”.

³ Treści o Wilnie zaczerpnięte z publikacji: Dylewski 2007b, Rogoża, Korycki 2017, Venclova 2012.

1	2	3
7.	Wilno – Uniwersytet Wileński wraz z kościołem św. Jana Chrzyciela i św. Jana Ewangelisty	W 1569 roku do Wilna zostali sprawdzeni jezuici, którzy już w następnym roku otworzyli kolegium. W 1579 roku, decyzją króla Stefana Batorego, kolegium jezuickie zostało przekształcone w pierwszą uczelnię wyższą na Litwie – Akademię Wileńską. Przez stulecia istnienia wileńskiej uczelni wyższej jej absolwentami i profesorami byli wybitni i znani Polacy: jezuicki kaznodzieja Piotr Skarga (pierwszy rektor), Jakub Wujek (tłumacz „Biblii” na język polski), Joachim Lelewel (historyk), poeci Adam Mickiewicz i Juliusz Słowacki, Józef Ignacy Kraszewski (pisarz i historyk), bracia Jędrzej i Jan Śniadeccy, poeta i pisarz Czesław Miłosz (laureat literackiej Nagrody Nobla), Ferdynand Ruszczyc (malarz), Juliusz Kłos (konserwator zabytków), Cezaria Baudouin de Courtenay Ehrenkreutz Jędrzejewiczowa (etnolog, założycielka Muzeum Etnograficznego w Warszawie), Irena Sławińska (teatrolog i historyk) oraz wielu innych. W skład zabudowań uniwersytetu wchodzi kościół św. Jana Chrzyciela i św. Jana Ewangelisty. Pierwsza świątynia na tym miejscu powstała tuż po chrzcie Litwy za czasów króla Władysława Jagiełły. W 1571 roku otrzymali ją jezuici. Po zniszczeniach z początku XVIII wieku, w latach 1738–1749 kościół gruntownie przebudowany w stylu późnego baroku, zgodnie z projektem Jana Krzysztofa Glaubitza. Perłą kościoła jest jego ołtarz główny, a właściwie barokowa kompozycja kilku ołtarzy stanowiących jeden zespół, ozdobiony licznymi rzeźbami i obrazami. W świątyni znajduje się wiele epitafiów i tablic pamiątkowych, m.in. Adama Mickiewicza z 1899 roku, Władysława Syrokomli z 1908 roku czy Tadeusza Kościuszki z 1917 roku (autorstwa Antoniego Wiwulskiego).
8.	Wilno – dom Kolegium Medycznego (dom nr 22 przy ul. Pilies (Zamkowej))	Został on zakupiony przez Akademię Wileńską w 1683 roku. Mieszkał tam w latach 1811–1814 profesor Euzebiusz Słowacki wraz z żoną Salomeą i synem Juliuszem. Juliusz Słowacki zamieszkał tam ponownie w 1817 roku, gdy jego matka wyszła za mąż za profesora medycyny Augusta Bécu. Juliusz Słowacki mieszkał w Domu Kolegium Medycznego piętnaście lat. Były to lata jego dzieciństwa i młodości, w czasie których ukończył studia na wydziale prawa Uniwersytetu Wileńskiego i tworzył swoje pierwsze utwory. Na ścianie oficyny umieszczono w 1927 roku popiersie poety wraz z tablicą pamiątkową. Ich inicjatorem i projektantem był Ferdynand Ruszczyc, który mieszkał w domu Słowackich w latach 1923–1934. Na ścianie domu znajduje się również tablica pamiątkowa jemu poświęcona.
9.	Wilno – dom nr 24 przy ulicy Pilies (Zamkowa)	W domu w latach 1830–1835 mieszkał tu Józef Ignacy Kraszewski – polski pisarz, publicysta, wydawca, historyk, encyklopedysta, działacz społeczny i polityczny, współzałożyciel Macierzy Polskiej.
10.	Wilno – dom nr 5 przy Zaułku Literackim	Dom, zbudowany pod koniec XVIII wieku, należał do rodziny Piaseckich, w tym do rodziców Kazimierza Piaseckiego, przyjaciela Adama Mickiewicza. W domu tym w 1823 roku zamieszkał poeta.
11.	Wilno – dom nr 26 przy ulicy Vokieciu (Niemiecka)	W domu w latach 1840–1858 mieszkał słynny polski kompozytor Stanisław Moniuszko.
12.	Wilno – dom nr 8 i 16 przy ulicy Boksto (Bakszta)	W domu spędził dzieciństwo i wczesną młodość Józef Piłsudski (1867–1935).
13.	Wilno – dom nr 11 – Muzeum Adama Mickiewicza	Dom nr 11 w Zaułku Bernardyńskim, w którym mieszkał Adam Mickiewicz. Wydawca Jan Obst w 1911 otworzył muzeum poety. Jego zamknięcie nastąpiło po wybuchu II wojny światowej. Muzeum Adama Mickiewicza ponownie otwarto w 1955 roku, w setną rocznicę śmierci poety.

1	2	3
14.	Wilno – dom św. Faustyny	Przy ul. V. Grybo 29A, nieopodal cmentarza Antokolskiego, znajduje się drewniany dworek, który w I poł. XX wieku należał do Zgromadzenia Sióstr Matki Bożej Miłosierdzia. Mieszkała w nim, w 1929 roku oraz w latach 1933–1936, siostra Faustyna (Maria Helena Kowalska), święta kościoła katolickiego (kanonizowana w 2000 roku przez papieża Jana Pawła II). W trakcie trzyletniego pobytu w Wilnie pisała swój „Dzienniczek” oraz tutaj właśnie miała objawienia Jezusa Chrystusa i Koronki do Miłosierdzia Bożego. W 1934 roku, według wskazówek siostry Faustyny, Eugeniusz Kazimirowski namalował pierwszy, oryginalny obraz „Miłosierdzia Bożego”. Obraz był po raz pierwszy wystawiony w 1935 roku i po dziś dzień cieszy się szczególnym kultem wśród wyznawców religii katolickiej (zwłaszcza Polaków). W dworku, w 2000 roku, założono muzeum Zgromadzenia Sióstr Matki Bożej Miłosierdzia wraz z ekspozycją poświęconą siostrze Faustynie. Zobaczyć tam można pokój, w którym święta mieszkała, oraz relikwiarze św. Faustyny i błogosławionego księdza Michała Sopocki, który był duchowym przewodnikiem siostry Faustyny w trakcie jej pobytu w Wilnie. Na zewnętrznej ścianie dworku wisi tablica pamiątkowa poświęcona siostrze Faustynie. Jej pomnik zaś znajduje się na dziedzińcu wewnętrznym Wileńskiego Hospicjum im. bł. ks. Michała Sopocki.
15.	Wilno – cmentarz na Rossie	Nekropolia ma szczególne znaczenie dla Polaków, ponieważ spoczywa na niej wielu wybitnych i znanych rodaków. Według odnalezionych dokumentów cmentarz na Rossie powstał w 1801 roku z inicjatywy Tymoteusza Raczyńskiego, proboszcza kościoła pw. Wniebowstąpienia Pańskiego. Obok głównego wejścia na nekropolię (od strony ul. Rossa) znajduje się niewielki polski cmentarz wojskowy. Pochowani są tam polscy żołnierze, którzy polegli w walkach z bolszewikami o Wilno w latach 1919–1920, oraz 75 żołnierzy Armii Krajowej, którzy stracili swe życie w trakcie operacji „Ostra Brama” w 1944 roku. Znajdują się tam również trzy groby żołnierzy broniących dostępu do Rossy we wrześniu 1939 roku. Groby żołnierzy otaczają Mauzoleum Matki i Serca Syna J. Piłsudskiego. 12 maja 1936 roku spoczęły tam, pod czarną granitową płytą, szczątki Marii z Billewiczów Piłsudskiej, przeniesione z cmentarza w Sugintach, oraz serce jej syna, Marszałka Józefa Piłsudskiego. Stało się tak zgodnie z życzeniem samego Marszałka. Płytę nagrobną zdobiją jedynie krzyż, napis „Matka i Serce Syna” oraz cytaty z dwóch wierszy Juliusza Słowackiego, ulubionego poety Piłsudskiego. Wśród ważnych dla historii i kultury Polski osób pochowanych w cywilnej części Starej Rossy znajdują się: członkowie rodziny Piłsudskich – rodzeństwo Marszałka, Adam, Helena, Kasper, Teonia i Piotr Piłsudscy oraz Ludwika z Piłsudskich Majewska pierwsza żona Marszałka – Maria z Koplewskich Piłsudska, Emma z Jeleńskich Dmochowska (powieściopisarka, dramaturg, działaczka oświatowa), Joachim Lelewel (profesor historii Uniwersytetu Wileńskiego, wspierał Towarzystwo Filomatów), Antoni Wiwulski (artysta rzeźbiarz i architekt, twórca Pomnika Grunwaldzkiego w Krakowie i pomnika Trzech Krzyży w Wilnie), Franciszek Smuglewicz (artysta malarz), Władysław Syrokomla (Ludwik Kondratowicz, poeta i dramaturg), Juliusz Kłos (profesor architektury Uniwersytetu Stefana Batorego, konserwator zabytków, autor znanego przewodnika po zabytkach Wilna), Jan Kazimierz Wilczyński (historyk sztuki i archeolog, autor „Albumów Wileńskich”), Eustachy hr. Tyszkiewicz (historyk, archeolog, założyciel Muzeum Starożytności w Wilnie), Rafał Radziwiłłowicz (doktor medycyny i honorowy profesor Uniwersytetu Stefana Batorego, szwagier i przyjaciel Stefana Żeromskiego), Onufry Pietraszkiewicz (poeta,)

1	2	3
15.	Wilno – cmentarz na Rossie	✚ współzałożyciel Towarzystwa Filomatów, przyjaciel Adama Mickiewicza), Euzebiusz Tomasz Słowacki (poeta, profesor Uniwersytetu Wileńskiego, ojciec Juliusza Słowackiego).
16.	Wilno – cmentarz Antokolski	Najważniejszą dla Polaków częścią cmentarza jest kwatera z grobami polskich żołnierzy. Pochowano tu ponad 1600 osób – żołnierzy poległych w latach 1919–1920, w trakcie wojny z bolszewikami, żołnierzy zmarłych we wrześniu 1939 roku oraz poległych żołnierzy operacji „Ostra Brama” z 1944 roku. Ich groby przyozdobione są biało-czerwonymi wstążkami.
17.	Wilno – Góra Trzykrzyska	Drewniane krzyże stały na szczycie góry w XIX wieku, w 1869 roku uległy zawaleniu. Ówczesne władze Cesarstwa Rosyjskiego nie dały zezwolenia na ich odbudowę, bojąc się patriotycznych demonstracji. Dopiero w 1916 roku postawiono żelbetonowy pomnik Trzech Krzyży według projektu Antoniego Wiwulskiego. W 1951 roku, z rozkazu władz komunistycznych, pomnik wysadzono. Odbudowano go w oryginalnym kształcie w 1989 roku. Trzy Krzyże są obecnie jednym z symboli Wilna.
18.	Wilno – pomnik Adama Mickiewicza	Wzniesiony w 1984 roku pomnik Adama Mickiewicza (dłuta litewskiego rzeźbiarza Gediminasas Jokūbonisa) znajduje się nieopodal kościoła św. Anny i kościoła Bernardynów. Przedstawia zamyślonego poetę opartego o złamaną kolumnę, a wykonano go z szarego polerowanego granitu. Wokół pomnika ułożono płyty z płaskorzeźbami, które przedstawiają sceny z „Dziadów”.
19.	Wilno – pomnik Stanisława Moniuszki	Na placyku przed kościołem św. Katarzyny znajduje się postument z popiersiem Stanisława Moniuszki, sławnego polskiego kompozytora. Popiersie jest autorstwa Bolesława Bażukiewicza.
20.	Troki – zamek na wyspie na jeziorze Galwe	Został on zbudowany z inicjatywy księcia Witolda w XV wieku, powstając na miejscu wcześniejszej, drewnianej fortyfikacji z poprzedniego wieku. Nowy zamek był już gotycki i murowany, stanowił ważny punkt obronny przeciwko atakom ze strony Zakonu Krzyżackiego. Był on również siedzibą księcia Witolda (w nim Witold zmarł w 1430 roku), a później przez lata również następnych wielkich książąt litewskich. W XVI wieku zamek zmienił swoją funkcję na swego rodzaju więzienie polityczne (m.in. przetrzymywano w nim wdowę po Aleksandrze Jagiellończyku, królową Helenę). Niedługo później król Zygmunt II August uczynił z zamku letnią rezydencję (Piasecka 2004).
21.	Kowno – Dom Perkuna*	Zbudowany na przełomie XV i XVI wieku, z czerwonej cegły, w stylu gotyckim, który zachował do dzisiaj. Największą ozdobą budynku jest trójkątny szczyt fasady z bogatą późnogotycką ornamentyką. Początkowo Dom Perkuna był hanzeatycką kamienicą kupiecką, później zakupioną przez zakon jezuitów, którzy urządzili w niej kaplicę. Na początku XIX wieku budynek pełnił funkcję szkoły dla szlachty oraz teatru, do którego uczęszczał Adam Mickiewicz w trakcie swojego pobytu w Kownie. W następnych latach mieścił również szkołę prawosławną, internat szkoły jezuickiej oraz szkołę świecką po II wojnie światowej. W latach 1964–1968 budynek gruntownie wyremontowano, przywracając mu gotycki wygląd. W 1990 roku budynek zwrócono zakonowi jezuitów i to z ich inicjatywy powstało w nim Muzeum Adama Mickiewicza, ukazujące jego życie i twórczość.
22.	Kowno – zespół klasztorny jezuitów*	Teren dzisiejszego zespołu klasztornej jezuitów uzyskali w I poł. XVII wieku. W tym samym i następnym wieku zbudowano lub powiększono kościół, budynki klasztorne oraz kolegium. Po likwidacji zakonu jezuitów zespół przejęli franciszkanie, na początku XIX wieku zaś został on przemieniony na kowieńską szkołę powiatową. W niej właśnie, w latach 1819–1823, Adam Mickiewicz nauczał literatury, prawa i historii oraz opiekował się szkolną biblioteką. Mieszkał w przydzielonych mu pokojach ✚

1	2	3
22.	Kowno – zespół klasztorny jezuitów *	☞ budynku dawnego kolegium. Wtedy też napisał II i III część „Dziadów”, „Ballady i romanse” oraz drugi tom „Poezji”. Informuje o tym tablica pamiątkowa w językach litewskim i rosyjskim. W następnych latach zespół klasztorny pełnił różne funkcje – m.in. należał do parafii prawosławnej, w czasach komunistycznych służył za budynki szkolne, by w końcu w 1992 roku powrócić w ręce zakonu jezuitów. Barokowe budynki klasztorne oraz kościół św. Franciszka Ksawerego zachowały niektóre ze swoich oryginalnych dekoracji i elementów wyposażenia wnętrza.
23.	Kiejdany*	Miejscowość znana Polakom głównie z lekcji historii oraz z „Potopu” Henryka Sienkiewicza. To w Kiejdanach w sierpniu oraz ponownie w październiku 1655 roku podpisano porozumienie pomiędzy królem szwedzkim Karolem X Gustawem a Januszem Radziwiłłem, hetmanem wielkim litewskim, na mocy którego Litwa przeszła pod panowanie szwedzkie. Porozumienie to odbierane było i jest przez Polskę jako akt zdrady, przez Litwę wręcz przeciwnie – jako posunięcie mające na celu ratunek i dobro ówczesnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. W Kiejdanach zobaczyć można renesansowy zbór kalwiński, który powstał w latach 1631–1653, później przebudowany w XVIII wieku. W podziemnej krypcie zboru udostępniono do zwiedzania mauzoleum Radziwiłłów – znajdują się tam oryginalne sarkofagi Krzysztofa „Pioruna” Radziwiłła i jego dzieci: wspomnianego wcześniej Janusza oraz zmarłych w dzieciństwie Elżbiety, Stefana, Jerzego i Mikołaja.
24.	Birże – zamek Radziwiłłów*	Od 1492 roku Birże i okolice dobra były własnością oraz siedzibą birżańskiej linii rodu Radziwiłłów i w ich rękach pozostawały aż do 1699 roku, kiedy to przeszły w posiadanie książąt niemieckich. W XVIII wieku odkupili je Radziwiłłowie z Nieświeża, zaś w 1811 roku właścicielami zostali Tyszkiewiczowie. Polakom dobrze znani są dwaj właściciele Birż – Janusz oraz Bogusław Radziwiłłowie, których działania w trakcie potopu szwedzkiego uczyniły z nich zdrajców w oczach polskich historiografów. Zamek w Birżach został wzniesiony w latach 1575–1589 przez Krzysztofa Mikołaja „Pioruna” Radziwiłła. Przez stulecia był trzykrotnie zdobywany przez wrogie wojska szwedzkie i niszczone. Pierwszy raz w 1625 roku (odbudowany w 1636 roku), ponownie w trakcie potopu szwedzkiego (przebudowany przez Bogusława Radziwiłła w stylu <i>palazzo in fortezza</i>). 9 marca 1701 roku w birżańskim zamku przymierze zawarli król polski August II Mocny i car Rosji Piotr I Wielki, zwracając się przeciwko królowi Szwecji, co wywołało trzecią wojnę północną. W trakcie wojny miasto i zamek były oblegane przez wojska szwedzkie i doszczętnie przez nie zniszczone. Zamek pozostawał w ruinie aż do lat 80. XX wieku, kiedy to dokładnie go zrekonstruowano. Birże oraz okolice miasta związane są również z działaniami powstania styczniowego. Od 7 do 9 maja 1863 roku rozegrała się tam seria walk pomiędzy powstańczymi wojskami polsko-litewskimi pod dowództwem pułkownika Zygmunta Sierakowskiego a wojskami carskiej Rosji. Pomimo początkowych sukcesów ostatniego dnia wojska powstańcze zostały całkowicie pokonane. Do dzisiaj wśród lasów Puszczy Birżańskiej przetrwały mogiły powstańców oraz kapliczki.
25.	Druskienniki*	Miejscowość uzdrowskowa, oficjalnie uznana w 1794 roku za miejsce o właściwościach leczniczych dekretem króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. W 1838 roku powstała pierwsza lecznica z łazienkami, a od połowy XIX wieku nastąpił dynamiczny rozwój uzdrowiska. W Druskiennikach bywało wiele znanych osób, m.in. Józef Ignacy Kraszewski, Stanisław Moniuszko, Władysław Syrokomla czy Eliza Orzeszkowa. W latach międzywojennych uzdrowisko regularnie odwiedzał Marszałek Józef Piłsudski. Został mianowany honorowym obywatelem miasta, ☞

1	2	3
25.	Druskienniki *	W 1929 roku staraniami Państwowych Zakładów Zdrojowych zbudowano dla Marszałka drewniany domek Na Pogance. Niestety został on rozebrany w 1964 roku (obecnie na jego miejscu stoi hotel Violetta). Do naszych czasów zachowało się kilkanaście drewnianych willi z XIX i XX wieku, neogotycki pałacyk Kiersnowskich (obecnie mieści się tam muzeum) oraz drewniana cerkiew prawosławna z 1865 roku i neogotycki kościół pw. Matki Boskiej Szkaplerznej.
26.	Powiewiórka – kościół pw. św. Kazimierza**	Kościół św. Kazimierza ufundowany został w 1750 roku przez Leona i Gertrudę Soroków, właścicieli majątku, do którego należała niegdyś miejscowość Powiewiórka. Obecny wygląd kościoła pochodzi z czasów przebudowy z 1851 roku. Jest to prostokątna, drewniana budowla, pokryta dwuspadowym, gontowym dachem, bez wieży. Wśród wyposażenia wnętrza znajdują się ołtarz główny z XIX-wiecznym obrazem św. Kazimierza i rzeźbami aniołów oraz obrazy „Św. Franciszek” i „Św. Antoni”, oba z XVIII wieku. Obok kościoła znajduje się drewniana dzwonnica z trzema dzwonami z II poł. XVIII wieku. Do parafii św. Kazimierza należeli Józef Wincent i Maria Piłsudscy, właściciele pobliskiego majątku w Zułowie. W kościele w Powiewiórce ochrzczono siedmioro dzieci, w tym Józefa Klemensa Piłsudskiego. Chrzest przyszłego Marszałka Polski miał miejsce 15 grudnia 1867 roku, o czym informuje tablica pamiątkowa z 1919 roku (znajdująca się na chórze nad wejściem). W wyposażeniu kościoła zachowała się srebrna chrzcielnica, przy której ochrzczono Józefa Piłsudskiego.
27.	Góra Krzyży*	Wzniesienie położone jest ok. 13 km od miejscowości Szawle, nad rzeką Kulpą. Swoją nazwę bierze od niezliczonej liczby krzyży, które się na nim znajdują, od wysokich, kilkumetrowych do niewielkich, mierzących zaledwie kilka centymetrów. Po raz pierwszy krzyże na wzniesieniu ustawiono po upadku powstania listopadowego, by w ten sposób upamiętnić poległych w walce, gdyż władze zaborcze wydały zakaz stawiania krzyży na grobach powstańców. W ten sam sposób upamiętniono śmierć powstańców styczniowych oraz osób zesłanych na Sybir, a po II wojnie światowej również ofiary prześladowań ze strony władz komunistycznych. W 1993 roku papież Jan Paweł II odwiedził Górę Krzyży w ramach swojej pielgrzymki na Litwę oraz odprawił tam mszę. Obecnie jest to cel licznych pielgrzymek mieszkańców Litwy, Polski, Łotwy, Ukrainy i Białorusi.
28.	Zułów**	Nieistniejący już dziś zespół dworski w Zułowie należał od początku XIX wieku do rodziny Billewiczów, a w 1863 roku przeszedł w posiadanie Józefa Wincentego Piłsudskiego jako posag jego żony Marii Billewiczówny. Tam 5 grudnia 1867 roku urodził się Józef Klemens Piłsudski oraz spędził pierwsze kilka lat swojego życia, aż do 1874 roku, kiedy to pożar doszczętnie zniszczył dwór oraz pobliskie zabudowania gospodarcze. Nie było środków na odbudowę dworu, dlatego też rodzina Piłsudskich przeniosła się do Wilna, a majątek sprzedano w 1882 roku. W latach 30. XX wieku teren dawnego majątku nabył Związek Rezerwistów. Obszar uporządkowano, wzmocniono zachowane fundamenty spalonego dworu oraz zasadzono drzewa i krzewy ozdobne, tworząc miejsce pamięci narodowej. 10 października 1937 roku, w trakcie uroczystego otwarcia, prezydent Ignacy Mościcki zasadził pamiątkowy Dąb Piłsudskiego.

1	2	3
29.	Pikieliszki – dwór Piłsudskich*	W miejscowości Pikieliszki, około 20 km od Wilna, znajduje się XIX-wieczny dwór, który przez kilka lat służył jako letnia rezydencja Marszałka Józefa Piłsudskiego i jego rodziny. Marszałek objął dwór wraz z przylegającym majątkiem w posiadanie w 1930 roku, wykorzystując wraz ze swoją żoną Aleksandrą przydział ziemi przysługujący osobom odznaczonym orderem Virtuti Militari. Piłsudscy dwór, ówczesnie mocno zniszczony, odremontowali. Przyjeżdżali do niego co roku, spędzając w Pikieliskach około 6 tygodni. Dwór pozostał w rękach rodziny aż do 1939 roku.
30.	Połąga – pałac Tyszkiewiczów*	Od 1824 roku Połąga znajdowała się w rękach Tyszkiewiczów, którzy początkowo spędzali w miejscowości jedynie miesiące letnie. Dopiero hrabia Feliks Tyszkiewicz pod koniec XIX wieku zdecydował wybudować w Połądze rodzinną rezydencję, która została ukończona w 1897 roku. Pałac usytuowano na sztucznym wzniesieniu. Ma on plan podkowy o krótkich ramionach, a do jednej ze stron dołączono ośmioboczną kaplicę. Z zewnątrz ozdobiony jest ryzalitami, pilastrami, gzymsami oraz sztukateriami. Na parady dziedziniec wychodzi wysoki, otoczony murem taras. Z oryginalnego wyposażenia wnętrza pałacu, głównie w stylach neorokokowym i neoklasycystycznym, zachowały się jedynie posadzki, kominki i sztukaterie. W pałacu mieści się obecnie Muzeum Bursztynu, a w kaplicy wystawiono nieliczne zachowane pamiątki po rodzinie Tyszkiewiczów, w większości zdjęcia. Pałac Tyszkiewiczów otoczony jest parkiem o powierzchni ponad 70 ha, założonym pod koniec XIX wieku, w 1960 roku park uzyskał status ogrodu botanicznego.
31.	Kopciowo – grób Emilii Plater**	Emilia Plater była polską hrabianką, która brała udział w powstaniu listopadowym, w stopniu kapitana dowodząc kompanią w oddziale gen. Dezyderego Chłapowskiego, walcząc pod Mejszagolą, Kownem i Szawlanami. Zmarła 23 grudnia 1931 roku na dworze w Justianowie. Pochowano ją na najbliższym cmentarzu, właśnie w Kopciowie, początkowo pod nazwiskiem Zielińska. Dopiero kilkanaście lat później z inicjatywy miejscowego proboszcza na grobie umieszczono jej prawdziwe nazwisko. Obecny pomnik nagrobny pochodzi z końca XIX wieku.
32.	Borejkwiszczyzna (Bareikiškės) – muzeum Władysława Syrokomli**	W wiosce Borejkwiszczyzna znajduje się niewielki XIX-wieczny dworek, w którym w latach 1853–1862 mieszkał i tworzył poeta Władysław Syrokomla (wł. Ludwik Kondratowicz). Tworzył on liczne poematy, gawędy wiejskie, dramaty i komedie oraz jest uważany za autora pierwszego przewodnika turystycznego po Litwie. Poetę we dworku często odwiedzali przedstawiciele wileńskiej inteligencji, m.in. Stanisław Moniuszko, Eustachy Tyszkiewicz czy Wincenty Dmochowski. Obecnie, od 1975 roku, znajduje się tam biblioteka i muzeum biograficzne Syrokomli, ukazujące zachowane przedmioty osobiste poety oraz część z wyposażenia wnętrza. W otaczającym dworek parku można znaleźć granitowy pomnik z 1897 roku, upamiętniający poetę.
33.	Burbiszki – zespół dworski Bażeńskich**	Pałac wraz z otaczającym parkiem należał do rodziny Bażeńskich w latach 1817–1941. Jest to dawna oficyna, przebudowana na początku XX wieku na nową siedzibę rodu, po tym jak pierwszy, drewniany dwór spłonął. Pałac zbudowany jest z polnego kamienia, posiada elementy w stylu neogotyckim. W tym samym stylu powstały niektóre z budynków gospodarczych zespołu (m.in. lodownia i gołębnik). Budynki otacza bardzo dobrze utrzymany park (28 ha) z systemem stawów i kanałów. Znaleźć w nim można pomnik Adama Mickiewicza z 1911 roku dłuta Kazimierza Ulańskiego. Obecnie w pałacyku znajduje się muzeum ukazujące historię dworu oraz rodziny Bażeńskich. Emilia Bażeńska, córka ➔

1	2	3
33.	Burbiszki – zespół dworski Bazeńskich**	↳ przedostatniego właściciela dworu w Burbiszkach, była pierwszą żoną polskiego pisarza i poety Kornela Makuszyńskiego. Makuszyńscy mieszkali w Burbiszkach w latach 1913–1914, zaś po przeprowadzce do Warszawy często przyjeżdżali do dworku na wakacje. Dopiero śmierć Emilii zakończyła związek Kornela Makuszyńskiego z Litwą, do której już więcej nie wrócił.
34.	Szetejnie**	W niezachowanym do dziś dworku we wsi Szetejnie, 30 czerwca 1911 roku urodził się Czesław Miłosz. Dworek należał do dziadków poety, zaś sam poeta mieszkał w nim z rodzicami w latach 1918–1920. Wspomnienia z dzieciństwa w Szetejniach można odnaleźć w dziełach poety (podobieństwa do tych okolic widać zwłaszcza w powieści „Dolina Issy”). W latach 60. XX wieku dworek został całkowicie rozebrany, zachował się jedynie spichlerz, w którym od 1999 roku mieści się Centrum Kultury im. Czesława Miłosza. Zaś w miejscu, gdzie stał dwór, zasadzono pamiątkowe dęby.
35.	Suderwa (Poddziekaniszki)**	Dwór należący w okresie międzywojennym do Mariana Zdziechowskiego. Zbudowany w XIX wieku pałac ma cechy klasycystyczne. Marian Ursyn Zdziechowski herbu Rawicz (1861–1938) – polski historyk idei i literatury, filolog, filozof, krytyk literacki i publicysta, rektor Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, założyciel Unii Narodowo-Państwowej w 1922 roku, w latach 1933–1938 prezes Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie.
36.	Przełaje (Perloja)**	Kościół pw. Matki Bożej i św. Franciszka z Asyżu z 1928–1930 roku, projektu Wacława Michniewicza (1866–1947) – polskiego inżyniera i architekta, przedstawiciela historyzmu. Wnętrze ozdobione zostało w 1943 roku dekoracją sgraffitową przez Jerzego Hoppena (1891–1969) – polskiego malarza, grafika, pedagoga, historyka sztuki i konserwatora, twórcy graficznej „Szkoły wileńskiej”.
37.	Belvederis – zespół pałacowy Belweder	Zespół pałacowy w Belvederis – zabudowania i park dawnego majątku Belweder (Podubis) we wsi Belvederis koło Średników. Neorenesansowy pałac w stylu włoskiej tokańskiej willi. W wieku XVIII i na początku XIX wieku pałac należał do rodu Tyszkiewiczów. W 1840 roku od Stanisława hr. Tyszkiewicza odkupił go Kleofas Burba herbu Odyniec III. Kleofas Burba ożenił się najpierw z Adolfiną Przeciszewską (1820–?), z którą miał córkę Annę (1849–1872), a następnie po jej śmierci poślubił Teodorę Chlewińską herbu Radwan. Z Teodorą Kleofas miał dwie córki – Michalinę i Marcelinę, oraz dwóch synów – Antoniego i Andrzeja. Po śmierci ojca panem na Belwederze został w 1891 syn Antoni (1856–1908), a po jego śmierci jego brat Andrzej (1861–1909). Po śmierci Andrzeja majątkiem zarządzały siostry Michalina i Marcelina. Michalina Burbówna (1850–1920) poślubiła Jerzego Mariana Walewskiego herbu Pierzchała, który był ostatnim właścicielem Belwederu (http://dworypogranicza.pl/index.php/litwa/232-belweder).
38.	Jurbork**	Miasto królewskie lokowane w 1540 roku przez Bonę Sforzę. Miasto położone na prawym brzegu rzeki Niemen. Z wydarzeń historycznych – w 1570 roku proboszczem miasta był Maciej Strykowski (1547–1593) – polski historyk, pisarz autor „Kroniki Polskiej, Litewskiej, Żmudzkiej i wszytskiej Rusi” wydanej w języku polskim w Królewcu w 1582 r. – kroniki uważanej za pierwszą drukowaną książkę na temat historii Litwy. Samo miasto związane było z rodem szlacheckim Piadzewiczów.
39.	Taurogi*	Zamek w Taurogach (obecnie Muzeum Historyczne) był siedzibą wielkiego księcia Bogusława Radziwiłła (1620–1669), jak i jego córki i dziedziczki, księżniczki Ludwiki Karoliny Radziwiłłówny (1667–1695).

1	2	3
40.	Giegudów (obecnie Panemunės) – zamek**	Zamek Giegudów wybudowany został w latach 1604–1610 na prawym brzegu Niemna, w stylu obronno-rezydencjalnym przez Jana Epereysza. Jan Epereysz był szlachcicem pochodzącym z węgierskiego Siedmiogrodu, przybyłym na Litwę za panowania króla Stefana Batorego. W 1686 r. zamek przeszedł w ręce rodziny Giegudów, która w na początku XVIII wieku dokonała jego przebudowy w stylu klasycystycznym. Następnie w 1918 roku zamek został przejęty przez ród Tyszkiewiczów, za sprawą ślubu właścicielki zamku, Marii Pusłowskiej, i Aleksandra Tyszkiewicza (1864–1945), który ze względu na wybuch I wojny światowej, był ostatnim jego właścicielem (ryc. 3).
41.	Telsze**	Miasto na Wysoczyźnie Żmudzkiej w północno-zachodniej Litwie położone na zachód od Szawli. Pierwszy kościół drewniany ufundował w 1612 r. król Zygmunt III Waza. Natomiast w roku 1626 dzierżawcą królewskiej ziemi był Paweł Sapieha, który założył klasztor bernardynów. W czasie powstania listopadowego silny ośrodek partyzancki polskiej dowodzonej przez Józefa Jana Giedroycia (1795–1831). W Telszach, w 1865 r. urodził się Gabriel Narutowicz, późniejszy prezydent Rzeczypospolitej Polskiej, a w 1878 r. Władysław Tryliński – polski inżynier komunikacji, wynalazca, twórca trylinki, czyli sześciokątnej kostki betonowej, współtwórca mostu w Maurzycach.
42.	Kretynga – pałac Tyszkiewiczów*	Pałac zbudował w 1875 r. hr. Józef Tyszkiewicz. W pałacu rezydował potomek Józefa Tyszkiewicz, Aleksander Tyszkiewicz (1864–1945) wywieziony po aneksji Litwy w 1940 przez władze radzieckie na Sybir. Pałac jest budowlą zbudowaną na planie prostokąta z niskim portykiem od frontu. Łączy się z nim zbudowana z trzech kondygnacji oranżeria – Józef Tyszkiewicz urządził w niej słynny ogród zimowy obejmujący m.in. połączone kanałami sadzawki, grotty i wodospad. Niegdyś w budynku znajdowała się obszerna kolekcja dzieł sztuki zgromadzonych przez Tyszkiewiczów, obecnie jej część można obejrzeć w Muzeum Etnograficzno-Krajoznawczym w Kretyndze.
43.	Czerowny Dwór – zamek Randondravis	Zamek Czerowny Dwór (Randondravis) – położony jest na lewym brzegu rzeki Nieważ, prawostronnego dopływu Niemna, tuż przy jego ujściu. Rodowód zamku sięga czasów krzyżackich (II poł. XIV wieku), jednakże ważnym okresem był wiek XVII, kiedy właścicielem zamku został Janusz Radziwiłł, wielki hetman litewski. W 1662 roku zamek przeszedł w ręce rodu Worłowskich, a następnie Zabiełłów, zaś od lat 20. XIX wieku w ręce Tyszkiewiczów. Tyszkiewiczowie zarządzali zamkiem i włością do czasu wybuchu I wojny światowej (https://zamkiobronne.pl/zamek/czerwony-dwor-raudondravis/).

* Treść opracowana na podstawie: Dylewski A. 2007, Krzywicki T. 2014

** Treść na podstawie litewskich broszur informacyjnych.

Ryc. 2. Ostra Brama w Wilnie – obiekt odwiedzany ze względu na motywację religijną stanowiący następnie ważny element sentymentalny dla polskiego turysty.
Źródło: fotografia własna autora (rok 2019)

Ryc. 3. Zamek Giegdudów (Panemunės) w dolinie Niemna jako przykład obiektu o motywacji poznawczo-sentymentalnej. Źródło: fotografia własna autora (rok 2018)

Ryc. 4. Mapa rozmieszczenia walorów turystyki sentymentalnej Litwy. Źródło: opracowanie własne

poległych w wojnie z bolszewikami w latach 1920–1921, pochowanych na Cmentarzu na Rossie. Pozostałe zwroty określały Wilno jako ośrodek polskiej kultury i nauki na Litwie, miasto z najliczniejszą mniejszością polską, miejsce polskiej historii. Zwiedzane obiekty charakteryzowano jako ważne dla Polski miejsca – symbole narodowe, związane z tradycją i kulturą narodu polskiego. Drugą płaszczyzną informacyjną o obiektach natury sentymentalnej był rekonesans terenowy wspomógł przez rezydenta litewskiego. Pozyskanie danych pozwoliło wymienić najważniejsze sentymentalne wyróżniki w kontekście polskiej turystyki na obszarze Litwy (tab. 1).

Analizując walory kulturowo-sentymentalne przedstawione w tabeli 1, powstałej na podstawie oferty polskich biur podróży oraz terenowego rekonesansu, można stwierdzić, iż najbardziej popularne obiekty związane z polskością znajdują się w Wilnie i jego okolicy, czyli w regionie Wileńszczyzny (tab. 1. poz. 1–22) należącym do regionu Dzukia. Jest to uwarunkowane istnieniem historycznych związków z Polską, w szczególności z największym w tym regionie centrum historyczno-kulturowym i administracyjnym, jakim jest Wilno, gdzie skupiało się życie polskiej inteligencji i polskich elit (ryc. 4). Jest to najbardziej popularny region z ofertą jedno- lub dwudniowego pobytu na Litwie dla polskiego turysty. Oferta, jak zwracają uwagę polscy touroperatorzy, jest optymalna ze względów finansowych i logistycznych, gdyż dostosowana do możliwości polskiego średnio i mało zamożnego turysty grupowego.

Analizując rozmieszczenie potencjalnych miejsc sentymentalnych na obszarze innych regionów „turystycznych” Litwy, można zauważyć, iż koncentrują się w południowo-zachodniej części regionu Aukštoty oraz południowo-zachodniej części regionu Žemudzi. Są to głównie miejsca związane z życiem wielkich polskich rodów, tj. Radziwiłłów czy Tyszkiewiczów, ale również polskich wieszczów, m.in. Czesława Miłosza (nr 34). Na uwagę zwraca obiekt nr 27, którym jest Góra Krzyży darzona sentymentem ze względu na osobę Jana Pawła II. Z przeprowadzonej analizy przestrzennego rozmieszczenia obiektów sentymentalnych wyróżnia się region Suwalszczyzna, gdzie występuje brak walorów sentymentalnych, co związane jest z uwarunkowaniami historycznymi, gdyż region ten historycznie należał do Prus Wschodnich, a więc bliższy jest kulturze niemieckiej. Odnosząc się do oferty polskich touroperatorów w powyższych regionach, można stwierdzić, iż za wyjątkiem nielicznych wycieczek do Kiejdan oraz Druskiennik (tab. 1. poz. 23–42), brak jest ofert skierowanych do grup turystycznych. Obecnie motywacja do poszukiwania polskich korzeni narodowych w regionie Žemudzi, Aukštoty czy Suwalszczyzny dotyczy indywidualnego turysty. W tym przypadku wymagane jest osobiste zaangażowanie się turysty m.in. poprzez zapewnienie sobie źródła informacji w formie klasycznego przewodnika turystycznego zakupionego w kraju pochodzenia, ponieważ przy większości obiektów brak jest treści w języku polskim.

Z punktu widzenia „tajemniczego turysty” udział w kilku wycieczkach po Wilnie i okolicy pozwala stwierdzić, iż przewodnicy turystyczni silnie akcentują historyczne, religijne i kulturowe dziedzictwo polskiego narodu na ziemi litewskiej. Ich emocjonalne podejście sprawia, iż uczestnik zaczyna odczuwać więzi duchowe i patriotyczne z odwiedzanymi miejscami, a znajdujące się tablice, epitafia w języku

polskim przy obiektach w Wilnie czy Kownie jeszcze bardziej podnoszą wewnętrzną dumę z życia i działalności przodków. Euforię tę gasi podejście pracowników obiektów i punktów informacji turystycznych w samym Wilnie oraz w interiorze, ogólny brak opracowań w języku polskim oraz niechęć komunikacji nawet w języku angielskim, co sprawia wrażenie niechęci. Widoczne ograniczenie dostępności źle wpływa na rozwój polskiej turystyki sentymtalnej na Litwie, zwłaszcza jeśli dotyczy obiektów związanych z polskim dziedzictwem. W tych przypadkach brak uwzględnienia języka polskiego może wywołać wręcz antagonizm turystów polskich i poczucie, że polskość jest celowo zacierana – co jest widoczne podczas zwiedzania dolnego odcinka doliny Niemna.

5. Struktura motywacji sentymtalnych polskiego turysty odwiedzającego Litwę

Analizując strukturę motywacyjną polskiego turysty drugiej dekady XXI wieku, wsparło się badaniami J. Gągały (2018), która wykorzystując metodę wywiadu środowiskowego, dokonała szczegółowej analizy motywacyjnej oraz wizerunku polskiego turysty. Według autorki w drugiej dekadzie XXI wieku odwiedzający Litwę to w 33% osoby powiązane rodzinnie z obszarem dzisiejszej Litwy, natomiast 67% to osoby niemające żadnych więzi rodzinnych. Wśród 33% turystów tzw. sentymtalnych, 26% zadeklarowało odwiedzenie miejsca urodzenia lub zamieszkania członka rodziny, zaś 7% – odwiedzenie swojego miejsca urodzenia lub zamieszkania w przeszłości. W gronie tych 33% turystów deklarujących powiązania rodzinne, dla których główną motywacją przyjazdu na Litwę była chęć odwiedzenia miejsc narodzin i wczesnej młodości oraz chęć poszukiwania korzeni z „krajem ojców”, uwidaczniają się turyści:

- autochtoniczni, dla których pobyt często indywidualny (prywatny) obejmował zobaczenie głównie „miejsc emocjonalnych”, w mniejszym stopniu zaś chęć poznawania kraju, z którego byli zmuszeni wyjechać,
- reprezentujący „sentymt odziedziczony”, drugiego i trzeciego pokolenia, dla których pomimo motywacji sentymtalnej ważnym celem jest chęć poznania innych miejsc na Litwie ze śladami polskości. Motywacją jest wewnętrzna duchowo-emocjonalna potrzeba – lepszego zrozumienia powiązań społeczno-kulturowych swoich przodków.

Wśród 67% turystów niemających korzeni rodowych na Litwę, 55% zadeklarowało chęć poznania historii i kultury Polski jako głównego celu wyjazdu, natomiast 45% – poznania dziedzictwa narodowościowego Litwy w kontekście dawnych związków polityczno-narodowościowych. W tej grupie turystów – krajoznawczych – chęć poznawania kraju była łączona z innym typem motywacji, a mianowicie z:

- motywacją religijną i pielgrzymkową,
- motywacją wypoczynkową,
- motywacją edukacyjną, która w procesie poznawczym ukazującym polskie dziedzictwo kulturowe i narodowościowe wzbogacała się o bodziec sentymtalny (tab. 2).

Tab. 2. Struktura walorów sentymentalnych odwiedzanych przez polskich turystów drugiej dekadzie XXI wieku. Źródło: opracowanie własne

Wyróżnik motywacyjny waloru sentymentalnego	%
Ostra Brama w Wilnie – R/K	99
Cmentarz na Rossie w Wilnie – K/R	83
Zamek na wyspie na jeziorze Galwe w Trokach – K	82
Bazylika archikatedralna p.w. św. Stanisława i św. Władysława w Wilnie – K/R	78
Uniwersytet Wileński w Wilnie – K/E	70
Klasztor Bazylianów z Celą Konrada w Wilnie – K	62
Sanktuarium Miłosierdzia Bożego w Wilnie z pierwszym Obrazem Miłosierdzia Bożego – R/K	58
Muzeum Adama Mickiewicza w Wilnie – K/E	41
Cmentarz Antokolski w Wilnie – K/R	29
Druskienniki – W	26
Pałac Tyszkiewiczów w Połędze – W	22
Dom Perkuna z muzeum Adama Mickiewicza w Kownie – K	14
Dolina Mickiewicza w Kownie – K	12
Dwór Józefa Piłsudskiego w Pikieliszkach – K/E	7
Zbór kalwiński z sarkofagami rodziny Radziwiłłów w Kiejdanach – K	7
Zamek Radziwiłłów w Birżach – K	5
Grób Emilii Plater w Kopciowie – K	1

K – motywacja krajoznawcza, R – motywacja religijna, W – motywacja wypoczynkowa, E – motywacja edukacyjna. Opracowanie na podstawie ankiet przeprowadzonych wśród grup zorganizowanych Gągała 2018

Przykładem mogą być motywacje religijne lub pielgrzymkowe związane z najczęściej odwiedzanym Sanktuarium Matki Boskiej Ostrobramskiej (tab. 2). Podczas pobytu w sanktuarium turyści uświadamiają sobie, iż w tym obiekcie przebywały wielkie osobliwości m.in. Józef Piłsudski czy Jan Paweł II, co rodziło w nich wielki sentyment do tego miejsca, a następstwem tego jest chęć kolejnego przyjazdu. Kolejnym przykładem może być często odwiedzany w ramach pielgrzymki lub tradycyjnej wycieczki cmentarz na Rossie, który stanowi ważny wyróżnik walorów sentymentalnych, po pobycie na nim turyści doznają silnego poczucia więzi ziemią litewską. Podobne zachowanie obserwuje się wśród turystów, których początkową motywacją była motywacja wypoczynkowa, m.in. w Połędze czy Druskiennikach, gdzie podczas pobytu turyści zetknęli się z wydarzeniami historycznymi związanymi z Polską oraz sławnymi Polakami, podkreślali, iż mają już inne nastawienie do tych miejsc – bliższe są ich sercu.

Kolejną motywacją łączoną poznawczo-sentymentalną jest motywacja edukacyjna związana z organizowaniem wycieczek szkolnych dla polskiej młodzieży oraz chęć studiowania na Uniwersytecie Stefana Batorego. Motywacją podjęcia studiów było

w szczególności poznanie związków łączących Polskę z Litwą lub, jak zaznaczono w jednym przypadku, „ponieważ mój dziadek studiował na tym uniwersytecie...”.

Dokonując analizy motywacji turysty niespokrewnionego z obszarem Litwy, można stwierdzić, iż wyjazd początkowo ma charakter poznawczy, związany z tradycją i kulturą litewską, jednakże podczas pobytu w wyniku przybliżenia związków historyczno-społecznych polsko-litewskich motywacja ulega przeobrażeniu (ewolucji) w typ sentymalny. Dla tego typu osób motywacja sentymalna ma charakter kulturowy o typie narodowościowym (patriotycznym), co skutkuje chęcią ponownego odwiedzenia kraju z polskim dziedzictwem narodowym.

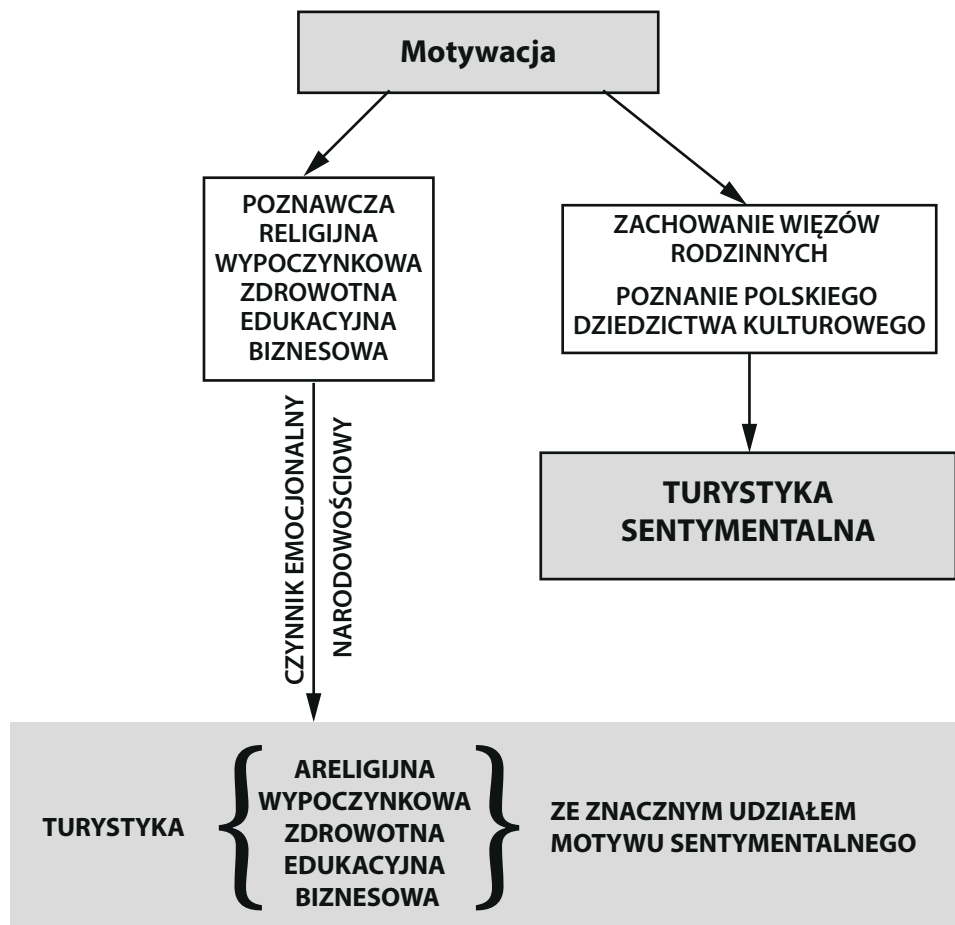
W ogólnej strukturze motywacji sentymalnych Polaków przyjeżdżających na Litwę można wyróżnić dwa typy (ryc. 5). Pierwsza motywacja *stricte* sentymalna, oraz druga, bardziej złożona, poznawczo-sentymalna na bazie turystyki: krajoznawczej, religijnej, wypoczynkowej, zdrowotnej, edukacyjnej czy biznesowej. Na złożoność tej drugiej mają wpływ tak zwane motywacje łączone wpływające na pierwotne założenia, gdzie czynnik emocjonalny (duchowy) przewartościowuje oczekiwania związane z pobytem na Litwie.

Przeprowadzone powyżej analizy struktury motywacyjnej odnoszą się do próby badawczej J. Gągały (2018), która w latach 2017–2018 przeprowadziła badania srodowiskowe wśród polskich turystów przebywających na Litwie (ryc. 6). Według badań najliczniejszą grupę Polaków przyjeżdżających na Litwę stanowią turyści w średnim wieku (68%), średnio i dobrze zarabiający, z stabilną sytuacją finansową. Osoby w przedziale wiekowym 25–40 lat swój pobyt na Litwie deklarowały jako chęć poznania kraju sąsiedniego w gronie najbliższej rodziny. Natomiast osoby po 40. roku życia, stanowiące 43% w przedziale wiekowym 41–65 lat, deklarowały dużą mobilność poprzez stałe zatrudnienie oraz posiadanie dzieci w wieku nastoletnim lub dorosłym, pozwalające na podróżowanie z małżonkiem lub samotnie.

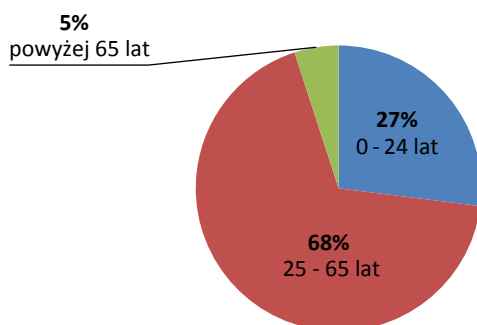
Widoczny niski odsetek 5% osób powyżej 65 roku życia odwiedzających Litwę wynika ze zmniejszonej mobilności, spowodowanej wiekiem i stanem zdrowia oraz, jak podkreślają turyści, dodatkowo słabą sytuacją finansową. Ważną w sensie perspektyw rozwoju turystyki sentymalnej jest trzecia grupa turystów odwiedzającą Litwę, a mianowicie młodzież stanowiąca 27%, z czego aż 13% to młodzież akademicka. Młodzież szkolna przyjeżdża głównie w ramach zorganizowanych przez szkołę wycieczek, w celu poznania kraju swoich przodków, a istotna jest deklaracja ponownego odwiedzenia Litwy.

Ukazana struktura wiekowa o szerokim przedziale może uświadamiać, że polska turystyka sentymalna nie zaniknie z upływem lat, a być może poprzez edukację oraz atrakcyjny produkt turystyczny stać się może ważnym typem wyjazdów na Kresy Wschodnie.

Uzyskane dane stanowią punkt wyjścia do dalszych badań nad rozwojem turystyki sentymalnej. Jak wykazały analizy – turystyki silnie zróżnicowanej motywacyjnie, o złożonej psychologicznej roli w jej istnieniu i funkcjonowaniu.

Ryc. 5. Struktura motywacji sentymentalnych osób podróżujących na Litwę.
Źródło: opracowanie własne

Ryc. 6. Struktura wieku turystów odwiedzających Litwę w drugiej dekadzie XXI wieku.
Źródło: opracowanie własne na podstawie Gągała 2018

6. Podsumowanie

Stulecia silnych powiązań i współistnienia Rzeczypospolitej Obojga Narodów pozostawiły liczne ślady oraz bogate dziedzictwo, które wciąż można na Litwie zobaczyć i poczuć, dzięki m.in. gościnności Polonii litewskiej. Przedstawione walory przyrodniczo-kulturowe z akcentem na pierwiastek sentymalny obejmują zarówno większe miejscowości, takie jak: Wilno, Połoga czy Druskienniki, jak też małe miasta i wsie, takie jak: Kopciów z grobem Emilii Plater, Powiewiórka z kościołem św. Kazimierza czy miejscowości z zamkami i pałacami w dolinie Niemna. Liczne miejsca ukazują potencjał dla rozwoju turystyki sentymalnej *sensu stricto* lub poznawczo-sentymalnej określonej przez autora jako motywacja patriotyczna (narodowościowa), określanych na podstawie zmian motywacyjnych. Biorąc pod uwagę potencjał walorów sentymalnych o typie patriotycznym, jego zdefiniowanie było oczywiste, zauważono natomiast problem z udokumentowaniem tzw. tajemniczych miejsc sentymalnych indywidualnych osób powiązanych więzami krwi, których miejsca narodzin i młodości dotyczą mało popularnych miejscowości Litwy, co stanowić może motywację do podjęcia kolejnych prac badawczych. Ważnym zjawiskiem w tym kontekście jest istniejąca i rodząca się motywacja poznawczo-sentymalna drugiego i trzeciego pokolenia stanowiąca potencjał dla rozwoju turystyki sentymalnej.

Badania prowadzone przez autora wykazały, poprzez analizę oferty polskich touroperatorów, istnienie potencjału turystycznego Litwy dla rozwoju polskiej turystyki sentymalnej. Litwa, jako destynacja sentymalna dla Polaków, posiada przewagę nad sąsiednimi krajami, Ukrainą i Białorusią, ze względu na dobrze zachowane i przystosowane do ruchu turystycznego obiekty oraz dzięki dostępności komunikacyjnej międzynarodowej i krajowej. Wykorzystanie metody „tajemniczego klienta”, który stał się poniekąd „zakładnikiem” potrzeby kolejnych wyjazdów na Litwę, pozwala stwierdzić, iż polscy turyści wyjeżdżający wielokrotnie na Litwę motywują pobyt chęcią poznawania i rozwijania zainteresowań polskim dziedzictwem. Ich pobyt jest oceniany zawsze pozytywnie, zarówno z punktu widzenia przygotowania obiektów do zwiedzania, jak i jakości usług turystycznych, w szczególności w regionie Dzukij-skim. Przestrzenna analiza potencjalnych miejsc sentymalnych ukazała dyskusyjny region Litwy, jakim jest Suwalszczyzna, stanowiąc punkt wyjścia do podjęcia w przyszłości głębszych studiów.

Ze strony polskiej elementem niezbędnym, by polska turystyka sentymalna dalej się mogła się rozwijać, jest edukacja młodzieży w szkołach oraz wiedza i miłość do Kresów Wschodnich przekazywana przez rodzinę. Edukacja w połączeniu z tolerancją między narodami jest bardzo ważna dla rozwoju polskiej turystyki sentymalnej na Litwie, gdyż bez wiedzy o wspólnej historii i dziedzictwie o prawdziwej historycznej motywacji sentymalna przestanie istnieć, a tym samym ten typ turystyki.

Literatura

- Aleksandrowa A., Aigina E., 2014. Ethno-Tourism Research in Lovozero, Murmansk Region, Russia. SHS Web of Conferences, 12. URL: <http://www.shs-conferences.org>. (data dostępu: 2020-05-12).
- Buczowska K., Pajsert E., 2009. Możliwość i konieczność rozwoju turystyki polonijnej na Cyprze w oparciu o historię podróży i życie Polaków na wyspie. Projekty tras turystycznych. Turystyka Kulturowa Vol. 3, 4–18.
- Butler R., 2003. Relationships between Tourism and Diasporas Influences and Patterns. *Espace Populations Societes*, 21, 2, 317–326.
- Cynarski W.J., Cynarska E., 2009. Turystyka sentymalna Polaków na Kresy wschodnie. *Ido – Ruch dla Kultury* 9, 201–209.
- Dylewski A., 2007a. Litwa. Wydawnictwo Pascal, Bielsko-Biała.
- Dylewski A., 2007b. Wilno po polsku. Świat Książki, Warszawa.
- Gaworecki W.W., 2010. Turystyka. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Gągała J., 2018. Potencjał turystyczny Litwy dla polskiej turystyki sentymalnej, praca magisterska, Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki, Uniwersytet Wrocławski (maszynopis).
- Hinch T., Butler R., 2007. Introduction: revisiting common ground. W: R. Butler, T. Hinch (red.) *Tourism and Indigenous Peoples: Issues and Implications*. Elsevier, Oxford, 1–12.
- Hoffmann B., 2012. Turystyka etniczna a doświadczanie kulturowej inności. w: H. Rusek, K. Czerwińska, K. Marcol (red.), *Dziedzictwo kulturowe „nadbagażem” co-dzienności? „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”*. 153–166.
- <http://dworypogranicza.pl/index.php/litwa/232-belweder> (data dostępu: 2020-05-12)
- <https://en.wikivoyage.org/wiki/Lithuania> (data dostępu: 2020-05-10)
- <https://osp.stat.gov.lt/EN/statistiniu-rodikliu-analize?hash=103cad31-9227-4990-90b0-8991b58af8e7#/> (data dostępu: 2020-05-12)
- <https://zamkiobronne.pl/zamek/czerwony-dwor-raudondvaris/> (data dostępu: 2020-05-12)
- Jędrzyak T., 2008. Turystyka kulturowa. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Kruczek Z., 2008. Europa. Geografia turystyczna. Proksenia, Kraków.
- Krzywicki T., 2014. Litwa – przewodnik. Oficyna Wydawnicza „Rewasz”, Pruszków.
- Kurek W., Mika M., 2007. Turystyka jako przedmiot badań naukowych. W: W. Kurek (red.), *Turystyka*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Ławecki T., Olszewski T., 2007. Czar polskich Kresów. Wydawnictwo TELBIT, Warszawa.
- Łobożewicz T., Bieńczyk G., 2001. Podstawy turystyki. WSE, Warszawa.
- McLachlan G., 2009. Litwa – przewodnik turystyczny National Geographic. Wydawnictwo G+J RBA, Warszawa.
- Mika M., 2007. Formy turystyki poznawczej. W: W. Kurek (red.), *Turystyka*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Mikos von Rohrscheidt A., 2008. Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy. GWSHM Milenium, Gniezno.
- Motyka M., 2016. Turystyka etniczna a turystyka sentymalna. *Przestrzeń Społeczna* 1 (11), 1–22.
- Myga-Piątek U., Chmielewski T., Solon J., 2015. Rola cech charakterystycznych, wyróżników i wyznaczników krajobrazu w klasyfikacji i audycie krajobrazów aktualnych. *Problemy Ekologii Krajobrazu* XL, 177–185.
- Oakes T., 2000. Ethnic tourism. W: J. Jafari (red.) *Encyclopedia of Tourism*. London, Routledge.
- Ochmański J., 1990. Historia Litwy. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław.
- Piasecka B., 2006. Litwa. Zarys wiedzy o kraju. Artlora, Vilnius.
- Rachuba A., 2008. Historia Litwy. W: A. Rachuba, J. Kiaupienė, Z. Kiaupa (red.), *Historia Litwy: dwugłos polsko-litewski*. Wydawnictwo DiG, Warszawa, 9–154.
- Rąkowski G., 1999. Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Litwie. Burchard Edition, Warszawa.
- Rogoża J., Korycki K., 2017. Wilno. Wydawnictwo Helion, Gliwice.
- Seweryn R., 2008. Warunki rozwoju turystyki etnicznej w Krakowie. *Zeszyty Naukowe UEK*, 788, 57–74.

- Stanaitis A., 2006. Lithuania as a country of ecological tourism. W: J. Wyrzykowski (red.), Conditions of the foreign tourism development in Central and Eastern Europe – Contemporary models of spa tourism in the aspect of sustainable development. University of Wrocław, Institute of Geography and Regional Development, Wrocław, 81–94.
- Stanaitis A., Stanaitis S., 2012. Geography of tourism of Lithuania. W: J. Wyrzykowski, K. Widawski (red.), Geography of tourism of Central and Eastern Europe countries. University of Wrocław, Institute of Geography and Regional Development, 185–230.
- Urbaniak A., 2012. Perspektywy rozwoju turystyki kulturowej na Syberii na przykładzie Republiki Altaju. *Turystyka Kulturowa*, 4, 5–22.
- Venclova T., 2012. Wilno – przewodnik. R. Paknio leidykla, Vilnius.
- Wyrzykowski J., 2010. Potencjał turystyczny w ujęciu geograficznym. W: B. Meyer (red.), Potencjał turystyczny. Zagadnienia przestrzenne. Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.
- Żenkiewicz J., 2001. Litwa – na przestrzeni wieków i jej powiązania z Polską. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.

Sentimental tourism of the Poles travelling to Lithuania

Summary: Sentimental tourism as one of the forms of cognitive tourism has its specific functioning structure. It stems from the fact that it is defined by the emotional motivations that accompany the journey, as well as by the tourism resources that constitute the basis for creating the tourism product typical of this kind of tourism activity, together with the characteristic service of its recipients. The author of this article makes an attempt to draw a structure of sentimental tourism of the Polish tourists visiting Lithuania based on the tourist motivation and its evolution during the stay. The research problem was addressed applying the method of determinants in order to draw the structure and functions of the sentimental element. It was achieved on the basis of the source data and the tourist offer of 12 travel agencies related to the word “Polish” and the content related to famous persons of the Polish history connected with the area of today’s Lithuania. As a part of the field research the background checks were carried out among the Polish tourists visiting Lithuania as well as among the tour operators engaged in outbound tourism to Easter borderlands. The secret client method was used to evaluate the quality of the tourism adjustment of chosen resources to the needs of the Polish sentimental tourist. The help of a Lithuanian tour representative enabled the author to indicate the predominant sentimental tourism resources of the country. The carried-out research has shown a complex motivational structure behind the visits of Poles to the Easter borderlands, including the sentimental motivation per se, functioning alongside the compound motivation (i.e. cognitive, leisure, health, educational and business motivation). The latter when combined with the emotional element, as the author suggests, can be referred to as “sentimental-cognitive”. The aforementioned motivations constitute an interesting social phenomenon among tourists that lack family roots at the area of research, as they evolve during the stay from the cognitive state to sentimental emotions of a national (patriotic) character.

Keywords: Lithuania, sentimental tourism, cultural heritage, tourist motivation, cultural identity

dr Janusz Łach
Uniwersytet Wrocławski
Wydział Nauk o Ziemi i Kształtowania Środowiska
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki
ul. Wojciecha Cybulskiego 32, 50-205 Wrocław
e-mail: janusz.lach@uwr.edu.pl

Dolina środkowej i dolnej Berounki (Republika Czeska) wraz z otoczeniem jako szczególnie obszar rozwoju turystyki podmiejskiej

Streszczenie: Dolina Berounki jest jedną z osi rozwoju turystyki i rekreacji, które w układzie promienistym rozchodzą się z Pragi, zwykle pokrywając się z dolinami głównych rzek. W pracy został scharakteryzowany jej środkowy i dolny odcinek, który jest obszarem szczególnego nasilenia zjawisk zaliczanych do turystyki podmiejskiej. Poza licznymi walorami krajoznawczymi znajduje się tu znaczące nagromadzenie drugich domów. W pracy przeanalizowano atrakcyjność turystyczną obszaru, organizację zwiedzania i ruch turystyczny w wybranych obiektach (porównując go do ogólnej frekwencji w województwie i całym kraju) oraz wybrane elementy infrastruktury turystycznej. Choć dolina środkowej i dolnej Berounki wpisuje się w podstawowe charakterystyki podmiejskiego regionu turystycznego (dominacja turystyki wypoczynkowej, związek z wodą, nasilenie zjawiska drugich domów, liczne szlaki turystyczne), pod pewnymi względami wyróżnia się (duże znaczenie turystyki krajoznawczej i specjalistycznej, silnie rozwinięta baza turystyczna, zwłaszcza noclegowa).

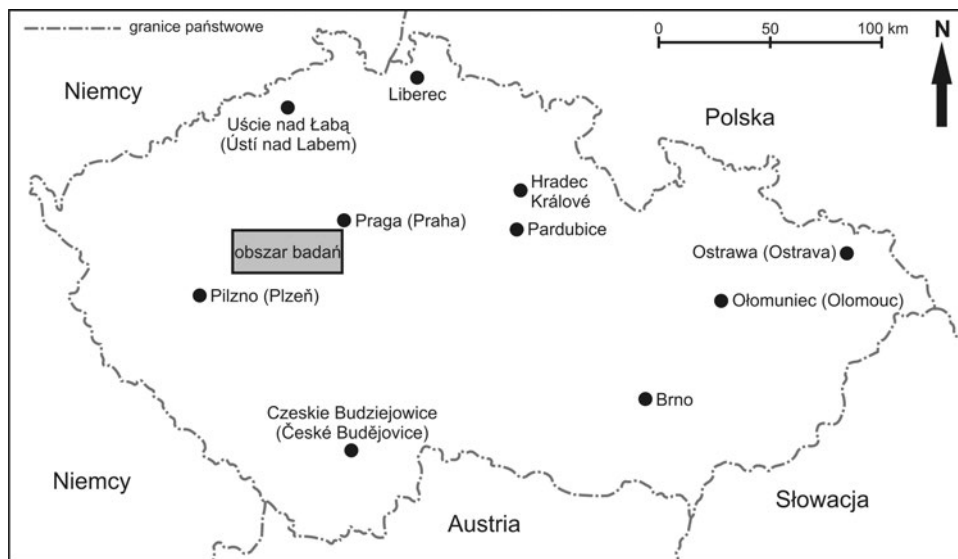
Słowa kluczowe: turystyka podmiejska, turystyka kulturowa, walory krajoznawcze, drugie domy, szlaki turystyczne, Berounka, Republika Czeska

1. Wstęp

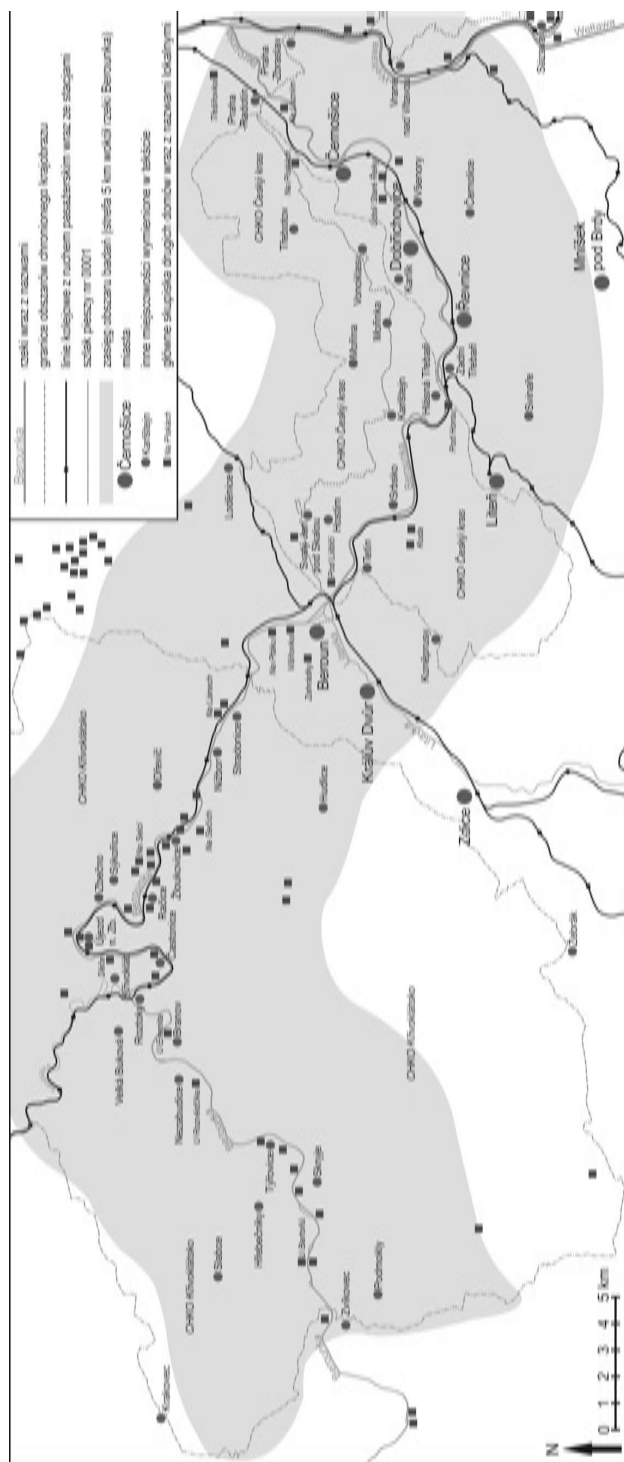
Celem pracy jest przedstawienie charakterystyki regionu środkowej i dolnej części doliny Berounki (Republika Czeska; ryc. 1), która z jednej strony wyróżnia się znaczną atrakcyjnością pod względem walorów przyrodniczych i kulturowych, z drugiej – z racji położenia w pobliżu Pragi i bardzo dobrej dostępności komunikacyjnej – jest obszarem nasilenia różnych turystycznych procesów, z których najważniejsze to rozwój turystyki podmiejskiej i zjawisko drugich domów. Jest to jednocześnie obszar związany z początkami czeskiej turystyki i krajoznawstwa, jak również miejsce odwiedzane przez część turystów zagranicznych przybywających do stolicy Republiki Czeskiej. Praca nie stawia sobie za cel pełnego opisanie regionu, natomiast skupia się na zjawiskach szczególnie charakterystycznych. Dolina Berounki jest jedną z osi rozwoju turystyki i rekreacji, które w układzie promienistym rozchodzą się z Pragi, zwykle pokrywając się z dolinami głównych rzek. Dwie osie, wychodzące na północ i południe, związane są z Wełtawą. Spośród nich lepiej rozwinięta jest południowa,

która w górę rzeki ciągnie się w poprzek Czech i gęsta sieć szlaków turystycznych, liczne zamki i pałace udostępnione do zwiedzania oraz skupiska drugich domów tworzą zwartą strefę aż po rejon miasta Písek. Oś północna jest krótsza i kończy się w rejonie pałaców Nelahozeves i Veltrusy (oba otwarte dla zwiedzających). Kolejne strefy związane są z dopływami Wełtawy: lewymi – właśnie Berouнкą, Dalejskim potokiem (ta już w obecnych granicach Pragi, chroniona jako Park Przyrodniczy, czes. *Přírodní park, Prokopské údolí a Dalejské údolí* – por. Chylińska, Kołodziejczyk 2018) i Šárcekim potokiem (także w granicach miasta i w ramach Parku Przyrodniczego Šárka-Lysolaje) oraz prawym – Sazawą (najintensywniejsza infrastruktura do miejscowości Žampach i Kamenný Přívoz, ale dość rozbudowana baza ciągnie się dalej przynajmniej po miasto Sázava). Kolejne, poboczne strefy położone są na zachód od Pragi (od miasta Unhošť po wieś Lány, częściowo wzdłuż środkowego odcinka rzeki Loděnice) i na wschód (kompleksy leśne na zachód od miasta Úvaly i obszar od Říčan po Kostelec nad Černými lesy). Na tym tle dolina Berounki odznacza się szczególnie wysoką intensywnością zjawisk turystycznych, porównywalną z dolinami Wełtawy powyżej Pragi i Sazawy. O popularności i atrakcyjności krajobrazowej doliny i jej otoczenia świadczą też inne przesłanki. Przykładowo otaczający środkowy bieg Berounki region Křivoklátsko był kilkakrotnie wykorzystywany przez filmowców – filmy kręcili tu m.in. Angelina Jolie, Matt Damon i Elijah Wood (CzechTourism b.r.w.). Podobną funkcję pełnił wielokrotnie zamek Karlštejn.

Turystyce w strefie podmiejskiej dużo uwagi poświęcił Faracik (2006, 2008a). Skupił się on na uwarunkowaniach turystyki w rejonie Krakowa, który pod wieloma względami należy uznać za podobny do otoczenia Pragi (centralne miasto jest kluczowym w kraju ośrodkiem turystyki kulturowej o znaczeniu międzynarodowym, z wpisem

Ryc. 1. Położenie obszaru analizy na tle Republiki Czeskiej. Źródło: opracowanie własne

Ryc. 2. Obszar analizy – środkowa i dolna część doliny Berounki. Źródło: opracowanie własne

na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego UNESCO, a otaczają je tereny atrakcyjne przyrodniczo, ale także z kolejnymi walorami kulturowymi, czasem również wysokiej rangi – por. Boniface, Cooper 2005, Faracik 2008b, Vystoupil, Šauer 2012). Faracik (2006) stwierdza, że jedną z podstawowych funkcji strefy podmiejskiej jest funkcja wypoczynkowa, która – w powiązaniu z budową obiektów lotniskowych – w niektórych przypadkach mogła stanowić nawet załączek rozwoju tej strefy, a na pewno może obecnie być wskaźnikiem służącym do jej delimitacji. W strefie podmiejskiej ma dominować wypoczynek codzienny i cotygodniowy bez noclegów lub z ograniczoną ich liczbą, ale może pojawiać się także turystyka poznawcza, szkolna (edukacyjna) czy religijna i ruch pielgrzymkowy, związany z istnieniem sanktuariów lub innych miejsc kultu religijnego. W pracy Faracika (2006) przedstawiono modele lokalizacji i rozwoju turystyki w strefach podmiejskich obecne w literaturze zagranicznej i polskiej (m.in. Christaller 1955, Miossec 1977, Kowalczyk 1993a), stąd tu temat ten zostanie pominięty. W przypadku polskich badań warto jednak wspomnieć analizy dotyczące współistnienia Kampinoskiego Parku Narodowego i Warszawy (m.in. Herz 1985, Grzelak, Harabin 2010), a także modele zagospodarowania rekreacyjnego stref podmiejskich (m.in. Rutkowski 1975, Sewerniak 1979). Poza tematyką turystyki podmiejskiej niniejsza praca wpisuje się jednocześnie w szeroki nurt obejmujący oceny atrakcyjności różnych obszarów. Przykładowo w przypadku Republiki Czeskiej rolę zabytków architektury w rozwoju krajowego ruchu turystycznego w wybranym regionie (południowe Czechy) zajmowali się m.in. Navrátil i in. (2010).

2. Położenie i charakterystyka obszaru analizy

Berounka to lewy (i najdłuższy – 245,6 km) dopływ Wełtawy, płynący przez zachodnią część Czech, przez województwa pilzneńskie i środkowoczeskie (*Plzeňský i Středočeský kraj*¹). W górnym biegu rzeka nazywa się Mže (106,5 km długości), a nazwę Berounka przybiera przy ujściu Radbuzy (112 km długości) w centrum Pilzna (właściwy odcinek od Pilzna do ujścia to 139,1 km) (<https://cs.wikipedia.org/wiki/Berounka>). Pierwotnie cały ciek nosił nazwę Mže, a dolny fragment obecną nazwę uzyskał w XVII w. w nawiązaniu do leżącego przy nim miasta Beroun (Větvicka, Rendek 2010). Początkowo chodziło o odcinek w granicach tzw. państwa berounskiego (*řeka berounských*) lub poniżej Berouna, lecz z czasem zasięg nazwy przesuwano w górę rzeki tak, że od XVIII w. obejmował cały odcinek od Pilzna (choć jeszcze w 1901 r. niektórzy podawali, że rzeka Mže uchodzi do Wełtawy). Przy uwzględnieniu rzeki Mže Berounka bierze początek w Lesie Czeskim (tuż przy granicy po stronie niemieckiej) i płynie głównie przez Wyżynę Berounki (por. Kondracki 1996), a w jej obrębie m.in. przez Wzgórza Pilzneńskie, Krzywoklatską Wierzchovinę/Wyżynę (czes. *Křivoklátská vrchovina*) i Kotlinę Berounską. Poniżej Berouna tworzy dolinę

¹ W dalszej części tekstu *kraj* (pisany kursywą) będzie odnosił się do województwa w przeciwieństwie do kraju (normalną czcionką) wskazującego na państwo – Republikę Czeską.

przełomową przez Czeski Kras (ryc. 3a), przecinając warstwy wapieni Karlsztejskiej Wierchowiny (czes. *Karlštejská vrchovina*). Do Wełtawy uchodzi na południowych krańcach Pragi. Główne dopływy Berounki to: Kosový potok, Střela i Rakovnický potok (lewe) oraz Radbuza, Úhlava, Úslava i Litavka (prawe). Powierzchnia dorzecza to 8 855,47 km² (<https://cs.wikipedia.org/wiki/Berounka>).

Analiza obejmuje środkowy i dolny odcinek doliny Berounki, uwzględniając jej właściwy bieg od Pilzna. Brany jest pod uwagę fragment o długości 81,5 km od wsi Zvíkovec, to jest od miejsca, gdzie rzeka wpływa w granice Obszaru Chronionego Krajobrazu Křivoklátsko, aż po ujście do Wełtawy w Zbrasławiu, obecnie południowej części Pragi (ryc. 1, 2). O wyborze tego odcinka zdecydowało kilka czynników: 1) rzeka płynie tu przez obszary chronione (obszary chronionego krajobrazu Křivoklátsko i Czeski Kras, wielkopowierzchniowe rezerваты, m.in. Týřov, Stříbrný luh, Karlštejn, Koda, mniejsze rezerваты i pomniki przyrody); 2) rzeka przepływa przez obszary o bardziej zróżnicowanej rzeźbie niż w przypadku górnego odcinka, tworząc wyjątkowo kręte koryto i odcinki o charakterze przełomowym, odznaczające się znacznymi walorami krajobrazowymi i widokowymi; 3) dolina jest dość intensywnie i różnorodnie zagospodarowana; 4) na odcinku tym mamy do czynienia ze szczególnym natężeniem zjawisk związanych z ruchem turystycznym i rekreacyjnym; 5) badany odcinek (poza początkowym fragmentem) wyróżnia się bardzo dobrą dostępnością komunikacyjną, wyraźnie lepszą niż fragment między Pilznem a Zvíkovcem; 6) odległość 75–80 km jest często wskazywana jako maksymalny zasięg strefy podmiejskiej (por. Faracik 2006, 2008a). Większość analizowanej części doliny leży w granicach *Středočeského kraje*, czyli w województwie otaczającym Pragę, jedynie początkowe 4,5 km biegu przypada na *Plzeňský kraj*, zaś ostatnie 5,2 km na Pragę, która jest samodzielnym regionem administracyjnym odpowiadającym rangą województwu. W analizie uwzględniane są także okolice doliny w odległości do kilku kilometrów (na ogół około 5 km), co ma na celu analizę zjawisk, które niekoniecznie ograniczają się do samej doliny, ale ich istnienie związane jest z rzeką i biegnącą wzdłuż niej linią kolejową, traktowanymi jako osie rozwoju.

W kontekście dostępności komunikacyjnej trzeba podkreślić obecność głównej linii kolejowej między Berounem i Pragę (średnio dwa pociągi osobowe i dwa pociągi pociągów na godzinę w każdą stronę, przy czym te ostatnie zatrzymują się tylko w Berounie i Pradze), która bardzo ułatwia dojazd. Powyżej Berouna aż po rejon Křivoklátska poprowadzona jest lokalna linia w kierunku Rakovníka (pociągi osobowe co około dwie godziny). Dodatkowo niektóre miejscowości leżące bliżej Pragi (od miejscowości Zadní Třebaň w dół rzeki) i Beroun posiadają regularne połączenia autobusowe z Pragę i otoczeniem. Trzeba jednak podkreślić, że ze względu na dużą częstotliwość pociągów niektóre wsie w dolinie Berounki, także o dużym znaczeniu turystycznym, w ogóle nie są obsługiwane przez komunikację autobusową (np. Račice, Srbsko, Karlštejn, Hlásná Třebaň). Wadą jest czasem znaczna droga dojazdu na stację kolejową.

3. Przyrodnicze walory krajoznawcze

Dolina Berounki przecina dwa obszary chronionego krajobrazu, które pod względem zasad ochrony przyrody można porównać z polskimi parkami krajobrazowymi. Pierwszy z nich, Czeski Kras, utworzony w 1972 r. (Ondráková 2019), rozciąga się na powierzchni 128 km² na południowy zachód od Pragi wzdłuż Berounki aż po Beroun. Obszar zbudowany jest przede wszystkim z wapieni pochodzących z okresu od końca syluru po dewon – czystych oraz posiadających różne domieszki, które nadają skałom m.in. czerwoną barwę (Novotný i in. 1986). Lokalnie występują łupki. Pod względem krajobrazowym ciekawe są wysokie ściany skalne w przełomowym odcinku Berounki i w części dolin jej dopływów (o charakterze jarów), zwłaszcza rzeki Loděnice w rejonie miejscowości Svatý Jan pod Skalou i Hostim. Teren jest cenny także z przyczyn botanicznych (rośliny typowe dla warunków alpejskich, duże powierzchnie dąbrów) i antropologicznych (liczne znaleziska ze starszej i młodszej epoki kamienia). Odkryto tu kilkanaście systemów jaskiniowych, spośród których do zwiedzania udostępnione są Jaskinie Koniepruskie (czes. *Koněpruské jeskyně*; Hromas 2002, Komaško 2010, Marek, Olszak 2012, Kukurdíková 2015; Ondráková 2019), leżące w zachodniej części Czeskiego Krasu. Utworzyły się przed 25–30 milionami lat w masywie zwanym Złoty Koń (czes. *Zlatý kůň*), zbudowanym z dewońskich wapieni. Zostały odkryte w 1950 r. podczas eksploatacji kamieniołomu, a do zwiedzania udostępniono je w 1959 r. Jest to położona najbliżej Pragi jaskinia otwarta dla turystów, zresztą jeden z tylko trzech tego typu obiektów w Czechach, większość znajduje się bowiem na Morawach (Morawski Kras – por. Hromas 2002, Marek, Olszak 2012). Do dziś jest to jeden z największych znanych systemów jaskiniowych w Czechach (Balatka, Kalvoda 2006) – z trzema poziomami (przewyższenie ponad 70 m) i korytarzami o długości 2,05 km. Podczas prac eksploracyjnych znaleziono dużą ilość kości zwierzęcych z epoki lodowcowej i ludzkich z paleolitu, a także warsztat z XV w., w którym zapewne wykuwano monety. W jaskini bardzo dobrze zachowała się szata naciekowa. Do najciekawszych utworów należą koniepruskie rozety (czes. *koněpruské růžice*), wyróżniające się swoim znaczącym wiekiem (ponad 1 mln lat), ale i składem, gdyż zawierają opal, który ma być dowodem na ich powstawanie w tropikalnym lub subtropikalnym klimacie. Jest tu też dużo niewielkich jeziorek martwicowych (Komaško 2010). Jaskinie są udostępnione do zwiedzania od kwietnia do listopada. Pomimo spadku frekwencji w latach 2006–2013 rocznie odwiedza je 80–90 tysięcy osób (tab. 1), przez co zaliczają się do najczęściej odwiedzanych atrakcji przyrodniczych Republiki Czeskiej. Trasa turystyczna ma 630 m długości.

W obrębie Obszaru Chronionego Krajobrazu Czeski Kras znajduje się 21 rezerwatów i pomników przyrody, z których najcenniejsze mają status narodowych. Spośród tych ostatnich warto zwrócić uwagę na rezerwaty: Karlštejn o powierzchni 1547,00 ha, utworzony w 1955 r., który obejmuje m.in. dawne tereny łowieckie Karola IV Luksemburskiego, choć jego znaczenie wynika głównie z przesłanek geologicznych, paleontologicznych i archeologicznych (Ložek i in. 2005a, Podroužková i in. 2015), oraz Koda o powierzchni 463,64 ha, utworzony w 1952 r. w obrębie skalnych dolin i lasów

Tab. 1. Frekwencja w Jaskiniach Koniepruskich w latach 2006–2017.
 Źródło: opracowanie własne na podstawie: Kukurdíková 2015, Ondráková 2019

Rok	Liczba dni otwarcia	Liczba zwiedzających	Zmiana liczby zwiedzających rok do roku (%)	Liczba oprowadzonych grup
2006	b.d.	102 282	n.d.	b.d.
2007	b.d.	101 022	98,77	b.d.
2008	b.d.	95 114	94,15	b.d.
2009	b.d.	89 617	94,22	b.d.
2010	242	83 255	92,90	b.d.
2011	241	79 185	94,99	3473
2012	249	78 990	99,75	3586
2013	243	76 744	97,16	3438
2014	b.d.	83 359	108,62	b.d.
2015	b.d.	88 434	106,09	b.d.
2016	b.d.	89 825	101,57	b.d.
2017	b.d.	89 674	99,83	b.d.

na zachód od Srbska (Ondráková 2019). W obrębie tych dwóch rezerwatów o dość znacznej powierzchni można poruszać się tylko po znakowanych szlakach turystycznych, co przy znacznym ruchu rekreacyjnym i turystycznym (rejon zamku Karlštejn, skupiska drugich domów, popularne obszary wspinaczkowe) nie jest odpowiednio respektowane. Wynika to m.in. z umiarkowanie rozwiniętej sieci znakowanych tras przy dużej liczbie dróg i ścieżek leśnych oraz gęstej sieci osadniczej.

Křivoklátsko to drugi obszar chronionego krajobrazu, przez który przepływa Berounka. Został ustanowiony w 1978 r. na powierzchni 628 km² (Ložek i in. 2005b). Jego osią jest głęboka dolina głównej rzeki, ale chronione są także doliny jej dopływów i okoliczne lasy, przeważnie liściaste i mieszane. W 1977 r. obszar ten został uznany za rezerwat biosfery UNESCO, jest też częścią sieci Natura 2000 ze względu na siedliska ptaków. Od 2008 r. trwają starania o utworzenie w najcenniejszej jego części parku narodowego. Teren słynie ze znalezisk skamieniałości morskich zwierząt – ramiionogów, szkarłupni i trylobitów, przede wszystkim w rejonie wsi Skryje, gdzie powstało muzeum i ścieżka dydaktyczna o tej tematyce. Na terenie obszaru chronionego zinwentaryzowano 1600 gatunków roślin, co stanowi 60% zestawu występującego w całej Republice Czeskiej. W jego granicach zawierają się 24 rezerваты i pomniki przyrody, w tym cztery rezerваты o randze narodowych. Odcinek Berounki w obrębie Obszaru Chronionego Krajobrazu Křivoklátsko (ryc. 8) jest bardzo popularny wśród kajakarzy, co skutkuje istnieniem licznych wypożyczalni kajaków i pól biwakowych nad rzeką (CzechTourism b.r.w.).

Dzięki zróżnicowanej rzeźbie w środkowym i dolnym odcinku doliny Berounki znajduje się dużo punktów widokowych. Spośród naturalnych najliczniejsze są te, z których możemy podziwiać główną rzekę regionu lub jej dopływy, np. Vyhlička Stříbrný luh koło Roztok, punkty widokowe w rejonie rezerwatu Brdatka koło Křivokláta, Vyhlička Pěňčina koło wsi Sýkořice czy góra Hvíždinec koło Černolic, gdzie

a)

b)

Ryc. 3. Wybrane punkty widokowe Obszaru Chronionego Krajobrazu Czeski Kras: a) widok ze wsi Tetín na przełom Berounki przez Czeski Kras; b) widok z Krzyżowej Ściany (czes. *Křížová stena*) na dolinę rzeki Loděnice i wieś Svatý Jan pod Skalou z dawnym kompleksem klasztornym. Źródło: fotografie własne autora (rok 2020)

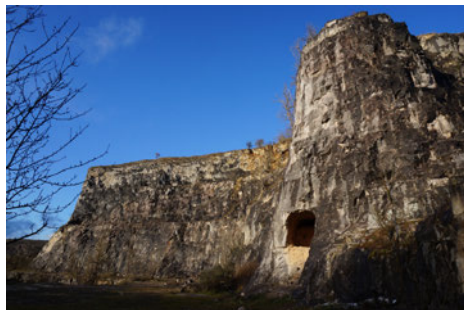
wycieczki z Pragi odbywano już w 1890 r. Szczególnie dużo takich miejsc znajduje się przy przełomowym odcinku przez Czeski Kras (widoki z Tetína czy rejonu Srbska; ryc. 3a), ale najbardziej spektakularny jest widok ze szczytu Krzyżowej Ściany (czes. *Křížová stena*) na dolinę rzeki Loděnice (prawego dopływu Berounki), nad którą górują wapienne skały kilkudziesięciometrowej wysokości (dodatkowo bezpośrednio poniżej widać klasztor benedyktynów z kościołem pw. Narodzenia św. Jana Chrzciela we wsi Svatý Jan pod Skalou; ryc. 3b). Naturalne punkty widokowe pojawiają się też w większym oddaleniu od rzeki, choć często związane są z kamieniołomami, więc raczej należy je uznać za półnaturalne (np. rejon wsi Koněprusy i Mořina). Uzupełnieniem są platformy i wieże widokowe, najliczniejsze koło Berouna i Křivoklátu. Są to zarówno konstrukcje historyczne, np. wieże na górach Děd z 1893 r. i Městská hora z 1936 r. (pierwsza koło Berouna, druga w granicach tego miasta; ryc. 5b), jak i współczesne, czasem wyróżniające się formą architektoniczną, np. wieża Máminka na Krušnej horze koło wsi Hudlice, wieża we wsi Velká Buková czy wieże na Lahovickim Moście, skąd można podziwiać ujście Berounki do Wełtawy.

W środkowych Czechach znajduje się zaskakująco dużo skał i wychodni skalnych, przede wszystkim niepiaskowcowych², które umożliwiają rozwój wspinaczki o charakterze rekreacyjnym i sportowym (Novotný i in. 1986). Dolina środkowej i dolnej Berounki wraz z otoczeniem również jest w nie bogata, a bliskość Pragi i dogodny dojazd powodują, że jest popularna wśród wspinaczy. Największe znaczenie ma tu obszar Czeskiego Krasu, gdzie działalność wspinaczkowa na dużą skalę zaczęła się rozwijać już w latach 60. XX w., oraz region Křivoklátska, gdzie mamy do czynienia przede wszystkim ze skałami metamorficznymi. W Czeskim Krasie do tradycyjnych obszarów wspinaczkowych należą rejon Srbska w dolinie Berounki i Svatého Jana pod Skalou w dolinie Loděnice, gdzie znajdują się ściany o wysokości do 80 m. W Srbsku

² Ma to dla wspinaczki w Republice Czeskiej duże znaczenie, ponieważ większość terenów wspinaczkowych w kraju znajduje się w krajobrazach piaskowcowych (m.in. Czeski Raj, Czeska Szwajcaria, Broumovsko).

a)

b)

Ryc. 4. Wybrane tereny wspinaczkowe Czeskiego Krasu: a) skały ciągnące się wzdłuż doliny Berounki w rejonie Srbska; b) kamieniołom Alkazár z wylotem jednego z korytarzy wykutych w czasie II wojny światowej na potrzeby niemieckiej armii. Źródło: fotografie własne autora (rok 2020)

wychodnie skalne powstały w wyniku przecięcia wapieni Czeskiego Krasu przez Berounkę, stąd wszystkie ściany ciągną się wzdłuż rzeki (ryc. 4a). Na 15 naturalnych i sztucznych (kamieniołomy Alkazár; ryc. 4b) ścianach znajduje się ponad 120 tras wspinaczkowych różnej trudności, także wymagających dużych umiejętności. W rejonie Svatého Jana pod Skalou do dyspozycji jest ponad 70 tras na dziewięciu ścianach (ryc. 3b). Od 2. połowy lat 70. XX w. wspinaczka rozwija się także koło wsi Koněprusy (narodowe památky przyrodnicze Kotýz i Zlatý kůň, ponad 20 tras). W regionie Křivoklátska najważniejsza jest Wronia Skała (czes. *Vraní skála*), ale jest położona dość daleko od doliny Berounki (5 km na zachód od Zdic, około 13 km od Berouna w górę Litavki). Do dyspozycji jest tam ponad 35 tras wspinaczkowych. Wiele mniejszych ścian znajduje się jednak wzdłuż křivoklátskiego odcinka doliny Berounki. Ze względu na położenie na obszarach chronionego krajobrazu (a lokalnie dodatkowo rezerwatów i pamiątek przyrodniczych) wspinaczka w dotąd opisanych miejscach jest przestrzennie i czasowo ograniczona. Poza wyżej wymienionymi obszarami tereny wspinaczkowe znajdują się na Diabelskich Skałach (czes. *Čertovy skály*) na północno-wschodnim skraju Černolic (pięć utworów skalnych z ponad 30 trasami wspinaczkowymi o bardzo różnej trudności) i szczycie Babka, leżącym 2 km na południe od Řevnic (niewielka ściana dla początkujących) (Novotný i in. 1986).

Rejon Czeskiego Krasu jest znany z licznych kamieniołomów wapienia. Niektóre z nieczynnych wyrobisk obecnie przyciągają turystów i są chronione. Najbardziej znane kompleksy to: lom Alkazár z początku XX w. (w czasie II wojny światowej Niemcy stworzyli w nim szereg podziemnych korytarzy, w których miała znaleźć się podziemna fabryka, w latach 50. XX w. wykorzystywano je do przechowywania odpadów radioaktywnych, zaś obecnie są wolno dostępne do indywidualnej eksploatacji; ryc. 4b), kompleks Amerika rozwijający się od końca XIX w. (na który składają się łomy Velká Amerika, Malá Amerika, Kanada i Mexiko, połączone podziemnymi korytarzami, którymi wywożono urobek, wyrobiska są niedostępne, można je podziwiać tylko z punktów widokowych), wyrobiska koło Tetína oraz Solvayovy łomy z 1918 r. koło Svatého Jana pod Skalou. W ostatniej lokalizacji od 1993 r. rozwija się skansen przybliżający wydobycie, transport i przetwórstwo wapienia, w którym

znajduje się m.in. wystawa różnych typów skał występujących w Czeskim Krasie. Poza kompleksem Amerika kamieniołomy są także miejscem rozwoju wspinaczki. Przykładowo w Solvayovych lomach w masywie Paraple znajduje się 13 tras wspinaczkowych, zaś na ścianie Panoptikum 15 tras o długości do 30 m (<https://www.horosvaz.cz/skaly-skala-12616/>, <https://www.horosvaz.cz/skaly-skala-12617/>).

4. Kulturowe walory krajoznawcze

Dolina Berounki – jako obszar położony w pobliżu Pragi, która stanowiła przynajmniej od IX w. ważny ośrodek polityczny Europy Środkowej – jest bogata w zabytki kultury materialnej. Praga szczególnie rozkwit przeżywała za rządów Karola IV Luksemburskiego, który założył tam pierwszy w środkowej Europie uniwersytet – Carolinum, a stolica jego królestwa po założeniu Nowego Miasta w 1348 r. stała się największym miastem Europy na północ od Alp. Wpływ Karola IV zauważalny jest także w otoczeniu Pragi, w tym w dolinie Berounki. Najważniejszy tutejszy zabytek, zamek Karlštejn, został bowiem przez niego założony (zostało to upamiętnione w nazwie warowni; Durdík 2000, Vlček 2001, Pavelec i in. 2014). Tutejsze ziemie pozostawały w rękach królewskich (a także cesarskich), jak również wielu znamienitych rodów czeskich i niemieckich, czego wyrazem są zamki, rezydencje czy obiekty sakralne reprezentujące różne style architektoniczne (tab. 2). O znaczeniu walorów kulturowych doliny Berounki świadczy fakt, że autorzy przewodników turystycznych po Czechach uznają niektóre z nich za szczególnie warte zobaczenia. Przykładowo w starszym przewodniku po Czechosłowacji (Československo... 1982) ważniejsze obiekty oznaczono gwiazdkami: dwiema miejsca, których nie można pominąć w żadnym wypadku, zaś jedną atrakcję, które – jeśli tylko to jest możliwe – należy odwiedzić, mogą stanowić cel osobnej wycieczki lub zboczenia z głównej trasy. W dolinie środkowej i dolnej Berounki i jej bliskim otoczeniu dwiema gwiazdkami wyróżniono zamki Karlštejn (ryc. 6) i Křivoklát (ryc. 7), zaś jedną kompleks sakralny Svatý Jan pod Skalou (ryc. 3b, 5d), wieś Hudlice z zabytkową chałupą, w której mieści się muzeum Josefa Jungmanna, oraz wieś Skryje³ z domami w konstrukcji zrębowej i ruinami zamku Týřov (por. tab. 2). Z kolei spośród miejsc położonych w nieco większej odległości od rzeki jedną gwiazdkę uzyskało miasto Rakovník (zabytkowa zabudowa centrum), gotycki zamek Krakovec z lat 1381–1383 i barokowy pałac Hořovice. W publikacji *Najlepsze destynacje turystyczne w Czechach* (CzechTourism b.r.w.) zwrócono uwagę na region Křivoklátsko, w którego przypadku wśród atrakcji kulturowych wymieniono m.in. zamki Křivoklát, Týřov i Krakovec, zabytkowe gospodarstwo Hamousův statek, izby pamięci Joachima Barranda we wsi Skryje i Oty Pavla w branovskim Luhu, Muzeum Motocykli w miejscowości Křivoklát, pałac Nižbor i oppidum w Stradonicach. Zamki Karlštejn i Křivoklát są wskazywane wśród 33 najciekawszych zamków i pałaców w Republice Czeskiej według portalu TripAdvisor (<https://www.tripadvisor.cz/>

³ Znaczenie wsi Skryje wynika także ze znalezisk paleontologicznych, m.in. ślady trylobitów, o czym pisano wyżej.

Attractions-g274684-Activities-c47-t6-Czech_Republic.html). Wymieniane są też wśród 20 najpiękniejszych zamków i pałaców kraju przez portal Gigaplaces (<https://www.gigaplaces.com/gigalist-nejkrasnejsi-hrady-a-zamky-ceske-republiky/>). Współcześnie walory kulturowe, a zwłaszcza zamki Karlštejn i Křivoklát, są głównym czynnikiem przyciągającym turystów do doliny Berounki, przy czym znaczenie turystyczne doliny – podobnie jak kiedyś polityczne – jest podnoszone przez bliskość Pragi. Jest to cel nie tylko wyjazdów weekendowych mieszkańców miasta, ale także turystów zwiedzających stolicę Republiki Czeskiej, którzy przede wszystkim chcą zobaczyć słynną warownię wzniesioną przez Karola IV.

Tab. 2. Najważniejsze walory kulturowe środkowej i dolnej części doliny Berounki wraz z bliskim otoczeniem (podążając w dół rzeki).

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Československo... 1982, Plicka, Poche 1982, Durdík 2000, Vlček 2001, Marek 2014, Pavelec i in. 2014, CzechTourism b.r.w.; www.mapy.cz

Lokalizacja	Charakterystyka
1	2
Wieś Zvíkovec	Klasycystyczny pałac z połowy XVIII w. (wówczas barokowy), o obecnej formie nadanej w 1794 r. Wewnątrz m.in. rokokowa klatka schodowa.
Wieś Skryje	Zespół domów w konstrukcji zrębowej z końca XVIII i początku XIX w. – wiejska strefa zabytkowa. Barokowy kościół pw. św. Michała Archanioła z 1712 r.
Zamek Týřov	Na wzniesieniu nad doliną Berounki ruiny gotyckiego zamku z XIII w., opuszczonego w XVIII w. Pierwsza wzmianka z 1249 r.
Wieś Týřovice	Zabudowa gospodarstwa w konstrukcji zrębowej.
Zamek Křivoklát (ryc. 7)	Gotycki zamek wzmiankowany już w 1109 r., stojący na skale w zakolu Rakovnickiego potoku. W obecnej postaci wzniesiony w latach 1230–1280, przebudowany w latach 1475–1525, spalony w 1828 r. i odbudowywany od 1850 r. (proj. J. Mocker, H. Walcher, K. Hilbert). Reprezentuje wszystkie fazy rozwoju stylu gotyckiego. W 1929 r. zamek od Fürstenbergów odkupiło państwo. W kompleksie trzy wieże, z których najpotężniejsza, walcowa, o wysokości 32 m pochodzi z XIII w. Na zewnętrznym dziedzińcu studnia o głębokości ponad 40 m. Wewnątrz m.in. biblioteka Fürstenbergów z 52 000 woluminów, w tym 400 rękopisami.
Wieś Zbečno	Jedna z najstarszych osad w Czechach. Przy głównym placu zabytkowy dom wiejski z XVI w. (<i>Hamousův statek</i> , wewnątrz czarna kuchnia) wraz z zagrodą, obecnie muzeum z możliwością nauczania się wyrabiania i wypieku chleba.
Wieś Hudlice	Chałupa w konstrukcji zrębowej z 1718 r. z zachowaną czarną kuchnią i piecem w pierwotnym stanie. W domu w 1773 r. urodził się Josef Jungmann, obecnie poświęcone mu muzeum. Pseudoromański kościół z lat 1874–1876.
Wieś Nižbor (ryc. 5a)	Wczesnogotycki zamek królewski z XIII w., wielokrotnie przebudowywany, zwłaszcza w XVIII w. na pałac barokowy. W kompleksie barokowy kościół pw. Podwyższenia Krzyża Świętego z lat 20. XVIII w. Architektura ludowa. Udostępniona do zwiedzania huta szkła kryształowego.
Stradonice	Stanowisko archeologiczne o powierzchni 80 ha – celtyckie oppidum (osada o charakterze miejskim) z I w. p.n.e.
Miasto Beroun (ryc. 5b)	Królewskie miasto powstałe w XIII w. na szlaku handlowym, w sąsiedztwie dwóch osad wzmiankowanych w XI w., położonych przy brodach przez rzeki Berounkę i Litavkę. Silniejszy rozwój po otwarciu linii kolejowej w 1857 r. Niewielkie historyczne centrum z zachowanym średniowiecznym układem urbanistycznym, otoczone murami obronnymi z XIV w. zachowanymi na większości przebiegu. Dwie gotyckie bramy miejskie: Dolna (Praska) i Górna (Pilzneńska). Wokół prostokątnego rynku późnogotyckie, renesansowe i barokowe domy mieszczańskie. W jednej z kamienic muzeum regionalne. Gotycki kościół św. Jakuba z XIII w., przebudowany w stylu barokowym w XVIII w. Kirkut założony w 1886 r.

1	2
Miasto Králův Dvůr	Gotycki zameczek z XII w. (jedna z najstarszych letnich siedzib szlacheckich), przebudowany w XVIII w. na renesansowy pałacyk. Jedyny pałac w Republice Czeskiej, przez którego park przebiega autostrada. Barokowy kościół pw. Wniebowzięcia NMP z lat 1730–1733.
Wieś Tetín (ryc. 5c)	Rozległe grodzisko na płaskowyżu powyżej doliny Berounki, częściowo zachowane wały. W nim miała żyć i zostać zamordowana w 921 r. księżna św. Ludmiła, wdowa po pierwszym historycznym czeskim księciu Borzywoju, babka Wacława I. Romański kościół z 911 r., odnowiony w 1858 r. Drugi romański kościół z początku XIII w. Barokowy kościół z lat 70. XVIII w. Klasycystyczny pałac. Mała powierzchnia i ograniczenie rozwoju osady przez dolinę Berounki spowodowały, że nie przekształciła się w miasto, choć główny plac ma jego cechy.
Svatý Jan pod Skalou (ryc. 5d)	Klasztor benedyktynów z XI w., zlikwidowany w 1785 r. i przekształcony w pałac. Barokowy kościół pw. Narodzenia św. Jana Chrzciciela z lat 1657–1661 (proj. C. Lurago), konwent i prałatura z lat 1726–1731. Pod kościołem dwukomorowa jaskinia utworzona w trawertynie, w której w IX w. miała znajdować się pustelnia św. Iwana. Część jaskini przekształcona w kaplicę, będącą miejscem pielgrzymkowym. Przed kościołem źródło, dzięki któremu w 1902 r. powstało uzdrowisko (obecnie nie funkcjonuje).
Zamek Karlštejn (ryc. 6)	Zamek wybudowany na wapiennej skale przez króla Karola IV w latach 1348–1357 jako reprezentacyjna siedziba oraz skarbiec klejnotów koronnych i relikwii świętych. Wyposażenie wnętrz ukończono w 1367 r. Rozległy kompleks obejmuje trzy części: Pałac Cesarski z wnętrzami reprezentacyjnymi na pierwszym piętrze i prywatnymi na drugim, Małą Wieżę (zwaną też Wieżą Mariańską) z kościołem pw. Wniebowzięcia NMP (malowidła naścienne z 1357 r.) i kaplicą św. Katarzyny z 1357 r. oraz Wielką Wieżę z kaplicą pw. Krzyża Świętego. Ostatnia kaplica była centralnym punktem zamku – to tu przechowywano klejnoty, wyłożona jest drogimi kamieniami i ozdobiona 128 obrazami na desce wyobrażającymi popiersia świętych. Wystrój kaplicy został stworzony około 1365 r. przez mistrza Theodorika. Nad ołtarzem tryptyk Tomasza z Modeny. Dojścia do Dużej Wieży strzegło kilka bram. Zamek jako siedziba cesarza Rzeszy Rzymskiej był centrum europejskiej dyplomacji. W pierwotnym stanie przetrwał do XVI w., kiedy został przebudowany (fasady pokryto dekoracją sgraffitową, a pałac dostał renesansowe szczyty, proj. G. Avostalis). W latach 1888–1897 miała miejsce neogotycka przebudowa zamku (proj. J. Mockler).
Miasto Liteň	Renesansowa twierdza, przebudowana na barokowy pałac w XVIII w. Wokół park z <i>salla terrena</i> w przyziemiu pałacu. Dzieciństwo spędził tu Svatopluk Čech, w miejscowości poświęcone mu muzeum.
Miasto Řevnice	Barokowy kościół św. Maurycego z lat 1749–1752, przebudowany w latach 1842–1852.
Miasto Dobřichovice	Renesansowy pałac z barokowymi rzeźbami, pierwsza wzmianka w 1420 r., od 1505 r. własność zakonu Krzyżowców z Czerwoną Gwiazdą.
Wieś Karlík	Kościół św. Marcina i Prokopa z fragmentami romańskimi (prezbiterium) z XI w. Nad miejscowością relikty zamku z czasów Karola IV.
Wieś Všenory	Barokowy pałac z secesyjnym pawilonem w parku. Kościół św. Wacława z 1732 r., przebudowany w 1870 r. (pseudoromańska wieża).
Praga-Zbraslav	Dawny klasztor cystersów (tzw. <i>Aula regia</i>) założony przez Wacława II w 1291 r. w miejscu dworu myśliwskiego. Kilukrotnie burzony (w 1420 r. przez husytów) i odbudowywany (XV–XVI w.). W obecnej, barokowej postaci z XVIII w. (proj. G. Santini-Aichel – 1709, F.M. Kaňka – po 1724), z cenną dekoracją sztukatorską (T. Soldati) i malowidłami na stropach (V.V. Rainer, F.X. Palka) budynku konwentu oraz późniejszej prałatury z 1739 r. Klasztor zlikwidowano w 1785 r. i w 1787 r. otwarto tu pierwszą w Czechach rafinerię i cukrownię przetwarzającą trzcinę cukrową (w 1790 r. pierwsze próby wyrobu cukru z buraków). W latach 1911–1912 i 1924–1932 obiekt przekształcony w pałac (proj. D. Jurkovič). Po II wojnie światowej pełnił funkcje muzealne (Galeria Narodowa), obecnie niedostępny. Gotycki kościół klasztorny przebudowany w stylu barokowym w latach 1650–1654. Wewnątrz świątyni m.in. ołtarze od I.F. Platzer'a, obraz Madonny Zbrasławskiej z około 1360 r. i obraz w ołtarzu głównym przedstawiający Wniebowzięcie NMP autorstwa G.B. Piazzetty. Modernistyczna willa Vladislava Vančury z 1924 r.

a)

b)

c)

d)

Ryc. 5. Wybrane zabytki środkowej i dolnej części doliny Berounki wraz z bliskim otoczeniem: a) zamek Nižbor; b) rynek w Berounie z Bramą Górną (Pilzeńską) i kościołem pw. św. Jakuba, a także Městská hora z wieżą widokową w tle; c) centrum wsi Tetín z kościołami: romańskim z 911 r. i barokowym z lat 70. XVIII w.; d) barokowy klasztor benedyktynów z kościołem pw. Narodzenia św. Jana Chrzciciela w Svatým Janie pod Skalou. Źródło: fotografie własne autora (rok 2020)

Walory kulturowe doliny środkowej i dolnej Berounki wraz z najbliższym otoczeniem są zróżnicowane – od grodzisk (Stradonice, Tetín, Kozel koło wsi Hostim, Humensko koło Černošic), średniowiecznych zamków dobrze zachowanych (Křivoklát, Nižbor, Karlštejn, Třebotov) lub w postaci ruiny (Týřov, Jenčov, Karlík, który także – podobnie jak Karlštejn – zapewne założył Karol IV) i romańskich kościołów (aż dwa we wsi Tetín, Karlík) przez średniowieczne klasztory (Zbraslav), rezydencje w stylu renesansowym (Králov Dvůr, Dobřichovice), barokowym (m.in. Dřevíč koło Nižbora, Liteň, Všenory) i klasycystycznym (Zvíkovec, Tetín), kościoły reprezentujące także różne style (najważniejszy kompleks sakralny w Svatým Janie pod Skalou) po zabytki budownictwa wiejskiego (wsie Skryje i Týřovice, majątek Hamousów w Zbečnie), zabytki techniki (Elektroskanzen Čechův młyn koło wsi Hřebečnický, huta szkła kryształowego w Nižborze) i zabytki militarne (ciąg bunkrów wzdłuż doliny Berounki poniżej Berouna, z których dwa są udostępnione do zwiedzania). Z najstarszych zabytków zwraca uwagę duże nagromadzenie relikwów z czasów celtyckich (rejon wsi Podmokly i Stradonice), co znalazło odzwierciedlenie w otwarciu w 2004 r. na zamku w Nižborze centrum edukacyjnego poświęconego tej tematyce (Centrum Informacyjne Kultury Celtyckiej). Chronione są zespoły zabudowy miejskiej Berouna (rynek, kamienice, mury miejskie w bramami, kościół) i Zbraslavia oraz

Tab. 3. Sposób udostępnienia i dodatkowa oferta zabytków zarządzanych przez Narodowy Urząd ds. Zabytków w Středočeským kraju (stan na 2020 r.). Pogrubiono obiekty położone w dolinie środkowej i dolnej Berounki i jej bezpośrednim otoczeniu.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <https://www.npu.cz/seznam-pamatek>, stron internetowych poszczególnych obiektów i obserwacji autora

Nazwa obiektu i lokalizacja	Liczba tras zasadniczych (po reprezentacyjnych wnętrzach)	Liczba dodatkowych tras zwiedzania	Okres udostępnienia dla turystów	Stała oferta dla dzieci	Dostępność dla niepełnosprawnych	Oferta gastronomiczna/noclegowa w obiekcie
Pałac Březnice	3	5	IV–X	tak	bardzo ograniczona	tak/nie
Majátek Hamousów (czes. Hamousův statek), Zbečno	1	0	IV–IX, XII	nie	ograniczona	nie/nie
Pałac Hořovice	2	1	IV–X	tak	bardzo ograniczona	tak/nie
Zamek Karlštejn	2	1	I–XII	nie	ograniczona	tak/nie
Pałac Konopiště	3	2	IV–XI	nie	częściowa	tak/nie
Ruin zamku Krakovec	1	0	III–X	nie	bardzo ograniczona	tak/nie
Zamek Křivoklát	3	2	I–XII	tak	bardzo ograniczona	tak/nie
Pałac Mnichovo Hradiště	2	2	IV–X	tak	ograniczona	nie/nie
Pałac Mníšek pod Brdy	2	4	I–XII	tak	bardzo ograniczona	nie/nie
Klasztor Sázava (czes. Sázavský klášter)	1	1	IV–XI	nie	ograniczona	nie/nie
Zamek Točník	1	0	IV–X	tak	bardzo ograniczona	tak/nie
Pałac Veltrusy	2	3	I–XII	tak	prawie pełna	tak/nie
Ruina zamku Žebrák	1	0	IV–IX	nie	brak	nie/nie
Pałac Žleby	2	4	IV–X	tak	bardzo ograniczona	tak/nie

Uwagi: Trasy zwiedzania podzielono na główne (zasadnicze), wiodące przez reprezentacyjne pokoje w przypadku zamków i pałaców lub główne wnętrza odpowiadające funkcji w przypadku pozostałych rodzajów zabytków, oraz dodatkowe, które np. udostępniają pomieszczenia gospodarcze lub techniczne, bądź w inny sposób uzupełniające podstawową ofertę. Dane dotyczące dostępności dla niepełnosprawnych odnoszą się do osób z niepełnosprawnością ruchową. Dostępność pełna lub prawie pełna występuje w sytuacji, gdy osoby na wózkach inwalidzkich mogą bez większych przygotowań z ich strony lub ze strony obsługi uczestniczyć we wszystkich trasach zwiedzania i dostać się do wszystkich pomieszczeń udostępnionych dla ogólnego ruchu turystycznego, ewentualnie tylko pojedyncze pomieszczenia nie są dostępne. Dostępność określano jako bardzo ograniczoną,

gdy osoba na wózku inwalidzkim może dostać się do zabytku, ale ma możliwość obejrzeć go co najwyżej z zewnątrz. Natomiast dostępność jako ograniczoną określano w sytuacji, gdy zarządcy obiektu dopuszczają możliwość zwiedzania części wewnątrz przez osobę niepełnosprawną ruchowo, ale wymaga to wcześniejszych ustaleń, przede wszystkim przenoszenia wózka z osobą niepełnosprawną po schodach lub przez progi.

Tab. 4. Zabytki z największą liczbą odwiedzających w 2018 i 2017 r. w Republice Czeskiej. Pogrubiono obiekty położone w dolinie środkowej i dolnej Berounki i jej bezpośrednim otoczeniu.

Źródło: Šílová, Lindnerová 2019, zmienione

Miejsce w 2018 r.	Obiekt	Liczba odwiedzających w roku	
		2018	2017
1.	Zamek Praski, Praga	2 321 041	2 216 192
2.	Ratusz Staromiejski, Praga	599 509	377 552
3.	Ossuarium – kościół cmentarny pw. Wszystkich Świętych, Kutná Hora	446 949	431 444
4.	Państwowy zamek i pałac Český Krumlov	429 171	466 429
5.	Pałac Lednice, okres Břeclav	394 057	437 783
6.	Kościół św. Barbary, Kutná Hora	324 213	x
7.	Państwowy pałac Hluboká nad Vltavou, okres České Budějovice	288 549	295 608
8.	x	x	x
9.	Pałac Dětenice, okres Jičín	242 521	277 136
10.	Ratusz Nowomiejski, Praga	239 310	222 967
11.	Zamek Karlštejn, okres Beroun	223 895	228 159
12.	Synagoga Staronowa, Praga	218 742	x
13.	Klasztor Velehrad, okres Uherské Hradiště	191 966	201 366
14.	Pałac Loučeň, okres Nymburk	179 139	182 695
15.	Arcybiskupi pałac i ogrody Kroměříž	178 176	182 477
16.	Państwowy pałac Konopiště, okres Benešov	161 172	173 870
17.	x	x	x
18.	Zamek Loket, okres Sokolov	149 261	150 213
19.	Katedra Wniebowzięcia NMP i św. Jana Chrzciciela, Kutná Hora	122 813	115 795
20.	Państwowy pałac Sychrov, okres Liberec	115 517	121 643
21.	Loreta, Praga	114 189	128 723
22.	Zamek Staroostrawski, Ostrava	113 176	139 836
23.	Państwowy zamek Bouzov, okres Olomouc	111 688	111 601
24.	x	x	x
25.	Państwowy zamek Křivoklát, okres Rakovník	109 260	70 659
26.	Państwowy zamek Trosky, okres Semily	106 776	112 148
27.	Państwowy pałac Buchlovice, okres Uherské Hradiště	102 896	98 611
28.	Państwowy pałac Telč, okres Jihlava	100 479	109 425
29.	Państwowy pałac Valtice, okres Břeclav	99 120	116 086
30.	Szpital Kuks, okres Trutnov	96 200	110 810

Uwagi: x – obiekt nie wyraził zgody na publikację danych. Okres to odpowiednik polskiego powiatu.

wiejskiej (Mořinka, gdzie w 1995 r. ochroną objęto w zasadzie całą wieś z zabudową drewnianą i murowaną, bardzo słabo przekształconą pomimo położenia tylko 15 km od granic Pragi; ponadto wsie Podmokly i Skryje). W kilku obiektach zabytkowych urządzono punkty widokowe (wieże zamków Křivoklát i Karlštejn, Brama Pilzneńska w Berounie). Zwracają uwagę zabytki kultury żydowskiej, związane przede wszystkim ze społecznością Černošic i okolic (dawna synagoga we wsi Mořina, kirkuty w Mořinie, Třebotovie i Berounie). Warto podkreślić, że tutejsze zabytki są w przeważającej części udostępnione do zwiedzania, a obiekty całkowicie niedostępne należą do rzadkości (np. wspomniany wyżej pałac Dřevíč, który wraz z całym otoczeniem jest własnością prywatną). Z reguły jednak, jeśli wnętrza pozostają zamknięte, obiekt można obejrzeć z zewnątrz. Ponadto w kilku przypadkach trwają prace nad rewitalizacją i otwarciem zabytków dla zwiedzających (pałace Liteň i Svinaře, klasztor Zbraslav). W twierdzy Třebotov po restauracji przeprowadzonej w latach 2001–2003 otwarto hotel.

Jak wspomniano wyżej, głównymi atrakcjami dla turystyki kulturowej są zamki Karlštejn i Křivoklát, przy czym znaczenie tego drugiego jest nieco mniejsze ze względu na większą odległość od Pragi, która stanowi główny cel i źródło ruchu turystycznego w Republice Czeskiej. Twierdze te są udostępnione przez cały rok, co w Republice Czeskiej należy do rzadkości, większość zamków czy pałaców jest bowiem otwarta od wiosny do jesieni, najczęściej od kwietnia–maja do września–października⁴ (por. Kołodziejczyk 2019). Analizując sposób udostępniania zabytków państwowych zarządzanych przez Narodowy Urząd ds. Zabytków w *Středočeským kraju* (tab. 3), widzimy, że przez cały rok otwarte są tylko cztery obiekty, z czego aż dwa położone są w dolinie Berounki. Dodatkowo znajduje się tu zabytkowe gospodarstwo we wsi Zbečno, które także wyróżnia się dość długim okresem udostępnienia, gdyż poza czasem od kwietnia do września jest otwarte także w grudniu, kiedy odbywają się w nim imprezy związane z tradycjami bożonarodzeniowymi. Wspomniane wyżej zamki należą do zabytków o najwyższej w Republice Czeskiej liczbie zwiedzających w skali roku (tab. 4). Zamek Karlštejn w 2018 r. znajdował się na 11. miejscu w kraju, w 2017 r. na 10. miejscu, w 2014 r. na dziewiątym miejscu, zaś w 2005 r. na siódmym. Z kolei zamek Křivoklát w 2018 r. znajdował się na 25. miejscu, zyskując dość znacznie względem roku poprzedniego. Z kolei w 2014. było to 24., a w 2005 r. 23. miejsce. W całym kraju w 2018 r. znajdowało się 327 zabytków architektury udostępnianych zwiedzającym na podstawie biletów wstępu (w 2017 r. 318 obiektów), które odwiedziło 14 238 000 osób (w 2017 r. 14 148 600 osób), z czego na dwa wyżej wymienione zamki przypadło 2,34% ogólnej frekwencji (w 2017 r. 2,11%). Kiedy uwzględni się, że w czołówce znajdują się przede wszystkim zabytki Pragi albo obiekty wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO (lub im towarzyszące⁵), to znaczenie zabytków

⁴ Jeszcze w 2007 r. zamek Karlštejn pozostawał zamknięty w grudniu i styczniu poza okresem świątecznym, zaś zamek Křivoklát był czynny od kwietnia do połowy grudnia (Ullmannová 2007).

⁵ Chodzi tu o ossuarium – kościół cmentarny pw. Wszystkich Świętych w Kutnej Horze, który nie jest wpisany na listę UNESCO w przeciwieństwie do kościoła św. Barbary oraz katedry Wniebowzięcia NMP i św. Jana Chrzciciela.

położonych w dolinie Berounki należy uznać za dość duże. Uwzględniając wyłącznie zabytki *Středočeského kraje*, łączna liczba zwiedzających w 2018 r. wyniosła 2 451 828, więc oba zamki odpowiadały za 14,17% frekwencji. Warto dodać, że wśród zabytków o liczbie zwiedzających powyżej 40 000 osób rocznie znajduje się jeszcze położony na południowy wschód od doliny państwowy zamek Mníšek pod Brdy (w 2018 r. 53. miejsce w kraju z liczbą 56 951 zwiedzających; Šílová, Lindnerová 2019).

W związku z dużym zainteresowaniem oba zamki wyróżniają się dość rozbudowaną ofertą i specjalnymi zabiegami w organizacji ruchu turystycznego. Na zamku Karlštejn (ryc. 6), gdzie problemem jest przede wszystkim pogodzenie wysokiej frekwencji z ograniczoną powierzchnią zabytku i małą funkcjonalnością średniowiecznego rozkładu przestrzennego, do dyspozycji są trzy trasy zwiedzania. Najcenniejsze wnętrza, w tym Kaplica pw. Krzyża Świętego (Pavelec i in. 2014), znajdują się na trasie po pomieszczeniach o charakterze sakralnym. Zwiedzający przechodzą przez wschodnie skrzydło Pałacu Cesarskiego, górne piętro Wieży Mariańskiej i Wielką Wieżę, oglądając m.in. galerię obrazów z kolekcją grafik, kościół pw. Wniebowzięcia NMP, kaplicę św. Katarzyny, dawną zakrystię, pracownię architekta J. Mockera, klatkę schodową w Wielkiej Wieży i oczywiście kaplicę pw. Krzyża Świętego. Ze względu na ochronę unikatowych wnętrz trasa jest dostępna wyłącznie z przewodnikiem w okresie od maja do końca października, w grupach liczących do 16 osób, wchodzących co 30 minut. Chodzi o utrzymanie właściwej wilgotności w pomieszczeniach i ograniczenie wnoszenia do środka błota pośniegowego. Z tego względu bardzo trudno dostać na tę trasę bilety i obowiązek rezerwacji dotyczy nie tylko grup, ale także indywidualnych turystów. Ze względu na długi czas zwiedzania (100 minut) trasa ta nie jest polecana dla dzieci do 7. roku życia. Przez cały rok i bez konieczności rezerwacji (w wyjątkiem grup powyżej 10 osób) dostępna jest trasa po reprezentacyjnych i prywatnych pomieszczeniach Karola IV. Obejmuje dwa piętra Pałacu Cesarskiego i dolną część Wieży Mariańskiej, w tym m.in. Salę Rycerską z kaplicą św. Mikołaja (ryc. 6d), sypialnię Karola IV z kaplicą św. Wacława, Salę Audiencyjną czy skarbiec. W tym przypadku maksymalna liczba osób w grupie to aż 45 osób, a w szczycie sezonu wejścia odbywają się co dziesięć minut. Tak więc zdecydowana większość zwiedzających zamek korzysta właśnie z tej trasy, podczas której w przestronnych wnętrzach ogląda się przede wszystkim XIX-wieczne repliki średniowiecznych mebli czy jedną z kopii Korony św. Wacława. Trzecia trasa obejmuje Wielką Wieżę, ale bez kaplicy pw. Krzyża Świętego. Atrakcjami jest przejście po reprezentacyjnej klatce schodowej z freskami i punkt widokowy na szczycie wieży.

Każda z tras realizowana jest wyłącznie z przewodnikiem, ale po jej zakończeniu zwiedzający mogą przejść się już samodzielnie po fragmencie murów obronnych i części dziedzińców. Za darmo i bez towarzystwa przewodnika dostępny jest pierwszy dziedziniec i dolna część zamku z Wieżą Studzienną ze studnią o głębokości 78 m (obecnie mieści się tam sklep z winem). Ograniczona oferta gastronomiczna jest dostępna na pierwszym dziedzińcu (tab. 3), ale obiadu trzeba szukać w miejscowości poniżej. Co ciekawe, toalety na zamku są dostępne tylko dla osób, które wykupiły zwiedzanie wewnątrz, zaś pozostali muszą korzystać z toalet położonych poza zabytkiem,

a)

b)

c)

d)

Ryc. 6. Zamek Karlštejn: a) widok ogólny z południowego wschodu na tle wzgórz narodowego rezerwatu przyrody Karlštejn; b) widok z dolnej część zamku, z dziedzińca przy Wieży Studziennej – po lewej Wielka Wieża, pośrodku Wieża Mariańska, a po prawej Pałac Burgrabiego; c) widok spod Wielkiej Wieży z doliną Berounki w tle; d) Sala Rycerska w Pałacu Cesarskim z kaplicą św. Mikołaja w tle.

Źródło: fotografie własne autora (rok 2020)

przy trasie dojściowej. Parking znajduje się aż 1,5 km od zamku, nad Berounką, skąd trzeba przejść przez miejscowość, która w sezonie letnim jest wyłączona z ruchu samochodowego (różnica wysokości to 87 m). Tylko osoby niepełnosprawne mogą dojechać na mały parking położony 300 m od pierwszej bramy zamkowej. Bez wsparcia osoby na wózkach inwalidzkich mogą dostać się tylko na pierwszy dziedziniec. Władze zamku dopuszczają zwiedzanie przez nie wewnątrz, ale wyłącznie w towarzystwie opiekunów, którzy będą przenosić wózek po schodach. A jest ich dość dużo – 192 na trasie po Pałacu Cesarskim (95 do góry i 97 w dół) oraz aż 459 na trasie po wnętrzach sakralnych (222 w górę i 237 w dół). Trzeba więc uznać, że dostępność zamku dla niepełnosprawnych ruchowo jest ograniczona. Nie ma żadnych udogodnień dla osób z innymi rodzajami niepełnosprawności.

Na zamku Křivoklát (ryc. 7) liczba oferowanych tras zwiedzania jest większa, co wpisuje się w praktykę zarządców wielu czeskich zabytków, polegającą na tworzeniu szeregu tras tematycznych (por. Kołodziejczyk 2019). Podstawowa trasa to 80-minutowe obejście gotyckiego pałacu, które obejmuje m.in. drugi dziedziniec (pierwszy dostępny jest za darmo), więzienie, kaplicę, Salę Rycerską, Salę Królewską (ryc. 7d), bibliotekę Fürstenbergów, galerię obrazów i dawne muzeum zamkowe. Dla rodzin z dziećmi polecana jest trasa skrócona (45 minut), która kończy się na Sali

a)

b)

c)

d)

Ryc. 7. Zamek Křivoklát: a) widok ogólny z południowego wschodu z najstarszą wieżą ostatniej obrony na pierwszym planie; b) widok pierwszego dziedzińca z baszty północno-zachodniej, w kierunku gotyckiego pałacu; c) drugi dziedziniec otoczony skrzydłami gotyckiego pałacu; d) Sala Królewska.

Źródło: fotografie własne autora (rok 2020)

Królewskiej i nie obejmuje późniejszych chronologicznie wnętrz (czyli przybliża wyłącznie wnętrza gotyckie). Z kolei wersja rozszerzona, trwająca 100 minut, dodatkowo uwzględnia spacer po murach obronnych i wejście na wieżę ostatniej obrony (najwyższą na zamku). Wszystkie wyżej wymienione trasy dostępne są tylko z przewodnikiem, zaś bez niego można wejść jedynie na mury i wieżę. Piąta trasa nosi nazwę „Czeska państwowość” (czes. *Česká státnost*), przeznaczona jest dla przedszkoli i szkół podstawowych i poza najstarszymi częściami zamku obejmuje wystawę dotyczącą powstania Czechosłowacji po I wojnie światowej oraz tematyczne gry i zabawy. Bez wykupienia biletów można wejść nie tylko na pierwszy dziedziniec, ale też na jedną z baszt, stanowiącą punkt widokowy (ryc. 7b). Ponieważ powierzchnia zamku Křivoklát jest znacznie większa niż w przypadku Karlštejna, bardziej rozbudowana jest oferta gastronomiczna i towarzysząca (sklepy z pamiątkami, przechowalnia bagaży, toalety dostępne dla wszystkich odwiedzających), skupiająca się wokół pierwszego dziedzińca (tab. 3). Na zamku można też przenocować w jednym z trzech apartamentów, reprezentujących różny standard. Parking położony jest znacznie bliżej (300 m od zamku), ale występują większe ograniczenia dla niepełnosprawnych ruchowo. Osoby na wózkach mogą dostać się bez problemu na pierwszy dziedziniec, na drugi z pomocą opiekuna (ze względu na nachylenie terenu), zaś nie mogą uczestniczyć w zwiedzaniu wnętrza (a przynajmniej nie wskazuje się, że jest to możliwe).

Tab. 5. Frekwencja w wybranych zabytkach doliny środkowej i dolnej Berounki i bliskiego otoczenia na tle całego *Středočeského kraje* w latach 2010–2018.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Šilová i in. 2011, 2012, Šilová, Lindnerová 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, *Návštěvnost památek v krajích ČR v roce 2010 b.r.w.*, *Návštěvnost památek v krajích ČR v roce 2011 b.r.w.*, *Návštěvnost památek v krajích ČR v roce 2012 b.r.w.*, *Návštěvnost památek v krajích ČR v roce 2013 b.r.w.*, *Návštěvnost památek v krajích ČR v roce 2014 b.r.w.*, *Návštěvnost památek v krajích ČR v roce 2015–2017 b.r.w.*; *Návštěvnost památek v krajích ČR v roce 2016–2018 b.r.w.*, *Památkové objekty 2016... b.r.w.*

Rok	<i>Středočeský kraj</i>		Zamek Karlštejn		Zamek Křivoklát		Majátek Hamousův (czes. <i>Hamousův statek</i>), Zbečno		Kościół pw. Narodzenia św. Jana Chrzciela, Svatý Jan pod Skalou	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
2010	1 179 343	100,00	217 078	11,93	79 268	4,36	4 020	0,22	7 000	0,38
2011	1 691 409	100,00	223 789	11,10	68 103	3,38	6 766	0,34	5 000	0,25
2012	1 670 972	100,00	231 340	10,90	103 446	4,87	6 011	0,28	7 000	0,33
2013	1 583 867	100,00	228 265	11,51	102 176	5,15	6 000	0,30	7 000	0,35
2014	1 735 903	100,00	210 684	8,95	84 951	3,61	3 781	0,16	7 000	0,30
2015	2 368 647	100,00	217 754	9,19	74 231	3,13	4 255	0,18	7 000	0,30
2016	2 440 653	100,00	268 532	11,00	100 247	4,11	6 113	0,25	7 200	0,30
2017	2 568 127	100,00	228 159	8,88	70 659	2,75	4 255	0,17	7 000	0,27
2018	2 384 502	100,00	223 895	9,13	109 260	4,46	4 700	0,19	b.d.	-

Chociaż znaczenie zabytków położonych w dolinie środkowej i dolnej Berounki i jej otoczeniu nadal jest duże w skali *Středočeského kraje* czy nawet całej Republiki Czeskiej, to ich udział w ruchu turystycznym spada (tab. 4 i 5). Nie wynika to jednak ze spadku frekwencji w tych obiektach, utrzymuje się ona bowiem na wysokim poziomie, choć ze znacznymi czasem wahaniem, ale z faktu, że w otoczeniu Pragi znajdują się inne ważne zabytki, przyciągające duże i do tego coraz większe liczby turystów. Chodzi tu przede wszystkim o zabytki Kutnej Hory, które w 2018 r. łącznie zgromadziły 1 010 488 zwiedzających (41,21% ogółu w województwie), z czego największa część przypadła na ossuarium – kościół cmentarny pw. Wszystkich Świętych, kościół św. Barbary oraz katedrę pw. Wniebowzięcia NMP i św. Jana Chrzciela (tab. 4). W województwie tym licznie odwiedzane są także: państwowy pałac Konopiště (161 172 zwiedzających w 2018 r.), pałac Loučeň (179 139 osób) i wspomniany już państwowy pałac Mníšek pod Brdy. Trzeba jednak podkreślić, że układając ranking najliczniej odwiedzanych zabytków województwa, zamek Karlštejn znajduje się na drugim miejscu po ossuarium w Kutnej Horze, zaś zamek Křivoklát na miejscu siódmym. Niemniej udział czterech najważniejszych według statystyk zabytków doliny Berounki⁶ od 2010 r. wykazuje tendencją spadkową (tab. 5). W 2010 r. ich łączny odsetek w skali *Středočeského kraje* wynosił 16,89% i chociaż przejściowo wzrósł do 17,31% w 2013 r., to w 2017 r. osiągnął najniższą wartość w analizowanym okresie (12,07%). Udział w 2018 r. nieco wzrósł

⁶ Dane nie obejmują zabytków administrowanych przez muzea, np. Wieży Pilzneńskiej w Berounie czy zamku Nižbor.

do ponad 13,78% (brak danych dla kościoła pw. Narodzenia św. Jana Chrzciciela w Svatým Janie pod Skalou). Jak zaznaczono jednak wyżej, frekwencja (w wartościach bezwzględnych) nie obniża się znacząco, a zmiany udziału wynikają ze zwiększenia zainteresowania zabytkami w innych częściach województwa. W przypadku zamku Karlštejn największą liczbę zwiedzających osiągnięto w 2016 r., zaś najniższą w 2014 r. (co ciekawe, najwyższy udział warowni w ruchu turystycznym w województwie odnotowano w 2010 r., kiedy frekwencja była drugą najniższą w analizowanym okresie). Pomimo dużych wahań można stwierdzić, że zainteresowanie zamkiem Křivoklát rośnie. Najniższą frekwencję odnotowano w 2011 r., zaś najwyższą w 2018 r. (różnica o ponad 50 000 osób), przy czym udział zamku w ruchu turystycznym we wszystkich zabytkach regionu był najwyższy w 2013 r. W przypadku gospodarstwa Hamousów w Zbečnie od 2010 r. dwukrotnie odnotowano wzrost frekwencji (lata 2011–2014 i 2016), po czym następował spadek. Liczba odwiedzających jest w tym przypadku znacznie niższa niż w omawianych dotąd zamkach, jest to bowiem niewielki zabytek z tylko jedną trasą zwiedzania, położony w miejscowości, która nie posiada innych znaczących atrakcji (jedynie kościół pw. św. Marcina i pomnik ofiar I wojny światowej przy głównym placu). Frekwencja zależy m.in. od urządzanych wydarzeń i wystaw czasowych. Najniższą odnotowano w 2014 r., zaś najwyższą w 2011 r. Dane dla kościoła pw. Narodzenia św. Jana Chrzciciela w Svatým Janie pod Skalou są szacunkowe i bazują przede wszystkim na ocenie ruchu pielgrzymów oraz wizytach w niewielkim muzeum. Biorąc pod uwagę zmiany frekwencji w głównych zabytkach regionu i spadek ich udziału w skali całego województwa, można rozważyć potrzebę uatrakcyjnienia oferty, ale dotyczy to raczej mniej popularnych obiektów (Zbečno, Nižbor, Beroun), gdyż zamek Karlštejn w szczycie sezonu nie jest już w stanie przyjąć większej liczby zwiedzających.

Tab. 6. Języki, w których byli oprowadzani zwiedzający zamek Karlštejn w 2006 r.
Źródło: Ullmannová 2007, zmienione

Język	Liczba grup	Liczba osób (wartość przybliżona)	Udział (%)
czeski	3 788	113 640	41,12
angielski	2 446	73 380	26,55
niemiecki	731	21 930	7,94
włoski	105	3 150	1,14
francuski	59	1 770	0,64
rosyjski	10	300	0,11
tłumaczenie wykładu w języku czeskim	2 073	62 190	22,50
łącznie	9 212	276 360	100,00

Duża frekwencja w niektórych obiektach pozwala na uzyskiwanie wysokich przychodów, a także podwyższanie ceny biletów wstępu, co ma m.in. na celu ograniczenie liczby zwiedzających w tych obiektach, gdzie jest ona zbyt wysoka. Na omawianym terenie dotyczy to zamków Karlštejn i Křivoklát. W ogóle jest to zjawisko typowe dla Pragi i okolic, gdzie wyraźnie wyższy jest udział turystów zagranicznych, często

dysponujących większymi środkami finansowymi niż turyści krajowi. W *Středočeským kraju* obcokrajowcy stanowią około 30% ogółu turystów (Ullmannová 2007). Średni przychód na jednego zwiedzającego zabytek w *Středočeským kraju* w 2018 r. wyniósł 105,68 Kč, co jest trzecią najwyższą wartością po Pradze (186,46 Kč) i *Jihočeským kraju* (114,25 Kč). W pozostałych województwach wartość ta wahała od 40 do 91 Kč⁷. W przypadku zamku Křivoklát cena biletu normalnego za zwiedzanie wewnątrz w 2020 r. w zależności od długości trasy wahała się od 150 do 260 Kč, jedynie za wejście na mury obronne wynosiła 100 Kč. Natomiast w zamku Karlštejn trasa po Pałacu Cesarskim kosztowała w wersji standardowej 220 Kč, zaś w przypadku wewnątrz sakralnych aż 520 Kč, z kolei bilet na samą Wielką Wieżę to wydatek 170 Kč. Wysokie ceny zauważalne są też w przypadku noclegów. W 2008 r. w regionie otaczającym Pragę średnia cena za noc była trzecią najwyższą w Republice Czeskiej po Pradze i regionie turystycznym obejmującym zachodnioczeskie uzdrowiska. Była też wyższa od wartości średniej dla całego kraju (Vystoupil, Šauer 2012). Warto podkreślić, że w wielu zabytkach w *Středočeským kraju* obcokrajowcy stanowią znaczną część zwiedzających, np. w zamku Karlštejn w latach 2000–2006 ich odsetek⁸ wahał się między 36,44% a 46,79% (przy czym z tendencją spadkową), co jest wartością wyraźnie wyższą niż w innych zabytkach województwa (poza Kutną Horą) czy od średniej krajowej (Ullmannová 2007). Decyduje o tym z jednej strony popularność zabytku, z drugiej – bliskość Pragi i łatwa dostępność. W zamku oferowane jest oprowadzanie w językach angielskim, niemieckim, francuskim, włoskim i rosyjskim, ale najbardziej popularny jest pierwszy z nich (tab. 6). Zagraniczni turyści mogą też skorzystać z tekstów dostępnych w większej liczbie języków, a czasem wykład czeskiego przewodnika jest tłumaczony na odpowiedni język obcy. Dla porównania na zamku Křivoklát w 2006 r. udział obcokrajowców, którzy wykupili zwiedzanie w języku obcym, wyniósł tylko 1,42%, a wśród języków oprowadzania dostępne były angielski i niemiecki (skorzystało z tego odpowiednio 914 i 365 osób; Ullmannová 2007). W zamku Karlštejn wśród obcokrajowców dominowały grupy zorganizowane, zaś w Křivoklácie turyści indywidualni, którzy częściej zadowalali się tekstami w językach obcych, czego konsekwencją jest tak niski odsetek przedstawiony powyżej.

Dolina środkowej i dolnej Berounki wraz z otoczeniem obfituje w muzea, ale nie są one tak popularne jak tutejsze zamki (tab. 7). Najliczniej odwiedzane jest Muzeum Czeskiego Krasu w Berounie (Ondráková 2019), które ma typowo krajoznawczy charakter (por. Kołodziejczyk 2017). Jego główna siedziba mieści się w dwóch przyrynkowych kamienicach (Jenštejnský i Salátovský dům), gdzie znajdują się wystawy stałe poświęcone przyrodzie żywej Czeskiego Krasu, geologii i paleontologii, eksploracji okolicznych jaskiń, etnografii, historii rzemiosł w Berounie oraz militariom XVIII i XIX w. Można też zobaczyć ekspozycję obrazów wyobrażających świętych. Ponadto w 2003 r. na dziedzińcu, na powierzchni 340 m², otwarto Geopark Barrandien. Widać

⁷ Podane kwoty dotyczą zabytków będących własnością państwową.

⁸ Odsetek wyliczono na podstawie liczby grup oprowadzanych w językach obcych. Dane nie uwzględniają więc obcokrajowców, którzy uczestniczyli w zwiedzaniu z czeskim przewodnikiem, wspomagając się tekstami w językach obcych.

Tab. 7. Frekwencja w wybranych muzeach doliny środkowej i dolnej Berounki i bliskiego otoczenia na tle całego *Středočeského kraje* w latach 2016–2018.Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Návštěvnost muzeí a galerií v roce 2016–2018 b.r.w.*

Obiekt	2016		2017		2018	
	liczba osób	% ogółu	liczba osób	% ogółu	liczba osób	% ogółu
Muzeum Czeskiego Krasu, Beroun (bez filii w Hořovicach i Žebráku)	36 833	3,06	42 102	3,20	42 726	3,19
Izba pamiątkowa Joachima Barranda, Skryje	5 150	0,43	3 730	0,28	3 465	0,26
Izba pamiątkowa Jaroslava Fraňka, Nezabudice	118	0,01	31	0,00	42	0,00
Izba pamiątkowa Oty Pavla, Branov – Luh	8 000	0,66	8 000	0,61	8 500	0,63
Izba pamiątkowa Josefa Jungmanna, Hudlice	1 267	0,11	1 234	0,09	999	0,07
Izba historii miejscowości Tetín (czes. <i>Historická síň obce Tetína</i>)	1 176	0,10	866	0,07	957	0,07
<i>Středočeský kraj</i> (ogółem)	1 205 475	100,00	1 315 654	100,00	1 341 066	100,00

więc, że tematyka muzeum jest bardzo zróżnicowana. Dodatkowo posiada ono trzy filie, z których tylko jedna (Brama Pilznieńska w Berounie) znajduje się w granicach zainteresowania niniejszej pracy (pozostałe to Muzeum Miejskie w Žebráku i Muzeum Regionalne w Hořovicach). Działania muzeum (organizacja wystaw czasowych i wydarzeń kulturalnych) powodują, że w ostatnich latach jest odwiedzane przez coraz więcej osób (tab. 7). W 2018 r. Muzeum Czeskiego Krasu zorganizowało 83 wydarzenia kulturalne, w których uczestniczyło 7339 osób (w poprzednim roku odpowiednio 38 i 2324). Znajdowało się ona na dziesiątym miejscu w *Středočeským kraju* pod względem frekwencji (na pierwszym miejscu znajduje się izba pamiątkowa w Lidicach, okres Kladno, ze 170 334 zwiedzającymi), jednocześnie było to 55. miejsce w kraju. Warto też dodać, że z liczbą 15 wystaw znajdowało się na 25. miejscu (razem z czterema innymi placówkami z taką samą liczbą wystaw) wśród czeskich muzeów z największą liczbą ekspozycji (Šílová, Lindnerová 2019). W Berounie znajduje się także muzeum ceramiki z warsztatami, założone przez lokalny ośrodek kultury. Krajoznawczy i regionalny charakter mają także niewielkie muzea w Tetínie i Svatým Janie pod Skalou. Dla doliny Berounki charakterystyczne są muzea biograficzne, na co wpływ miała bliskość Pragi – wiele znanych postaci spędzało tu czas wolny lub tworzyło (tab. 8). Obiekty te z reguły są niewielkie, utrzymywane przez lokalną społeczność, najczęściej działają w letnie weekendy lub są otwierane tylko na żądanie po wcześniejszym uzgodnieniu. W związku z tym frekwencja w nich nie jest zbyt wysoka (tab. 7), stanowią jednak istotny element lokalnej tożsamości, spajając społeczność. W bliskim otoczeniu doliny Berounki znajduje się kilka prywatnych muzeów o charakterze specjalistycznym – Muzeum Motocykli w Křivoklácie oraz Muzeum Figur Woskowych, Muzeum Zegarów i Muzeum Uniformów w Karlštejnie. Trzy ostatnie placówki korzystają z popularności tamtejszego zamku i są rozmieszczone wzdłuż drogi ze stacji kolejowej i parkingu do twierdzy górującej nad miejscowością.

Tab. 8. Muzea i izby pamiątkowe o charakterze biograficznym w dolinie środkowej i dolnej Berounki i otoczeniu w 2020 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: www.mapy.cz i stron internetowych muzeów

Miejscowość	Muzeum lub izba pamiątkowa	Rok założenia	Biogram upamiętnionej postaci
Skryje	Izba pamiątkowa Joachima Barranda	1986	Joachim Barrande (ur. 11 sierpnia 1799 r. w Saugues, Francja; zm. 5 października 1883 r. w Frohsdorf, Austro-Węgry) – francuski inżynier i paleontolog, który stał się światowej sławy naukowcem, badając formacje geologiczne i skamieliny w środkowych Czechach.
Nezabudice	Izba pamiątkowa Jaroslava Fraňka	1997	Jaroslav Franěk (ur. 8 października 1897 r. w Nezabudicach) pracował dla czechosłowackich legionów w Rosji podczas I wojny światowej i przyłączył się do antynazistowskiego oporu podczas II wojny światowej. 1 lipca 1943 r. został stracony przez nazistów.
Branov – Luh	Izba pamiątkowa Oty Pavla	2015	Ota Pavel, właściwie Otto Popper (ur. 2 lipca 1930 r. w Pradze; zm. 31 marca 1973 r. w Pradze) – czeski pisarz, dziennikarz i reporter sportowy. W Polsce wydano m.in. <i>Bajkę o Raszku</i> (2009) i <i>Puchar od Pana Boga</i> (2017). Ota Pavel często przebywał w tym rejonie.
Hudlice	Izba pamiątkowa Josefa Jungmana (w jego domu rodzinnym)	b.d.	Josef Jungmann (ur. 16 lipca 1773 r. w Hudlicach; zm. 14 listopada 1847 r. w Pradze) – czeski pisarz, językoznawca, leksykograf i tłumacz. Przedstawiciel czeskiego odrodzenia narodowego. W 1825 r. wydał <i>Historię literatury czeskiej</i> (czes. <i>Historie literatury české</i>) oraz stworzył <i>Słownik czesko-niemiecki</i> , wydany w latach 1834–1839.
Tetín	Wystawa poświęcona Václavowi Hájkowi z Libočan w lokalnym muzeum	2002	Václav Hájek z Libočan (zm. 18 marca 1553 r.) – czeski kronikarz, pisarz, ksiądz. Autor <i>Kroniki czeskiej</i> , którą pisał przez sześć lat. Kronika rozpoczyna się opisem pojawienia się Czechów na terenach dzisiejszych Czech, a kończy na 1527 r. Autor zebrał ogromną liczbę informacji, ale jego dzieło zawiera też wiele zmyśleń i nieścisłości. Miało duży wpływ na podtrzymanie czeskiej świadomości narodowej.
Liteň	Muzeum Svatopluka Čecha i Jarmily Novotnej	1964	Svatopluk Čech (ur. 21 lutego 1846 r. w Ostředku; zm. 23 lutego 1908 r. w Pradze) – czeski pisarz, poeta i dziennikarz. Najważniejszym dziełem lirycznym poety jest cykl <i>Pieśni niewolnika</i> . Jego najbardziej znanym dziełem są trzy powieści fantastyczne <i>Výlety pana Broučka</i> (Wyprawy pana Broučka), które opisują podróże bohatera na Księżyc i do XV w. Jarmila Novotná (ur. 23 września 1907 r. w Pradze; zm. 9 lutego 1994 r. w Nowym Jorku) – znana czeska sopranistka i aktorka, a od 1940 do 1956 r. gwiazda Metropolitan Opera.

5. Drugie domy

Rozwój zjawiska drugich domów w Republice Czeskiej był znacznie wcześniejszy i przebiegał na większą skalę niż w Polsce (por. Matczak 1986, Kowalczyk 1988, 1993b, 1994). Jego historia sięga początku XX w. i dwudziestolecia międzywojennego, zaś rozwinęło się szczególnie w latach 70. XX w., stanowiąc dla wielu osób ucieczkę od miast, gdzie powszechna była propaganda komunistyczna (Bičík 2001). W tym kontekście pojawiło się nawet pojęcie weekendowego lub wakacyjnego „eskapizmu”⁹ (Vágner 2001). Ludzie poszukiwali samorealizacji nie w pracy, ale w gronie rodziny, we własnej przestrzeni atrakcyjnej pod względem przyrodniczym i krajobrazowym. Zjawisko to ma więc uwarunkowania zarówno typowo turystyczne lub rekreacyjne, jak i historyczno-polityczne. Gęstość drugich domów (na km²) w Republice Czeskiej należy do najwyższych w Europie, jednak w przeliczeniu na liczbę mieszkańców intensywność zjawiska jest obecnie umiarkowana. Czeskie chaty odznaczają się wysokim standardem i doskonałą dostępnością komunikacyjną (Bičík 2001). Kolejna wyróżniająca cecha to ich występowanie nie tylko w okolicach większych miast, ale także w bardziej peryferyjnych miejscach, choć to akurat wiąże się z niedużymi rozmiarami kraju i dobrze rozwiniętą siecią transportową. Duże zagęszczenie drugich domów cechuje m.in. góry ciągnące się wzdłuż granic Republiki Czeskiej (Rudawy, Sudety, Beskidy, Brdy czy Szumawa – por. np. Havrlant 2007), choć koncentruje się wzdłuż większych rzek (przede wszystkim Wełtawa, Sazawa, Berounka) i w okolicach sztucznych zbiorników wodnych.

Drugie domy są szczególnym zjawiskiem dotyczącym mieszkańców miast Republiki Czeskiej (Fialová, Vágner, red. 2004, Fialová, Vágner 2009, Kubeš 2011). Chaty te wykorzystywane są przeważnie w celu weekendowej rekreacji lub w czasie urlopów, choć niektóre coraz częściej są zamieszkałe przez cały okres letni (np. emeryci, którzy poszukują spokoju poza miastami, dopóki stan zdrowia pozwala im na aktywność). Początki zjawiska związane są przede wszystkim z ruchem trampingowym i skautingowym z lat 30.–40. XX w. Wiązało się to głównie ze zwiększeniem ilości czasu wolnego i poprawą zamożności społeczeństwa. Chaty powstawały wówczas w odosobnieniu, w trudno dostępnych miejscach, np. w wąskich bocznych dolinach dopływów głównych rzek. Współcześnie często te domy są porzucone ze względu na niski standard i brak dojazdu. Po zastoju w latach powojennych, wynikającym z ograniczeń o charakterze administracyjnym, nasilenie budowy drugich domów w Republice Czeskiej przypadło na lata 70. i 80. XX w. (Vágner 2001). Po transformacji ustrojowej tempo przyrostu drugich domów spadło, choć zjawisko nie zanikło, jak początkowo przewidywano (wobec otwarcia granic i zmiany warunków politycznych – nie była już potrzebna ucieczka przed propagandą wszechobecną dotąd w miastach, por. Bičík 2001). Część chat zburzono, wiele przebudowano na obiekty całoroczne, a nowe chaty powstały tylko w niektórych rejonach (nasiliły się za to adaptacje starych domów w górach,

⁹ Współcześnie w tym kontekście używa się pojęcia ‘escape tourism’, które nie posiada jednak jednoznacznej definicji (por. Pearce 2005, Cohen 2010).

które po upadku komunizmu stały się łatwiej dostępne, m.in. Sudety, Rudawy i Szumawa, zwłaszcza wzdłuż dawnej granicy z Niemiecką Republiką Federalną i Austrią). Po 1991 r.¹⁰ przybyło domków rekreacyjnych nad zbiornikami wodnymi, w których możliwe jest sportowe i rekreacyjne wędkarstwo. Generalnie w okresie transformacji wzrosła intensywność wykorzystywania chat, przede wszystkim w następstwie wydłużenia sezonu rekreacyjnego, ale też ich wynajmowania (Bičík 2001, Kubeš 2011). Wiele domów zostało zmodernizowanych i zdarza się, że w okresie letnim ich właściciele także w nich pracują, co stało się możliwe dzięki rozwojowi technik komunikacji i zdalnej pracy. Skupiska drugich domów znajdują się oczywiście w miejscach atrakcyjnych krajobrazowo (Kubeš 2011) – w dolinach rzek i w otoczeniu zbudowanych na nich sztucznych zbiorników zaporowych, przy większych kompleksach leśnych, w dolinach potoków na obszarach pagórkowatych, a także w górach i obszarach podgórskich, choć w tym przypadku na ogół nie są to nowe obiekty, a adaptacje starych chat (np. czeskie Karkonosze wraz z przedpoiem czy Góry i Pogórze Orlickie). Koncentracja zauważalna jest jednak przede wszystkim wokół miast dużych (Praga, Pilzno, Czeskie Budziejowice, Ostrawa, Brno) i średnich (m.in. Český Krumlov, Pelhřimov, Jihlava, Třebíč), co przy ich dość równomiernym rozmieszczeniu na terenie kraju skutkuje występowaniem zgromadzeń drugich domów w bardzo wielu lokalizacjach.

Tab. 9. Wyróżniające się obszary drugich domów związane z doliną Berounki – dane z 2010 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Kubeš 2011

Nazwa obszaru	Gęstość chat na km ²	Liczba chat i udział w skali kraju	Przeważający typ krajobrazu
Berounka – dolní	31,25	6 265 (2,90%)	rzeczny, głębokie doliny
Berounka – křivoklátská	16,76	3 580 (1,66%)	rzeczny, głębokie doliny
Berounka pod Pilzní	6,64	1 169 (0,54%)	rzeczny, głębokie doliny
Loděnice	11,09	3 472 (1,61%)	pagórkowaty, doliny potoków
Střela	4,28	1 025 (0,48%)	pagórkowaty, doliny potoków

Dolina Berounki uznawana jest za jeden z 39 najważniejszych obszarów występowania domów rekreacyjnych w Republice Czeskiej (za obszar wyróżniający się uznano teren z gęstością przynajmniej 4 chat/km² przy liczbie przynajmniej 1000 chat na całym obszarze¹¹; Kubeš 2011). Jej dolna część (obszar Berounka – dolní, tab. 9) w 2010 r. była jednym z trzech regionów z najwyższą gęstością chat na km² (klasa powyżej 30 chat/km², ponadto w tej klasie znalazły się położone po sąsiedzku obszary Vltava nad Prahou – Wełtawa powyżej Pragi z gęstością 59,53 chat/km² i łączną liczbą 8 733 chat oraz Sázava – dolní z gęstością 45,01 chat/km² i 13 353 chatami). Z kolei część środkowa (obszar Berounka – křivoklátská, tab. 9) zaliczana była do kategorii z drugą najwyższą

¹⁰ W 1991 r. przeprowadzono w Republice Czeskiej spis powszechny, gdzie po raz pierwszy na dużą skalę uwzględniono temat drugich domów, a dokładniej – według nomenklatury urzędowej i statystycznej – „obiektów indywidualnej rekreacji” (Kučera 2001).

¹¹ 39 obszarów wyróżniających się obejmuje 14,87% powierzchni kraju, a na ich terenie w 2010 r. znajdowały się 134 052 drugie domy, czyli 62,16% ogółu (Kubeš 2011).

gęstością (15,00–29,99 chat/km²), przy czym w całej Republice Czeskiej obszarów w tej klasie było tylko siedem (m.in. w okolicy obszar Povodí Kocáby – Dorzecze Kocáby, lewego dopływu Węławy powyżej Pragi, z gęstością 17,08 chat/km² i łączną liczbą 4 843 chat – por. Fialová, Vágner 2001). Niższą gęstością drugich domów cechowała się najwyższa część doliny Berounki (obszar Berounka pod Plzní – Berounka pod Pilznem, położony już poza zasięgiem analizy w niniejszym tekście), zaliczana do przedziału 4,00–6,99 chat/km², jednak nadal uznawana za obszar wyróżniający się (tab. 9). Trzeba jednocześnie podkreślić, że doliny dwóch lewych dopływów Berounki także zaliczane były do tych najważniejszych obszarów – Loděnice z gęstością 7,00–14,99 chat/km² (w tej dolinie położona jest m.in. miejscowość Svatý Jan pod Skalou) oraz Sřela z gęstością 4,00–6,99 chat/km² (położona już bliżej Pilzna, na terenach mniej atrakcyjnych krajobrazowo). Ponadto w otoczeniu doliny Berounki w 2010 r. położonych było jeszcze sześć obszarów mniej wyróżniających się (spośród 36 w całej Republice Czeskiej¹²), z gęstością 2,00–3,99 chat/km² i przynajmniej 500 chatami (Kubeš 2011). Także w poprzednich latach dolina Berounki należała do wyróżniających się rejonów rozwoju drugich domów. Według danych ze spisu powszechnego z 1991 r. zaliczana była do najwyższej klasy pod względem gęstości chat (nie mniej niż 8 chat/km²) oraz do pierwszej (fragment bliżej Pragi) lub drugiej (część dalej od Pragi) najwyższej klasy w przypadku przeliczenia liczby drugich domów na 1000 stale zamieszkałych gospodarstw domowych (odpowiednio nie mniej niż 300 i 250–299 chat). Ponieważ jest to obszar wczesnego rozwoju zjawiska (od lat 20. XX w.), przyrost liczby drugich domów po 1970 r. był umiarkowanie intensywny, co jest typowe dla całego otoczenia Pragi (Vágner 2001).

Dolina Berounki, a zwłaszcza jej środkowa i dolna część, należą do typowych obszarów rozwoju drugich domów. Jest położona w pobliżu Pragi¹³, przecinając tereny atrakcyjne krajobrazowo, sama też będąc interesującą, jako że tworzy odcinki przełomowe. Kluczowa jest jednak dobra komunikacja, gdyż na ponad połowie jej długości (od Roztok do Pragi) doliną biegnie linia kolejowa. O jej znaczeniu świadczy fakt, że powyżej Roztok chat rekreacyjnych jest wyraźnie mniej, zaś poniżej skupiają się w pobliżu stacji i przystanków kolejowych (np. Újezd nad Zbečnem, Račice, Žloukovice, Srbsko, Zadní Třebaň; ryc. 8). Dojazd do drugich domów z Pragi nie zajmuje więcej niż półtorej godziny (por. Mika 2008). Dolina Berounki stanowi część większego regionu koncentracji drugich domów, który obejmuje też doliny Węławy powyżej Pragi i dolny bieg Sazawy wraz z dopływami. Analizy zjawiska drugich domów po południowej stronie Pragi przypadają już na okres II wojny światowej (Joura

¹² Łącznie obejmują one 17,67% powierzchni Republiki Czeskiej i w 2010 r. znajdowało się tam 37 373 drugich domów, czyli 17,33% ogółu (Kubeš 2011).

¹³ Pod koniec XX w. więcej niż 26% rodzin mieszkających w Pradze miało drugi dom. W całym kraju dotyczyło to 12% gospodarstw domowych (Vágner 1999, Bičík 2001). Na początku lat 90. XX w. do obiektów indywidualnej rekreacji w powiecie Beroun dojeżdżało 6,2 tysiąca prażan, którzy stanowili 73% właścicieli tamtejszych chat. W przypadku bardziej odległego okresu Rakovník wartości te wynosiły odpowiednio 2 tysiące i 29%. Drugie domy w obu tych okresach były też często własnością osób pochodzących z Kladna (Procházka 2001).

Ryc. 8. Widok z rezerwatu Brdatka na fragment doliny Berounki poniżej Křivokláta z kompleksami drugich domów – za rzeką (wśród drzew) niewielki zespół przy stacji kolejowej Újezd nad Zbečnem, dalej na wzgórzu większa grupa w północnej części Újezdu nad Zbečnem, zaś w tle po prawej jeden z kompleksów w rejonie wsi Sýkořice. Źródło: fotografia własna autora (rok 2020)

1944, cyt. za Kubeš 2011) i są kontynuowane od przełomu lat 60. i 70. aż do dziś (m.in. Gardavský 1969, cyt. za Kubeš 2011, Vystoupil 1988, Bičík 1996, Fialová, Vágner, red. 2001). Uznaje się, że ze względu na znaczną gęstość drugich domów na tym obszarze mamy do czynienia ze szczególnym krajobrazem kulturowym, a zjawisko przekłada się na rozwój przestrzenny (gospodarka przestrzenna), społeczny i ekonomiczny (Kubeš 2011). Wskazuje się, że duża liczba drugich domów przyczynia się obecnie do rozwoju usług, przede wszystkim gastronomii na terenach wiejskich. Choć zjawisko najlepiej opisane jest z doliny Wełtawy powyżej Pragi (Bičík 2001), ma ono miejsce na mniejszą skalę także w dolinie Berounki. Nawet w małych wioskach działają gospody, a większe skupiska drugich domów mają czasem swoje własne lokale gastronomiczne, działające z reguły sezonowo.

W dolinie środkowej i dolnej Berounki znajdują się drugie domy reprezentujące w zasadzie wszystkie okresy rozwoju tego zjawiska i wszystkie układy przestrzenne (tab. 10). Istnieją drugie domy w granicach miejscowości, na ich skraju, jak i poza nimi, stanowiące w praktyce odrębne osady (np. Koda koło Srbska lub różne części Sýkořic – ryc. 2). Wskazuje się (Vágner 2001), że w pewnym sensie pierwszym drugim domem w analizowanym rejonie był zamek Karlštejn, który stanowił dodatkową siedzibę i miejsce odpoczynku dla Karola IV. Właściwy proces rozwoju drugich domów w dolinie Berounki rozpoczął się w latach 20. XX w., o czym zdecydowała dobra już wówczas dostępność dzięki kolei. Przykłady domów z okresu ruchu trampingowego znajdziemy np. na zachód od Zbečna, w dolnej części doliny cieku wypływającego ze źródła Stíhllice. Co ciekawe, część z chat stoi formalnie na terenie rezerwatu przyrody

Tab. 10. Typy skupisk drugich domów charakterystyczne dla otoczenia Pragi (według Fialovej 2001) zinventoryzowane na obszarze doliny środkowej i dolnej Berounki wraz z otoczeniem.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Bičík, Fialová 2001, Fialová 2001, www.mapy.cz i obserwacji terenowych

Typ	Charakterystyka	Przykłady
I	Poza zasadniczą miejscowością, wzdłuż innej drogi niż trwałe osadnictwo. Chaty luźno rozmieszczone, w większości pochodzące sprzed II wojny światowej, z czasów rozwoju ruchu trampingowego. Położone nad brzegiem cieku, na skraju lasu lub ewentualnie w lesie, najczęściej na stoku. Działki nie są ogrodzone, grunt jest własnością innej osoby niż chaty. Teren ma charakter utrzymanej łąki, lasu lub parku krajobrazowego. Chaty są często dostępne tylko pieszo. Do niedawna woda pochodziła ze wspólnej studni, obecnie pojawiają się studnie prywatne. Elektryfikacja przebiega znacznie później niż budowa chat, głównie w latach 80. XX w. i nie objęła wszystkich obiektów. Na miejscu często boisko lub wspólny teren rekreacyjny. Współcześnie często zaburzony charakter, chaty niejednokrotnie powiększone.	Branov – U Eremita, Častonice – wschodni skraj, Křivoklát-Děče – północny i południowy skraj, Újezd nad Zbečnem – przy stacji kolejowej (ryc. 8), Zbečno – przy rezerwacie Brdatka, Sýkořice – Na Selcí i koło rezerwatu Kabečnice, Srbsko-Koda – górna część, Zadní Třeboň – Pod Horou, Černošice – Osada Údolí Staré Řeky (zachodnia część)
II	Najczęściej poza miejscowością, ewentualnie na jej obrzeżach. Układ liniowy chat starszych (ruch trampingowy) i młodszych (lata 70. i 80. XX w.). Zwykle wzdłuż cieku lub skraju lasu, wyjątkowo wzdłuż drogi kołowej. Jeśli grunt należy do właścicieli chat, często są ogrodzone i działka jest wykorzystywana jako ogród ozdobny. Jeśli właściciel chaty nie jest jednocześnie właścicielem gruntu, pojawiają się tylko symboliczne ogrodzenia z żywopłotu. Chaty dostępne dla samochodów po drodze gruntowej. Obiekty bywają zelektryfikowane, woda pochodzi z prywatnych studni. Chaty najczęściej o powierzchni do 50 m ² , często z mieszkalnym poddaszem, które powstało od razu lub w wyniku rozbudowy. Im lokalizacja starsza, tym w bardziej atrakcyjnym miejscu jest położona. Typ ma wiele modyfikacji.	Slabce – U Bartoňů, Skryje – po północnej stronie Berounki, Častonice – zachodni skraj, Křivoklát-Děče – centralna część, Zbečno – między rezerwatem Brdatka a miejscowością, Sýkořice – Na Selcí, Žloutkovice – Na Sečích, Beroun – Na Ptáku i Pod Lištiči, Srbsko-Koda – dolna część, Černošice – Osada Údolí Staré Řeky (wschodnia część)
III	Poza miejscowością lub na jej skraju, przy drodze obsługującej trwałe osadnictwo. Najczęściej szachownicowy układ działek, które zwykle są majątkiem właścicieli chat. Działki ogrodzone trwałym płotem, wykorzystywane jako ogród użytkowy i ozdobny. Wielkość działek zależy od momentu powstania – starsze blisko 1000 m ² , nowsze ok. 400 m ² . Podobna zależność w przypadku wielkości chat – od dużych, kilkukondygnacyjnych do małych. Wyposażenie techniczne porównywalne z osadnictwem trwałym (elektryfikacja, woda z własnych studni lub wodociągu). Drogi dojazdowe najczęściej utwardzone. Typ charakterystyczny dla miejsc mniej atrakcyjnych przyrodniczo niż typy I i II, ale lepiej dostępnych. Duże prawdopodobieństwo przekształcenia chat w domy całoroczne.	Skryje – zachodni skraj, Nezabudice – U Rozvědčika, Újezd nad Zbečnem – północna część (ryc. 8), Sýkořice – zachodnia część, Račice, Žloutkovice, Stradonice – Na Lánech, Praga-Radotín – Na Pískách
IV	Najczęściej w miejscowości, czasem na obrzeżach lub poza. Jedna wielka parcela lub kilka mniejszych otoczonych jednym, wspólnym płotem, wewnątrz podziały żywopłotami. Podobne do siebie chatki wielkości 16–25 m ² . Działki używane jako ogrody użytkowe i ozdobne. Lokalizacja zwykle na stoku w miejscach atrakcyjnych przyrodniczo. Pierwotnie zespoły ogródków działkowych, które z czasem były wynajmowane/wydzierżawiane poszczególnym użytkownikom. W latach 80. XX w. przekształcane w obiekty indywidualnej rekreacji. Budowa chat była tolerowana przez władze budowlane.	Beroun – Višňovka i Zahradky, Všenory – wschodnia część, Praga-Radotín – Ke Lázním, Praga – chatová osada Třešňovka

Brdatka, który został ustanowiony już po ich powstaniu. Obecnie do części domów nadal nie ma dojazdu, ale siedlisko rozwinęło się w kierunku miejscowości, stąd najstarsze chaty tworzą jeden ciąg z nowszymi domami, położonymi już przy bocznej drodze asfaltowej. Innym przykładem najstarszych drugich domów może być osada Koda na zachód od Srbska czy osada Údolí Staré Řeky w Černošicach. Podobnie jak w innych częściach kraju, w dolinie Berounki te najstarsze chaty są często w złym stanie. W dwudziestolecu międzywojennym powstały także bogatsze drugie domy, czasem w postaci willi (niektóre były zamieszkałe na stałe w okresie letnim), w rejonie Dobřichovic i Řevnic, przy czym jest to zjawisko typowe dla wielu miejsc w otoczeniu Pragi (Vágner 2001). W okresie powojennym chaty powstawały w różnych lokalizacjach, przy czym zauważalne jest stopniowe oddalanie od Pragi. Ogólnie można powiedzieć, że w rejonie rzeki Berounki drugie domy koncentrują się w samej dolinie głównej, w dolnych partiach jej dopływów i wyjątkowo w wyżej wyniesionych i bardziej oddalonych lokalizacjach (przede wszystkim w zlewni Loděnice – ryc. 2). W tym pierwszym przypadku problemem jest zagrożenie powodziowe. Przy wyższym stanie wody chaty położone nad samą rzeką są całkowicie zalewane (inną sprawą pozostaje legalność ich wybudowania lub niedostosowanie przepisów z pierwszej połowy XX w., na podstawie których powstawały, do współczesnych zagrożeń).

W dolinie środkowej i dolnej Berounki możemy zaobserwować proces powstawania stref rozwoju drugich domów wokół miasta (por. Lundgren 1974, cyt. za Mika 2008). W miarę rozwoju ludnościowego i rozprzestrzeniania się zabudowy miasta często następuje wchłanianie pierwszej, najstarszej strefy drugich domów, które stają się częścią organizmu miejskiego, tracąc część ze swoich dotychczasowych zalet (kontakt z przyrodą, odizolowanie, inny tryb życia) i – przynajmniej częściowo i z postępem czasu – przekształcając się w stałe miejsca zamieszkania. Przykładem takiej przestrzeni jest przede wszystkim osada Třešňovka czy różne części Prahy-Radotína, a także osady drugich domów przy miastach satelickich Pragi (zwłaszcza Černošice, np. osada Slunečná, w mniejszym stopniu Dobřichovice). Jednocześnie powstaje kolejna strefa (lub strefy) bardziej oddalona od miasta, obejmująca tereny, na których już wcześniej rozwinęła była funkcja wypoczynkowa (np. region Křivoklátsko).

6. Szlaki turystyczne

Dolina Berounki związana jest z początkami znakowania szlaków turystycznych w Republice Czeskiej. Wzdłuż niej prowadzi bowiem szlak nr 0001 (Kołodziejczyk i in. 2014) o długości 157 km, łączący południowy skraj Pragi w terenami leżącymi na południowy zachód (właśnie dolina Berounki) i południowy wschód (dolina Wełtawy, a następnie Szawy). Najstarszym fragmentem tej trasy jest Droga Vojty Náprstka (czes. *Cesta Vojty Náprstka*), oznakowana przez Klub Czeskich Turystów (czes. *Klub českých turistů*), po raz pierwszy w 1889 r., czyli zaledwie rok po powstaniu tej organizacji (wśród jej założycieli był filantrop i polityk Vojta Náprstek, ur. 17 kwietnia 1826 r. w Pradze, zm. 2 września 1894 r. także w Pradze). Stanowi ona najstarszy zachowany i drugi najstarszy szlak turystyczny w Republice Czeskiej (po nieistniejącej

już trasie również z 1889 r. wzdłuż wąskiego i skalistego odcinka doliny Wełtawy między Štěchovicami a Slapami, która została w 1943 r. zalana po wybudowaniu zapory w pierwszej miejscowości). Droga Vojty Náprstka obejmuje odcinek z rynku w Berounie przez Svatý Jan pod Skalou do zamku Karlštejn, zaś cały szlak nr 0001, będący jednym z najdłuższych w kraju, wiedzie z Berouna przez Karlštejn, Vonoklasy, Radotín do Zbraslavia (dwie ostatnie miejscowości to obecnie część Pragi) w przybliżeniu wzdłuż doliny Berounki, następnie przez Vrané nad Vltavou do wsi Sázava w górę Wełtawy i potem w górę rzeki Sázawy aż do Chřenovic w powiecie Havlíčkův Brod na Vysočinie. Odcinek w dolnym biegu tej ostatniej rzeki zwany jest Posázavską stezką (Kartografie Praha 2005b; Kołodziejczyk i in. 2014; SHOCart 2018). Na całym przebiegu szlak posiada jednolite, czerwone znakowanie pasowe i na obu krańcach łączy się z kolejnymi szlakami czerwonymi.

Trzeba podkreślić, że przed 2017 r. szlak nr 0001 był dłuższy i prowadził także wzdłuż doliny Berounki powyżej Berouna (Kartografie Praha 2005a, SHOCart 2017). Zaczynał się we wsi Zvíkovec, czyli w miejscu, gdzie rozpoczyna się fragment doliny Berounki objęty niniejszą analizą, i następnie prowadził m.in. przez Roztoky koło Křivoklátu i Nižbor do Berouna. Ze względu na niską atrakcyjność, znaczny udział dróg asfaltowych o wzrastającym – w związku z rozwojem budownictwa we wsiach okolic Berouna – ruchu samochodowym i pokrywanie się ze szlakami rowerowymi odcinek Nižbor–Beroun został zlikwidowany (częściowo jego bieg wykorzystuje teraz inny szlak – zielony), zaś fragment Zvíkovec–Nižbor uzyskał nowy numer 0058. Tak więc pierwotnie szlak nr 0001 stanowił oś sieci szlaków pieszych na 2/3 długości całej doliny Berounki (na pozostałej 1/3, od Pilzna do Zvíkovca, także istniał szlak czerwony, będący kontynuacją omawianego, ale o innym numerze), natomiast obecnie jest to tylko około 1/4 długości (przy czym główne, czerwone szlaki o różnych numerach nadal wiodą wzdłuż około 95% długości doliny). Szlaki główne są uzupełniane przez trasy regionalne i lokalne oraz najczęściej krótkie szlaki doprowadzające do stacji kolejowych. Taki układ zapewnia dogodne możliwości planowania krótkich, jednodniowych wędrówek, np. odbywających się w ramach wyjazdów weekendowych, a jednocześnie istnieje możliwość urządzania dłuższych wypraw, choć one na tym terenie należą do rzadkości. Sieć szlaków pieszych wyraźnie nawiązuje również do obszarów większego zagęszczenia drugich domów, choć można mieć wątpliwości, co jest przyczyną, a co skutkiem. Domy rekreacyjne były bowiem stawiane w miejscach atrakcyjnych krajobrazowo, gdzie były lepsze możliwości uprawiania aktywności na świeżym powietrzu, stąd często w rejonach, gdzie sieć szlaków kształtowała się czasem już przed II wojną światową. Z drugiej strony napływ letników powodował dalsze zagęszczenie sieci. Z istniejącymi szlakami pieszymi doliny Berounki pokrywają się międzynarodowe szlaki turystyczne: europejski szlak E10 (m.in. odcinek szlaku nr 0001 między Karlštejnem a Zbraslaviem) i Szlak św. Jakuba I24 (m.in. odcinek szlaku nr 0001 między Zbraslaviem a Berounem).

Szlak nr 0001 wyróżnia się dość wysoką atrakcyjnością, stanowiąc ciekawą propozycję wędrówki przede wszystkim dla prążan oraz osób wypoczywających w dolinie i jej otoczeniu. Na prawie całej długości poprowadzony jest po północnej stronie

rzeki (na lewym brzegu), osiłą (lub w jej pobliżu) kilku grzbietów Czeskiego Krasu, co zapewnia dość dobrą widokowość. Ponadto w Svatým Janie pod Skalou bocznica doprowadza do wyróżniającego się, wspomnianego już punktu widokowego (ryc. 3b), z którego można podziwiać tamtejszy klasztor benedyktynów z kościołem pw. Narodzenia św. Jana Chrzciciela i dolinę rzeki Loděnice z wychodniami wapiennych skał. Spośród innych walorów kulturowych na szlaku trzeba wymienić dawny klasztor cystersów w Zbraslaviu, relikty zamku Karlík, wiejską strefę zabytkową Mořinka, zamek Karlštejn, kaplicę św. Maksymiliana w Svatým Janie pod Skalou oraz centrum historyczne Berouna z zachowanymi murami obronnymi. Szlak nr 0058 jest mniej atrakcyjny, prowadząc w większości lasami na prawym brzegu rzeki, choć zbliża się do niej częściej niż trasa 0001. Na tym odcinku znajduje się kilka punktów widokowych na dolinę (np. Vyhlička Stříbrný luh) oraz pałac Nižbor. Zamek Křivoklát pozostaje jednak w odległości 1,5 km od szlaku, jeszcze dalej położone jest zabytkowe gospodarstwo w Zbečnie (koło zamku Křivoklát przebiega za to inny długodystansowy szlak czerwony ze wsi Peruc przez Louny, Rakovník, Křivoklát do wsi Lány, gdzie w XVII-wiecznym barokowym pałacu, przebudowanym w latach 1902–1903, mieści się obecnie letnia siedziba prezydenta Republiki Czeskiej – por. Otruba i in. 2007). Do atrakcyjnych szlaków pieszych można jeszcze zaliczyć m.in. szlak żółty, który łączy ośrodek pielgrzymkowy Svatý Jan pod Skalou i Jaskinie Koniepruskie, przecinając dolinę Berounki w Srbsku, czy szlaki wyprowadzające z Berouna w kierunku zachodnim ku dwóm wieżom widokowym.

W dolinie Berounki i jej otoczeniu poza zwykłymi szlakami pieszymi wyznakowano ścieżki dydaktyczne i szlaki rowerowe. Tych pierwszych jest aż 18 (tab. 11), ale z reguły są krótkie, o długości kilku kilometrów, tylko trzy przekraczają 10 km długości. Widać więc, że przewidziane są jako uatrakcyjnienie rodzinnych spacerów. Odpowiada temu tematyka przynajmniej części z nich, bowiem niektóre wyraźnie skierowane są do dzieci (np. Ścieżka dydaktyczna Fabiána czy Szkolna ścieżka dydaktyczna Křivoklát). Ścieżki w większości zawierają się w granicach obu obszarów chronionego krajobrazu, ale trzy położone są poza ich granicami, a dwie kolejne wkraczają w ich obręb tylko na niewielkiej długości. Sieć szlaków rowerowych jest słabiej rozwinięta niż tras pieszych, ale częściej prowadzą samą doliną, podczas gdy te drugie wiodą raczej po wzgórzach ją otaczających. Wynika to z istniejącej sieci dróg, które w dolinie są z reguły utwardzone i właściwsze jest ich przeznaczenie dla turystyki rowerowej, zaś ścieżki i drogi gruntowe pojawiają się na zboczach lub nawet w większej odległości od rzeki. Zwraca uwagę trasa rowerowa Po śladach czeskich królów (czes. *Cyklotrasa Po stopách českých králů*), którą poprowadzono doliną Berounki na odcinku Dobřichovice – Karlštejn – Beroun – Nižbor i dodatkowo w górę Litavki (prawego dopływu Berounki) od Berouna przez Králův Dvůr, Zdice, Žebrák do Hořovic, łącząc miejsca związane z czeskimi królami (np. zamek Točnick wzniesiony przez króla Wacława IV). Szlaki rowerowe nie prowadzą doliną Berounki tylko w sytuacji, gdy nie istnieje żadna nadająca się ku temu droga, albo na istniejącej drodze jest zbyt duży ruch samochodowy. W takich miejscach trasy wyprowadzono na okoliczne wzgórza, wybierając równoległe drogi.

Tab. 11. Ścieżki dydaktyczne w otoczeniu środkowego i dolnego biegu Berounki.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: SHOCart 2017, 2018, www.mapy.cz i obserwacji terenowych

Nazwa ścieżki	Lokalizacja	Charakter ścieżki	Długość i liczba przystanków	Uwagi
1	2	3	4	5
Ścieżka dydaktyczna Kosoř – Černá rokle	Praga-Radotín	przyrodniczo-kulturowa	3,5 km, 5 przystanków	brak powiązania z innymi szlakami turystycznymi
Wokół Vonoklas (czes. <i>Okolím Vonoklas</i>)	Vonoklasy, okres Praha-západ, <i>Středočeský kraj</i>	przyrodniczo-kulturowa	8,3 km	liczne punkty widokowe
Ścieżka dydaktyczna Fabiána (czes. <i>Fabiánova naučná stezka</i>)	Řevnice, okres Praha-západ, <i>Středočeský kraj</i>	przyrodniczo-kulturowa	11 km, 13 przystanków	nazwa nawiązuje do legendarnego ducha Fabiána
Ścieżka dydaktyczna Liteň	Liteň, okres Beroun, <i>Středočeský kraj</i>	przyrodniczo-kulturowa	13 km	cztery okężne trasy w zależności od tematyki
Ścieżka dydaktyczna Karlštejn	Karlštejn, Srbsko, Svatý Jan pod Skalou, okres Beroun, <i>Středočeský kraj</i>	przyrodnicza	15 km, 18 przystanków	na znacznym odcinku pokrywa się z Drogą Wojty Náprstka, dwa warianty przebiegu
Pętla św. Jana (czes. <i>Svatojánský okruh</i>)	Svatý Jan pod Skalou, okres Beroun, <i>Středočeský kraj</i>	przyrodniczo-kulturowa	3,6 km, 11 przystanków	trudniejsza, wiedzie przez dawne kamieniołomy
Po zabytkach św. Jana (czes. <i>Svatojánské památky</i>)	Svatý Jan pod Skalou, okres Beroun, <i>Středočeský kraj</i>	kulturowa	3,2 km, 7 przystanków	stanowi uzupełnienie Pętli św. Jana
Tetínské punkty widokowe (czes. <i>Tetínské vyhlídky</i>)	Tetín, okres Beroun, <i>Středočeský kraj</i>	przyrodniczo-kulturowa	710 m, 5 przystanków	trasa nieznakowana w terenie, tylko tablice przy obiektach
Tetínské punkty widokowe II (czes. <i>Tetínské vyhlídky II</i>)	Tetín, okres Beroun, <i>Středočeský kraj</i>	przyrodniczo-kulturowa	2 km, 10 przystanków	trasa znakowana w terenie tylko za pomocą drogowskazów
Trasa Václava Talicha (czes. <i>Talichova naučná stezka</i>)	Beroun, okres Beroun, <i>Středočeský kraj</i>	przyrodniczo-kulturowa	5,7 km, 11 przystanków	poświęcona głównie dyrygentowi Václavowi Talichowi
Ścieżka dydaktyczna Brdatka – Talichovo údolí	Beroun, okres Beroun, <i>Středočeský kraj</i>	przyrodnicza	2,9 km, 20 przystanków	trudniejsza, uzupełnienie Trasy Václava Talicha

1	2	3	4	5
Ścieżka dydaktyczna celtyckiego oppidum Stradonice	Nižbor, okres Beroun, <i>Středočeský kraj</i>	kulturowa	5,2 km, 6 przystanków	wymaga modernizacji, część tablic zniszczona
Ścieżka dydaktyczna Brdatka	Křivoklát, okres Rakovník, <i>Středočeský kraj</i>	przyrodnicza	4 km, 16 przystanków	prowadzi przez rezerwat Brdatka, kilka punktów widokowych
Ścieżka dydaktyczna Paraplíčko	Křivoklát, okres Rakovník, <i>Středočeský kraj</i>	przyrodniczo-kulturowa	1 km, 5 przystanków	dwa atrakcyjne punkty widokowe
Szkolna ścieżka dydaktyczna Křivoklát (czes. <i>Školní naučná stezka Křivoklát</i>)	Velká Buková, okres Rakovník, <i>Středočeský kraj</i>	przyrodnicza	860 m, 20 przystanków	poświęcona przyrodzie Obszaru Chronionego Krajobrazu Křivoklátsko
Ścieżka dydaktyczna U Eremita	Branov, okres Rakovník, <i>Středočeský kraj</i>	przyrodnicza	1 km, 2 główne przystanki, 35 tabliczek na drzewach	prowadzi przez rezerwat U Eremita
Ścieżka dydaktyczna Skryjský luh	Skryje, okres Rakovník, <i>Středočeský kraj</i>	przyrodniczo-kulturowa	2,1 km, 8 przystanków	powstała z inicjatywy Lasów Republiki Czeskiej
Po śladach trylobita (czes. <i>Po stopě trilobita</i>)	Skryje, okres Rakovník, <i>Středočeský kraj</i>	przyrodnicza	1,8 km, 12 przystanków	odnosi się do lokalnych znalezisk paleontologicznych

7. Podsumowanie

Dolina Berounki swoją obecną pozycję na rynku turystycznym Republiki Czeskiej zawdzięcza przede wszystkim położeniu w otoczeniu Pragi. To właśnie ten czynnik zdecydował nie tylko o istnieniu popytu na tutejsze walory turystyczne, ale też o powstaniu wielu kulturowych walorów krajoznawczych. To właśnie sąsiedztwu stolicy królestwa obszar ten zawdzięcza wzniesienie swojej obecnie najważniejszej atrakcji – zamku Karlštejn, ale także szeregu mniejszych warowni zbudowanych z inicjatywy lub po prostu w czasach Karola IV. Istnienie tu siedziby władcy skutkowało wzrostem prestiżu okolicy, w której osiedlały się inne możne rody, a w czasach rozwoju turystyki pozwoliło na stworzenie rozwiniętych produktów turystycznych. Jakkolwiek można podejrzewać, że do zamku Karlštejn – ze względu na jego monumentalny wygląd, dobry stan zachowania średniowiecznych struktur i unikatowe wyposażenie – turyści przybywaliby niezależnie od położenia, to o popularności innych miejsc zdecydowały nie tylko właściwe walory turystyczne, ale także w dużym stopniu dobra dostępność i znaczący rynek, jakim jest stolica Republiki Czeskiej. Chodzi tu zarówno o prażan, którzy chcą spędzić czas poza miastem, jak i turystów zwiedzających miasto – krajowych i zagranicznych, z których duża część jest też zainteresowana najważniejszymi

atrakcjami okolicy. Procesy obecne w dolinie Berounki wpisują się także w ogólniejsze trendy. Rozwój zjawiska drugich domów jest charakterystyczny dla całego kraju, ale w analizowanym przypadku walory przyrodnicze i krajobrazowe właśnie w połączeniu z bliskością Pragi zdecydowały o jego wyjątkowym nasileniu. Jednocześnie bliskość stolicy, w której zapoczątkowany został ruch turystyczny i krajoznawczy oraz zaczęły powstawać organizacje turystyczne, spowodowała, że pierwsi działacze to właśnie na tym terenie skupili swoją aktywność. Stąd najstarsze szlaki turystyczne i miejsca, będące celem pierwszych wycieczek. Zarówno dawniej, jak i współcześnie zamieszkiwanie (przynajmniej czasowe) tego obszaru przez przedstawicieli elity intelektualnej kraju zdecydowało o dość intensywnym życiu kulturalnym. Wyrazem tego są liczne lokalne inicjatywy, m.in. muzea w nawet małych miejscowościach, z których część ma charakter biograficzny związany z osobami, które poszukiwały tu wypoczynku.

Choć dolina środkowej i dolnej Berounki wpisuje się w podstawowe charakterystyki podmiejskiego regionu turystycznego (dominacja turystyki wypoczynkowej, związek z wodą, duże nasilenie zjawiska drugich domów, liczne szlaki turystyczne; por. Faracik 2006, 2008a), pod pewnymi względami wyróżnia się. Po pierwsze, wyjątkowe znaczenie ma tu turystyka krajoznawcza, o czym decydują ważne w skali kraju (czy nawet Europy) walory przyrodnicze (region Křivoklátsko, Jaskinie Koniepruskie) i kulturowe (poza zamkiem Karlštejn także warownia Křivoklát, zespół pielgrzymkowy w Svatým Janie pod Skalou czy miejsca związane z kulturą celtycką). Po drugie, na dużą skalę rozwija się tu rekreacja i turystyka specjalistyczna typowa raczej dla obszarów wyżynnych lub górskich, z reguły odległych od miast (wspinaczka, speleologia, kajakarstwo), o czym znów przesądzają walory, dobra dostępność i bliskość Pragi (choć jest to akurat wspólna cecha ze strefą podmiejską Krakowa). Po trzecie, dość intensywnie rozwinięta jest tu infrastruktura turystyczna, podczas gdy w typowych regionach podmiejskich jest ona na ogół ograniczona. Wynika to z wyróżniających się walorów wypoczynkowych regionu, które przyciągają turystów nie tylko na jeden dzień czy weekend, ale także na dłuższe pobyty. W wielu miejscowościach funkcjonuje po kilku czy kilkanaście obiektów noclegowych, które reklamują się, odnosząc się przede wszystkim do bliskości terenów cennych przyrodniczo lub zamku Karlštejn. Czasem są one jednak wykorzystywane również przez turystów zainteresowanych głównie Pragą – ceny są tu niższe, a w ciągu mniej niż godziny można dostać się koleją do historycznego centrum miasta. Powoduje to, że liczba noclegów udzielanych w rejonie dolnej Berounki jest wysoka, porównywalna z wieloma górskimi regionami turystycznymi Republiki Czeskiej.

Literatura

- Balatka B., Kalvoda J., 2006. Geomorfologické členění reliéfu Čech. Kartografie Praha, Praha.
- Bičík I., 1996. Statute and perspectives of secondary lodging in the surroundings of Prague. *Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae: Geographia* 37, 181–188.
- Bičík I., 2001. Postavení, změny a perspektivy druhého bydlení v Česku. W: D. Fialová, J. Vágner (red.), *Druhé bydlení v Česku*. Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, 25–41.

- Bičík I., Fialová D., 2001. Šetření rekreačních objektů v zázemí Prahy v letech 1991–1997. W: D. Fialová, J. Vágner (red.), Druhé bydlení v Česku. Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, 72–89.
- Boniface B.G., Cooper C., 2005. *Worldwide Destinations: The geography of travel and tourism*. Elsevier, Oxford.
- Christaller W., 1955. Beiträge zu einer Geographie des Fremdenverkehrs. *Erdkunde* 9 (1), 10–19.
- Chylińska D., Kołodziejczyk K., 2018. Geotourism in an urban space?. *Open Geosciences* 10, 297–310.
- Cohen S., 2010. Searching for escape, authenticity and identity: Experiences of "lifestyle travellers". W: M. Morgan, P. Lugosi, J.R.B. Ritchie (red.), *The Tourism and Leisure Experience: Consumer and Managerial Perspectives*. Channel View Publications, Bristol, 27–42.
- CzechTourism, b.r.w. EDEN – Nejlepší destinace turystyczne w Czechach. CzechTourism, Praha.
- Československo: průvodce, 1982. Olympia, Praha.
- Durdík T., 2000. *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*. Libri s.r.o. nakladatelství, Praha.
- Faracik R., 2006. Turystyka w strefie podmiejskiej Krakowa. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Faracik R., 2008a. Turystyka podmiejska. W: W. Kurek (red.), *Turystyka*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 328–330.
- Faracik R., 2008b. Główne regiony turystyczne świata. W: W. Kurek (red.), *Turystyka*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 87–121.
- Fialová D., 2001. Typologie rekreačních lokalit. W: D. Fialová, J. Vágner (red.), Druhé bydlení v Česku. Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, 90–102.
- Fialová D., Vágner J., 2001. Druhé bydlení v regionu Dolní Kocáby. W: D. Fialová, J. Vágner (red.), Druhé bydlení v Česku. Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, 122–133.
- Fialová D., Vágner J., 2009. Sociogeografické aspekty druhého bydlení a jejich regionální diferenciace (na příkladu Česka). *Geografický časopis* 61, 89–110.
- Fialová D., Vágner J. (red.), 2001. Druhé bydlení v Česku. Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha.
- Gardavský V., 1969. Recreational hinterland of a city taking Prague as an example. *Acta Universitatis Carolinae: Geographica* 1, 3–29.
- Grzelak M., Harabin Z., 2010. Współistnienie wielkiej aglomeracji warszawskiej z Kampinoskim Parkiem Narodowym. W: Z. Młynarczyk, A. Zajadacz, M. Słowik (red.), *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki. Tom V – Aspekty przyrodnicze rozwoju turystyki. Seria Turystyka i Rekreacja – Studia i Prace*, nr 5. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, 32–42.
- Havrlant J., 2007. Współczesne trendy w rozwoju funkcji turystyczno-rekreacyjnej Beskidów Czeskich. W: W. Kurek, M. Mika (red.), *Studia nad turystyką: tradycje, stan obecny i perspektywy badawcze*. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 281–288.
- Herz L., 1985. Znakowane szlaki turystyczne w Kampinoskim Parku Narodowym. *Chrońmy Przyrodę Ojczystą* 41 (3), 44–51.
- Hromas J., 2002. Podzemí v Čechách, na Moravě, ve Slezsku. Olympia, Praha.
- <https://cs.wikipedia.org/wiki/Berounka> (data dostępu: 2020-03-18).
- <https://www.gigaplaces.com/gigalist-nejkrasnejsi-hrady-a-zamky-ceske-republiky/> (data dostępu: 2020-03-14).
- <https://www.horosvaz.cz/skaly-skala-12616/> (data dostępu: 2020-03-20).
- <https://www.horosvaz.cz/skaly-skala-12617/> (data dostępu: 2020-03-20).
- <https://www.npu.cz/seznam-pamatek> (data dostępu: 2020-03-10).
- https://www.tripadvisor.cz/Attractions-g274684-Activities-c47-t6-Czech_Republic.html (data dostępu: 2020-03-14).
- Jourá L., 1944. Příspěvek ke studiu sídelních poměrů ve středním Povltaví a přilehlých oblastech. *Věstník Královské české společnosti nauk, tř. pro filosofii, historii a filologii*, No. 4, Praha.
- Kartografie Praha, 2005a. Okolí Prahy – Brdy, Berounka: turistická mapa 1:100 000. Kartografie Praha, Praha.
- Kartografie Praha, 2005b. Posázaví: turistická mapa 1:100 000. Kartografie Praha, Praha.

- Kołodziejczyk K., 2017. Muzea regionalne w Republice Czeskiej – różnorodność użytkowania zabytkowych siedzib. *Turystyka Kulturowa* (www.turystykakulturowa.org), 6/2017 (listopad–grudzień 2017), 94–139.
- Kołodziejczyk K., 2019. Państwowe zabytki architektury udostępnione do zwiedzania w Republice Czeskiej – analiza funkcjonowania. *Turystyka Kulturowa* (www.turystykakulturowa.org), 4/2019 (lipiec–sierpień 2019), 20–64.
- Kołodziejczyk K., Stasiak A., Śledzińska J., Włodarczyk B., 2014. Szlaki turystyczne w Europie. W: A. Stasiak, J. Śledzińska, B. Włodarczyk (red.), *Szlaki turystyczne: od pomysłu do realizacji*. Wydawnictwo PTTK „Kraj”, Warszawa–Łódź, 59–95.
- Komaško A., 2010. Koněpruské jeskyně: otevřená kniha geologie, paleontologie, mineralogie, karstologie. *Ochrana přírody* 3, 3–6.
- Kondracki J., 1996. Fizycznogeograficzna regionalizacja Czech, Słowacji, Węgier i Rumunii w układzie dziesiętnym. *Przegląd Geograficzny* 68 (3–4), 457–466.
- Kowalczyk A., 1988. Second homes as a research subject in social geography. W: S. Otok (red.), *Research approach to social geography*. Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa, 133–142.
- Kowalczyk A., 1993a. Modele lokalizacji wypoczynku podmiejskiego i próba ich zastosowania dla Warszawy. W: D. Jędrzejczyk, W. Kusiński (red.), *Studia z historii metodologii geografii ekonomicznej*. Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa, 87–107.
- Kowalczyk A., 1993b. Percepcja jakości wypoczynku w drugim domu (na przykładzie strefy podmiejskiej Warszawy). *Turyzm* 3 (2), 33–49.
- Kowalczyk A., 1994. Geograficzno-społeczne problemy zjawiska „drugich domów”. Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa.
- Kubeš J., 2010. Chatové oblasti České republiky. *Geografický časopis* 63, 53–68.
- Kučera M., 2001. Soupis objektů individuální rekreace při sčítání lidu, domu a bytu 1991: geneze, průběh, výsledky. W: D. Fialová, J. Vágner (red.), *Druhé bydlení v Česku*. Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, 11–18.
- Kukurdíková P., 2015. Koněpruské jeskyně v cestovním ruchu. *Vysoká Škola Báňská – Technická Univerzita Ostrava, Hornicko-geologická fakulta, Institut geologického inženýrství (praca licencjacka)*.
- Ložek V., Kubíková J., Špryňar P. i in., 2005a. Karlštejn. W: V. Ložek, J. Kubíková, P. Špryňar i in., *Chráněná území ČR, svazek VIII. Agentura ochrany přírody a krajiny ČR, EkoCentrum Brno, Praha–Brno*, 630–637.
- Ložek V., Kubíková J., Špryňar P. i in., 2005b. Křivoklátsko. W: V. Ložek, J. Kubíková, P. Špryňar i in., *Chráněná území ČR, svazek XIII – Střední Čechy. Agentura ochrany přírody a krajiny ČR, Praha*, 737–804.
- Lundgren J., 1974. On access to recreational lands in dynamic metropolitan hinterlands. *The Tourist Review* 29 (4), 124–131.
- Marek A., 2014. Sakralne podziemia Republiki Czeskiej jako atrakcje turystyczne. *Słupskie Prace Geograficzne* 11, 105–117.
- Marek A., Olszak I., 2012. Turystyczne jaskinie Czech i Moraw. *Słupskie Prace Geograficzne* 9, 61–77.
- Matczak A., 1986. Budownictwo letniskowe w strefie podmiejskiej Łodzi. *Folia Geographica* 7, 137–165.
- Mika M., 2008. Drugie domy. W: W. Kurek (red.), *Turystyka*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 467–470.
- Miossec J.-M., 1977. Un modèle de l'espace touristique. *L'Espace Géographique* 6 (1), 41–48.
- Navrátil J., Pícha K., Hřebcová J., 2010. The Importance of Historical Monuments for Domestic Tourists: The case of South-Western Bohemia (Czech Republic). *Moravian Geographical Reports* 18 (1), 45–61.
- Návštěvnost muzeí a galerií v roce 2016–2018, b.r.w. Národní informační a poradenské středisko pro kulturu (NIPOS), Centrum informací a statistik kultury, Praha.
- Návštěvnost památek v krajích ČR v roce 2010, b.r.w. Národní informační a poradenské středisko pro kulturu (NIPOS), Centrum informací a statistik kultury, Praha.
- Návštěvnost památek v krajích ČR v roce 2011, b.r.w. Národní informační a poradenské středisko pro kulturu (NIPOS), Centrum informací a statistik kultury, Praha.
- Návštěvnost památek v krajích ČR v roce 2012, b.r.w. Národní informační a poradenské středisko pro kulturu (NIPOS), Centrum informací a statistik kultury, Praha.

- Návštěvnost památek v krajích ČR v roce 2013, b.r.w. Národní informační a poradenské středisko pro kulturu (NIPOS), Centrum informací a statistik kultury, Praha.
- Návštěvnost památek v krajích ČR v roce 2014, b.r.w. Národní informační a poradenské středisko pro kulturu (NIPOS), Centrum informací a statistik kultury, Praha.
- Návštěvnost památek v krajích ČR v roce 2015–2017, b.r.w. Národní informační a poradenské středisko pro kulturu (NIPOS), Centrum informací a statistik kultury, Praha.
- Návštěvnost památek v krajích ČR v roce 2016–2018, b.r.w. Národní informační a poradenské středisko pro kulturu (NIPOS), Centrum informací a statistik kultury, Praha.
- Novotný J. i in., 1986. Nepískovcové skály v Čechách: horolezecký průvodce (1) – Praha, Středočeský kraj, Jihočeský kraj. Olympia, Praha.
- Ondráková I., 2019. Turismus v chráněných oblastech: Návštěvnost Koněpruských jeskyní. Vysoká Škola Regionálního Rozvoje a Bankovní Institut AMBIS, a.s. (praca licencjacka).
- Otruba I., Ptáček J., Švorc L., 2007. 101 našich nejkrásnějších zahrad a parků. Nakladatelství Pavel Dobrovský – BETA, Praha.
- Památkové objekty 2016: výběr ze základních statistických údajů o kultuře v České republice, b.r.w. Národní informační a poradenské středisko pro kulturu (NIPOS), Centrum informací a statistik kultury, Praha.
- Pavelec P., Cichrová K., Hrbatý S., Kalábová L., Konečný M., Kubů N., Lukášová E., Ouradová L., Panenková D., 2014. Hrady a zámky objevované a opěvované: průvodce výstavou. Národní památkový ústav, Praha.
- Pearce Ph.L., 2005. Tourist behavior. Themes and Conceptual Schemes. Seria Aspects of Tourism. Channel View Publications, Clevedon–Buffalo–Toronto.
- Plicka K., Poche E., 1982. Procházky Prahou: fotografický průvodce městem. Panorama, Praha.
- Podroužková Š., Ložek V., Horáčková J., Juříčková L., 2015. Měkkýši Národní přírodní rezervace Karlštejn v Českém krasu. Malacologica Bohemoslovaca 14, 21–73.
- Procházka P., 2001. Pohyb za rekreací v Česku. W: D. Fialová, J. Vágner (red.), Druhé bydlení v Česku. Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, 55–71.
- Rutkowski S., 1975. Planowanie przestrzenne obszarów wypoczynkowych w strefie dużych miast. PWN, Warszawa.
- Sewerniak J., 1979. Metoda oceny i projektowania turystycznych szlaków pieszych w strefie podmiejskiej Torunia. Problemy Turystyki 3 (5), 84–96.
- SHOCart, 2017. Krivoklátsko, Rakovnícko, Karlštejn: turistická mapa 1:40 000. SHOCart, Zádveřice.
- SHOCart, 2018. Okolí Prahy – jih: turistická mapa 1:40 000. SHOCart, Zádveřice.
- Šílová H., Lindnerová V., 2013. Základní statistické údaje o kultuře v České republice 2012, I. díl: Kulturní dědictví: muzea, galerie a památkové objekty. Národní informační a poradenské středisko pro kulturu (NIPOS), Centrum informací a statistik kultury, Praha.
- Šílová H., Lindnerová V., 2014. Základní statistické údaje o kultuře v České republice 2013, I. díl: Kulturní dědictví: muzea, galerie a památkové objekty. Národní informační a poradenské středisko pro kulturu (NIPOS), Centrum informací a statistik kultury, Praha.
- Šílová H., Lindnerová V., 2015. Základní statistické údaje o kultuře v České republice 2014, I. díl: Kulturní dědictví: muzea, galerie a památkové objekty. Národní informační a poradenské středisko pro kulturu (NIPOS), Centrum informací a statistik kultury, Praha.
- Šílová H., Lindnerová V., 2016. Základní statistické údaje o kultuře v České republice 2015, I. díl: Kulturní dědictví: muzea, galerie a památkové objekty. Národní informační a poradenské středisko pro kulturu (NIPOS), Centrum informací a statistik kultury, Praha.
- Šílová H., Lindnerová V., 2017. Základní statistické údaje o kultuře v České republice 2016, I. díl: Kulturní dědictví: muzea, galerie a památkové objekty. Národní informační a poradenské středisko pro kulturu (NIPOS), Centrum informací a statistik kultury, Praha.
- Šílová H., Lindnerová V., 2018. Základní statistické údaje o kultuře v České republice 2017, I. díl: Kulturní dědictví: muzea, galerie a památkové objekty. Národní informační a poradenské středisko pro kulturu (NIPOS), Centrum informací a statistik kultury, Praha.

- Šílová H., Lindnerová V., 2019. Základní statistické údaje o kultuře v České republice 2018, I. díl: Kulturní dědictví: muzea, galerie a památkové objekty. Národní informační a poradenské středisko pro kulturu (NIPOS), Centrum informací a statistik kultury, Praha.
- Šílová H., Šebek F., Lindnerová V., 2011. Základní statistické údaje o kultuře v České republice 2010, I. díl: Kulturní dědictví: muzea, galerie a památkové objekty. Národní informační a poradenské středisko pro kulturu (NIPOS), Centrum informací a statistik kultury, Praha.
- Šílová H., Šebek F., Lindnerová V., 2012. Základní statistické údaje o kultuře v České republice 2011, I. díl: Kulturní dědictví: muzea, galerie a památkové objekty. Národní informační a poradenské středisko pro kulturu (NIPOS), Centrum informací a statistik kultury, Praha.
- Ullmannová P., 2007. Sledování návštěvnosti vybraných památek Středočeského kraje podle jazyka prohlídky. Vysoká škola ekonomická v Praze, Fakulta mezinárodních vztahů, Praha (praca licencjacka).
- Vágner J., 1999. Geografické aspekty druhého bydlení v České republice. Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha.
- Vágner J., 2001. Vývoj druhého bydlení v Česku. W: D. Fialová, J. Vágner (red.), Druhé bydlení v Česku. Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, 42–54.
- Vágner J., Fialová D. (red.), 2004. Regionální diferenciace druhého bydlení v Česku. Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha.
- Větvička V., Rendek J., 2010. Berounka: řeka bez pramene. Wyd. Jan Vašut, Praha.
- Vlček P., 2001. Ilustrovaná encyklopedie českých zámků. Libri s.r.o. nakladatelství, Praha.
- Vystoupil J., 1988. Rozvoj cestovního ruchu a rekreace v ČSSR a jeho územní organizace. Geografie 93, 210–230.
- Vystoupil J., Šauer M., 2012. Geography of tourism of the Czech Republic. W: J. Wyrzykowski, K. Widawski (red.), Geography of tourism of Central and Eastern Europe countries. Institute of Geography and Regional Development, University of Wrocław, Wrocław, 103–139.

The valley of the middle and lower Berounka (Czech Republic) with its surroundings as a special area for the development of suburban tourism

Summary: The Berounka valley is one of the axes of tourism and recreation development, which radiate from Prague, usually coinciding with the valleys of the main rivers. The work describes its middle and lower section, which is an area of a particular intensity of phenomena classified as suburban tourism. In addition to numerous sightseeing assets, there is a significant concentration of second homes. The author analyses the tourist attractiveness of the area, organization of sightseeing and tourist traffic in selected attractions (comparing it to the overall attendance in the province and the whole country) and chosen elements of its tourist infrastructure. Although the middle and the lower parts of the Berounka valley have the basic features of the suburban tourist region (the dominance of recreational tourism, importance of water recreation, high intensity of the phenomenon of second homes, numerous tourist routes), it stands out in some respects (the great importance of sightseeing and specialized tourism, well-developed tourist facilities, especially accommodation).

Keywords: suburban tourism, cultural tourism, sightseeing assets, second homes, tourist trails, Berounka, Czech Republic

dr Krzysztof Kołodziejczyk
Uniwersytet Wrocławski
Wydział Nauk o Ziemi i Kształtowania Środowiska
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki
ul. Wojciecha Cybulskiego 32, 50-205 Wrocław
e-mail: krzysztof.kolodziejczyk@uwr.edu.pl

Tematyczne obiekty gastronomiczne jako atrakcja turystyczna

Streszczenie: Niniejszy artykuł poświęcony jest analizie obiektów gastronomicznych wyróżniających się na tle innych pod względem pomysłu, idei, która często szokuje, zastanawia, a przez to przyciąga turystów z całego świata. W pracy omówione zostaną szandarowe przykłady lokali gastronomicznych, utrwalone już w branży turystycznej, oraz nowe trendy i idee powstających jak grzyby po deszczu lokali gastronomicznych na całym świecie. Celem artykułu było pokazanie różnorodności tematycznych, często niszowych obiektów gastronomicznych i określenie ich roli w kompleksowej ofercie usług gastronomicznych.

Słowa kluczowe: tematyczne obiekty gastronomiczne, międzynarodowa idea, atrakcja turystyczna

1. Wstęp

Kompleksowa oferta turystyczna zawsze obejmuje usługi gastronomiczne, które stanowią element uzupełniający w stosunku do innych atrakcji oferowanych turystom. Branża gastronomiczna jest obecna w naszym życiu od wieków, począwszy od starożytności po czasy współczesne, i bez względu na sytuację gospodarczą rozwija się stale z większą lub mniejszą prędkością. Obecnie zarówno sztuka kulinarna, jak i baza gastronomiczna zaczynają tworzyć osobny, a nie tylko uzupełniający nurt w biznesie turystycznym. Jak podaje Stasiak (2007), sztuka kulinarna oparta jest między innymi na tradycji kulinarnej – w tym na wykorzystaniu starych receptur, garniowaniu potraw i napojów, jak również na wybraniu odpowiedniej jakości produktów spożywczych i odpowiedniej obsłudze. Natomiast baza gastronomiczna zawiera dwa równorzędne wątki: materialny (rozmieszczenie i wyposażenie lokali) i niematerialny (czyli czynnik ludzki związany z wykonaniem potraw, obsługą klienta, czy też zarządzaniem lokalem). Z naszej strony dodalibyśmy również czynnik wyróżniający (materialno-niematerialny), jakim jest tworzenie specyficznej atmosfery, która stanowić może jeden z ważniejszych atutów danego lokalu gastronomicznego. Tworzenie niepowtarzalnych miejsc, często otoczonych swoistą legendą lub tzw. „marketingiem szeptanym”, przyciąga turystów i wytwarza specyficzny, unikalny magnetyzm, dla którego ludzie są w stanie przyjeżdżać z odległych dzielnic miasta, a nawet miejsc na świecie.

2. Cel i metodyka badań

Do zrealizowania tematu dotyczącego analizy tematycznych obiektów gastronomicznych wykorzystano badania własne oraz kwerendę biblioteczną i zasobów internetowych. W sumie poddano analizie 65 lokali gastronomicznych zróżnicowanych tematycznie, z czego wybrano do dalszych badań 33 lokale najbardziej charakterystyczne (tab. 1). Badania analityczne oparto na doświadczeniach własnych autorów artykułu, danych dotyczących tego typu obiektów, materiałach konferencyjnych oraz stronach internetowych i opiniach internautów pochodzących głównie z portalu Tripadvisor (<https://pl.tripadvisor.com>). Skupiono się również na międzynarodowych, recenzowanych czasopismach i książkach. Literaturę zidentyfikowano za pomocą ustrukturyzowanych wyszukiwań w wybranych głównych naukowych bazach danych. Dodatkowe poszukiwania oparto na wiedzy własnej autorów związanej z tematyką badań. W ramach powyższej analizy zidentyfikowano 33 tematyczne lokale gastronomiczne i na tej podstawie wydzielono 8 głównych grup tematycznych prezentujących główne nurty tematów, idei wykorzystywanych w tworzeniu popularnej niszy tematycznych lokali gastronomicznych. Na potrzeby dalszych badań wykonano analizę SWOT, która podsumowuje mocne i słabe strony oraz wskazuje na możliwości stworzenia ciekawych lokali gastronomicznych i ich rolę w kompleksowej ofercie usług turystycznych.

3. Tematyczne lokale gastronomiczne – pomysły zastosowane w praktyce

W erze wielkiego rozkwitu obiektów gastronomicznych konkurencja jest coraz większa, stąd nowe obiekty prześcigają się w pomysłach i tworzeniu coraz ciekawszych i wyjątkowym miejsc, które przyciągną jak najwięcej klientów, w tym również turystów. Jak podaje „Rzeczpospolita”, w Polsce w 2019 r. wartość tego biznesu wyraźnie wzrosła i obecnie wynosi ok. 36,6 mld zł., a w ostatniej dekadzie rynek ten podwoił swoje obroty, co jest dobrą prognozą na przyszłość (<https://www.wiadomoscihandlowe.pl/artykuly/rynek-gastronomiczny-szybko-rosnie-polacy-coraz-cz,59853>). Również dobrze prezentuje się rynek światowy tej branży, jego wartość szacowano w roku 2018 na 3,4 bln USD i rośnie ona stale (<https://www.prnewswire.com/news-releases/global-food-service-market-report-2019-2024-market-is-expected-to-reach-a-value-of-us-4-2-trillion-300907559.html>). Jedyną rzeczą, która może zatrzymać rozwój inwestycji w rynek gastronomiczny, jest ogłoszona i przedłużająca się na całym świecie pandemia COVID-19, w wyniku której do tej pory ucierpiało już wiele przedsiębiorstw, a skala problemu jeszcze nie jest znana.

Jak wiadomo, właściwie w każdej branży nie jest łatwo przyciągnąć do siebie klientów, dlatego też właściciele firm prześcigają się w różnych działaniach marketingowych, które mają zdobyć odpowiednią i najlepiej stałą klientelę do ich lokali gastronomicznych. Jest to więc ważny i bardzo trudny pod względem konkurencyjności element rynku usług związanych z branżą turystyczną. Jak podaje wielu autorów badających rynek usług gastronomicznych, dobra, smaczna kuchnia i ciekawe miejsce przyciągnie każdego smakosza i turystę (Kowalczyk 2003, 2005, 2008, 2014, Stasiak 2007, Matusiak

2009, Dominik 2010, Orłowski, Piziak 2010, Milewska i in. 2010, Woźniczko 2010, Godlewski, Polańczyk 2011, Derek 2013, Dubińska 2013, Durydiwka 2013). Ale czy tylko jakość kuchni jest czynnikiem determinującym popularność lokalu? Otóż nie. Jest w branży gastronomicznej nisza, która oprócz usług *stricto* gastronomicznych oferuje specyficzną atmosferę często łamiącą tabu bądź opartą na różnego rodzaju fantasmagoriach. Mowa tu o lokalach tematycznych realizowanych z wielkim prze-
pychem bądź też z doskonałą ideą i niekoniecznie dużym budżetem. Obie formy odnoszą sukces, ponieważ część klientów, w tym w znacznej mierze turyści, oczekuje mocniejszych, niezapomnianych wrażeń, które będą mogli wspominać, a nie tylko odnosić się do doznań podniebienia. Często też sama niekonwencjonalność lokalu stanowi atrakcję turystyczną (ryc. 1). Nie chodzi więc tylko o jedzenie, ale o coś wię-
cej, czyli o przygodę, doznanie, szok, coś, czego się nie zapomni. Taki układ tworzy nową jakość produktu turystycznego na rynku gastronomicznym. Tu liczy się idea, iskra, pomysł, który będzie wyróżniał dany lokal na tle innych i przyciągał przez lata klientów. Dzięki takim zabiegom niektóre lokale zyskują dużą sławę i stanowią albo bezpośredni cel podróży, albo też niemal obowiązkowy element uzupełniający wyprawę. Takie swoiste *must have*. Lokale tematyczne nie są wymysłem ostatnich lat, albowiem w różnej formie istniały od wieków, ale obecnie obserwujemy ich ogromny rozkwit i szalony rozwój pomysłów „na lokal”. Przykłady różnych idei, które dały podstawę do stworzenia ciekawych tematycznie lokali gastronomicznych, przedstawiono w tabeli 1.

Tab. 1. Tematyczne lokale gastronomiczne – pomysły zastosowane w praktyce. Źródło: opracowanie własne

LP.	Nazwa lokalu gastronomicznego	Miejscowość, państwo	Opis
1	2	3	4
1.	THE LABASSIN WATERFALL RESTAURANT	Villa Escudero Plantations and Resort, San Pablo City, Filipiny	Lokal gastronomiczny znajdujących się u podnóża wykonanego sztucznie wodospadu. Opiera się na zasadzie <i>slow food, slow travel</i> . Pomysł opiera się na wyciszeniu, obcowaniu z naturą, lasem, bliskością wody i wyjątkowej lokalizacji. Klienci, siedząc przy stołach mają, nogi zanurzone do połowy łydki w wodzie, co między innymi daje ukojenie w upalnym klimacie. https://traveltriangle.com/blog/labassin-waterfall-restaurant-in-philippines/
2.	KAYABUKIYA TAVERN	Utsunomiya, Japonia	Jedna z restauracji, w której główną atrakcją są makaki. Małpki te pełnią ważną rolę w restauracji – są kelnerami. Pracują 2 godziny dziennie, podając jedzenie i ręczniki oraz łobuzując. Była to pierwsza na świecie restauracja, gdzie zwierzęta obsługują ludzi, a nie stanowią tylko ozdoby. Obecność małp budzi wiele kontrowersji oraz dobrych i złych konotacji, a także wywołuje negatywne wypowiedzi obrońców zwierząt. https://www.youtube.com/watch?v=eTnrN2HAKys

1	2	3	4
3.	RESTAURACJA NYOTAIMORI	Tokio, Japonia	Atrakcją tego typu japońskich restauracji jest tzw. <i>body sushi</i> albo <i>naked sushi</i> , czyli konsumowanie jedzenia z ciał nagich kobiet. Kucharze i smakosze twierdzą, że sushi podawane w ten sposób jest smaczniejsze, bo uzyskuje idealną temperaturę poprzez ogrzanie go na ciele kobiety. Według tradycji kobieta-naczynie powinna być dziewicą. Dla Europejczyka jest to nadal temat tabu, natomiast w Japonii jest to tradycja łączona z przeżyciem smakowo-duchowym. Pomysł ewoluował i obecnie jest powielany w wielu obiektach gastronomicznych świata, przy czym zauważyć można modyfikację – ciało kobiety owijane jest folią spożywczą. Taki sposób podawania jedzenia budzi obecnie wiele kontrowersji i protestów środowisk feministycznych. https://blogtravellingworld.blogspot.com/2016/04/enjoy-nyotaimori-body-sushi-in-japan.html
4.	CABBAGES AND CONDOMS	Bangkok, Tajlandia	Restauracja, która ewoluowała ze zwykłego straganu z kapustą i... prezerwatywami do lokalu gastronomicznego. Pomysł wprowadzenia prezerwatywy jako głównego elementu promującego lokal był związany z ich twórcą, politykiem i biznesmenem Mechai Viravaidya, który prowadził kampanię społeczną dotyczącą świadomego planowania rodziny, bezpiecznego seksu oraz opieki zdrowotnej i kampanii informacyjnej dotyczącej AIDS. Na terenie restauracji wszystko jest związane z prezerwatywami – wystrój, sposób podawania jedzenia, a z rachunkiem każdy dostanie prezerwatywę. Mało tego, kelnerzy na głowach również noszą prezerwatywy. Ta niezwykła restauracja nie tylko łamie tabu, ale również jest jedynym tego typu obiektem, który sam w sobie jest swego rodzaju protestem społecznym mającym na celu uświadamianie ludzi. Część zysków przekazywana jest na walkę z AIDS oraz świadome planowanie rodziny w Tajlandii. http://www.cabbagesandcondoms.net/ ; http://www.projektswiat.pl/2017/06/cabbages-and-condoms-restauracja-jakiej-znacie/
5.	ITHAA UNDERSEA RESTAURANT	Wyspa Rangali, Malediwy	Restauracja absolutnie wyjątkowa i jedyna w swoim rodzaju ze względu na pomysł jej lokalizacji 5 m pod wodą. Aby zwiększyć efekt, ściany i sufit wykonane zostały ze szkła akrylowego. Znajdujemy się tu w podwodnym świecie, obserwując życie morskie. Restauracja jest czynna tylko 4–5 godzin dziennie, a ceny zniewalają – jednak na brak chętnych nikt nie narzeka, bo rezerwacje robione są wiele miesięcy wcześniej. Idea zjednoczenia się z oceanem zaowocowała zachwytem klientów, a restauracja bije rekordy popularności. https://www.conradmaldives.com/dine/ithaa-under-sea-restaurant/
6.	NEW LUCKY RESTAURANT	Ahmedabad, Indie	Łamiąca tabu związane ze śmiercią restauracja oferująca swoje usługi na terenie byłego XVI-wiecznego cmentarza muzułmańskiego. Właściciel zakładu nie zlikwidował cmentarza, ale ogrodził nagrobki i poustawił dookoła nich stoliki dla gości. Lokal jest bardzo popularnym ☞

1	2	3	4
6.	NEW LUCKY RESTAURANT	Ahmedabad, Indie	☞miejszem spotkań mieszkańców Ahmedabadu, jak również dużą atrakcją turystyczną, tym bardziej, że plotka głosi, że na terenie restauracji pochowany jest suficki święty. https://www.atlasobscura.com/places/the-new-lucky-restaurant-ahmedabad-india
7.	TALI WIRU	Park Narodowy Uluru-Kata Tjuta, Australia	Restauracja na pustkowiu, z widokiem na słynną formację skalną Uluru i odległe kopuły Kata Tjuta. Można tu zjeść kolację w kompletnej ciszy, pod kopułą gwiazd, w zjednoczeniu z przyrodą i Matką Ziemią. Niektórzy doznają tu przeżyć mistycznych, inni – kulinarnych. Idea niezwykła, acz prosta – powrót do korzeni, ekologiczna droga do doskonałości. https://www.uluru.com/activities/sounds_of_silence.html
8.	ROBOT RESTAURANT	Shunde, Szanghaj, Chengdu, Jinhua, Yinan, Yiwu, Suzhou, Guangzhou, Chiny	Restauracje powstałe po 2006 roku w Chinach, w których klientów obsługują roboty. Idea jest na wskroś nowoczesna i przyszłościowa – szczególnie w erze pandemii. Roboty nie tylko obsługują ludzi, ale również pracują w kuchni, przygotowując jedzenie. Prym w rozwijaniu i stosowaniu w gastronomii takiej idei wiodą Chińczycy i Japończycy. Jak na razie roboty nie mają kształtów humanoidalnych, natomiast w planach jest wykorzystanie robotów, które niczym nie będą się różnić od ludzi. https://www.businessinsider.com/chinese-restaurant-robot-waiters-2016-7?IR=T#this-robot-themed-restaurant-in-suzhou-china-has-15-robots-on-staff-12 ; https://www.horecabc.pl/w-chinach-powstala-restauracja-w-ktorej-kelnerow-zastapily-roboty/ ; https://news.cgtn.com/news/2020-06-23/Robot-restaurant-opens-in-south-China-city-RylqDB8lvW/index.html ; https://www.youtube.com/watch?time_continue=12&v=YPoAjRxyBQQ&feature=emb_logo
9.	ROBOT RESTAURANT	Tokio, Kabukicho Shinjuku-ku, Japonia	Jedna z bardziej rozpoznawalnych restauracji w Japonii, w której roboty obsługują klientów. Dodatkowym pomysłem jest wykorzystanie robotów humanoidalnych w swojej rewii. Pomysł jest na tyle ciekawy, że przyciąga tysiące mieszkańców, a dla turystów stanowi ogromną atrakcję. https://www.klook.com/blog/robot_restaurant/
10.	RESTAURACJA FORTEZZA MEDICEA	Okolice Pizy, Włochy	Restauracja znajdująca się na terenie prawdziwego więzienia. Obsługę tworzą wyłącznie więźniowie, którzy mają wyroki powyżej 7 lat dożywocia łącznie. Nie tylko stanowią personel kelnerski, ale również sami przygotowują jedzenie i grają na instrumentach. Przed wejściem goście restauracji są dokładnie przeszukiwani z wykorzystaniem wykrywaczy metali łącznie. Wejście do tej restauracji wymaga wcześniejszej rezerwacji. Popularność tego lokalu związana jest z pewnością z przełamaniem tabu związanego z więzieniem oraz dreszczem emocji – przecież więźniowie mający długie wyroki mogą się zbuntować i sytuacja zawsze może wymknąć się spod kontroli. Idea zakłada nie tyle resocjalizację więźniów co dreszcz emocji związany z niebezpieczeństwem. http://www.orangesmile.com/extreme/en/exotic-restaurant/fortezza-medicea-restaurant.htm

1	2	3	4
11.	CANNIBALISTIC SUSHI RESTAURANT	Tokio, Japonia	Obiekt gastronomiczny o specyficznej idei – wykorzystuje tabu związane z jedzeniem ludzkiego mięsa. „Restauracja kanibali” jest dla ludzi o mocnych nerwach pomimo tego, że ciało człowieka wykonane jest – bardzo realistycznie – z ciasta. Tradycyjnie w Japonii sushi podawane jest na ciele młodej kobiety, natomiast tu sushi znajduje się w „ciele człowieka” i aby je zjeść, należy dokonać swoistej sekcji zwłok. Wystrój lokalu przypomina prosektorium, a ciasto-ciało leży na stole do sekcji. Podczas wydobywania sushi ze „zwłok” wydziela się dużo krwi – czyli specjalnie spreparowanego sosu. Klienci mogą wybrać ciało kobiety lub mężczyzny i mogą zjeść wszystkie części ciała. Co ciekawe, sushi i sashimi ukryte w ciele/cieście mają kształt imitujący ludzkie organy. Nie każdy jest w stanie wytrzymać ten widok i zjeść posiłek. http://www.orangesmile.com/extreme/en/exotic-restaurants/cannibalistic-sushi-restaurant.htm
12.	MODERN TOILET RESTAURANT	Wanhua, Tajwan	Sieć restauracji rozpowszechniona przede wszystkim na Tajwanie o tematyce związanej z toaletami. Idea wkra- cza w sferę tabu, fekaliiów i WC. Wystrój lokali nawiązuje do toalet, a dania podawane są w małych sedesach, natomiast napoje można spożyć z pojemników na moc. Dania oferowane w menu mają konsystencję i wygląd fekaliiów. Jest to stanowczo lokal dla ludzi o mocnych nerwach i zdrowych żołądkach bez odruchów wymiotnych. Filie tych obiektów gastronomicznych można znaleźć m.in. w Hong Kongu. http://www.moderntoilet.com.tw/en/about.asp; https://www.news.com.au/lifestyle/food/restaurants-bars/holy-crap-theres-a-toilet-themed-restaurant/news-story/dd5304d800d89510d7083e5334b83c88 http://www.orangesmile.com/extreme/en/exotic-restaurants/modern-toilet-restaurant.htm#object-gallery
13.	UNSICHTBAR	Kolonia, Niemcy	W restauracji zastosowano ideę przekraczania granic zmysłów w myśl słów Małego Księcia „Najważniejsze jest niewidoczne dla oczu”. W lokalu panuje całkowita ciemność, a większość obsługi stanowią osoby niewidome i niedowidzące, które lepiej poruszają się w ciemności. Przebywanie w tym lokalu pomaga zrozumieć i „zobaczyć” świat osób niewidomych oraz odkryć potrawy innymi zmysłami. Bardzo ciekawy pomysł wpisujący się w kampanie społeczne związane z osobami niepełnosprawnymi. Pomysł powstał w 1993 r. we Francji, a pierwszą restauracją była Blindekuh („Blind Man’s Bluff”) w Zurychu w Szwajcarii. Obecnie na całym świecie tego typu restauracji jest wiele, w tym jedna z bardziej znanych w USA – „Opaque” w Los Angeles i „Dark Restaurant” w Chinach. Przebywanie w tego typu restauracjach pomaga także w przezwyciężaniu strachu przed ciemnością i klaustrofobią. Ma więc również wydźwięk terapeutyczny. https://www.facetikuchnia.com.pl/dine-in-the-dark-borpince-warszawa/; https://restauracjadifferent.pl/

1	2	3	4
14.	DICK'S LAST RESORT	Las Vegas, Stany Zjednoczone	Sieć barów i restauracji, które swoje usługi oparły na wyróżniającej się obsłudze klienta. Idea polega na niegrzecznej obsłudze, czasami na poniżaniu i ogólnie złym traktowaniu klientów. Odwiedzający lokal są wcześniej o tym uprzedzeni i nie można im wytoczyć sprawy sądowej za obraźliwe, często skandalicznie zachowanie. Restauracja wyróżnia się spośród innych lokali pomysłem, ma swoje grono stałych bywalców i często bywa odwiedzana przez turystów. https://dickslastresort.com/
15.	BUNS AND GUNS	Beirut, Liban	Lokal gastronomiczny ufortyfikowany jak w czasie wojny. Wojskowy styl, głośnie strzały z broni, kelnerzy w wojskowych strojach, wszędzie porozkładana broń i jej elementy oraz granaty dopełniają wystroju. Nazwy dań są związane z wojną, obroną, niebezpieczeństwem itp. Idea popularna, ale tu wykorzystana do granic. Z pewnością jest to lokal nieszablonowy, który przyciąga turystów, a w szczególności młodych ludzi. https://defence.pk/pdf/threads/buns-and-guns-a-restaurant-with-a-military-theme-in-beirut-lebanon.147480/
16.	HEART ATTACK GRILL	Las Vegas, Stany Zjednoczone	Restauracja, w której podawane są burgery o bardzo dużej zawartości tłuszczu, cukru i cholesterolu. Restauracja nazywana jest też <i>Bypass Burger</i> . Hasło przewodnie brzmi: „Walczymy z anoreksją”. Idea opiera się na swego rodzaju hedonizmie związanym z jedzeniem, a wręcz obżarstwem. Obsługa przebrana jest za pielęgniarki i pielęgniarzy, a klienci ubierani są w specjalne koszule-fartuchy, aby nie pobrudzić się tłuszczem. Osoby, które ważą ponad 160 kg, jedzą za darmo. Lokal ma bardzo dużo klientów, a co roku odwiedza go ogromna liczba turystów przyjeżdżających do Las Vegas. https://www.heartattackgrill.com/
17.	RESTAURACJA EL DIABLO	Lanzarote, Hiszpania	Wyjątkowa restauracja na Wyspach Kanaryjskich położona wokół krateru wulkanu, gdzie temperatura sięga 400 °C. Lokal słynie z wyjątkowego grilla, który umieszczony jest nad kraterem wulkanu. Atrakcją są też niewątpliwie najpiękniejsze na wyspie widoki na Park Narodowy Timanfaya. Idea powrotu do natury oraz dreszczyk niebezpieczeństwa przyciągają corocznie wielu turystów do tej restauracji. https://www.atlasobscura.com/places/el-diablo-restaurant ; https://www.idealista.com/pl/news/styl-zycia-hiszpania/2019/06/13/6779-restauracja-w-wulkanie-na-lanzarote-najbardziej-wyjatkowa
18.	RESTAURACJA CONFLICT KITCHEN	Pittsburg, Stany Zjednoczone	Restauracja wykorzystująca nietypowy pomysł związany z polityką, konfliktami i USA. Na terenie lokalu serwowane są dania narodowe i popularne w krajach, z którymi Stany Zjednoczone są w stanie konfliktu. Menu zmienia się co 6 miesięcy. Co ciekawe organizowane są tu również spotkania i dyskusje na temat problemów w tych krajach, stąd lokal gastronomiczny pełni również funkcję edukacyjną. https://www.conflictkitchen.org/ ; http://www.przejdznaswoje.pl/artykuly/conflict-kitchen---nietypowa-restauracja-pomyslem-na-biznes;

1	2	3	4
19.	DINNER IN THE SKY	Mobilnie w wielu miastach świata	Pomysł na niecodzienny obiad w chmurach wprowadzony został na zasadzie umowy franczyzowej przez belgijską firmę, która zawojowała świat. Lokale takie pojawiły się w wielu krajach Europy, np. we Wrocławiu, Warszawie, Wiedniu, Pradze, Brukseli itp. Lokal usytuowano na platformie, którą podniesiono dźwigiem na wysokość ok. 50 m. Wszystkie osoby są przypięte pasami do foteli oprócz kelnerów, którzy mogą stosunkowo swobodnie poruszać się po wydzielonym miejscu na platformie i obsługiwać klientów. Idea opiera się na podniesieniu adrenaliny w organizmie, przeżyciu czegoś wyjątkowego i niezwykłego, o czym można by było opowiadać przez długie lata. https://www.dinnerinthesky.com/
20.	NINJA RESTAURANT	New York, Stany Zjednoczone	Restauracja tematyczna, gdzie wykorzystuje się legendę ninja poruszających się jak cienie. Obsługę tworzą prawdziwi ninja, którzy pojawiają się zniemacka i zaskakują klientów. Jedzenie jest tradycyjnie japońskie, o ostrym smaku. Idea nawiązuje do tajemnicy, sprawności i mądrości dawnych japońskich wojowników. Lokal cieszy się bardzo dużą popularnością zarówno wśród lokalnych mieszkańców, jak i turystów. https://www.timeout.com/newyork/restaurants/ninja
21.	GASOVA LAMPA	Lwów, Ukraina	Restauracja tematycznie związana z wynalazkiem Ignacego Łukasiewicza, czyli lampą naftową. Świetnie wykonany design przyciąga turystów. Na zewnątrz stoją beczki z cieczą naśladującą ropę, a w środku i na zewnątrz znajdują się duże, kolorowe probówki i naczynia z cieczą. Można napić się tam doskonałej wiśniówki i innych napoi – np. naftówki, gazówki, benzynówki, a obsługa, podając nam rachunek, robi to z wielkim hukiem (mamy mały wybuch w pojemniku obok rachunku). Robi to niesamowite wrażenie na klientach. Lokal kilkupiętrowy. Jest to jeden z najczęściej odwiedzanych przez turystów lokali we Lwowie. https://en.tripadvisor.com.hk/LocationPhotoDirectLink-g295377-d5123699-i177779780-Gasova_Lampa-Lviv_Lviv_Oblast.html
22.	RESTAURACJA THE SAFEHOUSE	Milwaukee, Stany Zjednoczone	Jeden z wielu lokali, gdzie główną atrakcją jest tajemnica. Aby wejść do lokalu, należy znać hasło (można też wejść bez niego, bo uczynni ludzie zaraz je podpowiedzą). Restauracja jest z założenia miejscem spotkań szpiegów. Można znaleźć tu listy szpiegów i zostać zwerbowanym jako szpieg. Lokal działa od 1966 roku i nadal cieszy się niesłabnącą popularnością również wśród turystów szukających nowych wrażeń. https://www.safe-house.com/
23.	THE LOCKUP	Tokio, Japonia	Restauracja wykorzystująca ideę horroru. Wyposażenie i design ma z założenia wywoływać strach, który potęgowany jest poprzez zamknięcie w celi na 2 godziny. Przez ten czas osoby przebywające w tym miejscu są straszone, serwowane są najdziwniejsze potrawy i napoje, oczywiście nawiązujące nazwami i wyglądem do różnych filmów, opowieści i legend z horroru wziętych. ☹

1	2	3	4
23.	THE LOCKUP	Tokio, Japonia	☞ Dodatkową atrakcją jest ściganie klientów przez pojawiające się nie wiadomo skąd potwory. Restauracja jest niezwykle atrakcyjna dla turystów i przez nich bardzo często odwiedzana. https://www.lock-up.jp/
24.	RESTAURACJA KINDERKOOK KAFE	Amsterdam, Holandia	Restauracja przeznaczona dla rodziców z dziećmi. Takich restauracji powstaje coraz więcej. Dzieci razem z rodzicami i kucharzami przygotowują tam kanapki, pizzę, ciasta i ciasteczka oraz babeczki itp. Uczą się myć naczynia, podają do stołu i przynoszą rachunek. Miejsce jest bardzo przyjazne dla dzieci i pełni również rolę edukacyjną. Obecnie jest to idea, która rozwija się bardzo szybko na całym świecie. https://thriftytravelmama.wordpress.com/2013/04/30/visiting-the-kinderkookkafe-in-amsterdam/
25.	KRYIVKA	Lwów, Ukraina	Obiekt gastronomiczny wykorzystujący ideę tajemnicy w militarnym stylu. Usytuowana jest w piwnicach lwowskiego Rynku, ale nie ma szyldów. Aby tam wejść, należy zapukać do dużych drewnianych drzwi i podać hasło, a po jego wypowiedzeniu zostajemy wprowadzeni do piwnicy, gdzie musimy wypić kieliszek samogonu szturchani przez partyzanta z karabinem maszynowym. Następnie po zdanym teście zostajemy wpuszczeni do pomieszczenia stylizowanego na kryjówkę partyzantów. Faktycznie była to baza i kryjówka partyzantów UPA podczas II wojny światowej. Jedzenie podawana jest w wojskowych menażkach lub na deskach z wbitymi nożami. Czujemy się, jakbyśmy byli w okopach. Miejsce wywiera bardzo duże wrażenie na turystach. I zawsze jest tam pełno ludzi. http://posuvisci.pl/polska/kryjivka-kryjowka-niebanalna-restauracja-we-lwowie/
26.	MASOCH CAFE	Lwów, Ukraina	Kawiarnia hedonistyczna, kraina grzechu nawiązująca do dokonań Leopolda von Sacher-Masocha – perwersyjnego pisarza. Wystrój lokalu jest fetyszystyczny, a obsługa, powiedzmy, frywolna. Perwersje widać na każdym kroku, zarówno w wystroju, zachowaniu obsługi (np. używanie pejczy i smaganie nimi gości), jak i w oferowanych potrawach. Jedno z bardziej popularnych miejsc odwiedzanych we Lwowie przez turystów. https://www.traveller.com.au/lviv-ukraines-masoch-caf-a-cocktail-bar-dedicated-to-masochism-grur9o
27.	THE MOST EXPENSIVE GALICIAN RESTAURANT	Lwów, Ukraina	Restauracja masonska, która reklamuje się jako „najdroższa w całej Galicji”. Idea bazuje na tajemnicy i przynależności do określonej tajnej grupy. Aby wejść do lokalu, musimy zastukać młoteczką w duże, drewniane drzwi. Otworzy nam mężczyzna w szlafroku i będzie nas zwodził, że źle trafiliśmy. Musimy go przekonać, że wiemy, czego chcemy, i dopiero wtedy możemy wejść do lokalu. Aby wejść do sali, musimy przejść przez pomieszczenie z rupieciami i jeśli jeszcze nie zwątpiliśmy, czeka nas nagroda – wejście do faktycznej restauracji. Wnętrze urządzone w formie klubu dla wybrańców z muzyką live i dużymi portretami znanych masonów na ścianie. Ciekawostką są tu ceny – faktycznie bardzo wygórowane, ale jest też haczyk – ☞

1	2	3	4
27.	THE MOST EXPENSIVE GALICIAN RESTAURANT	Lwów, Ukraina	₴ – jeśli posiadamy kartę członkowską, płacimy za jedzenie i napoje dziesięć razy mniej. Dla przykładu, jeśli mamy 150 hrywien na rachunku, to zaślaniamy zero i na koniec zapłacimy tylko 15 hrywien. https://www.fest.lviv.ua/en/restaurants/naidorozhcharestoracijagalychyny/
28.	ALCATRAZ RESTAURANT	Tokio, Japonia	Lokal stylizowany na więzienie o zaostrożonym rygorze z domieszką szpitala psychiatrycznego. Należy go najpierw odnaleźć, bo znajduje się w piwnicach budynku jednej z bardziej popularnych dzielnic Tokio. Klienci są zamykani w celi, do której prowadzeni są przez kelnera w kaftanie, często z wbitym nożem albo siekierą w głowie lub torsie. Podczas pobytu należy liczyć się z szokiem, kiedy gasną światła w i tak niedoświetlonej celi i słyszymy krzyki oraz gonitwę za więźniem zakończoną jego spętaniem i okaleczeniem. Przy zamawianiu jedzenia jesteśmy ciągle przekonywani, że i tak umrzemy i nigdy nie wyjdziemy z tego więzienia. Jest to miejsce dla ludzi o mocnych nerwach. Pomysł restauracji opartej na strachu i adrenalinie sprawdza się doskonale, a turyści stale tam przybywają. http://backpakuje.pl/straszna-restauracja-tematyczna-bar-tokyo-alcatraz/
29.	HOSPITALIS	Ryga, Łotwa	Restauracja dla miłośników horrorów i szpitali. Kelnerki ubrane są w fartuchy i czepki, a cały wystrój jest niesamowity, bo składa się z prawdziwych sprzętów odkupionych od szpitali. Dania podawane są na metalowych talerzach lub nerkach, natomiast napoje w probówkach i menzurkach. Jedzenie, które wygląda jak kawałki organów, możemy zjeść, używając narzędzi chirurgicznych. Idea znana, wykorzystywana, ale zawsze skuteczna, którą lubią turyści. https://www.amusingplanet.com/2012/01/hospitalis-hospital-themed-restaurant.html
30.	HELLO KITTY CAFE	Seul, Korea Południowa	Przykład restauracji wykorzystującej kreskówkę <i>Hello Kitty</i>! Lokal w odcieniach różu oferujący ciasta i ciasteczka w kształcie głowy kotka. Można tu kupić wiele gadżetów, takich jak kubeczki, torby, torebeczki, pisaki, ołówki, koszulki z logo Hello Kitty! Restauracja ma swoich fanów nie tylko wśród dzieci ale, co ciekawe, również wśród dorosłych. https://www.trazy.com/spot/358/hello-kitty-cafe-hongdae-%ED%97%AC%EB%A1%9C%ED%82%A4%ED%8B%B0-%EC%B9%B4%ED%8E%98-%ED%99%8D%EB%8C%80-restaurant-cafe
31.	GUOLIZHUANG PENIS RESTAURANT	Pekin, Chiny	Restauracja rodzinna założona w roku 1956, wpisująca się w specyficzną niszę klienteli oczekującej szokujących potraw. Restauracja specjalizuje się w daniach, które przygotowywane są z genitaliów samców różnych gatunków, np. kozły, barany, jelenie, byki, konie, osły, psy i węże. Obecnie jest to sieć restauracji rozsznana po całym świecie. Potrawy są przyrządzane w spektakularny sposób i, jak starają się przekonać klientów restauratorzy, mają działanie lecznicze – wzmacniają męską potencję i wpływają pozytywnie na skórę kobiet. Idea powstania restauracji przekracza tabu, tym bardziej że w lokalu podaje się jeszcze potrawy takie jak duszone odchody, ㄹ

1	2	3	4
31.	GUOLIZHU- ANG PENIS RESTAURANT	Pekin, Chiny	Łąki owiec w sosie, czy też wykwintny przysmak zrobiony z pazurów pawia. Restauracja z pewnością dla koneserów i odważnych smakoszy. Ale przyciąga turystów i stanowi niezłą atrakcję. https://avax.news/touching/Guolizhuang_Penis_Restaurant.html
32.	DISASTER CAFÉ	Lloret de Mar, Hiszpania	Oferta restauracji z dobrym jedzeniem i z szokującymi doznaniem serwowanymi kilkakrotnie podczas pobytu klientów w lokalu. Podczas spożywania posiłku nagle następuje katastrofa i odczuwamy trzęsienie ziemi o sile 7,8 w skali Richtera. Obsługa nosi na głowach kaski dla bezpieczeństwa, co wzmacnia poczucie zagrożenia osób przebywających w lokalu. Nigdy nie wiadomo, kiedy trzęsienie ziemi nastąpi, najczęściej dzieje się to z zaskoczenia. Wtedy ściany zaczynają drgać, światła migają, a ludzie krzyczą. Wrażenie jest niesamowite. Co ciekawe, naczynia, w których podawane są potrawy, są o wiele cięższe niż zazwyczaj, po to, aby nie spadły tak szybko ze stołu. Restauracja cieszy się niesamowitą popularnością i należy z wyprzedzeniem rezerwować stolik. https://www.odditycentral.com/videos/disaster-cafe-where-every-meal-comes-with-a-7-8-earthquake.html; https://whenonearth.net/shaky-dining-experience-spains-disaster-cafe/
33.	ICE LOUNGE	Dubaj, Zjednoczone Emiraty Arabskie	Lodowa restauracja, gdzie temperatura spada do -5°C. Wszystko zrobione jest tu z lodu, ściany, wyposażenie, a nawet naczynia. Pomysł założenia takiego lokalu tam, gdzie panują upały, był karkołomny, ale dał bardzo dobry efekt – restaurację tę odwiedzają corocznie tłumy turystów. Jest to jedna z większych atrakcji Dubaju. https://www.dubaitravelguide.info/dubai-chillout-ice-lounge/; http://chilloutindubai.com/

Jak wynika z powyższej tabeli, pomysłów tematycznych na tworzenie lokali gastronomicznych jest bardzo dużo, a to w znacznym stopniu wzmacnia ich atrakcyjność i przyciąga wielu klientów – w tym również turystów.

Ryc. 1. Gastronomiczne lokale tematyczne. Źródło: fotografie własne autorek

4. Tematyczne lokale gastronomiczne – analiza grup tematycznych

Wykorzystywanie dodatkowych atrakcji przyciągających klientów do lokali gastronomicznych sprawdza się od wielu lat. Corocznie lokale te notują bardzo duże zainteresowanie turystów i mają swoją stałą klientelę. Mało tego, organizowane są nawet specjalne wycieczki do takich miejsc. Wydawać by się mogło, że zastosowanie nadmiaru środków designerskich w danym temacie będzie odbierane przez odwiedzających jako przesadę, ale właśnie te lokale, które całkowicie podążają za danym tematem czy trendem, często zbyt dosłownie stosując środki wyrazu, osiągają bardzo dobre efekty ekonomiczne. Lokale, które stosują swoistą nadbudowę narracyjną (historia, osoby, wydarzenia, miejsca, grupy, warunki środowiskowe itp.), dostają bonus w postaci dodatkowego czynnika przyciągającego klientów. Wychodzi na to, że idea i pomysł przyciąga więcej klientów niż np. smak potraw. Oczywiście, najlepiej by było, gdyby oba czynniki się równoważyły, ale nie zawsze to idzie w parze. Mało tego, bardzo często lokale te są znane w danej okolicy albo też stają się słynne na całym świecie. Turyści odwiedzają je z ciekawości, aby znaleźć coś odmiennego od standardowych propozycji na rynku lokali gastronomicznych, albo aby znaleźć się znanym miejscu, o którym tyle się pisze. Działa tu również tzw. „marketing szeptany”.

W ramach wykonanej analizy dotyczącej 33 tematycznych lokali gastronomicznych (ryc. 2) wydzielono główne grupy tematów stosowanych w celu zwiększenia atrakcyjności danego miejsca. W sumie wyróżniono osiem głównych grup tematycznych i jedną, na którą składają się zupełnie niszowe tematy nie opisywane w pracy. Najpopularniejszymi grupami tematów dla lokali gastronomicznych były tematy związane z powrotem do natury, wyciszeniem, obcowaniem z roślinami, czy też obecnością w lokalu zwierząt. Trend ten stale się rozwija i coraz więcej lokali tworzy atmosferę do wypoczynku i jedzenia typu *slow food*. Zwierzęta w lokalach pełnią funkcję wabika, ale również swego rodzaju funkcję socjo-społeczną i psychologiczną – pozwalają się odstresować i nawiązać kontakt z drugą istotą. Najwięcej lokali tego typu można znaleźć w Japonii, gdzie nie tylko koty, psy czy małpki stanowią atrakcję lokalu, ale też np. chomiki, króliki, sowy, kanarki, papugi, motyle i węże, a nawet jeże. W Europie lokali, w których można się napić kawy czy herbaty albo zjeść ciastko w towarzystwie kotów, jest najwięcej. Można by rzec, że ta grupa tematyczna jest niejako naturalnym trendem w świecie, gdzie bliskość człowieka z naturą jest ograniczona lub wręcz zaburzona.

Następną grupę tematyczną stosują lokale, gdzie podstawowym elementem jest atmosfera strachu, horroru, w której adrenalina w naszym ciele będzie utrzymywała się na wysokim poziomie. Sukces takich lokali związany jest z pewnością z naturalną atawistyczną potrzebą strachu. Lokale tego typu mocno pozostają w pamięci turystów, którzy chętnie wybierają podobne destynacje. Tematyka jest bardzo rozległa – od horroru, naturalnych katastrof (np. trzęsienia ziemi), tematyki więziennej, po militarną. I tu dochodzimy do następnej grupy tematycznej, gdzie wojskowość, militaria i polityka są ze sobą w bardzo mocnym związku. Lokale mogą być otoczone workami z piaskiem, słysząc w nich wystrzały karabinów czy huk nadlatujących samolotów

GRUPOWANIE SIĘ POMYSŁÓW

GRUPA 1 natura, zwierzęta środowisko GRUPA 2 bajki, legendy, superbohater GRUPA 3 adrenalina, strach GRUPA 4 historyczne i futurystyczne GRUPA 5 przynależność do grup GRUPA 6 militaria, polityka GRUPA 7 tabu GRUPA 8 zdrowie i medycyna GRUPA 9 inne	Wykorzystanie tematu bliskości z naturą, czystego środowiska, ochrony środowiska i klimatu, proekologiczne, New Age. W wielu lokalach są zwierzęta, np. koty, jeże, żyrafy, małpy, ptaki, węże itp. Przykłady: THE LABASSIN WATERFALL RESTAURANT, KAYABUKIYA TAVERN, ITHAA UNDERSEA RESTAURANT, TALI WIRU, DINNER IN THE SKY, ICE LOUNGE, RESTAURACJA EL DIABLO
	Tematem przewodnim są bajki, legendy, postaci bohaterów pozytywnych i negatywnych. Zdarza się, że wystroj balansuje na granicy kiczu. Lokale o tej tematyce tworzone są zarówno dla dzieci, jak i dorosłych. Przykłady: HELLO KITTY!, RESTAURACJA KINDERKOOK KAFE, NINJA RESTAURANT, ICE LOUNGE
	Lokale przepełnione atmosferą strachu, horroru, stresu. Z założenia ma podnosić poziom adrenaliny i zaskakiwać. Ważnym elementem jest tu mrok, tajemnica oraz utrzymujące się napięcie. Przykłady: RESTAURACJA FORTEZZA MEDICEA, CANNIBALISTIC SUSHI RESTAURANT, DINNER IN THE SKY, RESTAURAGA THE SAFEHOUSE, THE LOCKUP, ALCATRAZ RESTAURANT, DISASTER CAFE
	Wykorzystuje się fakty historyczne, zdarzenia oraz znane osoby z historii danego państwa lub świata. Nowym trendem są rozwiązania futurystyczne, ultranowoczesne, jak np. wprowadzenie robotów. Przykłady: GASOVA LAMPA, ROBOT RESTAURANT
	Motywy przewodnim jest symbolika rozpoznawalnych grup, np. masońska, różnych sekt. Tworzone są kluby działające na zasadzie stowarzyszeń itp. Wstęp do lokalu jest ograniczony, tylko dla wybranych. Zaspokaja się w ten sposób potrzebę przynależności i wyjątkowości. Przykłady: THE MOST EXPENSIVE GALICIAN RESTAURANT
	Idea i design związany jest z wojskowością w różnym ujęciu, począwszy od wystroju ścian po elementy broni na stołach i jedzenie o militarnych nazwach. Klienci mają możliwość przebijania się w elementy ubioru wojskowego. Przykłady: KRYIVKA, RESTAURACJA CONFLICT KITCHEN, BUNS AND GUNS
	Lokale, w których przekraczane są granice tabu są bardzo popularne na świecie. Fetysze, jedzenie z podtekstem seksualnym oraz odnoszenie się do śmierci czy ekskrementów „sprzedają” się najlepiej. Przykłady: GUOLIZHUANG PENIS RESTAURANT, MASOCH CAFE, HEART ATTACK GRILL, DICK’S LAST RESORT, UNSICHTBAR, MODERN TOILET RESTAURANT, CANNIBALISTIC SUSHI RESTAURANT, NEW LUCKY RESTAURANT, CABBAGES AND CONDOMS, RESTAURACJA NYOTAIMORI
	Odniesienie do zdrowia i medycyny w lokalach może być dosłowne, czyli lokal wystylizowany jest np. na oddział szpitalny, albo częściowo – znajdują się tam elementy nawiązujące do medycyny, szpitali, klinik. Przykłady: HOSPITAUS, RESTAURACJA FORTEZZA MEDICEA
	Grupa ta obejmuje wszystkie inne, bardzo niszowe pomysły zwiększenia atrakcyjności lokalu gastronomicznego.

Ryc. 2. Grupy tematów i idei najczęściej stosowanych w tematycznych lokalach gastronomicznych na świecie. Źródło: opracowanie własne

bombowych. To wszystko wywołuje w nas naturalne skojarzenia i wejście w swego rodzaju nieformalną grę skojarzeń i zmiany rzeczywistości. Wbrew pozorom w takich miejscach ludzie odreagowują i wychodzą zeń wypoczęci i spokojni. Politycznym akcentem może być nawiązanie do byłych lub obecnych prezydentów, np. w USA, czy też konfliktów międzynarodowych (np. podawane są w lokalu potrawy z kuchni krajów będących w opozycji do kraju, w którym znajduje się dany lokal). Niektóre lokale gastronomiczne są wręcz ośrodkami protestów przeciwko działaniom politycznym wobec jakiegoś kraju (np. stylizowane na tybetańskie restauracje czy kafejki z hasłami „Wolny Tybet”).

Fiksacja na punkcie zdrowia i medycyny ma swoje odzwierciedlenie również w gastronomii. Na świecie można znaleźć lokale, gdzie obsługa naśladuje personel medyczny, albo też po wejściu do restauracji mamy wrażenie, że pomyliliśmy budynki i weszliśmy na prawdziwy oddział szpitalny. Czasami miejsca te wkraczają już w strefę tabu – np. dania przypominają organy ludzkie, a sztucze są elementami wyposażenia sali operacyjnej. Podobnie restauracje, w których niezdrowe jedzenie traktowane jest jak swoisty protest przeciwko zaleceniom lekarzy. Dla przykładu słynąca z burgerów restauracja Heart Attack Grill promuje tłuste, pełne cukru i cholesterolu kanapki, a ich slogan to: „Walczymy z anoreksją”. Otyłość jest też tabu, stąd tematyka lokali i wykorzystanie pomysłów wzajemnie się na siebie nakładają. Wkraczając już w strefę tabu, od razu na pierwszym planie pojawiają się tematy związane z seksualnością, fetyszem, śmiercią czy też ekskrementami. Tu wyobraźnia nie zna granic, a lokale wykorzystujące tę tematykę wyrastają jak grzyby po deszczu. Niektóre z nich przechodzą do tzw. „podziemia”, umożliwiając wejście do lokalu tylko wyselekcjonowanej klienteli. Często też lokale gastronomiczne z tej grupy tematycznej balansują na granicy prawa.

Jakie są więc czynniki zwiększające atrakcyjność tematycznych lokali gastronomicznych? Przede wszystkim temat przewodni adekwatny do grupy odbiorców (np. turystów w określonej grupie wiekowej lub grupie zainteresowań), dostępność (najlepiej w dużych miastach), odpowiedni wizerunek kreowany na społecznościowych portalach internetowych, stworzenie swoistej mody na bywanie w tego typu lokalach, a jeżeli jeszcze dania serwowane przez lokal będą smaczne, to prawdopodobieństwo sukcesu jest co najmniej duże. W kreowaniu wizerunku i popularności lokali tematycznych bardzo ważny jest marketing, zarówno ten oficjalny, jak i ten „szeptany”.

5. Podsumowanie

Wykonana analiza SWOT (ryc. 3) wskazała, że tematyczne lokale gastronomiczne są znaczącym elementem oferowanych usług turystycznych, ponieważ mogą stanowić odrębny produkt turystyczny, jak również wchodzić w skład pakietu usług i uzupełniać ofertę.

Słabą stroną jest przede wszystkim balansowanie na granicy kiczu i złego smaku oraz „przedobrzeniu” w dostosowaniu lokalu do danej tematyki a także często zbyt-
nim skupieniu się nie na gastronomii, a na wystroju, czy też legendzie miejsca. Dla

Ryc. 3. Analiza SWOT. Źródło: opracowanie własne

potencjalnego turysty lokale opierające się na tematach tabu mogą też być po prostu niebezpieczne ze względu na zdarzające się balansowanie na granicy prawa.

Wykonany w ramach pracy przegląd lokali gastronomicznych zróżnicowanych pod kątem motywu przewodniego, inspiracji i designu pozwolił na uchwycenie najczęściej występujących grup tematycznych stanowiących swoiste atraktanty dla turystów. Turystyka kulinarna, którą dodatkowo można zamknąć w określonej niszy tematycznej i dodać doń opowieść, gdzie gość/turysta może przenieść się do wykreowanej krainy i przy dobrym posiłku wzmocnionym odpowiednimi bodźcami wzrokowo-słuchowymi po prostu odpocząć. Promocja takich lokali ze względu na ich przydatność dla turystyki musi być kreatywna i dostosowana do danej grupy odbiorców. Z badań wynika, że przeciętny turysta nie będzie miał raczej problemu ze znalezieniem swojej niszy tematycznej w branży gastronomicznej. Rywalizacja i ekonomia wymusza prowadzenie usług na wysokim poziomie i szukanie nowych, ciekawych rozwiązań i tematów przewodnich. Tak więc ta branża jest skazana na ciągły rozwój i zmiany, co pozytywnie wpływa na jakość usług i produktu turystycznego.

Literatura

- Derek M. (red.), 2013. Turystyka kulinarna. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa.
- Dominik P., 2010. Smaki rodzinne w pamięci Polaków, czyli miejsce dziedzictwa kulinarnego w turystyce polonijnej. W: W. Rybczyński (red.), Turystyka polonijna – zarys problemu. Almamer, Warszawa, 193–218.
- Dubińska A., 2013. Kreowanie nowego produktu turystycznego na bazie szlaku tematycznego Małopolska Ścieżka Winna. Turystyka Kulturowa 8, 38–52, www.turystykakulturowa.org (data dostępu: 2020-07-03).
- Durydiwka M., 2013. Turystyka kulinarna – nowy (?) trend w turystyce kulinarnej, Prace i Studia Geograficzne 52, 9–30.
- Godlewski G., Polańczyk M., 2011. Rola lokalnych browarów w stymulowaniu rozwoju ruchu turystycznego w regionie Mazowsza. Zeszyty Naukowe 627. Ekonomiczne Problemy Turystyki 16, 63–74. <http://backpakuje.pl/straszna-restauracja-tematyczna-bar-tokyo-alcatraz/> (data dostępu: 2020-07-03) <http://chilloutindubai.com/> (data dostępu: 2020-07-03). <http://posuvisci.pl/polska/kryjivka-kryjowka-niebanalna-restauracja-we-lwowie/> (data dostępu: 2020-07-03). <http://www.cabbagesandcondoms.net/> (data dostępu: 2020-07-03). <http://www.moderntoilet.com.tw/en/about.asp> (data dostępu: 2020-07-01). <http://www.orangesmile.com/extreme/en/exotic-restaraunts/cannibalistic-sushi-restaurant.htm> (data dostępu: 2020-07-01). <http://www.orangesmile.com/extreme/en/exotic-restaraunts/fortezza-medicea-restaurant.htm> (data dostępu: 2020-07-01). <http://www.orangesmile.com/extreme/en/exotic-restaraunts/modern-toilet-restaurant.htm#object-gallery> (data dostępu: 2020-07-01). <http://www.projektswiat.pl/2017/06/cabbages-and-condoms-restauracja-jakiej-znacie/> (data dostępu: 2020-07-01). <http://www.przejdznaswoje.pl/artykuly/conflict-kitchen---nietypowa-restauracja-pomyslem-na-biznes> (data dostępu: 2020-07-03). https://avax.news/touching/Guolizhuang_Penis_Restaurant.html (data dostępu: 2020-07-03). <https://blogtravellingworld.blogspot.com/2016/04/enjoy-nyotaimori-body-sushi-in-japan.html> (data dostępu: 2020-07-03). <https://defence.pk/pdf/threads/buns-and-guns-a-restaurant-with-a-military-theme-in-beirut-lebanon.147480/> (data dostępu: 2020-07-01). <https://dickslastresort.com/> (data dostępu: 2020-07-01). https://en.tripadvisor.com.hk/LocationPhotoDirectLink-g295377-d5123699-i177779780-Gasova_Lampa-Lviv_Lviv_Oblast.html (data dostępu: 2020-07-03). <https://news.cgtn.com/news/2020-06-23/Robot-restaurant-opens-in-south-China-city-RylqDB8lvW/index.html> (data dostępu: 2020-07-02). <https://restauracjadickefferent.pl/> (data dostępu: 2020-07-01). <https://thriftytravelmama.wordpress.com/2013/04/30/visiting-the-kinderkookkafe-in-amsterdam/> (data dostępu: 2020-07-03). <https://traveltriangle.com/blog/labassin-waterfall-restaurant-in-philippines/> (data dostępu: 2020-07-01). <https://whenonearth.net/shaky-dining-experience-spains-disaster-cafe/> (data dostępu: 2020-07-03). <https://www.amusingplanet.com/2012/01/hospitalis-hospital-themed-restaurant.html> (data dostępu: 2020-07-03). <https://www.atlasobscura.com/places/el-diablo-restaurant> <https://www.atlasobscura.com/places/the-new-lucky-restaurant-ahmedabad-india> (data dostępu: 2020-07-01). <https://www.businessinsider.com/chinese-restaurant-robot-waiters-2016-7?IR=T#this-robot-themed-restaurant-in-suzhou-china-has-15-robots-on-staff-12> (data dostępu: 2020-07-02).

- <https://www.conflict-kitchen.org/> (data dostępu: 2020-07-03).
- <https://www.conradmaldives.com/dine/ithaa-undersea-restaurant/> (data dostępu: 2020-07-01).
- <https://www.dinnerinthesky.com/> (data dostępu: 2020-07-03).
- <https://www.dubaitravelguide.info/dubai-chillout-ice-lounge/> (data dostępu: 2020-07-03).
- <https://www.facetikuchnia.com.pl/dine-in-the-dark-borpince-warszawa/> (data dostępu: 2020-07-01).
- <https://www.fest.lviv.ua/en/restaurants/naidorozhcharestoracijagalychyny/> (data dostępu: 2020-07-03).
- <https://www.heartattackgrill.com/> (data dostępu: 2020-07-03).
- <https://www.horecabc.pl/w-chinach-powstala-restauracja-w-ktorej-kelnerow-zastapily-roboty/> (data dostępu: 2020-07-02).
- <https://www.idealista.com/pl/news/styl-zycia-hiszpania/2019/06/13/6779-restauracja-w-wulkanie-na-lanzarote-najbardziej-wyjatkowa> (data dostępu: 2020-07-03).
- https://www.klook.com/blog/robot_restaurant/ (data dostępu: 2020-07-01).
- <https://www.lock-up.jp/> (data dostępu: 2020-07-03).
- <https://www.news.com.au/lifestyle/food/restaurants-bars/holy-crap-theres-a-toilet-themed-restaurant/news-story/dd5304d800d89510d7083e5334b83c88> (data dostępu: 2020-07-01).
- <https://www.odditycentral.com/videos/disaster-cafe-where-every-meal-comes-with-a-7-8-earthquake.html> (data dostępu: 2020-07-03).
- <https://www.safe-house.com/> (data dostępu: 2020-07-03).
- <https://www.timeout.com/newyork/restaurants/ninja> (data dostępu: 2020-07-03).
- <https://www.traveller.com.au/lviv-ukraines-masoch-cafe-a-cocktail-bar-dedicated-to-masochism-grur9o>
- <https://www.trazy.com/spot/358/hello-kitty-cafe-hongdae-%ED%97%AC%EB%A1%9C%ED%82%A4%ED%8B%B0-%EC%B9%B4%ED%8E%98-%ED%99%8D%EB%8C%80-restaurant-cafe> (data dostępu: 2020-07-03).
- https://www.uluru.com/activities/sounds_of_silence.html (data dostępu: 2020-07-01).
- https://www.youtube.com/watch?time_continue=12&v=YPoAjRxyBQQ&feature=emb_logo (dostęp 2020-07-01).
- <https://www.youtube.com/watch?v=eTnrN2HAKys> (data dostępu: 2020-07-01).
- Kowalczyk A., 2003. Szlaki wina – nowa forma aktywizacji turystycznych obszarów wiejskich. *Prace i Studia Geograficzne* 32, 69–98.
- Kowalczyk A., 2005. Turystyka kulinarna – ujęcie geograficzne. *Turystyka* 15, 1-2, 163–186.
- Kowalczyk A., 2008. Współczesna turystyka kulturowa – między tradycją a nowoczesnością. W: A. Kowalczyk (red.), *Turystyka kulturowa (spojrzenie geograficzne)*. Uniwersytet Warszawski. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa, 9–57.
- Kowalczyk A., 2014. Od street food do food districts – usługi gastronomiczne i turystyka kulinarna w przestrzeni miasta. *Turystyka Kulturowa* 9, 6–31, www.turystykakulturowa.org.
- Matusiak A., 2009. Turystyka kulinarna. W: K. Buczkowska, A.M. von Rohrscheidt (red.), *Współczesne formy turystyki kulturowej*. Akademia Wychowania Fizycznego w Poznaniu, Poznań, 313–332.
- Milewska M., Prączko A., Stasiak A., 2010. Podstawy gastronomii. PEW, Warszawa.
- Orłowski D., Woźniczko M., 2010. Gastronomia folklorystyczna i jej wykorzystanie w turystyce. W: Z. Dołatowski, D. Kołozyn-Krajewska (red.), *Gastronomia w ofercie turystycznej regionu*. Wyższa Szkoła Hotelarstwa i Turystyki w Częstochowie, Częstochowa, 323–346.
- Piziak B., 2011. Baza gastronomiczna – wielkość, struktura i rozkład przestrzenny. W: M. Mika (red.), *Kraków jako ośrodek turystyczny*. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków, 181–198.
- Stasiak A., 2007. Gastronomia jako produkt turystyczny. *Turystyka i Hotelarstwo* 11, 103–132.

Thematic catering facilities as a tourist attraction

Summary: This article is devoted to the analysis of gastronomic facilities that stand out from others in terms of an idea, the idea that is often shocking, thought-provoking and thus attracting tourists from all over the world. The work discusses flagship examples of gastronomic establishments already rooted in the tourism industry as well as new trends and ideas of gastronomic establishments around the world. The aim of the article is to show the variety of thematic, often niche, gastronomic facilities and define their role in the comprehensive offer of gastronomic services.

Keywords: thematic catering facilities, international idea, tourist attractiveness

dr hab. Alicja Krzemińska
Uniwersytet Wrocławski
Wydział Nauk o Ziemi i Kształtowania Środowiska
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Zakład Geomorfologii
pl. Uniwersytecki 1, 50-137 Wrocław
e-mail: alicja.krzeminska@uwr.edu.pl

dr inż. Anna Zaręba
Uniwersytet Wrocławski
Wydział Nauk o Ziemi i Kształtowania Środowiska
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki
ul. Wojciecha Cybulskiego 32, 50-205 Wrocław
e-mail: anna.zareba@uwr.edu.pl

Ogrody Suzhou w Chinach jako światowej rangi atrakcja turystyczna

Streszczenie: W artykule przedstawiono badania dotyczące próby oceny atrakcyjności turystycznej klasycznych ogrodów chińskich w tkance miejskiej historycznego miasta Suzhou. Ogrody te znajdują się na liście światowego dziedzictwa kultury UNESCO. W pracy szczegółowo omówiono ich historię, zagospodarowanie przestrzenne i oceniono atrakcyjność turystyczną. Poddano analizom istniejącą infrastrukturę turystyczną na terenie ogrodów i w ich bezpośrednim otoczeniu. Wyniki badań przedstawiono w tabeli, w której oceniono poszczególne elementy mające wpływ na ocenę atrakcyjności turystycznej.

Słowa kluczowe: chińskie klasyczne ogrody, Suzhou, atrakcyjność turystyczna

1. Wstęp

Klasyczne chińskie ogrody odtwarzające naturalne krajobrazy Chin w miniaturze zachowały się w stanie praktycznie nienaruszonym w dziewięciu ogrodach historycznego miasta Suzhou. Powszechnie uznawane są za arcydzieła gatunku i dzięki swojej wyjątkowości znalazły się na liście światowego dziedzictwa UNESCO. 4 grudnia 1997 roku na listę światowego dziedzictwa kultury UNESCO trafiły Ogród Pokornego Zarządcy, Liu Yuan, Ogród Mistrza Sieci i Willa Górską Wszechogarniającego Piękna (tłum. własne). Trzy lata później, 30 listopada 2000 roku do listy dopisano Ogród Błękitnej Fali, Ogród Lwiego Lasku oraz ogrody *Ou Yuan* i *Tuisi Yuan*. Zwiedzanie ogrodów ma swoją długą tradycję i swoich zwolenników – szczególnie w Wielkiej Brytanii, gdzie sztuka ogrodowa jest po dziś dzień szczególnie ceniona i w dobrym tonie. Na każdym kontynencie można znaleźć tysiące ogrodów z różnych epok, stylów itp., natomiast takie nagromadzenie ogrodów o wyjątkowej jakości historycznej, użytkowej oraz kompozycyjnej jak w Suzhou stanowi wyjątek w skali całego świata. Przeciętny turysta nie jest w stanie w ciągu weekendu zwiedzić najsłynniejszych ogrodów w tym mieście i śmiało można powiedzieć, że zwiedzenie jednego z nich pociąga za sobą chęć zobaczenia pozostałych ze względu na ich atrakcyjność, legendę i wyjątkowość.

2. Cel i metodyka badań

Celem przeprowadzonych badań była próba oceny atrakcyjności turystycznej ogrodów w chińskim mieście Suzhou. Autorki zadały pytania dotyczące tego, jakie obiekty turystyczne są tu najbardziej atrakcyjne dla zwiedzających oraz jak wygląda zagospodarowanie terenu. Do badań terenowych w Suzhou wybrano 9 klasycznych ogrodów znajdujących się na liście światowego dziedzictwa kultury UNESCO, tj.: Ogród Pokornego Zarządcy, *Liu Yuan*, Ogród Mistrza Sieci, Willa Górską Wszechogarniającego Piękna (tłum. własne), Ogród Błękitnej Fali, Ogród Lwiego Lasku oraz ogrody *Ou Yuan* i *Tuisi Yuan* (tab. 1). Badania terenowe przeprowadzono w każdym z wymienionych ogrodów w okresie dużej intensywności ruchu turystycznego, w terminie od 15.10 do 15.11.2019 roku. Aby przeanalizować zagospodarowanie turystyczne, wykonano badania dwójakiego rodzaju. Przeprowadzono zarówno prace terenowe, jak i badania literaturowe oraz analityczne. Badania literatury polegały na analizie prac, które bezpośrednio lub pośrednio odnosiły się do klasycznych ogrodów chińskich w Suzhou. Na tej podstawie opisano zagospodarowanie ogrodów, ich bogatą historię oraz wielowymiarowe, współczesne znaczenie. Oprócz badań wykonano inwentaryzację istniejącej infrastruktury turystycznej oraz oceniono istniejące zagospodarowanie terenu. Spośród wielu czynników, które mogą decydować o atrakcyjności tego typu terenu, wybrano: czytelność układu kompozycyjnego ogrodu, walory widokowe i krajobrazowe w ogrodzie, walory widokowe otoczenia ogrodu, walory edukacyjne, stopień dostosowania infrastruktury dla osób niepełnosprawnych, infrastrukturę gastronomiczną na terenie ogrodu, infrastrukturę gastronomiczną w bezpośrednim sąsiedztwie ogrodu, atrakcje turystyczne w pobliżu ogrodu, muzea, tematyczne wystawy i imprezy towarzyszące etc. na terenie ogrodu, dostępność map turystycznych ogrodu w języku angielskim lub innym niż język chiński, informację turystyczną/obsługę przewodników w języku angielskim lub innych językach oprócz j. chińskiego, dostępność komunikacyjną oraz oficjalną stronę internetową w j. angielskim, FB, Twitter. Wyniki badań przedstawiono w tabeli, co ułatwiło wielokryteriową ocenę obszaru badań, umożliwiając rejestrację zarówno ocen częściowych, jak i oceny sumarycznej. Zastosowano pięciostopniową skalę, która oceniała poszczególne elementy mające wpływ na ocenę atrakcyjności turystycznej, od 0 (brak wpływu) do 5 (bardzo duży wpływ).

3. Suzhou – położenie geograficzne i historia

Suzhou położone jest w prowincji Jiangsu w południowo-wschodnich Chinach, na zachód od Szanghaju. Jego powierzchnia wynosi około 180 km². Miasto liczy ponad 2,5 tys. lat i jest jedną z najstarszych osad w dorzeczu rzeki Jangcy. Suzhou zostało zbudowane ze względów wojskowych, a założycielem był legendarny król Wu Dacheng w 514 r. p.n.e. (Wang, Shen, Chung 2015). Ze względu na klimat podzwrotnikowy i duże zasoby wodne tereny te służyły z produkcji ryżu, a z czasem, po zakończeniu budowy Wielkiego Kanału (495 r. p.n.e), miasto stało się niewralgicznym węzłem komunikacyjnym związanym z przewozem zboża ze wschodnich do północnych Chin. Swój

złoty wiek Suzhou przeżywało za panowania Dynastii Sui (581–618 r. n.e.). Od wieków było to jedno z najbogatszych miast tego rejonu Chin, dlatego też przybywali tu liczni kupcy, rzemieślnicy i rolnicy, aby osiedlić się na jego terenach. Następnym okresem doskonałej prosperity był okres panowania dynastii Ming (1368–1644 r. n.e.), kiedy to jednym z najbardziej poszukiwanych towarów był jedwab, a przemysł jedwabniczy rozwijał się na tych terenach doskonale. Od tej pory jest to obszar znany z produkcji najlepszej jakości jedwabiu na świecie oraz z wyjątkowo pięknego, charakterystycznego haftu. Było to więc miejsce słynące z dostatku, ośrodek cesarskich elit, artystów, poetów oraz uczonych, które przyciągało do siebie poprzez łatwość życia i duże zyski z handlu oraz specyfikę miejsca. Miasto stało się na długie lata ośrodkiem handlu związanego z przemysłem tekstylnym i rzemieślniczym. To, co wyróżniało Suzhou od innych miast, było nie tylko związane z produkcją, ale również z wyjątkowymi krajobrazami i specyficznym mikroklimatem oraz bliskością Wielkiego Kanału i Wielkiego Jeziora.

Tab. 1. Historyczne ogrody w Suzhou (Chiny) wpisane na listę UNESCO – podstawowe dane.

Źródło: opracowane własne na podstawie

https://whc.unesco.org/en/list/813/multiple=1&unique_number=961

Nazwa ogrodu	Nr ID UNESCO/ data wpisania na listę UNESCO	Współrzędne geograficzne	Powierzchnia [ha]	Obszar buforowy [ha]	Charakter parku
THE HUMBLE ADMINISTRATOR'S GARDEN (Ogród Pokornego Zarządcy)	813-001 1996 r.	N 31 19 27 721 E 120 37 44 62	5,195	–	spacerowy
THE LINGERING GARDEN (Liu Yuan)	813-002 1996 r.	N 31 18 56 2 E 120 35 33 515	2,331	–	spacerowy
THE MASTER-OF-NETS GARDEN (Ogród Mistrza Sieci)	813-003 1996 r.	N 31 17 52 66 E 120 38 2 418	0,54	–	krajobrazowy
THE MOUNTAIN VILLA WITH EMBRACING BEAUTY (Górska Willa Wszeczogarniającego Piękna, tłum. własne)	813-004 1996 r.	N 31 18 37 937 E 120 36 48 251	0,128	–	spacerowy i krajobrazowy, medytacyjny
THE CANGLANG PAVILION (Pawilon Błękitnej Fali)	813-005 1999 r.	N 31 17 41 348 E 120 37 30 972	1,174	16,362	krajobrazowy
THE LION FOREST GARDEN (Ogród Lwiego Lasku)	813-006 1999 r.	N 31 19 15 91 E 120 37 44 191	0,874	4,79	krajobrazowy
THE GARDEN OF CULTIVATION (Ogród Upraw)	813-007 1999 r.	N 31 18 46 922 E 120 36 33 786	0,38	1,117	krajobrazowy
THE COUPLE'S RETREAT (Ou Yuan)	813-008 1999 r.	N 31 18 58 324 E 120 38 19 028	0,789	3,039	krajobrazowy
THE RETREAT & REFLECTION GARDEN (Ogród Odosobnienia i Medytacji)	813-009 1999 r.	N 31 9 28 382 E 120 43 13 519	0,421	1,531	krajobrazowy

Od lat Suzhou zwane jest też „Wenecją Wschodu” ze względu na liczne kanały wodne przecinające miasto, których jest w sumie 24 (Wang, Shen, Chung 2015).

Znaczenie Suzhou jako głównego ośrodka handlu zmniejszyło się po Pierwszej Wojnie Opiumowej (1840–1842) na korzyść Szanghaju, który miał lepsze uwarunkowania geograficzne związane z bezpośrednim dostępem do morza. Po klęsce w wojnie chińsko-japońskiej (1894–1895 r.) tereny przyległe do Suzhou zostały oddane w dzierżawę Japończykom, którzy uprawiali na nich bawełnę. Wtedy też mieszkańcy Suzhou przystosowali się do nowej sytuacji i miasto stało się ważnym ośrodkiem przędzalniczym. Od tego czasu miasto już nigdy nie było bogatsze i bardziej znaczące niż rosnący w siłę przemysłowy Szanghaj. Kiedy połączono oba miasta koleją, handel w Suzhou ponownie zaczął się rozwijać. Wprowadzano tu pierwsze nowinki technologiczne i w obu miastach powstawały jedne z najnowocześniejszych fabryk w Chinach. Suzhou doskonale rozwijało się w czasie I wojny światowej (1914–1919). Trudne czasy przyszły w czasie okupacji japońskiej w latach 1937–1945 oraz wojny domowej w latach 1945–1949. W roku 1949, 27 kwietnia Komunistyczna Partia Chin przejęła władzę nad miastem i jego zasobami – w tym przede wszystkim fabrykami – i wprowadziła scentralizowany system planowania gospodarczego i przestrzennego. Od lat 50. do 80. XX w. Suzhou przeżywało okres wzlotów i upadków. W latach 1980–2012 nastąpił ponowny rozkwit miasta i jego gospodarki oraz zasobów ludzkich. W roku 2018 Suzhou dołączyło do miast z ludnością ponad 10 mln osób. Miasto stale się rozwija i pomimo bardzo intensywnego rozwoju i systematycznego przekształcania tkanki miejskiej zachowało swoje historyczne korzenie – szczególnie w centrum miasta (Lin 2007, Wang, Shen 2014, Wang, Shen, Chung 2015).

4. Historia, filozofia i elementy zagospodarowania przestrzennego ogrodów w Suzhou

Pochodzące z XI-XIX wieku ogrody odzwierciedlają głębokie metafizyczne znaczenie naturalnego piękna w kulturze chińskiej. Prywatne ogrody zaczęły pojawiać się w prowincji Jiangsu w Chinach już około IV wieku, jednakże to od VI wieku, kiedy miasto Suzhou stało się stolicą Królestwa Wu, nastąpił ich rozkwit, z fazą kulminacyjną w XVIII wieku (<https://whc.unesco.org/en/list/813/>). W czasach dynastii Song (960–1279) zaczęły powstawać eleganckie ogrody prywatne projektowane dla kupców i urzędników (Wang, Shen, Chung 2015). Budowa klasycznych chińskich ogrodów w Suzhou osiągnęła apogeum w okresie dynastii Ming-Qing (1368–1840 n.e.). Jak mówi stare powiedzenie chińskie: *Shang you tian tang, xia you su hang* – „na górze jest niebo, na dole zaś Suzhou i Hangzhou”.

Ogród w Suzhou zawsze był integralną częścią domu, według zasad: *Yuanzhai* – „dziedziniec/dom-ogród” oraz *jiating* – „dom-dziedziniec/ogród” (ryc. 1D, E) (Wang 2005, Lo 2005). W okresie dynastii Ming-Qing Suzhou liczyło około 270 prywatnych ogrodów o różnej wielkości (Zhang 2018). Do dziś zachowało się ponad 60 klasycznych ogrodów z tego okresu, jednak to ogrody w Suzhou, m.in. Zhuozheng Yuan (Ogród Pokornego Zarządcy), Ogród Mistrza Sieci, Ogród Lwiego Lasku wytyczają kanony

piękna wśród ogrodów chińskich. Klasyczne ogrody w Suzhou miały odzwierciedlać świat przyrody za pomocą podstawowych elementów wykorzystywanych w architekturze krajobrazu, takich jak: woda, kamień, rośliny i różne typy pawilonów ogrodowych. Umiejętności i techniki stosowane przez chińskich mistrzów ogrodnictwa, będące świadectwem ich doskonałego kunsztu, miały pomagać w umiejętnym odwzorowywaniu natury.

U podstaw chińskiej sztuki ogrodowej leżą filozofia, literatura i malarstwo (m.in. Keswick 2003, Wang 2005, Cheng 2012, Henderson 2012). Najstarszy klasyczny chiński podręcznik poświęcony sztuce tworzenia ogrodów napisany przez Ji Chenga na początku XVII wieku poświęca wiele uwagi powiązaniom przyrody, filozofii i sztuki (Wójcik 2016). Klasyczne ogrody chińskie wywarły olbrzymi wpływ na ewolucję sztuki ogrodowej, zarówno wschodniej, jak i zachodniej. Ogrody te są zróżnicowane pod względem struktury przestrzennej, układu kompozycyjnego, form architektonicznych oraz układu wzajemnie uzupełniających się i przenikających elementów kompozycyjnych, takich jak: woda, skały i rośliny. Interesujące jest to, że poza granicami ogrodów często został zachowany również historyczny układ kompozycyjny, na który składa się sieć kanałów, ulic i alei. Dokumentacja dotycząca klastycznych ogrodów chińskich w Suzhou jest bogata i szczegółowa, poza książkami z opisami ogrodów odniesienia do nich można znaleźć w wierszach, na obrazach, mapach, inskrypcjach z każdego okresu historycznego, począwszy od XI wieku. Ogrody w Suzhou zachowały się niemal w idealnym stanie, mistrzowie ogrodnictwa w kolejnych wiekach konsekwentnie używali tradycyjnych materiałów i technik do ich utrzymania, w minimalnym stopniu interweniując w zastany układ przestrzenny. Nadrzędnym celem stało się poszanowanie historycznego układu kompozycyjnego tych miejsc i kontrolowanie wpływu nowoczesnej urbanizacji w strefie buforowej ogrodów.

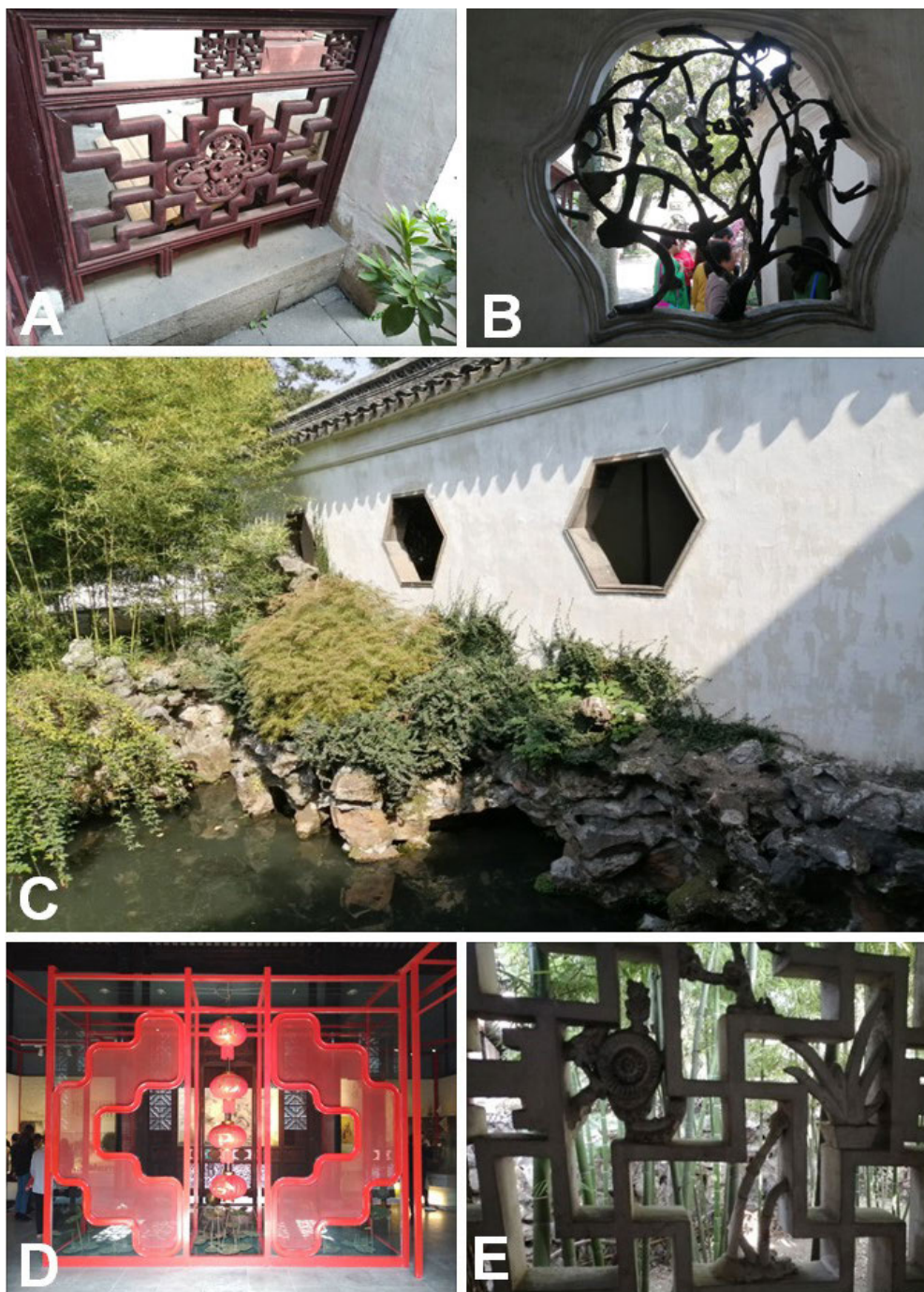
Filozofia odgrywa istotną rolę w projektach ogrodów chińskich, w których przeplatają się idee taoizmu, konfucjanizmu i buddyzmu. Przy projektowaniu ogrodów, w celu osiągnięcia „jedności nieba i ludzi” – *tian ren he yi*, wykorzystywano zasady *feng shui* polegające na uważnej obserwacji otaczającego środowiska i odzwierciedleniu tych spostrzeżeń przy wyborze lokalizacji ogrodu, jego rozplanowaniu i kompozycji. Równowaga i harmonia sił *yin yang* („cień i światło”) jest powszechnie stosowana w chińskiej architekturze krajobrazu (Zhang 2018). Możemy ją zaobserwować w często powtarzanym w klasycznych ogrodach chińskich zestawieniu ze sobą kontrastujących elementów, takich jak ogromne skały umieszczane na brzegu stawu bądź na dziedzińcu. W chińskim słowie określającym krajobraz – *shan shui*, który dosłownie oznacza „góry i wodę” – zawarte są dwa podstawowe elementy kompozycyjne ogrodu chińskiego. W filozofii taoistów góra reprezentuje pierwiastek męski *yang*: wyprostowany, jasny, twardy, zaś woda – pierwiastek żeński *yin*: jest miękka, mokra i ciemna (Zhang 2018). Ciekawe jest to, że dla konfucjanistów związek *yin yang* pomiędzy górami a wodą jest odwrócony: woda płynąca w strumieniach, rzekach i potokach jest utożsamiana z aktywną siłą *yang*, natomiast majestatyczne góry są odzwierciedleniem pasywnej siły *yin*. Kontrast przeciwstawnych elementów (ciemny-jasny, duży-mały, wąski-szeroki, żywy-martwy) stanowiący podstawę kompozycji przestrzennej w klasycznym

ogrodzie chińskim zgodny jest zarówno z zasadami taoizmu, jak i z estetyczną teorią piękna – *xu shi* („pełny-pusty”). W kolejnych dynastiach, w latach 220–589, w ogrodach chińskich pojawiły się nowe elementy związane z rozpowszechniającym się buddyzmem i wiarą w mit Amitabhy. Za panowania dynastii Sui i Tang (589–907) powszechne były w ogrodach pawilony medytacyjne, położone zazwyczaj w odosobnieniu wśród skał, na polanach wśród sosen lub bambusów (Majda 2008). W okresie panowania dynastii Tang powstał także zbiór zasad estetycznych, którymi kierowano się, projektując ogrody w kolejnych wiekach: Zasada powściągliwości (*gugao*), Zasada minimalizmu (*jianjie*), Zasada czystej elegancji (*ya*) oraz Zasada surowej nieokreśloności (*pingdan*) (Wójcik 2016, Zhao 1997). Obok mistycyzmu w architekturze krajobrazu i architekturze kierowano się również zasadami praktycznego konfucjanizmu, widocznego między innymi w logicznym, geometrycznym rozplanowaniu domu.

Stałymi elementami chińskich klasycznych ogrodów są skały i woda, drzewa, kwiaty i zioła, pawilony, pagody, zygzakowate mosty i chodniki. Każdy z nich ma swoją metaforę, z warstwami znaczeń. Skały symbolizują wieczność, ściana ogrodowa zapewniająca ciszę i odosobnienie – solidność, „drzwi księżycy” – doskonałość, zygzakowate mosty i chodniki chronią przed złymi duchami, a stawy lotosowe odzwierciedlają wierzenia buddyjskie (Zhang 2018, Xiaofeng 2012). Również rośliny mają znaczenie symboliczne: kwiaty śliwy pojawiające się wczesną wiosną symbolizują budzące się po zimie życie, bambus (ryc. 4C) jest znakiem przyjaźni i symbolem konfucjańskich wartości moralnych, sosna wyginająca się pod wpływem przeciwności przyrody – siły, chryzantema (ryc. 1B), kwitnąca późną jesienią, gdy przyroda zamiera – długiego życia, brzoskwinia reprezentuje wiosnę i małżeństwo, piwonia – zdrowie i radość. Lotos wyrastający z mułu i rozkwitający nad lustrem wody dużymi, nieskazitelnie białymi kwiatami reprezentuje duchową czystość i prawdę, a szukając odniesienia do religii – naturę Buddy. Sosna, bambus i kwiaty śliwy tworzą znane w symbolice chińskiej trio – „Trzech Przyjaciół Zimy” – *sui han san you* (Keswick 2003). W czasie dynastii Tang piwonia uważana także za symbol kobiecego piękna i bogactwa była najszlachetniejszym kwiatem w ogrodzie (<http://www.ogrodbotaniczny.wroclaw.pl/roslina4.html>). Istotnym elementem chińskiej sztuki ogrodowej są drzewka bonsai, prezentowane na specjalnych słonecznych tarasach widokowych (ryc. 4A, B). Skały, naturalnie ukształtowane przez siły przyrody, reprezentujące energię *yang*, wieczność, trwałość, prezentowane w układach naturalistycznych, mają szczególne znaczenie w klasycznym ogrodzie chińskim. Występują w różnych konfiguracjach, układach przestrzennych i kompozycjach: od pojedynczych kamieni (ryc. 4E), prezentowanych w eksponowanych miejscach w ogrodzie lub w specjalnych pawilonach ogrodowych, pełniących funkcję galerii sztuki, po zespoły kamieni, grotty, kamienne tunele czy też sztuczne „góry ogrodowe” (*jiashan*) (ryc. 4F), zlokalizowane także na wyspach (odniesienie do legendy o Wyspach Nieśmiertelnych). Woda płynąca w potokach i strumieniach była wplatana w kompozycję przestrzenną ogrodu, zaś tworzonym sztucznie ciekom wodnym i stawom (m.in. „stawy lotosowe”) projektanci nadawali kształty zbliżone do naturalnych rzek i zbiorników wodnych, kierując się zasadą prezentowania we wnętrzach krajobrazowych tylko krótkich, najbardziej widokowych odcinków strumieni

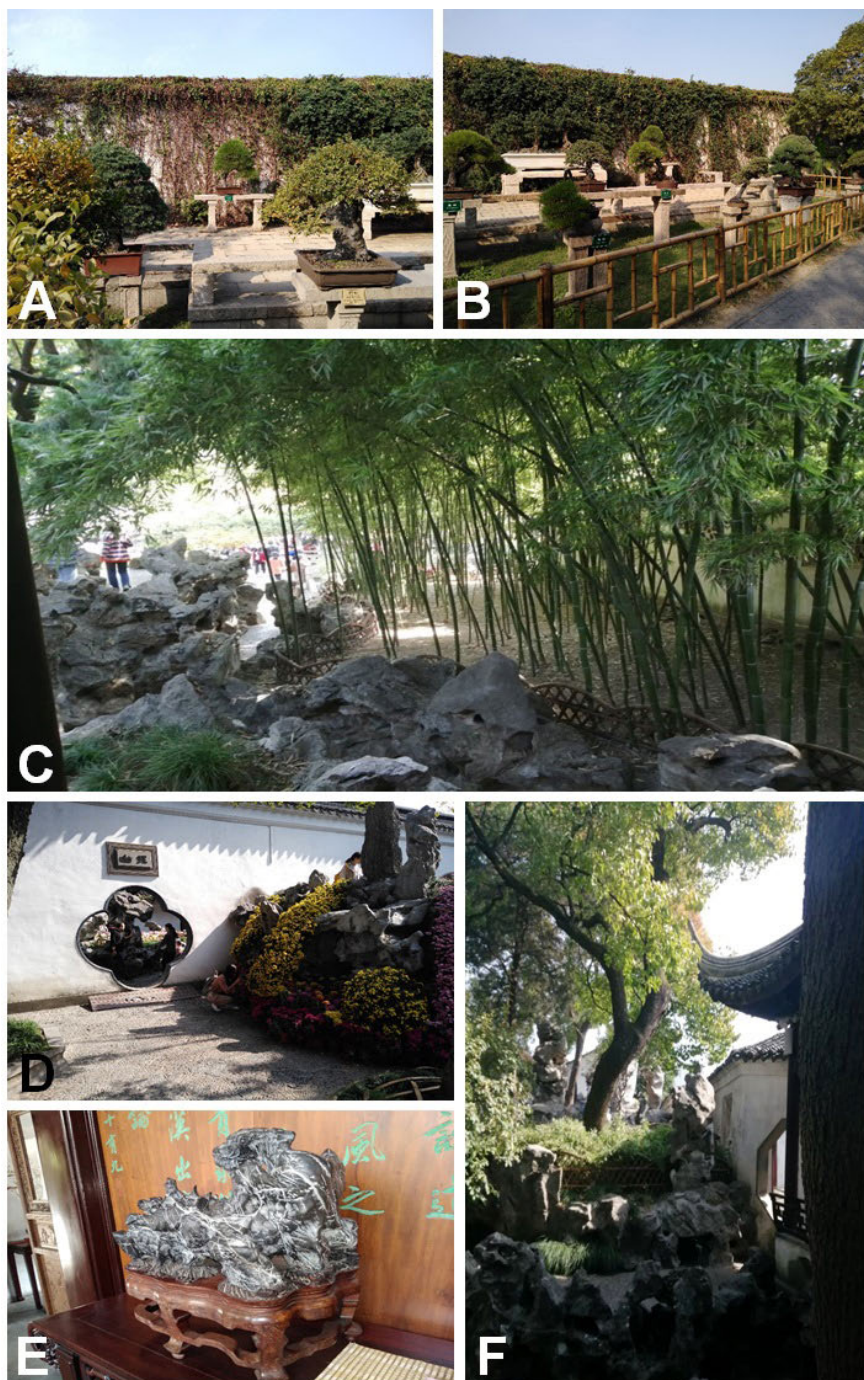
Ryc. 1. Elementy architektoniczne i architektoniczno-krajobrazowe w klasycznych ogrodach chińskich w Suzhou. Źródło: fotografie własne auterek

Ryc. 2. Oprawa dekoracyjna otworów okiennych w różnych odsłonach.
Źródło: fotografie własne autorek

Ryc. 3. Elementy architektoniczne w klasycznych ogrodach chińskich w Suzhou.
Źródło: fotografie własne auterek

Ryc. 4. Rośliny i architektura w klasycznych ogrodach chińskich w Suzhou.
Źródło: fotografie własne autorek

i potoków. Wąskie i kręte zadaszone galerie oraz drogi często pokryte kamiennymi mozaikami stanowią ramy kompozycyjne ogrodu, udostępniając spacerującym i kontemplującym przyrodę różne widoki. Ozdobne pawilony ogrodowe (ryc. 3A, B, C, D, ryc. 4D) i altany (ryc. 1C) wznoszono na planie koła, kwadratu czy wieloboku i umieszczano wśród bujnej roślinności, na sztucznych wyspach, platformach, zarówno w zacisznych miejscach w ogrodzie, jak i w eksponowanych punktach widokowych na pagórkach lub nad wodą. Ich lekka forma, o specyficznym, podwiniętym dachu, znakomicie harmonizuje z przyrodą (Majda 2008). Jednym ze stałych elementów spotykanych w ogrodach chińskich są „drzwi księżycy” (ryc. 1A, 4D), tworzące ramy kompozycji pejzażowej fragmentu ogrodu, które oprócz typowego kształtu koła mogą mieć postać innych figur geometrycznych, muszli, wachlarzy, kwiatów, liści, wazonów itp. Okna, również występujące w szerokiej gamie wzorów, posiadają często bardzo fantazyjną oprawę okienną (ryc. 2A, B, C, D, E) (Le 2016). Nieodzownym i szczególnie bogatym w formy elementem klasycznego ogrodu chińskiego są jedno- lub wielołukowe mosty, z ułatwiającymi wejście schodami. Dopełnieniem estetycznym kompozycji ogrodowej są schody z ozdobnym pandusem, kamienne balustrady, rzeźby ogrodowe (najczęściej o tematyce animalistycznej: lwy, smoki czy żółwie) oraz płaskorzeźby.

5. Klasyczne ogrody chińskie – dziewięć skarbów Suzhou

Początki Ogrodu Pokornego Zarządcy (Zhuo Zheng Yuan) sięgają czasów dynastii Yuan, kiedy to teren dzisiejszego ogrodu należał do świątyni Dahong. W czasie panowania dynastii Ming zarządca Wang Xiancheng zakupił teren świątyni, a wykonanie projektu ogrodu zlecił słynnemu malarzowi Wen Zhengmingowi (http://www.chinaculture.org/gb/en_travel/2003-09/24/content_34754.htm). Obecny wygląd ogrodu zawdzięczamy głównie twórczości późnego okresu ostatniej dynastii cesarskiej Quing (1644–1912), kiedy to ogród podzielono na Shu Yuan (Ogród Ksiąg) i Fu Yuan (Odnowiony Ogród) (Henderson 2012). Posiadając powierzchnię ok. 5,2 ha, Ogród Pokornego Zarządcy jest największym z klasycznych chińskich ogrodów w Suzhou znajdujących się na liście światowego dziedzictwa kultury UNESCO. Stanowi znakomity przykład ogrodu z południowego regionu rzeki Jangcy i uważany jest jednocześnie za matkę ogrodów chińskich (Xiaofeng 2012). Pod koniec dynastii Qing (1644–1911) ogród rozwinął się i czytelny stał się podział przestrzeni na trzy charakterystyczne części: wschodnią, zachodnią i centralną. Część wschodnią charakteryzują strome skały, gęsty las bambusowy i sosnowy oraz kręte strumienie. Głównym budynkiem jest Pawilon Śnieżnej Orchidei (Lanxue Tang). Poza tym w ogrodzie znajduje się położony nad stawem lotosowym Pawilon Lotosu (Furong Xie), Pawilon Niebiańskich Źródeł (tłum. własne) (Tianquan Ting), a w dużym Ogrodzie Bonsai (Penjing Yuan) możemy podziwiać cenną kolekcję bonsai (Henderson 2012). W centralnej części ogrodu dominuje woda. Jednym z ciekawszych obiektów jest budynek Hall of Distant Fragrance (Yuanxiang Tang) z dużymi przeszkłonymi oknami, którego nazwa pochodzi od silnego zapachu kwitnących latem lotosów rosnących w pobliskim stawie. W sąsiedztwie stawu znajduje się Mały Most Szybującej Tęczy (tłum. własne) (Xiaofei hong) oraz budynek Elegant

Stone House (Yashi Zhai), w którym jest prezentowana cenna kolekcja kamieni. W Ogrodzie Pokornego Zarządcy odbywają się co roku Festiwal Azalii i Festiwal Lotosu (http://www.chinaculture.org/gb/en_travel/2003-09/24/content_34754.htm).

Lingering Garden powstał za panowania cesarza Jianing z dynastii Ming. W tym czasie znajdowały się tutaj dwa ogrody: jeden na wschodzie i drugi na zachodzie. Ogród na wschodzie jest poprzednikiem dzisiejszego Lingering Garden i z czasem został nazwany od nazwiska właściciela Ogiem Liu. W 1798 roku Liu Su nadał mu nazwę od koloru bambusów i zimnej wody w stawie – Zimna Zielona Wieś (tłum. własne). Założył również gaje sosnowe i bambusowe i zakupił kolekcję 12 cennych kamieni, którą umieścił w „kamiennym lesie” na dziedzińcu nieopodal Starego Domu Uczonych Pustelników (tłum. własne). Wtedy też zbudowano Niebiańską Salę Pięciu Szczytów (tłum. własne). W roku 1886 za panowania Guangxu ogród stał się własnością Sheng Xurena i zmienił nazwę na Lingering Garden. Podczas rewolucji w 1911 roku wraz z innymi posiadłościami Sheng Xurena ogród został skonfiskowany przez armię rewolucyjną. W ciągu następnych lat Lingering Garden doznał wielu zniszczeń i w trakcie wojny japońsko-chińskiej (1937–1945) był miejscem oporu przeciwko okupacji japońskiej. Po wielu latach odzyskał swój dawny wygląd. Dzisiejszy ogród o powierzchni 23 310 m² podzielony jest na część wschodnią, centralną o najdłuższej historii, północną i zachodnią. W środkowej części ogrodu znajduje się staw Guangchi z pawilonami Hao Pu, Górską Willą Hanbi i Pawilonem Zielonych Cieni (tłum. własne) położonym na jego południowym brzegu. Drugie zgrupowanie obiektów z obszernymi budynkami: Niebiańską Salę Pięciu Szczytów, Starym Domem Uczonych Pustelników i pawilonami ogrodowymi znajduje się w części wschodniej. Niebiańska Sala Pięciu Szczytów – *Wufengxian* – jest jednym z największych budynków ogrodowych w Suzhou, a zarazem ważnym punktem widokowym. Innym punktem widokowym jest uważany za arcydzieło klasycznych budowli w Chinach budynek Linquan Maoshi Hall z bogato zdobionymi wnętrzami. Z jego okien roztacza się widok na trzy pagórki: Wzgórze Guanyun, Wzgórze Ruiyun i Wzgórze Youyun. W ogrodzie znajduje się blisko 700-metrowej długości kryta galeria, skąd można podziwiać najciekawsze krajobrazy. Część zachodnia jest w większości naturalistyczna, znajduje się tu tylko kilka pawilonów, duże sztuczne wzgórze i ogród Penzai.

Ogród Mistrza Sieci, czyli *Wang Shi Yuan*, został założony po raz pierwszy za panowania dynastii Song (960–1279) w południowej części historycznego miasta Suzhou. Powstał z inicjatywy Shi Zhengzhi, zastępcy ministra służby cywilnej, który zainspirowany był prostym życiem chińskiego rybaka przedstawionym w literaturze okresu dynastii Song. Z czasem ogród popadał w ruinę i ostatecznie dopiero w XVIII wieku został odrestaurowany, otrzymał wówczas nowe oblicze – dodano wiele nowych pawilonów ogrodowych (ogółem w ogrodzie znajdują się 22 budynki) oraz nadano mu nową nazwę – Ogród Mistrza Sieci. Współcześnie jest typowym przykładem rezydencji z czasów dynastii Qing (1636–1911). Powtórnie w 1940 roku ogród został odnowiony, a w 1958 roku stał się własnością miasta Suzhou (<https://www.visitourchina.com/suzhou/attraction/the-garden-of-master-of-the-net.html>). Podobnie jak Ogród Pokornego Zarządcy, ogród ten podzielony jest na trzy części:

część wschodnią, stanowiącą zarazem część mieszkalną; część centralną i część zachodnią, czyli wewnętrzny ogród. W głównym ogrodzie znajduje się duży, położony centralnie staw o powierzchni około 440 m² otoczony krytymi galeriami i drogami spacerowymi. We wschodniej części, stanowiącej sekwencję czterech budynków i trzech dziedzińców, znajduje się główny budynek, *Wan Juan Tang* (Sala Zwojów, tłum. własne) oraz m.in.: Ancestry Hall (Sala Przodków, tłum. własne), Entrance Hall (Pawilon Wejściowy) i wieża Zao Yao Gao Xiang. W centralnej części ogrodu zlokalizowane są m.in. Pawilon Księżycy i Wiatru, ale również Studium Medytacji (tłum. własne), Biblioteka Pięciu Szczytów (tłum. własne) oraz Most Prowadzący do Spokoju (tłum. własne). Kompozycja niewielkiego dziedzińca przy budynku *Dian Hun Yi* (Pawilon Późnej Wiosny, tłum. własne) została skopiowana w Metropolitan Museum of New York i w Centrum Pompidou w Paryżu (Keswick 2003). Na terenie ogrodów odbywają się różne przedstawienia, m.in. Kunqu Opera, znana również jako Suzhou Opera, w czasie której prezentowane są ludowe śpiewy i tańce oraz koncerty na tradycyjnych instrumentach chińskich.

Ogród skalny w Górskiej Willi Wszechogarniającego Piękna (tłum. własne) powszechnie uważany jest za najwspanialszy spośród klasycznych chińskich ogrodów. Został zbudowany przez Ge Yulianga (1764–1830), mistrza sztuki konstruowania ogrodów skalnych za panowania cesarza Qianlonga. Historia ogrodu prawdopodobnie sięga czasów panowania dynastii Jin (265–420), kiedy to wybudowano tutaj świątynię. W czasach dynastii Song stworzono ogród medyczny, w dynastii Ming powstała na terenie ogrodu Akademia Literatury Klasycznej (Cheng 1999). Ostateczny kształt i kompozycja ogrodu pochodzą z czasów dynastii Quing. Większość budynków powstała za panowania cesarza Qianlonga z dynastii Qing, kiedy to w ogrodzie zbudowano wieżę Qiuzi, ogród skalny oraz założono staw (Staw Latającego Śniegu, tłum. własne). Nazwa ogrodu pochodzi z XIX wieku, kiedy mistrz Ge Yuliang stworzył ogród skał i wyraził hołd dla doznań estetycznych, których doświadczamy, podziwiając kompozycję ogrodu. W 1949 roku ogród przeszedł na własność rządu. Ten najmniejszy z ogrodów w Suzhou posiada kompozycję linearną z trzema głównymi elementami kompozycyjnymi: Grotą Jesiennych Wzgórz (tłum. własne), Stawem Latającego Śniegu z wodospadem oraz głównym pawilonem ogrodowym.

Najstarszy z ogrodów, Canglang Ting (Pawilon Ciemnoniebieskich Fal), został zbudowany na początku XI wieku na miejscu wcześniejszego, zniszczonego ogrodu przy rezydencji z okresu Pięciu Dynastii (907–960). Jako pierwszy został zaprojektowany pod wpływem swobodnego stylu pierwotnie obserwowanego w tradycyjnym chińskim malarstwie pejzażowym w 1044 roku. Jego twórcą był poeta z dynastii Song – Su Shunqin (1008–1048). Jest to najstarszy z ogrodów UNESCO w Suzhou, zachowujący oryginalny układ z czasów panowania dynastii Song. Nazwa Pawilon Ciemnoniebieskich Fal pochodząca od chińskiej rzeki Canglang w prowincji Jiangsu została nadana w czasie panowania Północnej Dynastii Song (960–1127). W 1955 roku ogród został udostępniony do zwiedzania, a w 2000 roku został wpisany na listę światowego dziedzictwa kultury UNESCO. W ogrodzie o powierzchni 10 656 m² (1,1 hektara) znajdują się sztuczne wzgórza pokryte bambusowymi gajami

i strumienie, przecinane kamiennymi mostkami. Na szczycie wzgórza, z którego roztaczają się najciekawsze widoki na kompozycję ogrodową, wybudowano Pawilon Ciemnoniebieskich Fal, pełniący funkcje belwederu. W centralnym punkcie ogrodu znajduje się *Mingdao Hall* (Pawilon Drogi Oświecenia, tłum. własne), w którym w czasie panowania dynastii Min odbywały się wykłady (http://www.china.org.cn/english/features/woeld_heritage/99281.htm).

Głównymi elementami przestrzennymi spajającymi kompozycję przestrzenną w Ogrodzie Lwiego Lasku jest woda w postaci stawu i strumieni o urozmaiconych liniach brzegowych oraz zróżnicowana rzeźba terenu. Niewielki ogród, o powierzchni około 0,5 ha otoczony wysokimi murami powstał w XIV wieku w czasie panowania dynastii Yuan (1271–1368) jako część buddyjskiej świątyni i był dobrze znany ze swoich ekscentrycznych skał i bambusowych gajów (Majda 2008, Zou 2018, Tian, Fang 2016). Jedną ze skał przypominała ogromnego lwa, który w buddyzmie jest symbolem siły i szlachetności, i to od jej kształtu ogród otrzymał swoje dzisiejsze imię. Zmiany w zagospodarowaniu miały miejsce za panowania dynastii Ming (1368–1644) i dynastii Qing (1644–1911). W 1771 roku nadano mu nową nazwę – Ogród Pięciu Sosen. Z czasem ogród popadał w ruinę, od 1949 roku konsekwentnie był odnawiany, a od 1956 roku został otwarty dla publiczności. Na układ kompozycyjny składają się kameralne wnętrza krajobrazowe, które tworzą wyspy, półwyspy i dziedzińce oraz pawilony ogrodowe, kryte galerie i mostki. Ogród Lwiego Lasku łączący umiejętnie scenerie gór, lasów i leśnych strumieni znany jest ze swoich labiryntowych dróg prowadzących pośród skał przypominających tańczące lwy, jaskiń i grot. W Ogrodzie Lwiego Lasku znajdują się 22 budynki, znany jest on jednak przede wszystkim z labiryntu skalnego z czasów dynastii Ming zlokalizowanego na powierzchni ponad 1100 m² na trzech poziomach. Labirynty skalne, które były szczególnie popularne w czasach dynastii Ming-Qing, miały poprzez swoje fantastyczne kształty być sposobem na przekroczenie „ziemskiego świata”, tzw. *chensi* w buddyzmie w stronę niebiańskiego raju (Zou 2018). Cesarz Qianlong mówił o „prawdziwej rozkoszy”, której doświadczył, spacerując labiryntowymi ścieżkami w Ogrodzie Lwiego Lasku. Zachwycony ogrodem skał nakazał wznieść replikę labiryntu w Suzhou w swoim kompleksie ogrodowym Yuanmingyuan – Ogródzie Doskonałości i Blasku w Pekinie (Zou 2018). Położony w części zachodniej staw dzieli Ogród Lwiego Lasku na rozległą część wschodnią i zajmującą niewielką przestrzeń część zachodnią. Głównym budynkiem w ogrodzie jest położony w części południowo-wschodniej *Yanyutang* – Pawilon Pokoju i Szczęścia (tłum. własne), w którego wnętrzu możemy podziwiać delikatne dekoracje i meble. Do innych interesujących pawilonów ogrodowych należą m.in.: Pawilon Prawdziwej Rozkoszy (tłum. własne) – *Zhenquting*, Pawilon Pięciu Starych Sosen (tłum. własne), Pawilon Energii Życia (tłum. własne) oraz zlokalizowany na wyspie Pawilon Bambusowy, Pawilon Cyprysowy oraz Pawilon Powitania Kwitnienia Śliw (tłum. własne) – *Wenmeige*, przed którym rosną śliwy i w którego wnętrzu możemy zaobserwować dekoracje: rzeźby, obrazy, podłogi z motywem śliwy (<https://www.chinadiscovery.com/jiangsu/suzhou/lion-grove-garden.html>, Henderson 2012). Na dziedzińcu w pobliżu głównego wejścia znajduje się jedna z głównych atrakcji ogrodu – skała nazwana Górą

Dziewięciu Lwów. Widok na staw i ogród najciekawiej prezentuje się z Kamiennej Łodzi umieszczonej w stawie.

Nazwa Ogrodu Upraw wywodzi się z chińskich znaków 艺圃 (Yě Pǔ), z których pierwszy oznacza „sztukę”, drugi „ogród warzywny” i mogłaby również zostać przetłumaczona jako Ogród Sztuki 202 (Tceluiko 2020). Ogród został założony w 1541 roku przez byłego urzędnika państwowego Yuan Zugena (1519–1590), który zrezygnował z pracy i poświęcił się tworzeniu ogrodu. W 1620 roku kolejny właściciel, Wen Zhengheng (1585–1645), całkowicie odbudował ogród i nadał mu nazwę Ogród Ziół Leczniczych lub Ogród Medyczny. Na przełomie XVII i XVIII wieku zmieniono jego nazwę na Ogród Upraw. W XIX wieku teren ogrodu nabyli dwaj kupcy, którzy na jego terenie założyli stowarzyszenie przemysłu jedwabnego, budując nowe obiekty handlowe i przemianowali ogród na „Biuro Siedmiu Juanów”. Pod koniec lat 70. ogród został zrekonstruowany według planu z XVIII wieku (Tceluiko 2020). W 1984 roku odrestaurowany ogród udostępniono do zwiedzania, a w 2006 został wpisany na listę światowego dziedzictwa kultury UNESCO. Powierzchnia Ogrodu Upraw wynosi 0,37 ha. Wyraźnie podzielona jest na dwie części: mieszkalną i rekreacyjną. Główne budynki części mieszkalnej to Pawilon Erudycji i Elegancji (tłum. własne), Pawilon Światła (tłum. własne) oraz Yangwang Pawilon. Jednym z największych budynków w kompleksie ogrodowym jest pochodzący z dynastii Ming Hall of Admiration – składający się z pięciu pomieszczeń. Jednym z najbardziej niezwykłych budynków w Ogrodzie Upraw jest Pawilon Yangwang o wydłużonym kształcie (dłuższy z boków mierzy 15,5 metra). Z werandy położonej nad Stawem Lotosowym rozciąga się widok na urozmaiconą kompozycję ogrodową. W południowej części Ogrodu Upraw znajdują się m.in. pawilony: położony na szczycie sztucznego wzgórza *Zaoshuang Pavilion* (Pawilon Porannej Świeżości, tłum. własne) o sześciokątnej, otwartej konstrukcji, *Xiangyue* (Weranda Księżycy), *Quanyin* (Sala Pamięci) (Tceluiko 2020).

Couple's Retreat Garden został zrekonstruowany na podstawie oryginalnego ogrodu She Garden lub Ou Garden, nazywanego również Ogrodem Wschodnim, założonego przez Lu Jina w czasie panowania dynastii Qing (1644–1911) (<https://web.archive.org/web/20160303182422/http://arts.cultural-china.com/en/85Arts3743.html>). Nazwa ogrodu wywodzi się z dawnego języka chińskiego, w którym „ou” oznacza uprawę ziemi przez dwie osoby i wywodzi się z drugiej połowy XIX wieku, kiedy ogród zakupił emerytowany urzędnik Shen Bingcheng, który wraz z żoną zafascynowany klasycznymi ogrodami z dynastii Quing zmienił jego zagospodarowanie. W 1980 roku ogród został otwarty dla publiczności i współcześnie jest jednym z kluczowych zabytków w Suzhou. *Ou Yuan* składa się z dużej rezydencji i mniejszych pawilonów zbudowanych w centralnej części założenia (jest ich 24) z dwoma ogrodami odpowiednio od wschodu i zachodu. Z trzech stron otoczony jest kanałem. W znacznie większym ogrodzie wschodnim o powierzchni 0,89 akra znajdują się sztuczne pagórki i Staw Księżycowy. Głównym budynkiem jest znajdujący się w południowo-wschodnim rogu ogrodu obszerny, kryty strzechą dom. Na zachód od niego położony jest Chuxiang House (Dom Zapachów), Tenghua Boat House (Dom Wisterii), wieża Shuangzhao oraz Wangyue Pavilion (Pawilon Podziwiania Księżycy, tłum. własne)

i inne (<https://www.travelchinaguide.com/attraction/jiangsu/suzhou/couples-retreat-garden.htm>). W części wschodniej ogrodu znajduje się również zaprojektowany przez Zhang Nanyanga pod koniec dynastii Ming Żółty Ogród Skalny z wieloma punktami widokowymi, krętymi drogami i pawilonami ogrodowymi. W zachodniej części *Ou Yuan* znajdują się m.in. *Heshou Pavilion* (Pawilon Długowieczności), biblioteka oraz trzypokojowy Stary Dom z Tkanymi Zasłonami (tłum. własne).

Ogród Odosobnienia i Medytacji (Tuisi Yuan) został zbudowany w 1885 roku w czasie panowania cesarza Guangxu (1885–1887) przez Ren Lanshenga, urzędnika cesarskiego pracującego w prowincji Anhui. Ogród zaprojektował Yuan Long, malarz ze szkoły Wumen (<http://www.absolutesinacatours.com/Tongli-attractions/The-Retreat-and-Reflection-Garden-265.html>). Niewielki ogród o powierzchni ok 0,4 ha jest podzielony na wschodnią część mieszkalną oraz zachodni główny dziedziniec ogrodowy z dołączonymi do niego dwoma mniejszymi dziedzińcami. Kompozycja ogrodowa rozciąga się wzdłuż osi wschód-zachód. Głównym budynkiem w ogrodzie jest Kryty Strzechą Dom Odosobnienia i Refleksji, z Księżycowego Tarasu Widokowego roztacza się widok na urozmaiconą kompozycję ogrodową. W centralnej części ogrodu znajduje się staw, na którego brzegach wybudowano Pawilon Kwiatów Lotosu, Kamienną Łódź, Pawilon Deszczu i Niebiański Most (tłum. własne). Woda pełni rolę podstawowego elementu budującego kompozycję ogrodową. Cechą charakterystyczną Ogrodu Odosobnienia i Medytacji jest to, że woda i budynki są bardzo blisko względem siebie położone; jakby ogród unosił się na wodzie, stąd ta część ogrodu nosi nazwę Ogrodu Unoszącego się na Wodzie.

6. Analiza atrakcyjności turystycznej

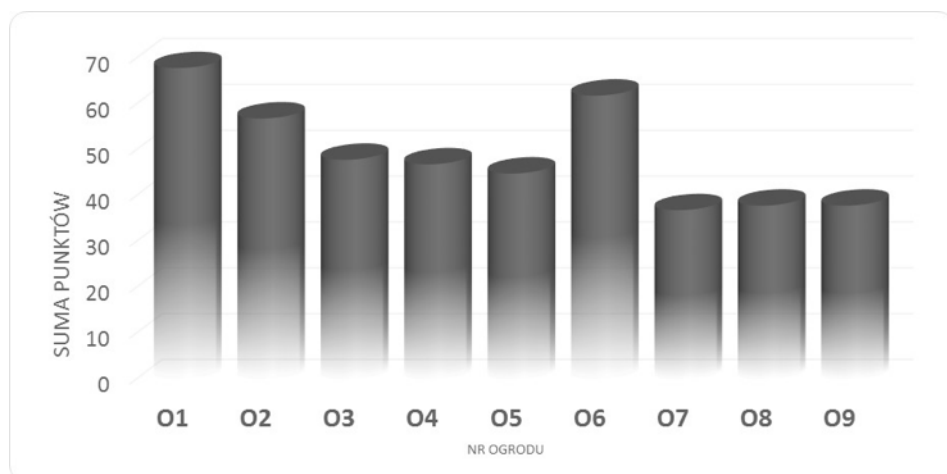
W ramach badań wykonano inwentaryzację istniejącej infrastruktury turystycznej oraz oceniono istniejące zagospodarowanie terenu. Elementy mające wpływ na ocenę atrakcyjności turystycznej podzielono na trzy grupy: walory turystyczne (czytelność układu kompozycyjnego ogrodu, walory widokowe i krajobrazowe w ogrodzie, walory widokowe otoczenia ogrodu, walory edukacyjne), zagospodarowanie turystyczne (infrastrukturę gastronomiczną na terenie ogrodu, infrastrukturę gastronomiczną w bezpośrednim sąsiedztwie ogrodu, atrakcje turystyczne w pobliżu ogrodu, muzea, tematyczne wystawy i imprezy towarzyszące *etc.* na terenie ogrodu) oraz dostępność komunikacyjną (stopień dostosowania infrastruktury dla osób niepełnosprawnych, dostępność map turystycznych ogrodu w języku angielskim lub innym niż język chiński, informację turystyczną/obsługę przewodników w języku angielskim lub innych językach oprócz j. chińskiego, dostępność komunikacyjną oraz oficjalną stronę internetową w j. angielskim, FB, Twitter). Wyniki badań przedstawiono w tabeli 2.

Z badań wynika, że najlepiej przystosowany dla turystów jest Ogród Pokornego Zarządcy (ryc. 5), w którym istnieje wiele udogodnień dla zwiedzających, między innymi: udogodnienia dla niepełnosprawnych, punkt informacji turystycznej, sklep, biuro biletowe, kino, przechowalnia bagaży, kawiarnia, punkt sanitarny. Ponadto ogród, położony w centrum miasta, jest w zasięgu wielu przystanków autobusowych,

Tab. 2. Ocena ogrodów ze względu na atrakcyjność turystyczną. Numery ogrodów: 1. Ogród Pokornego Zarządcy, 2. Lingerin Garden, 3. Ogród Mistrza Sieci, 4. Górską Willa Wszechogarniającego Piękną, 5. Pawilon Ciemnoniebieskich Fał, 6. Ogród Lwiego Lasku, 7. Ogród Upraw, 8. Couple Retreat Garden, 9. Ogród Odosobnienia i Medytacji. Źródło: opracowanie własne

	Lp.	Kryterium oceny	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Walory turystyczne	1.	Czytelność układu kompozycyjnego ogrodu	5	5	4	4	5	5	3	3	4
	2.	Walory widokowe i krajobrazowe w ogrodzie	5	5	5	4	5	5	4	4	4
	3.	Walory widokowe otoczenia ogrodu	4	3	3	3	4	5	3	5	4
	4.	Walory edukacyjne	5	5	4	5	2	5	2	2	3
Infrastruktura turystyczna	5.	Infrastruktura gastronomiczna na terenie ogrodu	5	3	3	3	3	3	3	2	2
	6.	Infrastruktura gastronomiczna w bezpośrednim sąsiedztwie ogrodu	5	5	3	3	3	5	2	3	2
	7.	Atrakcje turystyczne w pobliżu ogrodu	5	3	3	5	3	5	3	2	3
	8.	Infrastruktura sanitarna	5	3	3	3	3	4	3	3	3
	9.	Muzea, tematyczne wystawy i imprezy towarzyszące, etc. na terenie ogrodu	5	5	4	5	2	3	2	2	2
Dostępność turystyczna	10.	Dostępność map turystycznych ogrodu w języku angielskim lub innym niż język chiński	5	4	2	1	2	4	2	2	2
	11.	Informacja turystyczna/obsługa przewodników w języku angielskim lub innych językach oprócz j. chińskiego	5	4	3	3	2	5	2	2	2
	12.	Dostępność komunikacyjna	5	4	5	3	4	5	3	3	2
	13.	Oficjalna strona internetowa w j. angielskim, FB, Twitter	5	5	3	2	4	5	2	2	2
	14.	Stopień dostosowania infrastruktury dla osób niepełnosprawnych	4	3	3	3	3	3	3	3	3
SUMA			68	57	48	47	45	62	37	38	38

linii metra oraz dworca kolejowego: Suzhou Museum Station. Posiada również własny parking. Informacje na temat ogrodu można znaleźć na oficjalnych stronach chińskich m.in.: <http://www.chinaculture.org>, <https://www.travelchinaguide.com/attraction>, dostępne są również mapy turystyczne w j. angielskim. Na terenie ogrodu znajduje się otwarte w 2007 roku Muzeum Ogrodu Pokornego Zarządcy poświęcone klasycznemu chińskiemu ogrodowi, zajmujące powierzchnię 0,79 akra. Muzeum składa się z pięciu sal wystawowych, które odpowiednio przedstawiają historię, sztukę, kulturę i dziedzictwo ogrodów w Suzhou. W niedalekim sąsiedztwie Ogrodu Pokornego Zarządcy znajdują się: Suzhou Museum, Suzhou Zoo, Museum of Folk Customs, Ogród Lwiego Lasku oraz Dongyuan Park i tereny rekreacyjne położone nad rzeką Waicheng.

OGRODY: **01.** Ogród Pokornego Zarządcy, **02.** Lingerig Garden, **03.** Ogród Mistrza Sieci, **04.** Górską Willa Wszechogarniającego Piękną, **05.** Pawilon Ciemnoniebieskich Fal, **06.** Ogród Lwiego Lasku, **07.** Ogród Upraw, **08.** Couple Retreat Garden, **09.** Ogród Odosobnienia i Medytacji

Ryc. 5. Sumaryczna ocena ogrodów w Suzhou ze względu na atrakcyjność turystyczną. Źródło: opracowanie własne

Wysoką ocenę według naszych badań otrzymał również jeden z najmniejszych ogrodów w Suzhou – Ogród Lwiego Lasku, który razem z Ogrodem Pokornego Zarządcy położony jest w północno-wschodniej części ścisłego centrum miasta. W Ogrodzie Lwiego Lasku w centrum turystycznym dostępne są wózki inwalidzkie, laski, parasole, ładowarki do telefonów komórkowych, dystrybutory wody itp. Podobnie jak do Ogrodu Pokornego Zarządcy, można się tu dostać taksówką, autobusem, metrem, rikszą, rowerem itp. Przy ogrodzie znajduje się parking. Ze specjalnych usług dostępnych w ogrodzie można wymienić usługę oprowadzania po ogrodzie przez wykwalifikowanych przewodników w j. angielskim. Trzecim z najstojniejszych klasycznych ogrodów chińskich w Suzhou jest Lingerig Garden, położony w pobliżu Shilu Station oraz w zasięgu wielu linii autobusowych. Podobnie jak Ogród Pokornego Zarządcy i Lwi Lasek, otrzymał wysokie oceny za walory widokowe i krajobrazowe, za czytelność układu kompozycyjnego oraz za walory edukacyjne i organizację imprez towarzyszących. W okresie wiosennym przez miesiąc na terenie ogrodu ma miejsce akcja „Szukanie marzeń w Ogrodzie Lingerig”. W tym czasie w bramie głównej ogrodu stoją witający gości pracownicy, ubrani w starożytne stroje. Jest to okres, w którym odbywają się tak ważne wydarzenia kulturalne jak: Kunqu Opera, Suzhou Opera i Wuxi Opera z tradycyjną chińską muzyką oraz Ancient Dance Show z pokazem tradycyjnych tańców chińskich. Równie ciekawie przedstawia się oferta skierowana do turystów w Ogrodzie Mistrza Sieci. Od 1 kwietnia do 31 października zwiedzający mogą nie tylko podziwiać wspaniały widok na Ogród Mistrza Sieci, ale także uczestniczyć w zajęciach rozrywkowych o lokalnym zabarwieniu, takich jak Kun Opera, Ping Tan (śpiew ballad) i występy taneczne. W godzinach od 19:30 do 22:00 dostępne jest nocne zwiedzanie ogrodu – Night Garden Tour. Ogród Mistrza

Sieci położony jest również w centrum Suzhou w odległości: 1,5 km od Canglang Pavilion, 2 km od Pingjiang Road i około 3 km od Ogrodu Lwiego Lasku i Ogrodu Pokornego Zarządcy. Ogród znajduje się w odległości ok. 300 metrów od najbliższej stacji kolejowej i 100 m od najbliższego przystanku autobusowego – Master of Nets Garden Station. Jeden z ogrodów – Ogród Odosobnienia i Medytacji – znajduje się na terenie wodnego miasta Tongli poza Suzhou.

7. Podsumowanie

Klasyczne ogrody w Suzhou: Ogród Pokornego Zarządcy, Liu Yuan, Ogród Mistrza Sieci, Willa Górską Wszeghogarniającego Piękna (tłum. własne), Ogród Błękitnej Fali, Ogród Lwiego Lasku oraz ogrody *Ou Yuan* i *Tuisi Yuan* należą do wzorcowych przykładów chińskiej sztuki ogrodowej. Niegdyś stanowiły charakterystyczne elementy tworzące krajobraz historycznego miasta. Współcześnie Suzhou jest stale rozwijającą się wielomilionową metropolią, podobnie jak inne miasta chińskie pełną betonowych kilkudziesięciokondygnacyjnych dzielnic mieszkaniowych. Niewielkie ogrody, położone w centrum miasta, stanowią dla mieszkańców punkty wytchnienia i relaksu od zgiełku miejskiego. Badania wykazały znaczną wartość estetyczną ogrodów o czytelnym układach kompozycyjnych, zróżnicowanych walorach widokowych i krajobrazowych,

Tab. 3. Analiza SWOT. Źródło: opracowanie własne

Mocne Strony	Słabe Strony	Szanse	Zagrożenia
• dobra dostępność komunikacyjna • położenie w centrum • historyczna wartość ogrodów • jednorodność kompozycyjna • dbałość zarządcy o właściwe utrzymanie ogrodów • bogata oferta kulturowa: festiwale, imprezy towarzyszące zw. z ogrodami.	• niedostateczne informacje o ogrodach w językach innych niż j. chiński • brak map turystycznych z opisem w językach innych niż j. chiński • brak przewodników po ogrodach.	• wprowadzenie kompleksowej oferty turystycznej obejmującej kilka atrakcji turystycznych • otwarcie na turystę z zagranicy poprzez przygotowanie odpowiedniej informacji turystycznej • filozoficzne podejście Chińczyków do dziedzictwa kulturowego i mocne przywiązanie do tradycji • wzrastająca moda na filozofię konfucjanizmu • zróżnicowany rynek usług turystycznych • nowe inwestycje związane z turystyką/nowe obiekty turystyczne, m.in. muzea.	• stale rozwijające się miasto i związane z tym zagrożenie „kurczenia” historycznej strefy buforowej wokół ogrodów • stałe niekorzystne zmiany w krajobrazie • liczba turystów i niewielka chłonność turystyczna obiektów • zagrożenie degradacji flory i fauny w ogrodach wskutek masowego ruchu turystycznego • zanieczyszczenie powietrza w rozwijającym się Suzhou.

często znakomicie wkomponowanych w historyczny układ urbanistyczny, niestety współcześnie zdominowany przez futurystyczną kompozycję przestrzenną (tab. 3). O atrakcyjności świadczy również oferta edukacyjna i kulturalna skierowana do turystów przez zarządcę ogrodów oraz rozbudowane zaplecze gastronomiczne i noclegowe zlokalizowane w sąsiedztwie. Generalnie wszystkie ogrody są dość dobrze dostępne dla turystów, położone blisko przystanków autobusowych czy stacji metra, część z nich ma również własny parking. Ogrody, położone głównie w centrum miasta, posiadają również łatwiejszy dostęp do innych atrakcji turystycznych jak: muzea, kina, zoo, ulice handlowe czy tereny rekreacyjne położone nad rzeką. Sporym mankamentem jest utrudniony dostęp do map turystycznych w języku angielskim i informacji turystycznej/obsługi przewodników w języku angielskim lub innych językach oprócz j. chińskiego. Odnosi się wrażenie, że miasto otwiera się przede wszystkim na turystę chińskiego. Niezaprzeczalnie jednak widać dobre tendencje do łączenia oferty turystycznej (na terenie ogrodu i w pobliskich obiektach turystycznych) i tworzenia nowych kompleksowych rozwiązań w zakresie turystyki.

Literatura

- Cheng J., 2012. *The Craft of Gardens: The Classic Chinese Text on Garden Design*. Press, Shanghai.
- Cheng L.Y., 1999. *Ancient Chinese Architecture: Private Gardens*. Springer-Verlag, Wien–New York.
- Henderson R., 2012. *The Gardens of Suzhou*, Penn Studies in Landscape Architecture. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- <http://arts.cultural-china.com/en/85Arts3743.html> (data dostępu: 2020-07-17).
- <http://www.absolutechinatours.com/Tongli-attractions/The-Retreat-and-Reflection-Garden-265.html> (data dostępu: 2020-07-17).
- http://www.chinaculture.org/gb/en_travel/2003-09/24/content_34754.htm (data dostępu: 2020-07-17).
- <http://www.ogrodbotaniczny.wroclaw.pl/roslina4.html> (data dostępu: 2020-07-17).
- <https://web.archive.org/web/20160303182422/> (data dostępu: 2020-07-17).
- <https://whc.unesco.org/en/list/813/> (data dostępu: 2020-07-17).
- <https://www.chinadiscovery.com/jiangsu/suzhou/lion-grove-garden.html> (data dostępu: 2020-07-17).
- <https://www.travelchinaguide.com/attraction> (data dostępu: 2020-07-17).
- Keswick M., 2003. *The Chinese Garden: History, Art and Architecture*, 3rd Edition. Harvard University Press, Cambridge.
- Le D.V., 2016. Analysis of the hollowed windows' variation of the Suzhou classical gardens. *Modern Landscape Architecture* 13 (3), 224–230.
- Lin G.C.S., 2007. Reproducing spaces of Chinese urbanisation: New city-based and land-centred urban transformation. *Urban Studies* 44, 1827–1855.
- Lo K.Y., 2005. *House home family*. W: R.G. Knapp, K.-Y. Lo (red.). *House home family: living and being Chinese*. University of Hawai'i Press, Honolulu, 73–97.
- Majda L., 2008. *Historia Ogródów*, t. 1. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Tceluiko D., 2020. Garden space. Morphotypes of private gardens of Jiangnan region. *IOP Conference Series Materials Science and Engineering*, 775 (2020) 012058IOP, doi: 10.1088/1757-899X/775/1/012058.
- Tian Y., Fang H., 2016. Research on the Historic Appearance of the Lion Grove from the Yuan Dynasty to the Republic of China. *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes* 37, 1, 1–14.
- Wang J.C., 2005. *House and garden: Sanctuary for the body and the mind*. W: R.G. Knapp, K.-Y. Lo (red.). *House, home family: living and being Chinese*. University of Hawai'i Press, Honolulu 73–97.

- Wang L., Shen J., Chung C.K.L., 2015. City profile: Suzhou – a Chinese city under transformation. *Cities* 44, 60–72, <https://doi.org/10.1016/j.cities.2014.12.005> (data dostępu: 2020-08-17).
- Wang L., Shen J., 2014. Changing spatial planning in China's five-year planning system, *Proceedings of the ICE-Urban Design and Planning* 167, 189–195.
- Wójcik A., 2016. Ogrody chińskie: Bramy ogrodu – bramy percepcji, *Kultura i Historia* 30, 1–6.
- Xiaofeng F., 2012. *The Great Gardens of China: History, Concepts, Techniques*. The Monacelli Press, New York.
- Zhang D., 2018. Classical Chinese Gardens: Landscapes for Self-Cultivation, *Journal of Contemporary Urban Affairs* 2 (1), 33–44.
- Zhao Q., 1997. World of Wonderment. A Journey Exploring an Ancient Chinese Art and Its History, Cultural Background, and Aesthetics. *Venus Communications Athens*, 52–53.
- Zou H., 2018. Between Dream and Shadow: The Aesthetic Change Embodied by the Garden of Lion Grove. *Montreal Architectural Review* 5, 5–17.

Suzhou Gardens in China as a tourist attraction of international importance

Summary: The presented study attempts to identify the determinants of the attractiveness of Chinese classical gardens in Suzhou included in the UNESCO World Heritage List. In the paper their history and spatial development were analyzed and tourist attractiveness was assessed. The studies evaluate the existing tourist infrastructure in the gardens and in their vicinity. The results of the research are presented in the table in which individual elements influencing the assessment of tourist attractiveness were assessed.

Keywords: Chinese classical gardens, Suzhou, tourist attraction

dr inż. Anna Zaręba
Uniwersytet Wrocławski
Wydział Nauk o Ziemi i Kształtowania Środowiska
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki
ul. Wojciecha Cybulskiego 32, 50–205 Wrocław
e-mail: anna.zareba@uwr.edu.pl

dr hab. Alicja Krzemińska
Uniwersytet Wrocławski
Wydział Nauk o Ziemi i Kształtowania Środowiska
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Zakład Geomorfologii
pl. Uniwersytecki 1, 50–137 Wrocław
e-mail: alicja.krzeminska@uwr.edu.pl

